४५३२

॥ अर्हम् ॥

श्रीयशोविजयजैनग्रन्थमाला [३३]

विशेषावश्यकभाष्यम् ।

मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितया शिष्यहितानाम्न्या बृहद्वृत्त्या विभूषितम् ।

(पञ्चमो विभाग)

राजधन्यपुरनिवासिना श्रेष्ठिवर्यत्रिकमचन्द्रतनुजनुषा
श्रावकहरगोविन्देन परिष्कृत्य संशोधितम् ।

Printed and Published by Shah Harakhchand Bhurabhai,
at the Dharmabhyudaya Press, Benares City

वीरसंवत् २४३९ ।

प्रेरकः प्राह—

विशेषा० [1]नणु मण-वइ-काओगा सुभासुभा वि समयम्मि दीसंति । दव्वम्मि मीसभावो भवेज्ज न उ भावकरणम्मि ॥१९३६॥

॥८०१॥ ननु मनो-वाक्-काययोगाः शुभाशुभाश्च मिश्रा इत्यर्थः, एकस्मिन् समये दृश्यन्ते, तत् कथमुच्यते– 'सुभोऽसुभो वा स एगसमयम्मि' [2]इति ? तथाहि— किञ्चिदविधिना दानादिवितरणं चिन्तयतः शुभाशुभो मनोयोगः; तथा, किमप्यविधिनैव दानादिधर्ममुपदिशतः शुभाशुभो वाग्योगः; तथा, किमप्यविधिनैव जिनपूजा-वन्दनकादिकायचेष्टां कुर्वतः शुभाशुभकाययोग इति। तदेतदयुक्तम्। कुतः ? इत्याह– 'दव्वम्मीत्यादि' इदमुक्तं भवति– इह द्विविधो योगः– द्रव्यतः, भावतश्च । तत्र मनो-वाक्-काययोगप्रवर्तकानि द्रव्याणि, मनोवाक्-कायपरिस्पन्दात्मको योगश्च द्रव्ययोगः; यस्त्वेतदुभयरूपयोगहेतुरध्यवसायः स भावयोगः । तत्र शुभाशुभरूपाणां यथोक्तचिन्ता देशना-कायचेष्टानां प्रवर्तके द्विविधेऽपि द्रव्ययोगे व्यवहारनयदर्शनविवक्षामात्रेण भवेदपि शुभाशु[3]भत्वलक्षणो मिश्रभावः, न तु मनो-वाक्-काययोगनिबन्धनाध्यवसायरूपे भावकरणे भावात्मके योगे । अयमभिप्रायः– द्रव्ययोगो व्यवहारनयदर्शनेन शुभाशुभरूपोऽपीष्यते, निश्चयनयेन तु सोऽपि शुभोऽशुभो वा केवलः समस्ति, यथोक्तचिन्ता-देशनादिप्रवर्तकद्रव्ययोगाणामपि शुभाशु[4]भरूपमिश्राणां तन्मतेनाभावात्; मनो-वाक्-कायद्रव्ययोगनिबन्धनाध्यवसायरूपे तु भावकरणे भावयोगे शुभाशुभरूपो मिश्रभावो नास्ति, निश्चयनयदर्शनस्यैवागमेऽत्र विवक्षितत्वात् । न हि शुभान्यशुभानि वाऽध्यवसायस्थानानि मुक्त्वा शुभाशुभाध्यवसायस्थानरूपस्तृतीयो राशिरागमे क्वचिदपीष्यते, येनाध्यवसायरूपे भावयोगे शुभाशुभत्वं स्यादिति भावः । तस्माद् भावयोग एकस्मिन् समये शुभोऽशुभो वा भवति न तु मिश्रः । ततः कर्मापि तत्प्रत्ययं पृथक् पुण्यरूपं पापरूपं वा बध्यते, न तु मिश्ररूपमिति स्थितम् ॥ १९३६ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह—

[5]झाणं सुभमसुभं वा न उ मीसं जं च झाणविरमे वि । लेसा सुभाऽसुभा वा सुभमसुभं वा तओ कम्मं ॥१९३७॥

ध्यानं यस्मादागमे एकदा धर्म-शुक्लध्यानात्मकं शुभम्, आर्त-रौद्रात्मकमशुभं वा निर्दिष्टम्, न तु शुभाशुभरूपम्, यस्माच्च ध्यानोपरमेऽपि लेश्या तैजसीप्रभृतिका शुभा, कापोतीप्रमुखा वाऽशुभैकदा प्रोक्ता, न तु शुभाशुभरूपाः; ध्यानलेश्यात्मकाश्च भावयोगाः,

---

१ ननु मनो वाक् काययोगाः शुभाशुभा अपि समये दृश्यन्ते । द्रव्ये मिश्रभावो भवेद् न तु भावकरणे ॥१९३६॥ २ गाथा १९३५ । ३ क ग 'भत्वोपल' । ४ क ग 'भमिश्ररूपाणा' । ५ ध्यानं शुभमशुभं वा न तु मिश्रं यच्च ध्यानाविरमेऽपि । लेश्या शुभाऽशुभा वा शुभमशुभं वा ततः कर्म ॥ १९३७ ॥

१०१

ततस्तेऽप्येकदा शुभा अशुभा वा भवन्ति न तु मिश्राः। ततो भावयोगनिमित्तं कर्माप्येकदा पुण्यात्मकं शुभं बध्यते, पापात्मकमशुभं वा बध्यते, न तु मिश्रमिति ॥ १९३७ ॥

अपिच,

[1]पुव्वगहियं च कम्मं परिणामवसेण मीसयं नेज्जा। इयरेयरभावं वा सम्मा-मिच्छाइं न उ गहणे ॥१९३८॥

'वा' इत्यथवा, एतदद्यापि संभाव्यते यत्- पूर्वं गृहीतं पूर्वं बद्धं मिथ्यात्वलक्षणं कर्म परिणामवशात् पुञ्जत्रयं कुर्वन् मिश्रतां सम्यग्-मिथ्यात्वपुञ्जरूपतां नयेत् प्रापयेदिति; इतरेतरभावं वा नयेत् सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं वेति। इदमुक्तं भवति- पूर्वबद्धान् मिथ्यात्वपुद्गलान् विशुद्धपरिणामः सन् शोधयित्वा सम्यक्त्वरूपतां नयेत्, अविशुद्धपरिणामस्तु रसमुत्कर्षं नीत्वा सम्यक्त्वपुद्गलान् मिथ्यात्वपुञ्जे संक्रमय्य मिथ्यात्वरूपतां नयेत्, इति पूर्वगृहीतस्य सत्तावर्तिनः कर्मण इदं कुर्यात्। ग्रहणकाले पुनर्न मिश्रं पुण्यपापरूपतया संकीर्णस्वभावं कर्म बध्नाति, नापीतरदितररूपतां नयतीति ॥ १९३८ ॥

'सम्यक्त्वं मिथ्यात्वे संक्रमय्य मिथ्यात्वरूपतां नयति' इत्युक्तम्; ततः संक्रमविधिमेव संक्षेपतो दर्शयति—

[2]मोत्तूण आउयं खलु दंसणमोहं चरित्तमोहं च। सेसाणं पगईणं उत्तरविहिसंकमो भज्जो ॥ १९३९ ॥

इह ज्ञानावरणादिमूलप्रकृतीनामन्योन्यं संक्रमः कदापि न भवत्येव, उत्तरप्रकृतीनां तु निजनिजमूलप्रकृत्यभिन्नानां परस्परं संक्रमो भवतीति। तत्र चायं विधिः- 'मोत्तूण आउयमित्यादि' 'आउयं' इति जातिप्रधानो निर्देश इति बहुवचनमत्र द्रष्टव्यम्- चत्वार्यायूंषि मुक्त्वेति। एकस्या आयुर्लक्षणाया निजमूलप्रकृतेरभिन्नानामपि चतुर्णामायुषामन्योन्यं संक्रमो न भवतीति तद्वर्जनम्। तथा, दर्शनमोहं चारित्रमोहं च मुक्त्वा; एकस्या मोहनीयलक्षणायाः स्वमूलप्रकृतेरभिन्नयोरपि दर्शनमोह-चारित्रमोहयोरन्योन्यं संक्रमो न भवतीत्यर्थः। उक्तशेषाणां तु प्रकृतीनाम्, कथंभूतानाम्? इत्याह- 'उत्तरविहि त्ति' विधयो भेदाः, उत्तरे च ते विधयश्चोत्तरविधय उत्तरभेदास्तद्भूतानामुत्तरप्रकृतिरूपाणामिति तात्पर्यम्। किम्? इत्याह- संक्रमो भाज्यो भजनीयः।

भजना चैवं द्रष्टव्या- याः किल ज्ञानावरणपञ्चक-दर्शनावरणनवक-कषायषोडशक मिथ्यात्व-भय-जुगुप्सा-तैजस-कार्मण-

---

१ पूर्वगृहीतं च कर्म परिणामवशेन मिश्रतां नयेत्। इतरेतरभावं वा सम्यक् मिथ्यात्वे न तु ग्रहणे ॥ १९३८ ॥

२ मुक्त्वाऽऽयुष्कं खलु दर्शनमोहं चारित्रमोहं च। शेषाणां प्रकृतीनामुत्तरविधिसंक्रमो भाज्यः ॥ १९३९ ॥

वर्णादिचतुष्का-ऽगुरुलघु-पराघात-निर्माणा-ऽन्तरायपञ्चकलक्षणाः सप्तचत्वारिंशद् ध्रुवबन्धिन्य उत्तरप्रकृतयः, तासां निजैकमूलप्रकृत्यभिन्नानामन्योन्यं संक्रमः सदैव भवति; यथा ज्ञानावरणपञ्चकान्तर्वर्तिनि मतिज्ञानावरणे श्रुतज्ञानावरणादीनि, तेष्वपि मतिज्ञानावरणं संक्रामतीत्यादि। यास्तु शेषा अध्रुवबन्धिन्यस्तासां निजैकमूलप्रकृत्यभेदवर्तिनीनामपि बध्यमानायामबध्यमाना संक्रामति, न त्वबध्यमानायां बध्यमाना; यथा साते बध्यमानेऽसातमबध्यमानं संक्रामति, न तु बध्यमानमबध्यमाने; इत्यादि वाच्यमिति। एष प्रकृतिसंक्रमे विधिः। शेषस्तु प्रदेशादिसंक्रमविधिः "मूलप्रकृत्यभिन्नासु वेद्यमानासु संक्रमः, भवति" इत्यादिना स्थानान्तरादवसेय इत्यलं प्रसङ्गेनेति ॥ १९३९ ॥

तदेवं पुण्य पापे पृथग् व्यवस्थाप्येदानीं तयोरेव पृथग्लक्षणमाह—

[1]सोहणवण्णाइगुणं सुभाणुभावं च जं तयं पुण्णं। विवरीयमओ पावं न बायरं नाइसुहुमं च ॥१९४०॥

शोभनाः शुभा वर्णादयो वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शलक्षणा गुणा यस्य तच्छोभनवर्णादिगुणम्, तथा, यच्छुभानुभावं शुभविपाकमित्यर्थः, तत् पुण्यमभिधीयते। यत् पुनरतः पुण्याद् विपरीतलक्षणम्- अशुभवर्णादिगुणम्, अशुभविपाकं चेत्यर्थः, तत् पापमुच्यते। एतच्चोभयमपि कथंभूतम्? इत्याह— न मेर्वादिभावेन परिणतस्कन्धवदतिबादरम्, सूक्ष्मेण कर्मवर्गणाद्रव्येण निष्पन्नत्वात्; नापि परमाण्वादिवदतिसूक्ष्ममिति ॥ १९४० ॥

आह- ननु तत् पुण्य-पापरूपं कर्मद्वयं गृह्णानो जीवः कीदृशं गृह्णाति, कथं च गृह्णाति? इत्याह—

[2]गिण्हइ तज्जोगं चिय रेणुं पुरिसो जहा कयब्भंगो। एगक्खेत्तोगाढं जीवो सव्वप्पएसेहिं ॥ १९४१ ॥

तस्य पुण्य-पापात्मकस्य कर्मणो योग्यमेव कर्मवर्गणागतं द्रव्यं जीवो गृह्णाति, न तु परमाण्वादिकम्, औदारिकादिवर्गणागतं वाऽयोग्यमित्यर्थः। तदप्येकक्षेत्रावगाढमेव गृह्णाति, न तु स्वावगाढप्रदेशेभ्यो भिन्नप्रदेशावगाढमित्यर्थः। तच्च यथा तैलादिकृताभ्यङ्गः पुरुषो रेणुं गृह्णाति तथा राग-द्वेषक्लिन्नस्वरूपो जीवोऽपि गृह्णाति, न तु निर्हेतुकमिति भावः। इदं च सर्वैरपि स्वप्रदेशैर्जीवो गृह्णाति, न तु कैश्चिदित्यर्थः। उक्तं च—

---

१ शोभनवर्णादिगुणं शुभानुभावं च यत् तत् पुण्यम्। विपरीतमतः पापं न बादरं नातिसूक्ष्मं च ॥ १९४० ॥
२ गृह्णाति तद्योग्यमेव रेणुं पुरुषो यथा कृताभ्यङ्गः। एकक्षेत्रावगाढं जीवः सर्वप्रदेशैः ॥ १९४१ ॥

"[1]एगपएसोगाढं सव्वपएसेहिं कम्मुणो जोग्गं । बंधइ जहुत्तहेउं साइयमणाइयं वावि ॥ १ ॥"

उपशमश्रेणेः प्रतिपतितो मोहनीयादिकं कर्म सादि बध्नाति, शेषस्त्वनवाप्तोपशमश्रेणिर्जीवोऽनाद्येव बध्नातीत्यर्थ इति ॥१९४१॥

अथ प्रेरकः प्राह—

[2]अविसिट्ठपोग्गलघणे लोए थूणतणुकम्मपविभागो। जुज्जेज्ज, गहणकाले सुभा-ऽसुभविवेयणं कत्तो ? ॥१९४२॥

नन्वविशिष्टैः प्रत्याकाशप्रदेशमनन्तानन्तैः शुभा-ऽशुभादिभेदेनाव्यवस्थितैः पुद्गलैर्घनो निरन्तरं व्याप्तोऽयं लोकः। ततश्च ग्रहणकाले गृह्णतो जीवस्य स्थूल-सूक्ष्मकर्मप्रविभागो युज्येत; ततो 'न[3] बायरं नाइसुहुमं च' इति विशेषणमुपपन्नम्, एतद्विशेषणविशिष्टादन्यस्य स्वभावत एव जीवैरग्रहणात्। यत्तु शुभाशुभविवेचनं तत् समयमात्ररूपे कर्मग्रहणकाले तत्क्षण एव गृह्णतो जीवस्य कुतः संभाव्यते ?– न कुतश्चिदिति परस्याभिप्रायः। ततश्च 'सो[3]हणवण्णाइगुण' इत्यादि विशेषणं न युज्यत इति प्रेरकाकूतमिति ॥ १९४२ ॥

आचार्यः प्राह—

[4]अविसिट्ठं चिय तं सो परिणामा-ऽऽसयसभावओ खिप्पं। कुरुते सुभमसुभं वा गहणे जीवो जहाहारं॥१९४३॥

स जीवस्तत्कर्म ग्रहणे ग्रहणकाले शुभा-ऽशुभादिविशेषणाविशिष्टमपि गृह्णन् क्षिप्रं तत्क्षणमेव शुभमशुभं वा कुरुते– शुभा-ऽशुभविभागेन व्यवस्थापयतीत्यर्थः। कुतः ? इत्याह–'परिणामा-ऽऽसयसभावउ त्ति' इहाश्रयो द्विविधकर्मणो जीव आश्रयः, कर्म तु शुभाशुभत्वस्य, तस्य द्विविधस्याप्याश्रयस्य स्वभाव आश्रयस्वभावः, परिणामश्चाश्रयस्वभावश्च परिणामा-ऽऽश्रयस्वभावौ, ताभ्यामेतत् कुरुते जीवः। इदमुक्तं भवति- जीवस्य यः शुभोऽशुभो वा परिणामोऽध्यवसायस्तद्वशाद् ग्रहणसमय एव कर्मणः शुभत्वमशुभत्वं वा जनयति; तथा जीवस्यापि कर्माश्रयभूतस्य स कोऽपि स्वभावोऽस्ति येन शुभा-ऽशुभत्वेन परिणमयन्नेव कर्म गृह्णाति; तथा, कर्मणोऽपि शुभा-ऽशुभभावाश्रयस्य स स्वभावः– स कश्चिद् योग्यताविशेषोऽस्ति, येन शुभा-ऽशुभपरिणामान्वितजीवेन गृह्यमाणमेवैतद्रूपतया परिणमति। उपलक्षणं चैतत्; प्रकृति-स्थित्य-ऽनुभागवैचित्र्यम्, प्रदेशानामल्प-बहुभागवैचित्र्यं च जीवः कर्मणो ग्रहणसमय एव सर्वं करोतीति। उक्तं च—

---

१ एकप्रदेशावगाढं सर्वप्रदेशैः कर्मणो योग्यम्। बध्नाति यथोक्तहेतु सादिकमनादिकं वापि ॥ १ ॥

२ अविशिष्टपुद्गलघने लोके स्थूलतनुकर्मप्रविभागः। युज्येत, ग्रहणकाले शुभा-ऽशुभविवेचनं कुतः ? ॥ १९४२ ॥ ३ गाथा १९४०।

४ अविशिष्टमेव तत् स परिणामा-ऽऽश्रयस्वभावतः क्षिप्रम्। कुरुते शुभमशुभं वा ग्रहणे जीवो यथाऽऽहारम् ॥ १९४३ ॥

"गहणसमयम्मि जीवो उप्पाएइ गुणे सपच्चयओ । सव्वजियाणंतगुणे कम्मपएसेसु सव्वेसु ॥ १ ॥
आउयभागो थोवो नामे गोए समो तओ अहिगो । आवरणमंतराए सरिसो अहिगो य मोहे वि ॥ २ ॥
सव्वुवरि वेयणीए भागो अहिगो उ कारणं किंतु । सुह-दुक्खकारणत्ता ठिई विसेसेण सेसासु ॥ ३ ॥"

इति ॥ १९४३ ॥

एतत् सर्वं कर्मणो ग्रहणसमय आहारदृष्टान्तेन जीवः करोति, इत्याहारदृष्टान्तमेव भावयति—

[2]परिणामा-ऽऽसयवसओ धेणूए जहा पओ विसमहिस्स । तुल्लो वि तदाहारो तह पुण्णा-ऽपुण्णपरिणामो ॥१९४४॥

'तदाहारो त्ति' तयोरहि-धेन्वोराहारस्तदाहारः स तुल्योऽपि दुग्धादिको गृहीतः परिणामा-ऽऽश्रयवशाद् यथा धेन्वाः पयो दुग्धं भवति, अहेस्तु स एव विषं- विषरूपतया परिणमति, तथा तेनैव प्रकारेण पुण्या ऽपुण्यपरिणामः । इदमुक्तं भवति- अस्ति स कश्चित् तस्याऽऽहारस्य परिणामो येन तुल्योऽपि सन्नाश्रयवैचित्र्याद् विचित्रतया परिणमति; आश्रयस्याप्यहि-धेनुलक्षणस्यास्ति तत्तद् निजसामर्थ्यम्, येन तुल्योऽपि गृहीत आहारस्तत्तद्रूपतया परिणमते; तथा पुण्य-पापयोरुपनययोजना कृतैवेति ॥ १९४४ ॥

अथवा, अयमेवाहारदृष्टान्तोऽन्यथा भाव्यते; तद्यथा—

[3]जह वेगसरीरम्मि वि सारा-ऽसारपरिणामयामेइ । अविसिट्ठो वाहारो तह कम्मसुभा-ऽसुभविभागो ॥१९४५॥

धेनु-विषधरयोर्भिन्ने शरीर आहारस्य परिणामवैचित्र्यं दर्शितम् । 'वा' इत्यथवा, यथैकस्मिन्नपि पुरुषादिशरीरेऽविशिष्टोऽप्ये-करूपोऽप्याहारो गृहीतस्तत्क्षण एव सारा-ऽसारपरिणामतामेति- रसा-ऽसृग्-मांसादिरसपरिणामं मूत्र-पुरीषरूपमलपरिणामं च युगपदागच्छतीत्यर्थः, तथा कर्मणोऽप्यविशिष्टस्य गृहीतस्य परिणामा-ऽऽश्रयवशात् शुभा-ऽशुभविभागो द्रष्टव्य इति ॥ १९४५ ॥

---

१ ग्रहणसमये जीव उत्पादयति गुणान् स्वप्रत्ययत । सर्वजितानन्तगुणान् कर्मप्रदेशेषु सर्वेषु ॥ १ ॥
आयुष्कभाग स्तोको नाम्नि गोत्रे समस्ततोऽधिक । आवरणेऽन्तराये सदृशोऽधिकश्च मोहेऽपि ॥ २ ॥
सर्वोपरि वेदनीये भागोऽधिकस्तु कारण किन्तु । सुख-दु खकारणत्वात् स्थितिर्विशेषेण शेषासु ॥ ३ ॥

२ परिणामा ऽऽश्रयवशतो धेन्वा यथा पयो विषमहे । तुल्योऽपि तदाहारस्तथा पुण्या ऽपुण्यपरिणाम ॥ १९४४ ॥

३ यथा वैकशरीरेऽपि सारा ऽसारपरिणामतामेति । अविशिष्ट इवाहारस्तथा कर्मशुभा-ऽशुभविभाग ॥ १९४५ ॥

तदेवं पुण्य-पापयोर्लक्षणादिभिर्भेदं प्रसाध्य तद्भेदभूतप्रकृतिभेदेनापि तयोर्भेदमुपदर्शयन्नाह—

सायं सम्मं हासं पुरिस-रइ-सुभाउ-नाम-गोत्ताइं। पुण्णं, सेसं पावं नेयं सविवागमविवागं ॥ १९४६ ॥

सातवेदनीयम्, शोधितमिथ्यात्वपुद्गलरूपं सम्यक्त्वम्, हास्यम्, पुरुषवेदः, रतिः; शुभायुः, नाम-गोत्राणि चेत्येतत् सर्वं पुण्यमभिधीयते। तत्र नारकायुर्वर्जं शेषमायुस्त्रयं शुभम्, देवद्विक-यशः-कीर्ति तीर्थकरनामाद्याः सप्तत्रिंशत् प्रकृतयो नामकर्मणि शुभाः, गोत्रे पुनरुच्चैर्गोत्रं शुभम्। एताः षट्चत्वारिंशत् प्रकृतयः किल शुभत्वात् पुण्यम्। अन्ये तु मोहनीयभेदान् सर्वानपि जीवस्य विपर्यासहेतुत्वात् पापमेव मन्यन्ते। ततः सम्यक्त्व-हास्य-पुरुषवेद-रतिवर्जा द्विचत्वारिंशदेव प्रकृतयः पुण्यम्; तद्यथा—

"सायं उच्चागोयं नर-तिरि-देवाउयाइं तह नामे। देवदुग मणुयदुग पणिंदजाई य तणुपणग ॥ १ ॥
अंगोवंगाण तिग पढम संघयणमेव संठाणं। सुभवण्णाइचउक्क अगुरुलहू तह य परघायं ॥ २ ॥
ऊसास आयावं उज्जोयं विहगगई वि य पसत्था। तस-बायर-पज्जत्त पत्तेय थिर सुभ सुभगं ॥ ३ ॥
सुस्सर आएज्ज जस निम्मिण तित्थयरमेव एयाओ। बायाल पगईओ पुण्ण ति जिणेहिं भणिआओ ॥ ४ ॥"

भणितशेषास्तु या व्यशीतिप्रकृतयस्तत् सर्वमशुभत्वात् पापं विज्ञेयम्। सम्यक्त्वं कथमशुभम्- कथं तत् पापम्? इति चेत्। उच्यते— रुचिरूपमेव हि सम्यक्त्वं शुभं तच्चेह न विचार्यते, किन्तु शोधितमिथ्यात्वपुद्गलरूपम्, तच्च शङ्काद्यनर्थहेतुत्वादशुभमेव, अशुभत्वाच्च पापम्। सम्यग्रुचेश्चातिशयेनानावारकत्वादुपचारमात्र एवेदं सम्यक्त्वमुच्यते, परमार्थतस्तु मिथ्यात्वमेवैतत्। इत्यलं प्रसङ्गेन। इदं च पुण्य-पापलक्षणमुभयमपि सविपाकमविपाकं च मन्तव्यम्- यथा बद्धं तथैव विपाकतः किञ्चिद् वेद्यते, किञ्चित्तु मन्द-रसं नीरसं वा कृत्वा प्रदेशोदयेनाविपाकं वेद्यत इत्यर्थः। तदेवं पुण्यं पापं च भेदेन व्यवस्थाप्य निरस्तः संकीर्णपुण्य-पापपक्षः।

---

१ सातं सम्यक्त्वं हास्यं पुरुष रति-शुभायु र्नाम-गोत्राणि। पुण्यं, शेषं पापं ज्ञेयं सविपाकमविपाकम् ॥ १९४६ ॥

२ सातमुच्चैर्गोत्रं नर तिर्यग्-देवायुष्काणि तथा नाम्नि। देवद्विकं मनुजद्विकं पञ्चेन्द्रियजातिश्च तनुपञ्चकम् ॥ १ ॥
अङ्गोपाङ्गानां त्रिकं प्रथमं संहननमेव संस्थानम्। शुभवर्णादिचतुष्कमगुरुलघु तथा च पराघातम् ॥ २ ॥
उच्छ्वास आतप उद्योतो विहायोगतिरपि प्रशस्ता। त्रस बादर-पर्याप्त प्रत्येक स्थिर शुभ सुभगम् ॥ ३ ॥
सुस्वरमादेयं यशो निर्माणं तीर्थकरमेवैताः। द्विचत्वारिंशत् प्रकृतयः पुण्यमिति जिनैर्भणिताः ॥ ४ ॥

इतश्चायमयुक्तः– सर्वस्यापि सन्मिश्रसुख-दुःखाख्यकार्यप्रसङ्गात्; न चैतदस्ति, देवादीनां केवलसुखाधिक्यदर्शनात्, नारकादीनां च केवलदुःखप्राचुर्यनिर्णयात्। न च सर्वथा सन्मिश्रैकरूपस्य हेतोरल्प-बहुत्वभेदेऽपि कार्यस्य प्रमाणतोऽल्प-बहुत्वं विहाय स्वरूपतो भेदो युज्यते। न हि मेचककारणप्रभवं कार्यमन्यतमवर्णोत्कटं घटते। तस्मात् सुखातिशयस्यान्यद् निमित्तम्, अन्यच्च दुःखातिशयस्येति। न च सर्वथैकरूपस्य संकीर्णपुण्यपापलक्षणस्य हेतोः सुखातिशयनिबन्धनं पुण्यांशवृद्धिर्दुःखातिशयकारणपापांशहान्या सुखातिशयप्रभवाय कल्पयितुं न्याय्या, पुण्यांश-पापांशयोर्भेदप्रसङ्गात्; तथाहि– यद्वृद्धावपि यद् न वर्धते तत् ततो भिन्नम्, यथा देवदत्तवृद्धावप्यवर्धमानो यज्ञदत्तः, न वर्धते च पुण्यांशवृद्धौ पापांशः, तस्मात् ततो भिन्नोऽसाविति। तस्माद् न सर्वथैकरूपता पुण्य-पापांशयोर्घटते। कर्मसामान्यरूपतया तु यद्यसौ तयोरिष्यते तदा सिद्धसाध्यता, सात-यशः-कीर्त्यादेः पुण्यस्य, असाताऽयशः-कीर्त्यादेस्तु पापस्यास्माभिरपि कर्मत्वेनैकताया अभ्युपगमात्। तस्मात् पुण्य-पापरूपतया विविक्ते एव पुण्य-पापे स्त इति। ततः सुख-दुःखवैचित्र्यनिबन्धनयोः पुण्य-पापयोर्यथोक्तनीत्या साधितत्वाद् न कर्तव्यस्तत्संशयः॥ १९४६॥

किञ्च, असत्त्वे पुण्य-पापयोर्वेदोक्तनीत्या साधितस्याग्निहोत्रादेः, लोकप्रसिद्धस्य च दानादेर्वैफल्यं स्यादिति दर्शयन्नाह—

[1]असइ वहि पुन्न-पावे जमग्गिहोत्ताइ सग्गकामस्स। तदसंबद्धं सव्वं दाणाइफलं च लोअम्मि॥ १९४७॥

पुण्य-पापयोरसत्त्वे यदेतद् वहिरग्निहोत्राद्यनुष्ठानं स्वर्गकामस्य, यच्च दान-हिंसादिफलं पुण्य-पापात्मकं लोके प्रसिद्धं, तत् सर्वमसंबद्धं स्यात्, स्वर्गस्यापि पुण्यफलत्वात्, पुण्य-पापयोश्च भवदभिप्रायेणासत्त्वात्। तस्मादभ्युपगन्तव्ये एव पुण्य-पापे। तदेवं वेदवचनप्रामाण्यात्, युक्तितश्च च्छिन्नस्तस्य संशय इति॥ १९४७॥

ततः किं कृतवानसौ? इत्याह—

[2]छिन्नम्मि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं। सो समणो पव्वइओ तिहिं ओ सह खंडियसएहिं॥१९४८॥

गतार्था॥ इति चतुश्चत्वारिंशद्गाथार्थः॥ १९४८॥

॥ इति नवमो गणधरवादः समाप्तः॥

---

१ असतोर्वहि पुण्य पापयोरग्निहोत्रादि स्वर्गकामस्य। तदसंबद्धं सर्वं दानादिफलं च लोके॥ १९४७॥ २ गाथा १६०४।

अथ दशमगणधरवक्तव्यतामाह—

[1]ते पव्वइए सोउं मेअज्जो आगच्छई जिणसयासं । वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि ॥१९४९॥

मेतार्यनामा दशमो द्विजोपाध्यायः श्रीमज्जिनसकाशमागच्छति । शेषं गतार्थमिति ॥ १९४९ ॥

ततः किम् ? इत्याह—

[2]आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं । नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसीणं ॥१९५०॥

सव्याख्याना तथैव ॥ १९५० ॥

आभाष्य ततः किमुक्तोऽसौ ? इत्याह—

[3]किं मन्ने परलोओ अत्थि नत्थि त्ति संसओ तुज्झ । वेयपयाण य अत्थं न याणसि तेसिमो अत्थो ॥१९५१॥

आयुष्मन् मेतार्य ! त्वमेवं मन्यसे- किं भवान्तरगमनलक्षणः परलोकोऽस्ति, नास्ति वा ? इति । अयं च संशयस्तव विरुद्धवेदपदश्रुतिनिबन्धनो वर्तते । तानि च "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः०" इत्यादीनि प्रथमगणधरोक्तानि द्रष्टव्यानि । 'तेषां चार्थं न जानासि' इत्यादि तथैवेति ॥ १९५१ ॥

यया च युक्त्या मेतार्यः परलोकनास्तित्वं मन्यते, तां भगवान् व्यक्तीकुर्वन्नाह—

[4]मन्नसि जइ चेयण्णं मज्जंगमउ व्व भूयधम्मो त्ति । तो नत्थि परलोगो तन्नासे जेण तन्नासो ॥१९५२॥

सौम्य ! त्वमेवं मन्यसे- यदि तावच्चैतन्यं पृथिव्यादिभूतधर्मः- भूतेभ्योऽनर्थान्तरभूतमित्यर्थः, यथा गुड-धातक्यादिमद्याङ्गेभ्योऽनर्थान्तरं मदधर्मः, तर्हि नास्त्यत्रान्तरगमनलक्षणः परलोकः, येन तन्नाशे भूतनाशे तस्यापि चैतन्यस्य नाशो ध्वंसो जायते । यो हि

१ तान् प्रव्रजितान् श्रुत्वा मेतार्य आगच्छति जिनसकाशम् । व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १९४९ ॥ २ गाथा १६०९ ।
३ किं मन्यसे परलोकोऽस्ति नास्तीति संशयस्तव । वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १९५१ ॥
४ मन्यसे यदि चैतन्यं मद्याङ्गमद इव भूतधर्म इति । ततो नास्ति परलोकस्तन्नाशे येन तन्नाशः ॥ १९५२ ॥

गणधर० ॥८०१॥

यदनर्थान्तरभूतो धर्मः स तद्विनाशे नश्यत्येव, यथा पटादिधर्मः शुक्लत्वादिः । ततो भूतैरेव सह नाशेन नष्टस्य चैतन्यस्य कुतो भवान्तरगमनम् ? इति ॥ १९५२ ॥

अथ भूतेभ्योऽर्थान्तरं चैतन्यं, तथापि न परलोक इत्याह—

[1]अह वि तदत्थतरया न य निच्चत्तणमओ वि तदवत्थ । अनलस्स वाऽरणीओ भिन्नस्स विणासधम्मस्स ॥१९५३॥

अथापि तदर्थान्तरता भूतेभ्योऽर्थान्तरता चैतन्यस्याभ्युपगम्यते, नन्वतोऽपि तदवस्थं भवान्तरगामित्वाभावलक्षणं दूषणम्; चशब्दो यस्मादर्थे, यतोऽर्थान्तरभूतस्यापि चैतन्यस्य न नित्यत्वम् । कथंभूतस्योत्पत्तिमत्त्वेन विनाशधर्मकस्य । कस्य यथाऽनित्यत्वम् ? इत्याह– अनलस्य । कथंभूतस्य ? । भिन्नस्य । कस्य ? । अरणीतोऽरणेः । इदमुक्तं भवति– भूतेभ्योऽर्थान्तरत्वेऽप्यनित्यं चैतन्यम्, उत्पत्तिधर्मकत्वात्, अरणिकाष्ठोत्पन्नतद्भिन्नानलवदिति, यच्चानित्यं तत् किमपि कालं स्थित्वाऽनलवदत्रापि ध्वंसते, इति न तस्य भवान्तरगामित्वम्, अत इत्थमपि न परलोकसिद्धिरिति ॥ १९५३ ॥

अथ प्रतिपिण्डं भिन्नानि भूतधर्मरूपाणि बहूनि चैतन्यानि नेष्यन्ते, किन्त्वेक एव समस्तचैतन्याश्रयः सर्वत्रिभुवनगतो [2]निष्क्रियश्चात्माऽभ्युपगम्यते; यत उक्तम्—

"एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ १ ॥"

ननु तथापि न परलोकसिद्धिरिति दर्शयन्नाह—

[3]अह एगो सव्वगओ निक्किरिओ तहवि नत्थि परलोओ । संसरणाभावाओ वोमस्स व सव्वपिंडेसु ॥१९५४॥

अथैकः सर्वगतो निष्क्रियश्चात्माऽभ्युपगम्यते, ननु तथापि न परलोकगमनसिद्धिः, तस्यात्मनः सर्वेषु गो-मनुष्यादिपिण्डेषु सर्वगतत्वेन निष्क्रियत्वेन च संसरणाभावात्, व्योमवदिति ॥ १९५४ ॥

इतोऽपि न परलोकाशङ्का । कुतः ? इत्याह—

---

१ अथापि तदर्थान्तरता न च नित्यत्वमतोऽपि तदवस्थम् । अनलस्येवाऽरणितो भिन्नस्य विनाशधर्मण ॥ १९५३ ॥ २ घ छ 'नि ष्क्रियः' ।
३ अथैक सर्वगतो निष्क्रियस्तथापि नास्ति परलोक । संसरणाभावाद् व्योम्न इव सर्वपिण्डेषु ॥ १९५४ ॥

ईहलोगाओ व परो सुराइलोगो न सो वि पच्चक्खो । एवं पि न परलोगो सुव्वइ य सुईसु तो संका ॥१९५५॥

अथवा, इहलोकापेक्षया सुर-नारकादिभवः परलोक उच्यते, स च न प्रत्यक्षो दृश्यते, अत एवमपि न परलोकः सिध्यति, श्रूयते चासौ श्रुतिषु शास्त्रेषु, ततस्तच्छङ्का– किमस्ति नास्ति वा ? । इति दर्शितः पूर्वपक्षः ॥ १९५५ ॥

अत्र प्रतिविधीयते— यदुक्तम्— 'भूतधर्मश्चैतन्यम्' तत्राह—

भूइंदियाइरित्तस्स चेयणा सो य दव्वओ निच्चो । जाइस्सरणाईहिं पडिवज्जसु वाउभूइ व्व ॥ १९५६ ॥

इह भूतेन्द्रियातिरिक्तस्य पूर्वाभिहितानुमानादिप्रमाणसिद्धस्यात्मन एव संबन्धिनी चेतना मन्तव्या, न तु भूतधर्मः । स चात्मा जातिस्सरणादिहेतुर्द्रव्यतो नित्य इति वायुभूतिरिव प्रतिपद्यस्व । अतो नैकान्तानित्यत्वपक्षोक्तो दोषः, पर्यायत एवाऽस्यानित्यत्वादिति भावः ॥ १९५६ ॥

अथैकः सर्वगतो निष्क्रियश्चात्मा कस्माद् नेष्यते ? इत्याह—

न य एगो सव्वगओ निक्किरिओ लक्खणाइभेआओ । कुंभादउ व्व बहवो पडिवज्ज तमिंदभूइ व्व ॥१९५७॥

न चास्माभिरेक आत्मेष्यते, किन्तु बहवः– अनन्ताः । कुतः ? । लक्षणभेदात् । उपयोगलक्षणो हि जीवः, स चोपयोगो राग-द्वेष-कषाय-विषयाध्यवसायादिभिर्भिद्यमान उपाधिभेदादानन्त्यं प्रतिपद्यत इत्यनन्ता जीवाः, लक्षणभेदात्, घटादिवदिति । तथा, न सर्वगत आत्मा, किन्तु शरीरमात्रव्यापकः, तत्रैव तद्गुणोपलब्धेरित्यादिशब्दोपात्तो हेतुः, स्पर्शनवदिति दृष्टान्तश्च । एवं न निष्क्रिय आत्मा, भोक्तृत्वात्, देवदत्तवदिति । तदेतदिन्द्रभूतिप्रथमगणधरवत् प्रतिपद्यस्वेति ॥ १९५७ ॥

यदुक्तम्— 'देव-नारकाणां प्रत्यक्षाविषयत्वात् संदिग्धः परलोकः' इति; तदयुक्तम्, मौर्या-ऽकम्पितवादयोर्देव-नारकाणां साधितत्वात्, इति दर्शयन्नाह—

ईहलोगाओ य परो सोम्म ! सुरा नारगा य परलोओ। पडिवज्ज मोरिआ-ऽकंपिउ व्व विहियप्पमाणाओ ॥१९५८॥

---

१ इहलोकाद् वा परः सुरादिलोको न सोऽपि प्रत्यक्षः । एवमपि न परलोकः श्रूयते च श्रुतिषु ततः शङ्का ॥ १९५५ ॥
२ भूतेन्द्रियातिरिक्तस्य चेतना स च द्रव्यतो नित्यः । जातिस्मरणादिभिः प्रतिपद्यस्व वायुभूतिरिव ॥ १९५६ ॥
३ न चैकः सर्वगतो निष्क्रियो लक्षणादिभेदात् । कुम्भादय इव बहवः प्रतिपद्यस्व तदिन्द्रभूतिरिव ॥ १९५७ ॥
४ इहलोकाच्च परः सोम्य ! सुरा नारकाश्च परलोकः । प्रतिपद्यस्व मौर्या ऽकम्पिताविव विहितप्रमाणात् ॥ १९५८ ॥

विशेषा० ८११॥

गतार्था ॥ १९५८ ॥

अथ प्रेरकः प्राह—

[1]जीवो विण्णाणमओ तं चाणिच्चं ति तो न परलोगो। अह विण्णाणादण्णो तो अणभिण्णो जहागासं ॥१९५९॥

इत्तो च्चिय न स कत्ता भोत्ता य अओ वि नत्थि परलोगो। जं च न संसारी सो अण्णाणा-ऽमुत्तिओ खं व ॥१९६०॥

व्याख्या- जीवो विज्ञानमयस्तावद् युष्माभिरिष्यते विज्ञानादभिन्न इत्यर्थः। तच्च विज्ञानमनित्यं विनश्वरम्, अतस्तदभिन्नस्य जीवस्यापि विनश्वरत्वाद् न भवान्तरगमनलक्षणः परलोकः। अथ विज्ञानादन्यो जीवस्ततोऽनित्ये विज्ञाने जीवाद् भिन्ने सति स्वयं नित्योऽसाविति न परलोकाभावः। यद्येवम्, तर्हि अनभिज्ञो जीवः, विज्ञानादन्यत्वात्, आकाशवत्, काष्ठादिवद् वा। अत एव च नित्यत्वादेवासौ जीवो न कर्ता, नापि भोक्ता। नित्यस्य कर्तृत्वाद्यभ्युपगमे हि सर्वदैव तद्भावप्रसङ्गः, तस्य सदैवैकरूपत्वात्। कर्तृत्वाभावे च न परलोकः, अकृतस्य तस्याभ्युपगमे सिद्धानामपि तत्प्रसङ्गात्। भोक्तृत्वाभावेऽपि न परलोकः, अभोक्तुः परलोकहेतुभूतकर्मभोगायोगात्। इतोऽपि च न परलोकः। कुतः? इत्याह— [2]'ज चेत्यादि' यस्माच्च नासौ संसारी, नास्य ज्ञानाद भिन्नस्य जीवस्य भवाद् भवान्तरगमनलक्षण संसरणमस्तीत्यर्थः। कुतः? इत्याह— स्वयमज्ञानत्वात्, काष्ठखण्डवत्। तथा, अमूर्तत्वात्, आकाशवदिति ॥ १९५९ ॥ १९६० ॥

अत्रोत्तरमाह—

[3]मन्नसि विणासि चेओ उप्पत्तिमदादिओ जहा कुंभो। नणु एयं चिय साहणमविणासित्ते वि से सोम्म! ॥१९६१॥

ननु [4]'जीवो विण्णाणमओ तं चाणिच्चं' इति ब्रुवाणो नूनं त्वमेवं मन्यसे- विनाशि विनश्वरं चेतश्चेतना चैतन्यं विज्ञानमिति गात्। उत्पत्तिमत्त्वादिति हेतुः। यथा कुम्भ इति दृष्टान्तः। आदिशब्दात् 'पर्यायत्वात्' इत्यादिकोऽपि हेतुर्वक्तव्यः। यो हि पर्यायः स सर्वोऽप्यनित्यः, यथा स्तम्भादीनां नव-पुराणादिपर्यायः। ततश्चानित्याच्चैतन्यादभिन्नत्वे जीवस्याप्यनित्यत्वात् परलोकाभाव इति तवाभिप्रायः। न चायं युक्तः, यतो हन्त! नैकान्तेन विज्ञानमनित्यम्, यतोऽविनाशित्वेऽपि 'से' तस्य विज्ञानस्यैतदेव सौम्य! त्वदुक्तं साधनं प्रमाणं

---

१ जीवो विज्ञानमयस्तच्चानित्यमिति ततो न परलोकः। अथ विज्ञानादन्यस्ततोऽनभिज्ञो यथाऽऽकाशम् ॥ १९५९ ॥
इत एव न स कर्ता भोक्ता चातोऽपि नास्ति परलोकः। यच्च न संसारी सोऽज्ञाना-ऽमूर्तित्वात् खमिव ॥१९६०॥ २ घ छ 'त इत्तन आह'।
३ मन्यसे विनाशि चेत उत्पत्तिमदादितो यथा कुम्भः। नन्वेतदेव साधनमविनाशित्वेऽपि तस्य सौम्य! ॥१९६१॥ ४ गाथा १९५९।

र्वर्तते । ततोऽनैकान्तिकस्त्वदुक्तो हेतुरिति भावः । इदमुक्तं भवति– उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मकं वस्तु । ततश्च यथोत्पत्तिमत्त्वाद् विनाशित्वं सिध्यति तथा ध्रौव्यात्मकत्वाद् वस्तुनः कथञ्चिद् नित्यत्वमपि सिध्यति । ततश्चेदमपि शक्यते वक्तुम्– नित्यं विज्ञानम्, उत्पत्तिमत्त्वात्, घटवत् । ततश्च कथञ्चिन्नित्याद् विज्ञानादभिन्नस्य जीवस्य नित्यत्वाद् न परलोकाभाव इति ॥ १९६१ ॥

अथवा, विरुद्धाव्यभिचार्यप्ययमुत्पत्तिमत्त्वरूपो हेतुः, प्रत्यनुमानसद्भावात् । किं पुनस्तत् प्रत्यनुमानम् ? इत्याह—

[1]अहवा वत्थुत्तणओ विणासि चेओ न होइ कुंभो व्व । उप्पत्तिमदादित्ते कहमविणासी घडो, बुद्धी ? ॥१९६२॥[2]

एकान्तेन विनाशि विनश्वरं चेतो विज्ञान न भवति, वस्तुत्वात्, कुम्भवत् । ततोऽस्य प्रत्यनुमानस्योपस्थापनाद् विरुद्धाव्यभिचार्यप्युत्पत्तिमत्त्वलक्षणो हेतुः । यदुक्तम्–'[3]नणु एयं चिय साहणमविणासित्ते वि' इत्यादि, तत्र परस्येयं बुद्धिः स्यात् । कथंभूता बुद्धिः ? इत्याह– कथमुत्पत्तिमत्त्वाद् दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तो घटोऽविनाशी सिध्यति ?– न कथञ्चित्, घटस्य विनाशित्वेन सुप्रतीतत्वात् । ततश्च दृष्टान्तेऽविनाशित्वस्यासिद्धेर्दार्ष्टान्तिके विज्ञाने तद् न सिध्यतीति परस्याभिप्राय इति ॥ १९६२ ॥

अत्रोत्तरमाह—

[4]रूव-रस-गंध-फासा संखा संठाण-दव्व-सत्तीओ । कुंभो त्ति जओ ताओ पसूइ-विच्छित्ति-धुवधम्मा ॥१९६३॥

इह रूप-रस-गन्ध-स्पर्शलक्षणो गुणसमुदायः, एकलक्षणा संख्या, पृथुबुध्नोदराद्याकारलक्षणं संस्थानम्, मृद्द्रव्यम्, जलाहरणादिशक्तिश्चेत्येतानि समुदितानि यतः कुम्भ इत्युच्यते, ताश्च रूप रस-गन्ध-स्पर्श-संख्या-संस्थान-द्रव्य-शक्तयः प्रसूति-विच्छित्ति-ध्रौव्यधर्मिण्य उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वरूपाः, तत उत्पत्तिमत्त्वादविनाश्यपि घटः सिध्यतीति ॥ १९६३ ॥

एतदेव विस्तरतो भावयन्नाह—

[5]इह पिण्डो पिण्डागार-सत्तिपज्जायविलयसमकालं । उप्पज्जइ कुंभागार-सत्तिपज्जायरूवेण ॥ १९६४ ॥

रूवाइं दव्वयाए न जाइ न य वेइ तेण सो निच्चो । एवं उप्पाय-व्वय-धुवस्सहावं मयं सव्वं ॥१९६५ ॥

---

१ घ छ 'प्रव'। २ अथवा वस्तुत्वतो विनाशि चेतो न भवति कुम्भ इव । उत्पत्तिमदादित्वे कथमविनाशी घटो, बुद्धि ? ॥ १९६२ ॥ ३ गाथा १९६१ ॥

४ रूप रस-गन्ध स्पर्शा सख्या सस्थान द्रव्य-शक्तय । कुम्भ इति यतस्ता प्रसूति व्यवच्छित्ति ध्रुवधर्माण ॥ १९६३ ॥

५ इह पिण्ड पिण्डाकार-शक्तिपर्यायविलयसमकालम् । उत्पद्यते कुम्भाकार शक्तिपर्यायरूपेण ॥ १९६४ ॥

रूपादि द्रव्यतया न जायते न च व्यति तेन स नित्य । एवमुत्पाद व्यय ध्रौव्यस्वभाव मत सर्वम् ॥ १९६५ ॥

इह मृत्पिण्डः कर्ता। योऽयं वृत्तसंस्थानरूपः स्वकीयो मृत्पिण्डाकारः, शक्तिश्च या काचिदात्मीया, एतदुभयलक्षणो यः पर्यायस्तस्य यो विलयो विनाशस्तत्समकालमेवासावुत्पद्यते मृत्पिण्डः। केन ? इत्याह— पृथुबुध्नोदरादिको यः कुम्भाकारः, तच्छक्तिश्च या जलाहरणादिविषया, एतदुभयलक्षणो यः पर्यायस्तेनोत्पद्यते। रूप-रस-गन्ध-स्पर्शरूपतया मृद्द्रव्यरूपतया चासौ मृत्पिण्डो न जायते, नापि व्येति विनश्यति। ततस्तद्रूपतया नित्योऽयमुच्यते, तेन रूपेण तस्य सदैवावस्थितत्वात्। तदेवं मृत्पिण्डो निजाकारस्वशक्तिरूपतया विनश्यति, घटाकार-तच्छक्तिरूपतयोत्पद्यते, रूपादिभावेन मृद्द्रव्यरूपतया चावतिष्ठते, इत्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वभावोऽयमुच्यते। एवं घटोऽपि पूर्वपर्यायेण विनश्यति, घटाकारतया तूत्पद्यते, रूपादित्वेन मृद्द्रव्यतया चावतिष्ठत इत्यसावप्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वभावः। एवमन्यदपि यदस्ति वस्तु, तत् सर्वमप्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वभावमेवाभिमतं तीर्थकृताम्। ततश्च यथोत्पत्तिमत्त्वाद् विनाशित्वं घटे सिध्यति तथाऽविनाशित्वमपि। तथा च सति साध्यधर्मिणि चैतन्येऽपि तत्सिद्धिरिति। तदेव चैतन्यादव्यतिरिक्तोऽपि जीवः कथञ्चिद् नित्य एव ॥ १९६४ ॥ १९६५ ॥

ततश्च न परलोकाभाव इति दर्शयन्नाह—

घडचेयणया नासो पडचेयणया समुब्भवो समयं। संताणेणावत्था तहेह-परलोअ-जीवाणं ॥ १९६६ ॥

मणुएहलोगनासो सुराइपरलोगसंभवो समयं। जीवतयाऽवत्थाणं नेहभवो नेय परलोओ ॥ १९६७ ॥

घटविषयं विज्ञानं घटचेतनोच्यते, पटविषयं तु विज्ञानं पटचेतना। यदा च घटविज्ञानानन्तरं पटविज्ञानमुपजायते जीवस्य, तदा घटचेतनया घटविज्ञानरूपेण तस्य नाश उच्यते, पटचेतनया तु पटविज्ञानरूपेण 'समयं' युगपदेव समुद्भव उत्पादः, अनादिकालप्रवृत्तेन तु चेतनासंतानेन निर्विशेषणेन जीवत्वमात्रेणावस्थानमिति। एवं च यथेहभवेऽपि तिष्ठतो जीवस्योत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वभावत्रयं दर्शितम्, तथा परलोकं गता जीवाः परलोकजीवास्तेषामप्येतत् स्वभावत्रयं द्रष्टव्यम्; तद्यथा— यदा मनुष्यो मृत्वा सुरलोकादावुत्पद्यते तदा मनुष्यरूप इहलोको मनुष्येहलोकस्तस्य नाशः, तत्समकालमेव च सुरादिपरलोकस्य संभव उत्पादः, जीवतया त्ववस्थानम्। तस्यां च जीवत्वावस्थायां विवक्षितायां नेहभवो विवक्ष्यते, नापि सुरादिपरलोको विवक्ष्यते, किन्तु निष्पर्यायं जीव-द्रव्यमात्रमेव विवक्ष्यते। तदेवमुत्पाद-व्यय-ध्रौव्य-स्वभावत्वे जीवस्य न परलोकाभाव इति ॥ १९६६ ॥ १९६७ ॥

१ घटचेतनया नाशः पटचेतनया समुद्भवः समकम्। संतानेनावस्था तथेह-परलोक जीवानाम् ॥ १९६६ ॥
मनुजेहलोकनाशः सुरादिपरलोकसंभवः समकम्। जीवतयाऽवस्थानं नेहभवो नैव परलोकः ॥ १९६७ ॥ २ घ छ 'स्य कथ प'।

आह– ननु कथं सर्वस्यापि वस्तुन इयं त्रिस्वभावता ? इति। अत्र युक्तिमाह—

गा० [1]असओ नत्थि पसूई, होज्ज व जइ, होउ खरविसाणस्स। न य सव्वहा विणासो सव्वुच्छेयप्पसंगाओ ॥१९६८॥ बृहद्

४॥ तोऽवत्थियस्स केणवि विलओ धम्मेण भवणमन्नेण। सव्वुच्छेओ न मओ संववहारोवरोहाओ ॥ १९६९ ॥

इहैकान्तेन सर्वथाऽसतो वस्तुनः प्रसूतिरुत्पत्तिर्नास्ति न घटते। अथ भवति, तर्हि खरविषाणस्यापि भवतु, असत्त्वाविशेषात्। तस्मात् केनापि रूपेण सदेवोत्पद्यते। न च सतः सर्वथा विनाशः, क्रमशः सर्वस्यापि नारक-तिर्यगादेरुच्छेदप्रसङ्गात्। ततस्तस्मात् तस्यावस्थितस्य जीवादेरस्ति केनापि मनुष्यत्वादिधर्मेण विलयो विनाशः, अन्येन तु सुरादिरूपेण भवममुत्पादः, सर्वोच्छेदस्तु न मतस्तीर्थकृताम्, संव्यवहारोपरोधात्– अन्यथा व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः; तथाहि– राजपुत्र्याः क्रीडाहेतुभूतं सौवर्णकलशकं भङ्क्त्वा राजतनयस्य क्रीडार्थमेव कन्दुको घटितः; ततो राजपुत्र्याः शोकः, कुमारस्य तु [2]हर्षः, सुवर्णस्वामिनश्च नरपतेरौदासीन्यम्, सुवर्णस्योभयावस्थायामप्यविनष्टत्वात्, इत्यादिको योऽसौ लोकव्यवहारस्तस्य सर्वस्याप्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मकवस्त्वनभ्युपगमे समुच्छेदः स्यात्। तस्मात् कथञ्चिदवस्थितत्वे जीवस्य न परलोकाभाव इति ॥ १९६८ ॥ १९६९ ॥

किञ्च, स्वर्गादिपरलोकाभावेऽग्निहोत्र-दानादीनामानर्थक्यं स्यादिति दर्शयन्नाह—

[3]असइ व परम्मि लोए जमग्गिहोत्ताइं सग्गकामस्स। तदसंबद्धं सव्वं दाणाइफलं च लोअम्मि ॥१९७०॥

गतार्था ॥ १९७० ॥

तदेवं छिन्नस्तस्यापि संशयः। ततः किं कृतवानसौ ? इत्याह—

[4]छिन्नम्मि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं। सो समणो पव्वइओ तिहिं ओ सह खण्डियसएहिं॥१९७१॥

अर्थः स एव ॥ इति त्रयोविंशतिगाथार्थः ॥ १९७१ ॥

॥ इति दशमो गणधरवादः समाप्तः ॥

---

१ असतो नास्ति प्रसूति, भवेद् वा यदि, भवतु खरविषाणस्य। न च सर्वथा विनाश सर्वोच्छेदप्रसङ्गात् ॥ १९६८ ॥ ततोऽवस्थितस्य केनापि विलयो धर्मेण भवनमन्येन। सर्वोच्छेदो न मत संव्यवहारोपरोधात् ॥ १९६९ ॥ २ घ छ 'दास्यम्'।
३ असति वा परस्मिँल्लोके यदग्निहोत्रादि स्वर्गकामस्य। तदसम्बद्ध सर्व दानादिफल च लोके ॥ १९७० ॥ ४ गाथा १९०४।

अथैकादशगणधरवक्तव्यतामाह—

[1]ते पव्वइए सोउं पहासो आगच्छई जिणसगासं । वच्चामि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि॥१९७२॥

सुगमा ॥१९७२ ॥

ततः किम्? इत्याह—

[2]आभट्ठो य जिणेण जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं । नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं ॥१९७३॥

तथैव ॥ १९७३ ॥

आभाष्य ततः किमुक्तोऽसौ? इत्याह—

[3]किं मन्ने निव्वाणं अत्थी नत्थि त्ति संसओ तुज्झ । वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो ॥१९७४॥

हे आयुष्मन्! प्रभास! त्वमेवं मन्यसे- किं निर्वाणमस्ति, न वा? इति । अयं च संशयस्तव विरुद्धवेदपदश्रवणनिबन्धनः । तानि चामूनि वेदपदानि-"जरामर्यं वैतत् सर्वं यदग्निहोत्रम्" । तथा, "सैषा गुहा दुरवगाहा" । तथा, "द्वे ब्रह्मणी परमपरं च, तत्र परं सत्यं ज्ञानमनन्तरं ब्रह्म" इति । एतेषां चायमर्थस्तव चेतसि वर्तते- यदेतदग्निहोत्रं तज्जरामर्यमेव यावज्जीवं कर्तव्यमिति । अग्निहोत्रक्रिया च भूतवधहेतुत्वाच्छबलरूपा । सा च स्वर्गफलैव स्याद् नापवर्गफला । 'यावज्जीवम्' इति चोक्ते कालान्तरं नास्ति यत्रापवर्गहेतुभूतक्रियान्तरारम्भः स्यात् । तस्मात् साधनाभावाद् मोक्षाभावः । ततश्चेत्यादिकानि किल मोक्षाभावप्रतिपादकानि । शेषाणि तु तदस्तित्वसूचकानि, यतो गुहाऽत्र मुक्तिरूपा, सा च संसाराभिनन्दिना दुरवगाहा, दुष्प्रवेशात् । तथा, परं ब्रह्म सत्यं मोक्षः, अनन्तरं तु ब्रह्म ज्ञानमिति । ततो मोक्षास्तित्वं नास्तित्वं च वेदपदप्रतिपादितमवगम्य तव संशयः । तत्रैषां वेदपदानामर्थं त्वं न जानासि, यतस्तेषामयमर्थो वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥ १९७४ ॥

युक्तिमपि मोक्षाभावप्रतिपादने प्रभासाध्यवसितां दूषयितुं भगवान् प्रकटयितुमाह—

[4]अन्नासि किं दीवस्स व नासो निव्वाणमस्स जीवस्स । दुक्खक्खयाइरूवा किं होज्ज व से सओऽवत्था? ॥१९७५॥

---

१ तान् प्रव्रजितान् श्रुत्वा प्रभास आगच्छति जिनसकाशम् । व्रजामि वन्दे वन्दित्वा पर्युपासे ॥ १९७२ ॥ २ गाथा १६०९ ।

३ किं मन्यसे निर्वाणमस्ति नास्तीति संशयस्तव । वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १९७४ ॥

४ मन्यसे किं दीपस्येव नाशो निर्वाणमस्य जीवस्य? । दुःखक्षयादिरूपा किं भवेद् वा तस्य सतोऽवस्था? ॥ १९७५ ॥

आयुष्मन् ! प्रभास ! त्वमेवं मन्यसे– किं दीपस्येवास्य जीवस्य नाशो ध्वंस एव निर्वाणम् ?, यथाऽऽहुः सौगतविशेषाः केचित्, तद्यथा—

“दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् । दिशं न काञ्चिद् विदिश न काञ्चित स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥ १ ॥
जीवस्तथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् । दिश न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥ २ ॥”

इति । किं वा यथा जैनाः प्राहुस्तथा निर्वाणं भवेत् ? । कि तत् ? इत्याह– सतो विद्यमानस्य जीवस्य विशिष्टा काचिदवस्था । कथंभूता ? राग-द्वेष-मद-मोह-जन्म-जरा-रोगादिदुःखक्षयरूपा । उक्तं च–

“केवलसंविद्-दर्शनरूपाः सर्वार्तिदुःखपरिमुक्ताः । मोदन्ते मुक्तिगता जीवाः क्षीणान्तरारिगणाः ॥ १ ॥”

इति ॥ १९७५ ॥

प्रकारान्तरेणापि संशयकारणमाह—

अहवाऽणाइत्तणओ खस्स व किं कम्म-जीवजोगस्स । अविओगाओ न भवे संसाराभाव एव त्ति ? ॥ १९७६ ॥

अथवा, त्वमेवं मन्यसे– नूनं संसाराभाव एव न भवेत् । कुतः ? । अवियोगात्– वियोगायोगात् । कस्य ? । कर्म-जीवयोः संयोगस्य । कुतः ? । अनादित्वात्; खस्येव । इह ययोरनादिः संयोगस्तयोर्वियोगो नास्ति, यथा जीवा-ऽऽकाशयोः, अनादिश्च जीव-कर्मणोः संयोगः; ततो वियोगानुपपत्तिः; ततश्च न संसाराभावः; तथा च सति कुतो मोक्षः ? इति ॥ १९७६ ॥

अथ प्रत्यासत्तेरेवानन्तरोक्तस्यैव प्रतिविधानमाह—

पडिवज्ज मण्डिओ इव वियोगमिह कम्म-जीवजोगस्स । तमणाइणो वि कंचण-धाऊण व णाण-किरियाहिं ॥१९७७॥

‘अणाइणो वि त्ति’ अनादेरपि जीव कर्मसंयोगस्य ‘तं’ इति त्वं प्रतिपद्यस्व वियोगम्, बन्ध-मोक्षवादे मण्डिकवत् । कयोरिव यो वियोगः ?। काञ्चन-धातुपाषाणयोरिव । किं निर्हेतुक एव जीव-कर्मणोर्वियोगः ?। न, इत्याह– ज्ञान-क्रियाभ्याम् । इदमुक्तं भवति–

१ अथवाऽनादित्वत खस्येव किं कर्म-जीवयोगस्य । अवियोगाद् न भवेत् संसाराभाव एवेति ? ॥ १९७६ ॥
२ प्रतिपद्यस्व मण्डिक इव वियोगमिह कर्म जीवयोगस्य । त्वमनादेरपि काञ्चन-धात्वोरिव ज्ञान क्रियाभ्याम् ॥ १९७७ ॥

इतश्च जीवो न विनश्यति । कुतः ? इत्याह—

न विगाराणुवलंभादागासं पिव विणासधम्मो सो । इह नासिणो विगारो दीसइ कुंभस्स वाऽवयवा ॥१९८१॥

न विनाशधर्मा जीव इति प्रतिज्ञा । विकारानुपलम्भादिति हेतुः । इह यो विनाशी तस्य विकारो दृश्यते, यथा मुद्गरादिध्वस्तस्य कुम्भस्य कपाललक्षणा अवयवाः; यस्त्वविनाशी न तस्य विकारदर्शनम्, यथाऽऽकाशस्येति । ततो मुक्तस्य जीवस्य नित्यत्वाद् नित्यो मोक्ष इति ॥ १९८१ ॥

स्याद् मतिः— तर्हि प्रतिक्षणध्वंसी मोक्षो मा भूत्, कालान्तरविनाशी तु भविष्यति, कृतकत्वात्, घटवत् । तदयुक्तम्, घटप्रध्वंसाभावेनानैकान्तिकत्वात्, इति दर्शयन्नाह—

कालंतरनासी वा घडो व्व कयगाइओ मई होज्जा । नो पद्धंसाभावो भुवि तद्धम्मा वि जं निच्चो ॥१९८२॥

अत्र प्रेर्यं परिहारं चाह—

अणुदाहरणमभावो खरसंगं पिव मई न तं जम्हा । कुंभविणासविसिट्ठो भावो च्चिय पोग्गलमओ सो ॥१९८३॥

यद्वा, कृतकत्वं मोक्षस्याभ्युपगम्योक्तम् ; इदानीं तदेव तस्य नास्तीति सोदाहरणमुपदर्शयन्नाह—

किंवेगंतेण कयं पोग्गलमेत्तविलयम्मि जीवस्स । किं निव्वत्तियमहियं नभसो घडमेत्तविलयम्मि ॥१९८४॥

अनुमानात् पुनरपि मुक्तस्य नित्यत्वं साधयति—

दव्वामुत्तत्तणओ मुत्तो निच्चो नभं व दव्वतया । नणु विभुयाइपसंगो एवं सइ, नाणुमाणाओ ॥ १९८५ ॥

नित्यो मुक्तात्मा, द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्; 'दव्वतय त्ति' यथा द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वाद् नित्यं नभः । आह— नन्वनेन दृष्टान्तेन व्यापकत्वाद्यपि सिध्यति जीवस्य; तथाहि— विभुर्व्यापकः सर्वगतो जीवः, द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्, यथा नभः । तदेतद् न । कुतः ? ।

---

१ न विकारानुपलम्भादाकाशमिव विनाशधर्मा स । इह नाशिनो विकारो दृश्यते कुम्भस्येवावयवा ॥ १९८१ ॥
२ कालान्तरनाशी वा घट इव कृतकादितो मतिर्भवेत् । नो प्रध्वंसाभावो भुवि तद्धर्मापि यद् नित्य ॥ १९८२ ॥
३ अनुदाहरणमभाव खरशृङ्गमिव मतिर्न तद् यस्मात् । कुम्भविनाशविशिष्टो भाव एव पुद्गलमय स ॥ १९८३ ॥ ४ गाथा १८३९ ।
५ द्रव्यामूर्तत्वतो मुक्तो नित्यो नभ इव द्रव्यतया । ननु विभुतादिप्रसङ्ग एव सति, नानुमानात् ॥ १९८५ ॥

सर्वगतत्वबाधकानुमानसद्भावात्; तथाहि– त्वक्पर्यन्तदेहमात्रव्यापको जीवः, तत्रैव तद्गुणोपलब्धेः, स्पर्शनवत्, इत्यनुमानाद् बाध्यते सर्वगतत्वं जीवस्य। एवं 'न बध्यते, नापि मुच्यते जीवः, द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्, नभोवत्' इत्याद्यपि दूषणं, 'बध्यते पुण्य-पापकर्मणा जीवः, दान हिंसादिक्रियाणां सफलत्वात्, कृष्यादिक्रियावत्, तथा, विघटते सम्यगुपायात् कोऽपि जीव-कर्मसंयोगः, सयोगत्वात्, काञ्चन-धातुपाषाणसंयोगवत्' इत्याद्यनुमानात् परिहर्तव्यमिति ॥ १९८५ ॥

अथवा, किमेकान्तेन बद्धाग्रहैर्मोक्षस्य नित्यत्वं साध्यते, सर्वस्यापि वस्तुनः परमार्थतो नित्यानित्यरूपत्वात्? । उत्कटा-ऽनुत्कटपर्यायविशेषविवक्षामात्रेणैव हि 'केवलम्' इत्यादिव्यपदेश इति दर्शयन्नाह—

[1]को वा निच्चग्गाहो सव्वं चिय विभव-भङ्ग-ठिइमइयं। पज्जायंतरमेत्तप्पणादनिच्चाइववएसो ॥ १९८६ ॥

अथ कथञ्चिदनित्यत्वेऽपि मोक्षस्य न किञ्चिद् नः क्षूयत इति भावः। इह [2]'कालंतरनासी वा घडो व्व' इत्यादिगाथाः प्रागपि षष्ठगणधरे बन्ध-मोक्षविचारे व्याख्याता एव। ततो यदिह न व्याख्यातं तत् ततोऽवगन्तव्यमिति ॥ १९८६ ॥

अथ प्रथमपक्षे यदुक्तम्– '[3]किं दीवस्स व नासो निव्वाणं' इत्यादि। तत्रोत्तरमाह—

[4]न य सव्वहा विणासोऽणलस्स परिणामओ पयस्सेव। कुंभस्स कवालाण व तहाविगारोवलंभाओ ॥१९८७॥

न प्रदीपानलस्य सर्वप्रकारैर्विनाशः, परिणामत्वात्, पयसो दुग्धस्येव; अथवा, यथा मुद्गराद्याहतस्य कपालतया परिणतस्य घटस्य, यथा वा चूर्णीकृतानां कपालानाम्। कुतो न सर्वथा विनाशः? इत्याह– तथा तेन रूपान्तरप्रकारेण विकारस्य प्रत्यक्षादि-प्रमाणोपलम्भादिति ॥ १९८७ ॥

[5]अत्र प्रेर्यं परिहारं चाह—

[6]जइ सव्वहा न नासोऽणलस्स किं दीसए न सो सक्खं?। परिणामसुहुमयाओ जलयविगारंजणरउ व्व ॥१९८८॥

यदि सर्वथाऽनलस्य न नाशः, तर्हि विध्यातानन्तरं किमित्यसौ साक्षाद् न दृश्यते?। अत्रोत्तरमाह– 'परिणामेत्यादि' विध्याते

---

१ गाथा १८४३। २ गाथा १९८२। ३ गाथा १९७५।
४ न च सर्वथा विनाशोऽनलस्य परिणामत पयस इव। कुम्भस्य कपालानामिव तथाविकारोपलम्भात् ॥ १९८७ ॥ ५ क ग 'अथ प्रे'।
६ यदि सर्वथा न नाशोऽनलस्य कि दृश्यते न स साक्षात्। परिणामसूक्ष्मतातो जलदविकारोऽञ्जनरज इव ॥ १९८८ ॥

प्रदीपेऽनन्तरमेव तामसपुद्गलरूपो विकारः समुपलभ्यत एव, चिरं चासौ पुरस्ताद् यद् नोपलभ्यते, तत् सूक्ष्म-सूक्ष्मतरपरिणामभावात्; तथाहि– विशीर्यमाणस्य जलदस्यापि यः कृष्णाभ्रपुद्गलविकारः स परिणामसौक्ष्म्याद् नोपलभ्यते । तथा, अञ्जनस्यापि पवनेन ह्रियमाणस्य यदुत्कृष्टरज उड्डीयते तदपि परिणामसौक्ष्म्याद् नोपलभ्यते, न पुनरसत्त्वादिति ॥ १९८८ ॥

चित्ररूपश्च पुद्गलपरिणाम इति दर्शयन्नाह––

[1]होऊण इंदियंतरगज्झा पुणरिंदियंतरग्गहणं । खंधा एंति न एंति य पोग्गलपरिणामया चित्ता ॥ १९८९ ॥

इह सुवर्णपत्र-लवण-सुण्ठी-हरीतकी-चित्रक-गुडादयः स्कन्धाः पूर्वमिन्द्रियान्तरग्राह्याश्चक्षुरादीन्द्रियविषया भूत्वा पुनर्द्रव्य-क्षेत्र-कालादि सामग्र्यन्तरं प्राप्य पुद्गलपरिणामवैचित्र्यादिन्द्रियान्तरग्रहणं स्पर्शन-रसनादीन्द्रियग्राह्यतामायान्ति; तथाहि– सुवर्णपत्रीकृतं चक्षुर्ग्राह्यं भूत्वा शोधनार्थमग्नौ प्रक्षिप्तं भस्मना मिलितं सत् स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यतामेति, पुनः प्रयोगेण भस्मनः पृथक्कृतं चक्षुर्विषयतामुपगच्छति । लवण सुण्ठी-हरीतकी-चित्रक-गुडादयोऽपि प्राक् चक्षुरिन्द्रियग्राह्या भूत्वा पश्चात् सूपाद्यन्ते बह्वौषधसमुदाये च क्वाथ-चूर्णा-ऽवलेहादिपरिणामान्तरमापन्नाः सन्तो रसनेन्द्रियसंवेद्या भवन्ति । कर्पूर-कस्तूरिकादीनामपि पुद्गलाश्चक्षुर्ग्राह्या अपि वायुना दूरमुपनीता घ्राणसंवेद्या भवन्ति । योजननवकात्तु परतो गतास्तथाविधं कञ्चित् सूक्ष्मपरिणाममापन्ना नैकस्यापीन्द्रियस्य विषयतां प्रतिपद्यन्त इति । अनया दिशाऽन्यापि पुद्गलपरिणामता चित्रा भावनीयेति ॥ १९८९ ॥

अथास्यैव पुद्गलपरिणामवैचित्र्यस्य प्रस्तुते योजनार्थमाह––

[2]एगेगेंदियगज्झा जह वायव्वादओ तहग्गेया । होउं चक्खुग्गज्झा घाणिंदियगज्झयामेंति ॥ १९९० ॥

वायुः स्पर्शनेन्द्रियस्यैव ग्राह्यः, रसो रसनस्यैव, गन्धो घ्राणस्यैव, रूपं चक्षुष एव, शब्दस्तु [3]श्रोत्रस्यैव ग्राह्यः । तदेवं यथा वाय्वादयः पुद्गला एकैकस्य प्रतिनियतस्येन्द्रियस्य ग्राह्या भूत्वा पश्चात् परिणामान्तरं किमप्यापन्ना इन्द्रियान्तरग्राह्या अपि भवन्तीति स्वयमेव गम्यते, तथा प्रस्तुता अपि प्रदीपगता आग्नेयाः पुद्गलाश्चक्षुर्ग्राह्या भूत्वा पश्चाद् विध्याते तस्मिन् प्रदीपे त एव तामसीभूताः सन्तो घ्राणेन्द्रियग्राह्यतामुपयान्ति, तत् किमुच्यते– '[4]किं दीसए न सो सक्खं' इति ? । ननु घ्राणेन्द्रियेणोपलभ्यत एव विध्यातप्रदीपविकार इति ॥ १९९० ॥

१ भूत्वेन्द्रियान्तरग्राह्या पुनरिन्द्रियान्तरग्रहणम् । स्कन्धा यन्ति न यन्ति च पुद्गलपरिणामता चित्रा ॥ १९८९ ॥
२ एकैकेन्द्रियग्राह्या यथा वाय्वादयस्तथाऽऽग्नेया । भूत्वा चक्षुर्ग्राह्या घ्राणेन्द्रियग्राह्यता यन्ति ॥ १९९० ॥ ३ क ग 'श्रोत्रेन्द्रियग्रा' । ४ गाथा १९८८ ।

यद्येवम्, ततः प्रस्तुते किम्? इत्याह—

जह दीवो निव्वाणो परिणामन्तरमिओ तहा जीवो। भणइ परिनिव्वाणो पत्तोऽणाबाहपरिणामं ॥१९९१॥

यथाऽनन्तरोक्तस्वरूपपरिणामान्तरं प्राप्तः प्रदीपो 'निर्वाणः' इत्युच्यते तथा जीवोऽपि कर्मविरहितकेवलामूर्तजीवस्वरूपभावलक्षणमबाधं परिणामान्तरं प्राप्तो निर्वाणो निर्वृतिं प्राप्त उच्यते। तस्माद् दुःखादिक्षयरूपा सतोऽवस्था निर्वाणमिति स्थितम् ॥ १९९१ ॥

तर्हि शब्दादिविषयोपभोगाभावाद् निःसुख एवायमिति चेत्। नैवम्। कुतः? इत्याह—

मुत्तस्स परं सोक्खं णाणाणाबाहओ जहा मुणिणो। तद्धम्मा पुण विरहादावरणा-ऽऽबाहहेऊणं ॥१९९२॥

मुक्तस्य जन्तोः परं प्रकृष्टमकृत्रिममिथ्याभिमानजं स्वाभाविकं सुखमिति प्रतिज्ञा। 'णाणाणाबाहउ त्ति' ज्ञानप्रकर्षे सति जन्म-जरा-व्याधि-मरणे ष्टवियोगा-ऽरति-शोक-क्षुत्-पिपासा-शीतो-ष्ण-काम-क्रो ध-मद-शाठ्य तृष्णा राग द्वेष-चिन्तौ-त्सुक्यादिनिःशेषाबाधविरहितत्वादिति हेतुः। तथाविधप्रकृष्टमुनेरिव। यथोक्ताबाधरहितानि काष्ठादीन्यपि वर्तन्ते, परं तेषां ज्ञानाभावाद् न सुखम्; अतस्तद्व्यवच्छेदार्थं ज्ञानग्रहणम्। कथं पुनरसौ प्रकृष्टज्ञानवान्, आबाधरहितश्च? इत्याह– 'तद्धम्मेत्यादि' तद्धर्मा– प्रकृष्टज्ञाना-ऽनाबाधवान् मुक्तात्मा। कुतः?। विरहात्– अभावात्। केषाम्?। आवरणहेतूनाम्, आबाधहेतूनां च। एतदुक्तं भवति– क्षीणनिःशेषावरणत्वात् प्रकृष्टज्ञानवानसौ, वेदनीयकर्मादीना च सर्वेषामप्याबाधहेतूना सर्वथाऽपगमात् सर्वाऽऽबाधरहितोऽयमिति। प्रयोगः– स्वाभाविकेन स्वेन प्रकाशेन प्रकाशवान् मुक्तात्मा, समस्तप्रकाशावरणरहितत्वात्, तुहिनांशुवत्। तथा चाह—

"स्थित शीतांशुवज्जीव. प्रकृत्या भावशुद्धया। चन्द्रिकावच्च विज्ञानं तदावरणमभ्रवत् ॥ १ ॥"

इति। तथा, अनाबाधसुखो मुक्तात्मा, समस्ताबाधहेतुरहितत्वात्, ज्वराद्यपगमे स्वच्छाऽऽतुरवत्। तथाचोक्तम्—

"स व्याबाधाभावात् सर्वज्ञत्वाच्च भवति परमसुखी। व्याबाधाभावोऽत्र स्वच्छस्य ज्ञस्य परमसुखम् ॥ १ ॥"

इति ॥ १९९२ ॥

---

१ यथा दीपो निर्वाण परिणामान्तरमितस्तथा जीव । भण्यते परिनिर्वाण प्राप्तोऽनाबाधपरिणामम् ॥ १९९१ ॥

२ मुक्तस्य पर सौख्य ज्ञानानाबाधतो यथा मुने । तद्धर्मा पुनर्विरहादावरणाऽऽबाधहेतूनाम् ॥ १९९२ ॥

अपरस्त्वाह—

मुत्तो[1] करणाभावादण्णाणी खं व, नणु विरुद्धोऽयं। जमजीवया वि पावइ एत्तो च्चिय भणइ तन्नाम॥१९९३॥

नन्वज्ञानी मुक्तात्मा, करणाभावात्, आकाशवत्। अत्राचार्यः प्राह– ननु धर्मिस्वरूपविपरीतसाधनाद् विरुद्धोऽयं हेतुः; तथाहि– अनेनैतदपि सिध्यति– अजीवो मुक्तात्मा, करणाभावात्, आकाशवत्। अत्र परः सोत्कर्षं भणति– 'तन्नाम त्ति' 'नाम' इत्यभ्युपगमायाम्– अस्त्वेतत्, न नः किमपि क्षूयते। न हि मुक्तात्मनामजीवत्वेऽस्माकं किञ्चिद् नश्यति, येन हेतोर्विरुद्धता प्रेर्यमाणा शोभेत। अत्राह कश्चित्– ननु मुक्तस्याजीवत्वमार्हतानामप्यनिष्टमेव; ततश्चैतद् दूषणमाचार्येणापि परिहर्तव्यमेव, यच्चात्मनोऽपि दूषणं समापतति तत् कथं परस्यैवैकस्योद्भाव्यते?। सत्यमेतत्, किन्तु परशक्तिपरीक्षार्थं प्रेर्यमाचार्यः कृतवान्, कदाचित् क्षोभाद् विगलितप्रतिभः परोऽत्रापि प्रतिविधाने स्खलितस्तूष्णीं विदध्यात्। परमार्थतस्तु जीवस्याजीवत्वं कदाचिदपि न भवत्येव॥१९९३॥

कुतः? इत्याह—

दव्वा-ऽमुत्तत्त[2] सहावजाइओ तस्स दूरविवरीयं। न हि जच्चंतरगमणं जुत्तं नभसो व्व जीवत्तं॥१९९४॥

तस्य मुक्तात्मनो हि यस्मात् कारणाद् न युक्तमिति संबन्धः। किं तद् न युक्तम्? इत्याह— एकस्या जीवत्वलक्षणाया जातेर्यदजीवत्वलक्षणं जात्यन्तरं तत्र गमनं जात्यन्तरगमनम्, तन्न युक्तम्। कथंभूतं जात्यन्तरम्? इत्याह– दूरमत्यर्थं विपरीतं दूरविपरीतम्। कस्या दूरविपरीतम्? इत्याह— 'सहावजाइउ त्ति' जीवत्वलक्षणा या स्वाभाविकी स्वभावभूता जातिः स्वभावजातिस्तस्याः। किंवद् या स्वभावजातिः? इत्याह— उपमानप्रधानत्वाद् निर्देशस्य, द्रव्या-ऽमूर्तत्ववदिति द्रव्यत्ववदमूर्तत्ववच्चेत्यर्थः। स्वभावजातेर्दूरविपरीतं सत् कस्य यथा किं न युक्तम्? इत्याह– नभस इव जीवत्वम्। इदमत्र हृदयम्– द्रव्यत्वम्, अमूर्तत्वं च जीवस्य तावत् स्वभावभूता जातिः, तस्याश्च यद् दूरविपरीतं जात्यन्तरमद्रव्यत्वम्, अमूर्तत्वं च, तत्र गमनं तस्य कस्यामप्यवस्थायां न भवति। एवं जीवत्वमपि जीवस्य स्वभावभूतैव जातिः, ततस्तस्या अपि स्वभावजातेर्यद् दूरविपरीतमजीवत्वलक्षणं जात्यन्तरं तत्र गमनं मुक्तावस्थायामपि तस्य न युज्यते। न ह्यजीवस्य सतो नभसः कदाचिदपि जीवत्वाप्राप्तिर्भवति। तस्माद् मुक्तो जीवो यथाऽद्रव्यं मूर्तश्च न

१ मुक्त करणाभावादज्ञानी खमिव, ननु विरुद्धोऽयम्। यदजीवतापि प्राप्नोत्येतस्मादेव भणति तन्नाम॥१९९३॥

२ द्रव्या-ऽमूर्तत्ववत् स्वभावजातितस्तस्य दूरविपरीतम्। न हि जात्यन्तरगमन युक्त नभस इव जीवत्वम्॥१९९४॥

भवति, तद्विपक्षस्वभावत्वात्; एवं जीवस्वाभाव्यादजीवोऽप्यसौ कदाचिदपि न भवति; अन्यथा नभः-परमाण्वादीनामपि स्वस्वभावत्यागेन वैपरीत्यापत्त्याऽतिप्रसङ्गादिति ।

अत्राह— यद्येवम्, तर्हि यद् भवतैवोक्तम्– 'अजीवो मुक्तात्मा, करणाभावात्, आकाशवत्' इति, तत् कथं नेतव्यम्? । अत्रोच्यते– परस्य प्रसङ्गापादनमेव तदस्माभिः कृतम्, तत्करणे च कारणमुक्तमेव, न पुनरनेन हेतुना मुक्तस्याजीवत्वं सिध्यति, प्रतिबन्धाभावात्; तथाहि– यदि करणैर्जीवत्वं कृतं भवेत्, यथा दहनेन धूमः; व्यापकानि वा जीवत्वस्य करणानि यदि भवेयुः, यथा शिंशपाया वृक्षत्वम्, तदा करणनिवृत्तौ भवेज्जीवत्वनिवृत्तिः, यथाऽग्नि-वृक्षत्वनिवृत्तौ धूम-शिंशपात्वयोः; न चैतदस्ति, जीवत्वस्यानादिपारिणामिकभावरूपत्वेनाकृतकत्वात् । व्याप्य-व्यापकभावोऽपीन्द्रियाणां शरीरेणैव सह युज्यते, उभयस्यापि पौद्गलिकत्वात्, न तु जीवत्वेन, जीवस्यामूर्तत्वेनात्यन्तं तद्विलक्षणत्वात् । तस्मात् करणनिवृत्तावप्यनिवृत्तमेव मुक्तस्य जीवत्वमिति ॥ १९९४ ॥

आह– यद्येवम्, 'अज्ञानी मुक्तात्मा, करणाभावात्, आकाशवत्' इत्यत्र धर्मिस्वरूपविपरीतसाधनाद् या हेतोर्विरुद्धतोद्भाविता, सा न भवद्भिरपि परिहृता, अतस्तत्रान्यत् किमप्युत्तरमुच्यतामित्याशङ्क्याह—

[1]मुत्ताइभावओ नोवलद्धिमंतिंदियाइं कुंभो व्व । उवलंभद्दाराणि उ ताइं जीवो तदुवलद्धा ॥ १९९५ ॥

तदुवरमे वि सरणओ तव्वावारे वि नोवलंभाओ । इंदियभिन्नो आया पंचगवक्खोवलद्धा वा ॥१९९६॥

अनयोर्व्याख्या पूर्ववत् । केवलं प्रस्तुते भावार्थ उच्यते– यदीन्द्रियाण्युपलब्धिमन्ति भवेयुस्तदा तन्निवृत्तावप्युपलब्धिनिवृत्तिर्भवेत्, न चैतदस्ति, अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां जीवस्योपलब्धिमत्त्वनिश्चयादिति ॥ १९९५ ॥ १९९६ ॥

स्वभावभूतं च ज्ञानं जीवस्य, इति कथं करणनिवृत्तौ मुक्तस्य तद् निवर्तेत इति दर्शयन्नाह—

[2]नाणरहिओ न जीवो सरूवओऽणु व्व मुत्तिभावेणं । जं तेण विरुद्धमिदं अत्थि य सो नाणरहिओ य ॥१९९७॥

यद् यस्माज्ज्ञानरहितो जीवः कदाचिदपि न भवति, ज्ञानस्य तत्स्वरूपत्वात्, यथा मूर्तिभावेन रहितोऽणुर्न भवति, तेन

---

१ मूर्तादिभावतो नोपलब्धिमन्तीन्द्रियाणि कुम्भ इव । उपलम्भद्वाराणि तु तानि जीवस्तदुपलब्धा ॥ १९९५ ॥
तदुपरमेऽपि स्मरणतस्तद्व्यापारेऽपि नोपलम्भात् । इन्द्रियभिन्न आत्मा पञ्चगवाक्षोपलब्धेव ॥ १९९६ ॥

२ ज्ञानरहितो न जीवः स्वरूपतोऽणुरिव मूर्तिभावेन । यत् तेन विरुद्धमिदमस्ति च स ज्ञानरहितश्च ॥ १९९७ ॥

तस्मात् कारणाद् विरुद्धमेतत्— 'अस्ति चासौ मुक्तो जीवः, अथ च स ज्ञानरहितः' इति। न हि स्वरूपस्याभावे स्वरूपवतोऽवस्थानं युज्यते, तद्व्यतिरिक्तस्य तस्यासत्त्वात्, तथाचानन्तरमेवोक्तम्– 'न हि जच्चंतरगमणं जुत्तं नभसो व्व जीवत्तं' इति ॥१९९७॥

परामिप्रायमाशङ्क्यैतदेव समर्थयन्नाह—

गा० २४॥ [2]किह सो नाणसरूवो नणु पच्चक्खाणुभूइओ नियए। परदेहम्मि वि गज्झो स पवित्ति-निवित्तिलिंगाओ ॥१९९८॥

ननु कथमसौ जीवो ज्ञानस्वरूप इति निर्श्चीयते ?। अत्रोत्तरमाह— 'ननु' इत्यक्षमायाम्, ननु निजे देहे तावत् प्रत्यक्षानुभवादेव ज्ञानस्वरूपो जीव इति विज्ञायते, इन्द्रियव्यापारोपरमेऽपि तद्व्यापारोपलब्धार्थानुस्मरणात्, तद्व्यापारेऽपि चान्यमनस्कतायामनुपलम्भात्, अदृष्टा-ऽश्रुतानामपि चार्थानां तथाविधक्षयोपशमपाटवात् कदाचिद् व्याख्यानावस्थायां चेतसि स्फुरणात्। एतच्च स्वसंवेदनसिद्धमपि भवतः प्रष्टव्यतां गतम्। तथा, स जन्तुः परदेहेऽपि ज्ञानस्वरूप एवेति ग्राह्यः। कुतः ?। तथाविधप्रवृत्ति निवृत्तिलिङ्गादिति ॥

अपिच, मुक्तावज्ञानित्वापादने महान् विपर्यासः। कुतः ? इत्याह—

[3]सव्वावरणावगमे सो सुद्धयरो भवेज्ज सूरो व्व। तम्मयभावाभावादण्णाणित्तं न जुत्तं से ॥ १९९९ ॥

सेन्द्रियो जन्तुर्देशतोऽप्यावरणक्षये तावत् तारतम्येन ज्ञानयुक्त एव भवति, यस्य त्वनिन्द्रियस्य सर्वमप्यावरणं क्षीणम्, स निःशेषावरणापगमे शुद्धतर एव भवति– संपूर्णज्ञानप्रकाशयुक्त एव भवतीत्यर्थः; यथा समस्ताभ्रावरणापगमे संपूर्णप्रकाशमयः सूर्यः। ततस्तन्मयभावस्य प्रकाशमयत्वस्य करणाभावेनाभावाद् हेतोः 'से' तस्य मुक्तस्य यदज्ञानित्वं प्रेर्यते भवता, तद् न युक्तम्, आवारकाभावे तस्यैव प्रकर्षवतो ज्ञानप्रकाशस्य सद्भावादिति ॥ १९९९ ॥

तदेवं सति किमिह स्थितम् ? इत्याह—

एवं पगासमइओ जीवो छिद्दावभासयत्ताओ। किंचिम्मेत्तं भासइ छिद्दावरणपईवो व्व ॥ २००० ॥

सुबहुयरं वियाणइ मुत्तो सव्वप्पिहाणविगमाओ। अवणीयघरो व्व नरो विगयावरणप्पईवो व्व ॥ २००१ ॥

---

1 गाथा १९९४। 2 कथं स ज्ञानस्वरूपो ननु प्रत्यक्षानुभूतितो निजके। परदेहेऽपि ग्राह्यः स प्रवृत्ति-निवृत्तिलिङ्गात् ॥ १९९८ ॥

3 सर्वावरणापगमे स शुद्धतरो भवेत् सूर इव। तन्मयभावाभावादज्ञानित्वं न युक्तं तस्य ॥ १९९९ ॥

3 एवं प्रकाशमयो जीवश्छिद्रावभासकत्वात्। किञ्चिन्मात्रं भासते छिद्रावरणप्रदीप इव ॥ २००० ॥

सुबहुतरं विजानाति मुक्तः सर्वपिधानविगमात्। अपनीतगृह इव नरो विगतावरणप्रदीप इव ॥ २००१ ॥

तदेवं सति सर्वदा प्रकाशमयः प्रकाशस्वभाव एव जीवः, केवलं संसार्यवस्थायां छद्मस्थः किञ्चिन्मात्रमवभासयति, क्षीणाऽक्षीणावरणच्छिद्रैरिन्द्रियच्छिद्रैश्चावभासनात्, सच्छिद्रकुट-कुड्याद्यन्तरितप्रदीपवदिति । मुक्तस्तु मुक्तावस्थायां प्राप्तो जीवः सुबहुतरं विजानाति– यदस्ति तत् सर्वं प्रकाशयतीत्यर्थः, सर्वापिधानविगमात्– सर्वावरणक्षयादित्यर्थः, अपनीतसमस्तगृहः पुरुष इव, विगतसमस्तकुट-कुड्याद्यावरणप्रदीप इव वेति। यो हि सच्छिद्रावरणान्तरितः स्तोकं प्रकाशयति स निःशेषावरणापगमे सुबह्वेव प्रकाशयति, न तु तस्य सर्वथा प्रकाशाभाव इति भावः । तस्मात् 'मुत्तस्स परं सोक्खं णाणा-ऽणाबाहओ' इत्यादि स्थितम् ॥ २००० ॥ २००१ ॥

अथाद्यापि मुक्तस्य सुखाभावं पश्यन् परः प्राह—

पुण्णा-ऽपुण्णकयाइं[2] जं सुह-दुक्खाइं तेण तन्नासे । तन्नासाओ मुत्तो निस्सुह-दुक्खो जहागासं ॥ २००२॥

अहवा निस्सुह-दुक्खो नभ व देहें-दियादभावाओ । आधारो देहो च्चिय ज सुह-दुक्खोवलद्धीणं ॥२००३॥

पुण्यात् सुखमुपजायते, पापाच्च दुःखम्, इति भवतामपि संमतम्, तेन तस्मात् तयोः पुण्य-पापयोः कारणभूतयोर्नाशे सुख-दुःखयोः कार्यरूपयोर्नाशाद् निःसुख-दुःख एव मुक्तात्मा प्राप्नोति, तत्कारणाभावात्, आकाशवदिति । अथवा, निःसुख-दुःखोऽसौ, देहे-न्द्रियाभावात्, नभोवत्, यद् यस्माद् देह एव, तथेन्द्रियाणि च सुख-दुःखोपलब्धीनामाधारो दृश्यते, न पुनर्देहाभावे सुख-दुःखे दृश्येते, नापीन्द्रियाभावे ज्ञानं काप्युपलभ्यते । ततः सिद्धस्य कथं तदभावात् तानि श्रद्धीयन्ते ? इति ॥ २००२ ॥ २००३ ॥

अत्रोत्तरमाह—

पुण्णफलं[3] दुक्खं चिय कम्मोदयओ फलं व पावस्स । नणु पावफले वि समं पच्चक्खविरोहिआ चेव ॥२००४॥

चक्रवर्तिपदलाभादिकं पुण्यफलं निश्चयतो दुःखमेव, कर्मोदयजन्यत्वात्, नरकत्वादिपापफलवत् । परः प्राह– ननु पापफलेऽपि समानमिदम्, तथाहि– अत्रापि वक्तुं शक्यत एतत्– उक्तं पापफलं दुःखत्वेनाभिमतं परमार्थतः सुखमेव, कर्मोदयजन्यत्वात्, पुण्यफलवत् । एवं च वदतां प्रत्यक्षविरोधिता, स्वसंवेद्यसुख-दुःखयोर्वैपरीत्येन संवित्त्यभावादिति ॥ २००४ ॥

---

१ गाथा १९९२ । २ पुण्या-ऽपुण्यकृते यत् सुख-दु खे तेन तन्नाशे । तन्नाशाद् मुक्तो नि सुख-दु खो यथाकाशम् ॥ २००२ ॥
अथवा नि सुख दु खो नभ इव देहे न्द्रियाद्यभावात् । आधारो देह एव यत् सुख-दु खोपलब्धीनाम् ॥ २००३ ॥
३ पुण्यफल दु खमेव कर्मोदयत फलमिव पापस्य । ननु पापफलेऽपि सम प्रत्यक्षविरोधिता चैव ॥ २००४ ॥ ४ क ग 'तस्य वै' ।

भगवानाह—

जत्तो च्चिय पच्चक्खं सोम्म ! सुहं नत्थि दुक्खमेवेदं । तप्पडियारविभत्तं तो पुण्णफलं ति दुक्खं ति ॥२००५॥

सौम्य ! प्रभास ! यत एव दुःखेऽनुभूयमाने कस्याप्यविपर्यस्तमतेः सुखं प्रत्यक्षं नास्ति, सुखानुभवः स्वसंविदितो न विद्यते, अत एवास्माभिरुच्यते– 'दुक्खमेवेदं' इति, यत् किमप्यत्र संसारचक्रे स्रक्-चन्दना-ऽङ्गनासंभोगादिसमुत्थमपि विद्यते तत् सर्वं दुःखमेवेत्यर्थः, केवलं तस्याङ्गनासंभोगादिविषयौत्सुक्यजनितारतिरूपस्य दुःखस्य प्रतीकारोऽङ्गनासंभोगादिकस्तत्प्रतीकारस्तेन तत्प्रतीकारेण दुःखमपि सद् विभक्तं मूढैर्भेदेन व्यवस्थापितम्– तत्प्रतीकाररूपं कामिनीसंभोगादिकं पामाकण्डूयनादिवत् सुखमध्यवसितम्, शूलारोपण-शूल-शिरोबाधादिव्याधि-बन्ध-वधादिजनितं तु दुःखमिति । रमणीसंभोग-चक्रवर्तिपदलाभादि सुखं स्वसंविदितं 'दुःखम्' इति वदतां प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । तदयुक्तम्, मोहमूढप्रत्यक्षत्वात् तस्य, तल्लाभौत्सुक्यजनितारतिरूपदुःखप्रतीकाररूपत्वाद् दुःखेऽपि तत्र सुखाध्यवसायः, पामाकण्डूयना-ऽपथ्याहारपरिभोगादिवत्; तथाचोक्तम्—

"नग्नः प्रेत इवाविष्टः क्वणन्तीमुपगृह्य ताम् । गाढायासितसर्वाङ्गः स सुखी रमते किल ॥ १ ॥
औत्सुक्यमात्रमवसादयति प्रतिष्ठा क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेव ।
नातिश्रमापगमनाय यथा श्रमाय राज्यं स्वहस्तगतदण्डमिवातपत्रम् ॥ २ ॥
भुक्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं संप्रीणिताः प्रणयिनः स्वधनैस्ततः किम्[1] ।
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किं कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम्[2] ॥ ३ ॥
इत्थं न किञ्चिदपि साधन-साध्यजातं स्वप्नेन्द्रजालसदृशं परमार्थशून्यम् ।
अत्यन्तनिर्वृतिकरं यदपेतबाधं तद् ब्रह्म वाञ्छत जनाः ! यदि चेतनास्ति ॥ ४ ॥"

इत्यादिना । 'पुण्णफलं ति दुक्खं ति' यत एवमुक्तप्रकारेण दुःखेऽपि सुखाभिमानः, तस्मात् पुण्यफलमपि सर्वं तत्त्वतो दुःखमेवेति ॥ २००५ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—

१ यत एव प्रत्यक्षं सोम्य ! सुखं नास्ति दुःखमेवेदम् । तत्प्रतीकारविभक्तं ततः पुण्यफलमिति दुःखमिति ॥ २००५ ॥ २ क ग. स्वमिति' ।

[1]विसयसुहं दुक्खं चिय दुक्खपडियारओ तिगिच्छ व्व । तं सुहमुवयाराओ न उवयारो विणा तच्चं ॥२००६॥

विषयसुखं तत्त्वतो दुःखमेव, दुःखप्रतीकाररूपत्वात्, कुष्ठ गण्डा-ऽर्शोरोग-क्वाथपान-च्छेदन-दम्भनादिचिकित्सावत् । यच्च लोके तत्र सुखव्यपदेशः प्रवर्तते, स उपचारात् । न चोपचारस्तथ्यं पारमार्थिकं विना क्वापि प्रवर्तते, माणवकादौ सिंहाद्युपचारवदिति ॥२००६॥

ततः किम्? इत्याह—

[2]तम्हा जं मुत्तसुहं तं तच्चं दुक्खसंखएऽवस्सं । मुणिणोऽणाबाहस्स व णिप्पडियारप्पसूईओ ॥ २००७॥

तस्माद् यद् मुक्तस्य संबन्धि तदेव सुखं तथ्यं निरुपचरितम् । कुतः? । स्वाभाविकत्वेन निष्प्रतीकाररूपस्य तस्य प्रसूतेरुत्पत्तेः । कथम्? । अवश्यम् । क्व सति? । दुःखसंक्षये । सांसारिकं हि सर्वं पुण्यफलमपि दुःखरूपतया समर्थितम्, ततः पापफलम्, इतरच्च सर्वं दुःखमेवेहास्ति नान्यत्, तच्च मुक्तस्य क्षीणम्; अतस्तत्संक्षयेऽवश्यंतया यत् तस्य निष्प्रतीकारं स्वाभाविकं निरुपमं सुखमुत्पद्यते तदेव तथ्यम् । कस्येव? । विशिष्टज्ञानवतोऽनाबाधस्य मुनेरिव । उक्तं च—

"निर्जितमद-मदनानां वाक्-काय-मनोविकाररहितानाम् । विनिवृत्तपराशानामिहैव मोक्षः सुविहितानाम्[3] ॥ १ ॥"

इति ॥ २००७ ॥

अथवा, प्रकारान्तरेणापि मुक्तस्य तथ्यसुखसंभवमाह—

[4]जह वा नाणमओऽयं जीवो नाणोवघाइ चावरणं । करणमणुग्गहकारिं सव्वावरणक्खए सुद्धी ॥ २००८॥

तह सोक्खमओ जीवो पावं तस्सोवघाइयं नेयं । पुण्णमणुग्गहकारिं सोक्खं सव्वक्खए सयलं ॥२००९॥

व्याख्या– यथा वाऽनन्तज्ञानमयोऽसौ स्वरूपेण जीवः । तदीयज्ञानस्य च मत्यावरणादिकमावरणमुपघातकं मन्तव्यम् । करणानि त्विन्द्रियाणि तज्ज्ञानस्य, सूर्यातपस्य तदावारकमेघपटलच्छिद्राणीवोपकारकाणि । सर्वावरणक्षये तु ज्ञानशुद्धिर्निर्मलता सर्वथावभास-

---

१ विषयसुखं दुःखमेव दुःखप्रतीकारतश्चिकित्सेव । तत् सुखमुपचाराद् नोपचारो विना तथ्यम् ॥ २००६ ॥
२ तस्माद् यद् मुक्तसुखं तत् तथ्यं दुःखसक्षयेऽवश्यम् । मुनेरनाबाधस्येव निष्प्रतीकारप्रसूतेः ॥ २००७ ॥ ३ प्रशमरतौ श्लो० २३८ ।
४ यथा वा ज्ञानमयोऽयं जीवो ज्ञानोपघाति चावरणम् । करणमनुग्रहकारि सर्वावरणक्षये शुद्धिः ॥ २००८ ॥
तथा सौख्यमयो जीवः पापं तस्योपघातिकं ज्ञेयम् । पुण्यमनुग्रहकारि सौख्यं सर्वक्षये सकलम् ॥ २००९ ॥

कत्वलक्षणा भवति । प्रकृतयोजनामाह— तथा तेनैव प्रकारेण स्वरूपतः स्वाभाविकानन्तसौख्यमयो जीवः, तस्य च सुखस्यैवोपघातकारकं पापकर्म विज्ञेयम् । पुण्यं त्वनुत्तरसुरपर्यन्तसुखफलं तस्य स्वाभाविकसुखस्यानुग्रहकारकम् । ततः सर्वावरणापगमे प्रकृष्टज्ञानमिव समस्तपुण्यपापक्षये सकल परिपूर्णं निरुपचरितं निरुपमं स्वाभाविकमनन्तं सुखं भवति सिद्धस्येति ॥ २००८ ॥ २००९ ॥

अन्येन वा प्रकारेण मुक्तस्य तस्य सुखसंभवमाह—

[1]जह वा कम्मक्खयओ सो सिद्धत्ताइपरिणइं लभइ । तह संसाराईयं पावइ तत्तो च्चिय सुहं ति ॥२०१०॥

यथा वा सकलकर्मक्षयादसौ मुक्तात्मा सिद्धत्वादिपरिणतिं लभते, तत एव सकलकर्मक्षयात् संसारातीतं वैषयिकसुखाद् विलक्षणस्वरूपं निरुपमं तथ्यं सुखं प्राप्नोति । एतेन यदुक्तम्– 'क्षीणपुण्य-पापत्वेन कारणाभावाद् निःसुख-दुःखो मुक्तात्मा, व्योमवत्' इत्येतदपि प्रत्युक्तं द्रष्टव्यम्, 'कारणाभावात्' इत्यस्य हेतोरसिद्धत्वात्, सकलकर्मक्षयलक्षणकारणजन्यत्वेन सिद्धसुखस्य सकारणत्वादिति ॥ २०१० ॥

यदुक्तम्–'[2]आधारो देहो च्चिय जं सुह-दुक्खोवलद्धीणं' इति; तत्राह—

[3]साया-ऽसायं दुक्खं तव्विरहम्मि य सुहं जओ तेणं । देहिं-दिएसु दुक्खं सोक्खं देहिं-दियाभावे ॥ २०११ ॥

ननु यत् पुण्यफलं सातं सुखतया लोकव्यवहारतो रूढं तत् सर्वं दुःखमेवेत्यनन्तरमेव समर्थितम्, असातं तु पापफलत्वाद् निर्विवादं दुःखमेव । एवं च सति सर्वं दुःखमेवास्ति संसारे, न सुखम् । तच्च दुःखं सिद्धस्य सर्वथा क्षीणम् । अतस्तद्विरहे यद् यस्मात् सिद्धस्य स्वाभाविकं, निरुपमम्, अनन्तं च युक्तिसिद्धमेव सुखम् , तेन तस्मात् कारणात् पारिशेष्यन्यायात संसारिणामेव जीवानां देहे-न्द्रियेष्वाधारभूतेषु यथोक्तस्वरूपं दुःखम्, सुखं तु देहे-न्द्रियाभाव एव, सिद्धस्य क्षीणनिःशेषसुख दुःखत्वेन तस्य तत्र युक्तिसिद्धत्वादिति ॥ २०११ ॥

अथवा, देहे-न्द्रियाभावे सुखाभावलक्षणो दोषस्तस्य भवतु यः, किम् ? इत्याह—

[4]जो वा देहिं-दियजं सुहमिच्छइ तं पडुच्च दोसोऽयं । संसाराईयमिदं धम्मंतरमेव सिद्धिसुहं ॥ २०१२ ॥

---

१ यथा वा कर्मक्षयत स सिद्धत्वादिपरिणतिं लभते । तथा ससारातीत प्राप्नोति तत एव सुखमिति ॥ २०१० ॥ २ गाथा २००३ ।
३ साता-ऽसातं दु ख तद्विरहे च सुख यतस्तेन । देहे-न्द्रियेषु दु ख सौख्य देहे-न्द्रियाभावे ॥२०११॥
४ यो वा देहे-न्द्रियजं सुखमिच्छति त प्रतीत्य दोषोऽयम् । ससारातीतमिद धर्मान्तरमेव सिद्धिसुखम् ॥ २०१२ ॥

यो वा कश्चित् संसाराभिनन्दी मोहमूढः परमार्थादर्शी विषयामिषमात्रगृद्धो देहे-न्द्रियजमेव सुखं मन्यते, न तु सिद्धिसुखम्, तस्य तेन स्वप्नेऽप्यदर्शनात्, तस्य वादिनः संसारविपक्षे मोक्षे प्रमाणतः साधिते सति 'निःसुखः, सिद्धः, देहे-न्द्रियाभावात्' इत्ययं दोषो भवेत्; न त्वस्माकं संसारातीतं पुण्य-पापफलसुख दुःखाभ्या सर्वथा विलक्षणं धर्मान्तरभूतमेवाऽनुपममक्षयं निरुपचरितं सिद्धिसुखमिच्छतामिति ॥ २०१२ ॥

अत्र प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

केह नणु मेयं ति मई नाणा-ऽणाबाहउ त्ति नणु भणियं । तदणिच्चं णाणं पि य चेयणधम्मो त्ति रागो व्व ॥२०१३॥

अत्रैवंभूता मतिः परस्य भवेत्- नन्विच्छन्ति भवन्तः सिद्धस्य यथोक्त सुखम्, किन्तु नेच्छामात्रतो वस्तुसिद्धिः अपितु प्रमाणतः; ततो येन प्रमाणेन तत् सिध्यति तद् वक्तव्यम् । अनुमानेन तदनुमीयत इति चेत् । तर्हि केनानुमानेन तदनुमेयम्- अनुमीयत इत्यर्थः ? इत्याह- 'नाणा-ऽणाबाहउ त्ति नणु भणियं ति' ननु भणितमत्रार्थे प्रागनुमानम्- सिद्धस्य प्रकृष्टं सुखम्, ज्ञानत्वे सत्यना-बाधत्वात्, मुनिवदिति । पुनरपि परः प्राह- यद्येवम्, तर्ह्यनित्यं सुखं ज्ञानं च सिद्धस्य, चेतनधर्मत्वात्, रागवदिति ॥ २०१३ ॥

अथवा हेत्वन्तरमाह—

²कयगाइभावओ वा नावरणा-ऽऽबाहकारणाभावा । उप्पाय-ट्ठिइ-भङ्गस्सहावओ वा न दोसोऽयं ॥ २०१४ ॥

अथवा, अनित्ये सिद्धस्य सुख-ज्ञाने, तपःप्रभृतिकष्टानुष्ठानेन क्रियमाणत्वात्, आदिशब्दादभूतप्रादुर्भावात्, घटवदिति । अत्रोत्तरमाह-'नावरणेत्यादि' न सिद्धस्यानित्ये ज्ञान-सुखे । कुतः? । आवरणं चाबाधश्चावरणा-ऽऽबाधौ, तयोः कारणं हेतुस्तस्याऽभावात्, आकाशवदिति । इदमुक्तं भवति- सिद्धस्य ज्ञान सुखं च यद्यपगच्छेत् तदा स्यादनित्यम्, अपगमश्च ज्ञानस्यावरणोदयात्, सुखस्य त्वाबाधहेतुभूतादसातवेदनीयोदयादिकारणाद् भवेत्ः आवरण-वेदनीयादीनि च मिथ्यात्वादिभिर्बन्धहेतुभिर्बध्यन्ते, ते च सिद्धस्य न विद्यन्ते, ततस्तदभावाद् नावरणा-ऽऽबाधाकारणसद्भावः, तदभावाच्च न सिद्धस्य ज्ञान-सुखापगमः, तदसत्त्वे च तयोः सदाऽव-स्थितत्वात् कथमनित्यत्वम् ? । न च चेतनधर्माः सर्वेऽप्यनित्या भवन्ति, जीवगतद्रव्यत्वा-ऽमूर्तत्वादिभिर्व्यभिचारात् । ततश्च 'चेतनध-

१ कथ ननु मेयमिति मतिर्ज्ञाना-ऽनाबाधत इति ननु भणितम् । तदानित्य ज्ञानमपि च चेतनधर्म इति राग इव ॥ २०१३ ॥

२ कृतकादिभावतो वा नावरणा-ऽऽबाधकारणाभावात् । उत्पाद-स्थिति भङ्गस्वभावतो वा न दोषोऽयम् ॥ २०१४ ॥

र्मत्वात्' इत्यनैकान्तिको हेतुः । तथा, कृतकत्वादिरप्यनैकान्तिकः, घटप्रध्वंसाभावेन व्यभिचारात् । असिद्धश्चायम्, सिद्धस्य ज्ञान-सुखयोः स्वाभाविकत्वेन कृतकत्वाद्ययोगात्, आवरणा-ऽऽबाधकारणाभावेन च तत्तिरोभावमात्रमेव निवर्तते, न पुनस्ते क्रियेते, घटादिवत्; नाप्यभूते प्रादुर्भवतः, विद्युदादिवत्, येन तयोरनित्यत्वं स्यात् । न हि घनपटलापगमे चन्द्रज्योत्स्नायाः सूर्यप्रभाया वा तिरोभावमात्रनिवृत्तौ कृतकत्वम्, अभूतप्रादुर्भावो वा वक्तुं युज्यत इति ।

अथ तेनाविर्भूतेन विशिष्टेन रूपेण कृतकत्वादनित्ये सिद्धस्य ज्ञान-सुखे; प्रतिक्षणं च पर्यायरूपतया ज्ञेयविनाशे ज्ञानस्य विनाशात्, सुखस्यापि प्रतिसमयं परापररूपेण परिणामादेतयोरनित्यत्वमुच्यते । तर्हि सिद्धसाध्यता, इति दर्शयति– 'उप्पाय-ट्ठिईत्यादि' इत्थमात्मा-ऽऽकाश-घटादिरूपस्य सर्वस्यापि वस्तुस्तोमस्य स्थित्यु-त्पाद-प्रलयस्वाभाव्याभ्युपगमात् सिद्धसुख ज्ञानयोरपि कथञ्चिदनित्यत्वाद् नायं तदनित्यत्वापत्तिलक्षणोऽस्माकं दोष इति ॥ २०१४ ॥

तदेवं जीवस्य सदवस्थालक्षणं निर्वाणम्, निवृत्तस्य च निरुपमसुखसद्भावं युक्तितः प्रसाध्य वेदोक्तद्वारेणापि तत्साधनार्थमाह—

न[1] ह वइ ससरीरस्स प्पिय-ऽप्पियावहतिरेवमादि व जं। तदमोक्खे नासम्मि व सोक्खाभावम्मि व न जुत्तं ॥२०१५॥

"न ह वै सशरीरस्य प्रिया-ऽप्रिययोरपहतिरस्ति" "अशरीरं वा वसन्तं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः" इति च यद् वेदोक्तम्, तदप्यमोक्षे मोक्षाभावे– जीव-कर्मणोर्वियोगेऽनभ्युपगम्यमान इत्यर्थः, तथा, "मतिरपि न प्रज्ञायते" इति वचनाद् मुक्तावस्थायां सर्वथा नाशे वा जीवस्याभ्युपगम्यमाने, सत्त्वे वा मुक्तात्मनः सुखाभाव इष्यमाणे न युक्तं प्राप्नोति–अभ्युपगमविरोधस्तत्रेत्यर्थः । अनेन हि वाक्येन किल यथोक्तो मोक्षः, मुक्तौ च निष्कर्मणो जीवस्य सत्त्वम्, निरुपमसुखं च तस्य, एतानि त्रीण्यप्यभ्युपगम्यन्ते । एतच्च पुरस्ताद् व्यक्तीकरिष्यते । ततोऽस्य त्रितयस्य निषेधं कुर्वतस्तत्राभ्युपगमविरोध इति भावः ॥ २०१५ ॥

अत्राद्य-ऽन्तपक्षौ परिहृत्य मध्यगतं जीवनाशपक्षसंभविनमभ्युपगमविरोधं परिहर्तुं तावत् परः प्राह—

नट्ठो[2] असरीरो च्चिय सुह-दुक्खाइं पिय-ऽप्पियाइं च । ताइं न फुसंति नट्ठं फुडमसरीरं ति को दोसो ? ॥२०१६॥

"न ह वै०" इत्यादिवेदवाक्यस्य किल परोऽमुमर्थं मन्यते– शरीरसर्वनाशेन नष्टः खरविषाणकल्प एवोच्यते, तमेवंभूतमश-

---

१ न ह वै सशरीरस्य प्रिया-ऽप्रियापहतिरेवमादि वा यत् । तदमोक्षे नाशे वा सौख्याभावे वा न युक्तम् ॥ २०१५ ॥
२ नष्टोऽशरीर एव सुख-दुःखे प्रिया-ऽप्रिये च । ते न स्पृशतो नष्ट स्फुटमशरीरमिति को दोष ? ॥ २०१६ ॥

रीरं नष्टं प्रिया-ऽप्रिये सुख-दुःखे यद् न स्पृशतः, तत् स्फुटमेव बुध्यत एवेदम्, नष्टस्य सुख-दुःखस्पर्शायोगात्, अशरीरशब्देन च जीवनाशाभिधानात् । एवंभूते चास्य वाक्यस्यार्थे मुमुक्षुजीवस्य निर्वाणप्रदीपस्येव सर्वनाशमभ्युपगच्छतां कोऽस्माकमभ्युपगमविरोधलक्षणो दोषः ?– न कश्चिदपीति पराभिप्राय इति ॥ २०१६ ॥

अत्र प्रभासस्य भगवान् बोधान्यथात्वमवगम्यैतेषां वेदपदानां यथावस्थितमर्थं व्याचिख्यासुराह—

[1]वेयवयाण य अत्थं न सुट्ठु जाणसि इमाण तं सुणसु । असरीरव्ववएसो अधणो व्व सओ निसेहाओ ॥२०१७॥
ननिसेहओ य अन्नम्मि तव्विहे चेव पच्चओ जेण । तेणासरीरग्गहणे जुत्तो जीवो न खरसिंग ॥ २०१८ ॥

आयुष्मन् ! प्रभास ! न केवलं युक्तिम्, वेदपदानाममीषामर्थं च त्वं सुष्ठु न जानासि, ततस्तं शृणु "न ह वै०" इत्यादि पूर्वार्धं सुगमत्वादत्र गाथाद्वये न व्याख्यातम्, तदपि सुखप्रतिपत्त्यर्थं व्याख्यायते– 'न' इति निपातो निषेधार्थः । 'ह' 'वै' इत्येतदपि निपातद्वयं हिशब्दार्थत्वाद् यस्मादर्थे । सह शरीरेण वर्तत इति सशरीरो जीवस्तस्य सशरीरस्येत्यत्रैवकारो द्रष्टव्यः । ततश्चायमर्थः— यस्मात् सशरीरस्य जीवस्य प्रिया-ऽप्रिययोः सुख दुःखयोरपहतिर्विघातोऽन्तरं नास्ति, न त्वशरीरस्य; तस्मादशरीरं शरीररहितं मुक्त्यवस्थायां वसन्तं लोकान्तस्थितं जीवं प्रिया-ऽप्रिये सुख-दुःखे न स्पृशतः । इदमुक्तं भवति– यावदयं जीवः सशरीरः, तावत् सुखेन दुःखेन वाऽन्यतरेण कदाचिदपि न मुच्यते; अशरीरस्त्वसौ क्षीणवेदनीयत्वात् सुख-दुःखाभ्यां कदाचिदपि न स्पृश्यत इति । एवंभूते चास्य वाक्यस्यार्थे सति योऽयमशरीरव्यपदेशः, असौ सत एव विद्यमानस्यैव जीवस्य मुक्त्यवस्थायां विधीयते, न तु सर्वथा नष्टस्य । कुतः ? इत्याह– निषेधात् । इह यो यस्य निषेधः स तस्य सत एव विधीयते, न त्वसतः, यथाऽधन इति, अत्र सत एव देवदत्तस्य धननिषेधो विधीयते, न त्वसतः खरविषाणस्य ।

आह– न विद्यते शरीरं यस्येत्येवं निषेधादन्यपदार्थे जीव एव कथं प्रतीयते ? इत्याह– 'ननिसेहओ य इत्यादि' व्याख्यातो विशेषप्रतिपत्तेः पर्युदासवृत्तिना नञा निषेधो नञ्निषेधस्तस्माद् नञ्निषेधात् कारणात् सशरीरादन्यस्मिंस्तद्विध एव शरीरसदृशे कस्मिंश्चिदन्यपदार्थे संप्रत्ययो विज्ञेयः, यथा 'न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः' इत्युक्ते ब्राह्मणसदृशः क्षत्रियादिरेव गम्यते, न तु तुच्छरूपोऽभावः । उक्तं च—

१ वेदपदाना चार्थं न सुष्ठु जानास्येषां तं शृणु । अशरीरव्यपदेशोऽधन इव सतो निषेधात् ॥ २०१७ ॥
नञ्निषेधतश्चान्यस्मिंस्तद्विध एव प्रत्ययो येन । तेनाशरीरग्रहणे युक्तो जीवो न खरशृङ्गम् ॥ २०१८ ॥

"नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे लोके तथा ह्यर्थगतिः" इति । इह च शरीरसदृशोऽशरीरो जीव एव गम्यते, द्वयोरप्युपयोगरूपत्वेन सदृशत्वात् । न चेह शरीरं सादृश्यबाधकम्, तस्य जीवेन सह क्षीर नीरन्यायतो लोलीभूतत्वेनैकत्वादिति । तदेवं येन यस्मात् कारणात् नञ्निषेधादन्यस्मिंस्तद्विध एवान्यपदार्थे संप्रत्ययो भवति, तेन तस्मात् कारणात् "अशरीरं वा वसन्तं" इत्यत्राशरीरग्रहणे जीव एवाशरीरो युज्यते, न तु खरविषाणं तुच्छरूपोऽभाव इत्यर्थः । तदेवमशरीरमिति व्याख्यातम् ॥ २०१७ ॥ २०१८ ॥

इदानीं 'वा वसन्तं' इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

जं व वसंतं संतं तमाह वासद्दओ सदेहं पि । न फुसेज्ज वीयरायं जोगिणमिट्ठे-यरविसेसा ॥ २०१९ ॥

यस्माच्चाशरीरम् । कथंभूतम् ? । वसन्तं लोकाग्रे निवसन्तं तिष्ठन्तमिति यावत् । अनेन वसनविशेषणेन तमशरीरशब्दवाच्यमर्थं सन्तं विद्यमानमाह, न त्वसद्भूतम्, वसनस्य सद्धर्मत्वात् । तस्मात् कथं जीवनाशरूपं निर्वाणं स्यात् ?, न केवलमशरीरं मुक्तम्, किन्तु वाशब्दात् सदेहमपि सशरीरमपि वीतरागं– क्षीणोपशममोहयोगिनं परमसमाधिमन्तं भवस्थमपि न स्पृशेयुः । के ? । इष्टे-तरविशेषाः सुख-दुःखभेदा इत्यर्थः ॥ २०१९ ॥

प्रकारान्तरेणापि 'वाव सन्तं' इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

वाव त्ति वा निवाओ वासद्दत्थो भवंतमिह संतं । बुज्झाऽव त्ति व संतं नाणाइविसिट्ठमहवाह ॥२०२०॥

'वा' इत्यथवा, 'वाव' इत्ययं शब्दो निपातः, स च वाशब्दार्थः । ततश्चाशरीरं सन्तं भवन्तं मुक्तौ विद्यमानं जीवं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः, वाशब्दात् सशरीरमपि वीतरागं न ते स्पृशतः । यदिवा, 'वसन्तम्' इत्यन्यथा व्याख्यायते–'बुज्झाऽव त्ति वेत्यादि' 'वा' इत्यथवाऽयमर्थः । 'वाव संतं ति' रक्षण-गति-प्रीत्यादिष्वेकोनविंशतावर्थेष्ववधातुः पठ्यते । गत्यर्थाश्च धातवो ज्ञानार्था अपि भवन्ति । ततश्चाह–विनेय ! त्वमेवं बुध्यस्व । किं तत् ? इत्याह–अशरीरं सन्तं मुक्त्यवस्थायां विद्यमानं जीवम्; अथवा, ज्ञानादिभिर्गुणैर्विशिष्टं सन्तमित्याह ब्रूते, प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः; वाशब्दात् सशरीरमपि वीतरागमिति तथैवेति ॥ २०२० ॥

आह– नन्वेवमक्षरकुट्या मयापि स्वाभिप्रायसिद्धये व्याख्यानान्तरं कर्तुं पार्यत एव । न हीयं भवतैव केवलेन क्रेण्या गृहीता, इत्यभि-

१ यद् वा वसन्त सन्त तमाह वाशब्दतो सदेहमपि । न स्पृशेयुर्वीतराग योगिनमिष्टे तरविशेषा ॥ २०१९ ॥

२ वावेति वा निपातो वाशब्दार्थो भवन्तमिह सन्तम् । बुध्यस्वाऽवेति वा सन्त ज्ञानादिविशिष्टमथवाऽथ ॥ २०२० ॥

प्रायवतः परस्य मतमाशङ्कय परिहरन्नाह—

[1]न वसंतं अवसंतं ति वा मई नासरीरगहणाओ । फुसणाविसेसणं पि य जओ मयं संतविसयं ति ॥२०२१॥

'अशरीरं वावसन्तं' इत्यत्र लुप्तस्याकारस्य दर्शनाद् 'न वसन्तमवसन्तं क्वाप्यतिष्ठन्तम्' इति व्याख्यानतो नास्ति मुक्त्यवस्थायां जीवः, क्वाप्यवसनात्, असत्त्वादेव च नामुं प्रिया-ऽप्रिये स्पृशत इति परस्य मतिर्भवेत् । तदेतद् न । कुतः? इत्याह– अशरीरग्रहणात् । एतदुक्तं भवति– 'न विद्यते शरीरं यस्य' इत्यत्र पर्युदासनिषेधात् पूर्वोक्तयुक्त्या मुक्त्यवस्थायामशरीरो जीवो गम्यते, इत्यतोऽत्राकार-प्रश्लेषव्याख्यानं कर्तुं न पार्यते, अशरीरग्रहणाद् मुक्तौ जीवसिद्धेः । किञ्च, 'प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः' इति यदशरीरस्य स्पर्शनाविशेषणं तदपि यस्मात् सद्विषयमेव मतम्, तस्माद् न मुक्तौ जीवस्याभावः । यदि ह्यशरीरशब्दस्य जीवाभावो वाच्यः स्यात् तदा तं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशत इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । न हि 'वन्ध्यापुत्रं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः' इति विशेष्यमाणं विराजते । तस्माद् मुक्त्यवस्थो जीव एवाशरीरशब्दवाच्यः, न पुनस्तदभावः । ततो नाकारप्रश्लेषव्याख्यानं युज्यत इति । तदेवं 'अशरीरं वा वसन्तं' इत्यनेन जीव-कार्मणशरीरवियोगलक्षणस्य मोक्षस्य मुक्तजीवसत्त्वस्य चाभिधानात् तन्निषेधं कुर्वतस्तत्राभ्युपगमविरोध एवेति ॥ २०२१ ॥

एवमपि मुक्तस्य सुखाभावलक्षणं तृतीयपक्षमप्रतिविहितमेवोत्पश्यन् परः प्राह—

[2]एवं पि होज्ज मुत्तो निस्सुह-दुक्खत्तणं तु तदवत्थ । तं नो पिय-ऽप्पियाइं जम्हा पुण्णे-यरकयाइं ॥ २०२२ ॥

नाणाऽबाहत्तणओ न फुसंति वीयराग-दोसस्स । तस्स प्पियमाप्पियं वा मुत्तसुहं को पसंगोऽत्थ ? ॥ २०२३ ॥

एवमुक्तप्रकारेण मुक्तो जीवो भवेदित्यकामैरप्यभ्युपगतमस्माभिः, तथा च सति जीवस्य कर्मवियोगलक्षणो मोक्षः, तत्र जीवसत्त्वं च सिद्धम् । यत्तु निःसुख-दुःखत्वं सिद्धस्य मया प्रेरितं तत् "प्रिया-ऽप्रिये अशरीरं न स्पृशतः" इति वचनात् तदवस्थमेव । अत्रोत्तरमाह– तदेतद् न, यस्मात् पुण्य-पापकर्मजनिते एव जीवानां प्रिया-ऽप्रिये सांसारिकसुख-दुःखे भवतः । ते च तं क्षीणनिःशेषपुण्य-पापकर्माणं सकलसंसारार्णवपारप्राप्तं मुक्तात्मानं न स्पृशत इत्युत्तरगाथायां संबन्धः । न चैतावता तस्य निःसुखत्वमिति स्वयमेव द्रष्टव्यम् । कुतः?

---

१ न वसन्तमवसन्तमिति वा मतिर्नाशरीरग्रहणात् । स्पर्शनाविशेषणमपि च यतो मत सद्विषयमिति ॥ २०२१ ॥

२ एवमपि भवेद् मुक्तो नि सुख दु खत्व तु तदवस्थम् । तद् नो प्रिया ऽप्रिये यस्मात् पुण्ये तरकृते ॥ २०२२ ॥

ज्ञानाऽनाबाधत्वतो न स्पृशतो वीतराग-द्वेषस्य । तस्य प्रियमाप्रिय वा मुक्तसुख क प्रसङ्गोऽत्र ? ॥ २०२३ ॥

इत्याह–'नाणेत्यादि' ज्ञानत्वे सत्यनाबाधरूपत्वादित्यर्थः। यच्च तद् मुक्तस्य सुखं मुक्तसुखं स्वाभाविकं निष्प्रतीकारं निरुपमं च। 'मुत्तस्स परं सोक्खं णाणा-ऽणाबाहओ जहा मुणिणो' इत्यादिना प्रागेव साधितम्, तत् तस्य वीतराग-द्वेषस्य मुक्तात्मनो न प्रियं न पुण्यजनितं सुखं भण्यते, न चाप्रियं न पापजनितं दुःखं भण्यते, किन्त्वेताभ्यां सर्वथा विलक्षणम्, अकर्मजनितत्वेन स्वाभाविकत्वात्, निष्प्रतीकाररूपत्वात्, निरुपमत्वात्, अप्रतिपातित्वाच्चेति।

अथ 'को पसंगोऽत्थ त्ति' "अशरीरं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः" इत्युक्ते कोऽत्र मुक्तात्मनि मुक्तसुखाभावप्रसङ्गः?– न कश्चिदित्यर्थः, पुण्य-पापजनितप्रिया ऽप्रिययोरभावे तस्य सुतरामेव भावात्। तस्मात् "न ह वै सशरीरस्य०" इत्यादिवेदपदैर्यथोक्तनीत्या जीव-कार्मण-शरीरविरहलक्षणो मोक्षः, मुक्तावस्थस्य च जीवस्य सत्त्वम्, तथा, "अशरीरं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः" इत्यतोऽपि वचनात् पुण्य-पापक्षयसमुत्थं स्वाभाविकम्, अप्रतिपाति सुखं चास्य, इत्येतात्रितयं सिद्धम्। अत एतदनभ्युपगच्छतस्तवाभ्युपगमविरोध इति स्थितम्।

यदपि "जरामर्यं वैतत् सर्वं यदग्निहोत्रम्" इत्येतस्माद् वाक्याद् मोक्षहेतुक्रियारम्भयोग्यकालाभावाद् मोक्षाभावं शङ्कसे; तदप्ययुक्तम्, तदर्थापरिज्ञानात्। तस्य ह्ययमर्थः– यदेतदग्निहोत्रं तद् यावज्जीवं सर्वमपि कालं कर्तव्यम्, वाशब्दाद् मुमुक्षुभिर्मोक्षहेतु-भूतमप्यनुष्ठानं विधेयमिति। इत्येवं वेदपदोक्तद्वारेण युक्तिभिश्च प्रसाधितो मोक्षः। छिन्नश्च प्रभासस्य तत्संशयः॥ २०२२॥ २०२३॥

ततः किं कृतवानसौ? इत्याह—

[2]छिन्नम्मि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं। सो समणो पव्वइओ तिहिं ओ सह खंडियसएहिं॥२०२४॥

व्याख्या पूर्ववत्॥ इति त्रिपञ्चाशद्गाथार्थः॥ २०२४॥

(गणधरेभ्यस्तु परत एकोनपञ्चाशदधिकानि पञ्चदश शतानि गाथानां व्याख्यातानि, अङ्कतोऽपि १५४९, उभयं गाथा २०२४)

॥ इत्येकादशो गणधरवादः समाप्तः॥

॥ तत्समाप्तौ च सर्वोपि गणधरवादवक्तव्यता समाप्ता॥

१ गाथा १९९२। २ गाथा १९०४।

तदेवं भगवता केवलज्ञाने समुत्पन्ने यथैकादश गणधराः प्रव्राजितास्तथा प्रतिपादितम् । अथैषामेव गणधराणामुत्पत्तिकारणभूतक्षेत्र-कालादीन्येकादश स्थानानि प्रतिपाद्यन्ते । तत्र चेयं द्वारगाथा—

खेत्ते काले जम्मे गोत्तमगार-छउमत्थपरियाए । केवलिय आउ आगम परिनिव्वाणे तवे चेव ॥ २०२५ ॥

इह क्षेत्रं जनपद-ग्राम-नगरादि यद् वक्ष्यति– 'मगहा गोब्बरगामे जाया तिन्नेव गोयमसगोत्ता' इत्यादि । कालस्तु नक्षत्रोपलक्षितः, यदभिधास्यति– 'जेट्ठा कत्तिय साई' इत्यादि । जन्म यतस्तेषां भवति तद् माता-पितृलक्षणं कारणं वाच्यम्, 'वसुभूई धणमित्ते' इत्यादि 'पुहवी य वारुणी'' इत्यादि । 'तिन्नि य गोयमगोत्ता' इत्यादिना तु गोत्रमभिधानीयम् । 'पण्णा छायालीसा' इत्यादिनाऽगारं गृहं तत्पर्यायो वक्तव्यः । 'तीसा वारस दसगं' इत्यादिना तु च्छद्मस्थपर्यायः । 'वारस सोलस अट्ठारस वा' इत्यादिना केवलिपर्यायः । 'बाणउई चउहत्तरी' इत्यादिना सर्वायुःप्रमाणम् । 'सव्वे दुवालसंगीआ सव्वे चउदसपुव्विणो' इत्यनेन त्वागमः । 'परिनिव्वुया गणहरा' इत्यादिना निर्वाणसमयः । 'मासं पाउवगया' इत्यादिना पुनर्निर्वाणसमयविहितं तपोऽभिधानीयमिति । इत्येवमेता अष्टादश निर्युक्तिगाथाः प्रोक्ताः । तदेवं 'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे' इत्याद्युपोद्घातोक्ततृतीयद्वारे यो नामादिभेदात् षोढा निगमोऽभिहितः, तत्र जिन-गणधरलक्षणद्रव्यनिर्गमभणनेनैवावसितो द्रव्यनिर्गमः ॥ २०२५ ॥

कथं पुनर्द्रव्यस्य कालोऽन्तरङ्गः, न तु क्षेत्रम् ? इत्याह—

[1]जं वत्तणाइरूवो वत्तुरणत्थंतरं मओ कालो । आहारमित्तमेव उ खेत्तं तेणंतरंगं सो ॥ २०२७ ॥

वर्तनाऽऽदिर्येषां परिणामादीनां ते वर्तनादयः, त एव रूपं यस्यासौ वर्तनादिरूपस्तीर्थकरादीनां संमतः कालः; उक्तं च—“वर्तनापरिणामः क्रिया परा-ऽपरत्वे च कालस्योपग्रहः” इति । तत्र विवक्षितेन नव-पुराणादिना तेन तेन रूपेण यत् पदार्थानां वर्तनं शश्वद् भवनं स वर्तनापरिणामोऽभ्रादीनां सादिः, चन्द्रविमानादीनामनादिः, क्रिया देशान्तरप्राप्तिलक्षणा, देवदत्ताद् यज्ञदत्तः परः– पूर्वमुत्पन्नः, यज्ञदत्तात् पुनर्देवदत्तोऽपरः– अर्वागुत्पन्न इत्यादिरूपं परापरत्वम्, इत्येतानि कालस्योपग्रह उपकारः । एतानि चत्वार्यपि कालकृतत्वात् तल्लिङ्गानीति भावः । स च वर्तनादिरूपः कालो यद् यस्माद् वर्तितुर्द्रव्यादनर्थान्तरमभिन्नस्वरूप एव वर्तते । क्षेत्रं तु द्रव्यस्याधारमात्रमेव, न त्वनर्थान्तरम् । तेन द्रव्यस्यान्तरङ्गः कालः, बहिरङ्गं तु क्षेत्रम् । अतो द्रव्यनिर्गमादनन्तरं कालनिर्गमोऽभिधीयत इति ॥ २०२७ ॥

तत्र कालशब्दव्युत्पादनार्थमाह—

[2]कलणं पज्जायाणं कलिज्जए तेण वा जओ वत्थु । कलयंति तयं तम्मि व समयाइकलासमूहो वा ॥२०२८॥

‘कल शब्द-संख्यानयोः’ नव-पुराणादीनां समयादीनां वा पर्यायाणां कलनं संशब्दनं, संख्यानं वा भावप्रत्यये कालः । अथवा, ‘मासिकोऽयम्’ ‘सांवत्सरिकोऽयम्’ ‘शारदोऽयम्’ इत्यादिरूपेण कल्यते परिच्छिद्यते यतो यस्माद् वस्त्वनेनेति कालः । अथवा, कलयन्ति ज्ञानिनः समयादिरूपेण परिच्छिन्दन्ति तमिति कालः । यदिवा, ‘मासिकोऽयम्’ ‘सांवत्सरिकोऽयम्’ इत्यादिरूपतया कलयन्ति परिच्छिन्दन्ति वस्तु तस्मिन् सतीति कालः । समयादिकलानां वा समूहः कालः । आह– ननु सामूहिके प्रत्यये नपुंसकत्वं प्राप्नोति, यथा कापोतं मायूरमित्यादि । सत्यम्, ‘किन्तु शिष्टप्रयोगाद् रूढितश्चादोषः; तथा चाह– “लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्” (पा० म० २,४,१,१२) इति । तदेवं कालस्यान्तरङ्गता-निरुक्ती भणिते ॥ २०२८ ॥

इदानीमुत्तरगाथासंबन्धनार्थमाह—

---

१ यद् वर्तनादिरूपो वर्तितुरनर्थान्तर मत काल । आधारमात्रमेव तु क्षेत्र तेनान्तरङ्ग स ॥ २०२७ ॥

२ कलन पर्यायाणा कल्यते तेन वा यतो वस्तु । कलयन्ति तत् तस्मिन् वा समयादिकलासमूहो वा ॥ २०२८ ॥

सो वत्तणाइरूवो कालो दव्वस्स चेव पज्जाओ । किंचिम्मेत्तविसेसेण दव्वकालाइववएसो ॥ २०२९ ॥[1]

स वर्तनादिरूपः कालो द्रव्यस्यैव पर्यायः । ततः पर्यायरूपतया तत्त्वत एकरूपस्यापि तस्य किञ्चिन्मात्रविशेषविवक्षया द्रव्यकालः, अद्धाकालः, यथाऽऽयुष्ककाल इत्यादिव्यपदेशः प्रवर्तते ॥ इति भाष्यगाथाचतुष्टयार्थः ॥ २०२९ ॥

तेषामेव द्रव्य-कालादिभेदानां प्रतिपादनार्थं निर्युक्तिकारः प्राह—

[2]दव्वे अद्ध अहाउ य उवक्कमे देस-कालकाले य । तह य पमाणे वन्ने भावे, पगयं तु भावेणं ॥ २०३० ॥

इह नाम-स्थापने सुखावसेयत्वाद् नोक्ते । शेषास्तु नव कालभेदाः प्रोच्यन्ते । तत्र द्रव्य इति वर्तनादिरूपो द्रव्यकालो वाच्यः । 'अद्धेति' चन्द्र-सूर्यादिक्रियाभिव्यङ्ग्योऽर्धतृतीयद्वीप-समुद्रान्तवर्त्यद्धाकालः समयादिलक्षणो वाच्यः । तथा, यथायुष्ककालो देवाद्यायुष्ककालो देवाद्यायुष्कलक्षणो वक्तव्यः । तथा, उपक्रमकालोऽभिप्रेतार्थसामीप्यानयनलक्षणः सामाचारी-यथायुष्कभेदभिन्नोऽभिधानीयः । तथा, देशः प्रस्तावोऽवसरो विभागः पर्याय इत्यनर्थान्तरम्, स देशरूपः कालो देशकालो वक्तव्यः, अभीष्टवस्त्ववाप्त्यवसरकाल इत्यर्थः । तथा, कालकालोऽभिधानीयः, तत्रैकः कालशब्दोऽनन्तरनिरूपितशब्दार्थः, द्वितीयस्तु समयपरिभाषया कालो मरणमुच्यते । ततश्च कालस्य मरणक्रियारूपस्य कलनं कालः काल इत्यर्थः । तथा, प्रमाणकालोऽद्धाकालस्यैव विशेषभूतो दिवसादिलक्षणो वक्तव्यः । तथा, वर्णश्चासौ कालश्च वर्णकालो भणनीयः । तथा, 'भावे त्ति' औदयिकादेर्भावस्य सादिसपर्यवसानादिभेदभिन्नः कालो भावकालः प्ररूपणीयः । 'पगयं तु भावेणं ति' प्रकृतं प्रस्तुतं पुनरत्र भावेन– भावकालेनेहाधिकारः । शेषास्तु द्रव्य कालादयः कालभेदमात्रतः प्ररूपिताः ॥ इति निर्युक्तिद्वारगाथासंक्षेपार्थः ॥ २०३० ॥

अथ प्रतिद्वारं विस्तरार्थमभिधित्सुराह—

[3]चेयणमचेयणस्स य दव्वस्स ठिई उ जा चउविगप्पा । सा होइ दव्वकालो अहवा दवियं तयं चेव ॥२०३१॥

'चेतनं' इति विभक्तिव्यत्ययात् षष्ठी द्रष्टव्या । वाशब्दः समुच्चये । ततश्च चेतनस्य सुर-नारकादेरचेतनस्य च पुद्गलस्कन्धा-

---

१ स वर्तनादिरूपः कालो द्रव्यस्यैव पर्यायः । किञ्चिन्मात्रविशेषेण द्रव्य कालादिव्यपदेशः ॥ २०२९ ॥
२ द्रव्यमद्धा यथायुष्कोपक्रमो देश-कालकालौ च । तथा च प्रमाणं वर्णो भावः, प्रकृतं तु भावेन ॥ २०३० ॥
३ चेतनस्याचेतनस्य च द्रव्यस्य स्थितिस्तु या चतुर्विकल्पा । सा भवति द्रव्यकालोऽथवा द्रव्यं तदेव ॥ २०३१ ॥

देर्द्रव्यस्य च याऽवस्थानरूपा स्थितिः सा सादिसपर्यवसानादिभेदाच्चतुर्विकल्पा चतुर्भेदा । सा स्थितिर्भवति । किम्, इत्याह– द्रव्यस्य कालो द्रव्यकालः, तत्पर्यायित्वात्; अथवा, तदेव सचेतना-ऽचेतनरूपं द्रव्यं कालो द्रव्यकालः प्रोच्यते, पर्याय-पर्यायिणोरभेदोपचारात् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २०३१ ॥

अथैतां भाष्यकारो व्याचिख्यासुराह—

दव्वस्स वत्तणा जा स दव्वकालो तदेव वा दव्वं । न हि वत्तणाइरित्तं जम्हा दव्वं जओऽभिहिअं ॥२०३२॥

सुत्ते जीवा-ऽजीवा समया-ऽऽवलियादओ पवुच्चंति । दव्वं पुण सामन्नं भण्णइ दव्वट्ठयामेत्तं ॥२०३३॥

द्रव्यस्य या सादिसपर्यवसानादिलक्षणा तेन रूपेण वृत्तिर्वर्तना स द्रव्यस्य कालो द्रव्यकालः समुत्कीर्त्यते । अथवा, तदेव चेतनाचेतनं द्रव्यं कालो द्रव्यकाल इष्यते । कुतः ? इत्याह– न खलु यस्माद् वर्तना-परिणामादिभ्यो भिन्नं पृथग्भूतं द्रव्यमस्ति, यतोऽभिहितं सूत्र आगमे । किमभिहितम् ? इत्याह– 'जीवा-ऽजीवेत्यादि' समया ऽऽवलिकादयः केऽभिधीयन्ते ? इत्याह– जीवा-ऽजीवाः– जीवा-ऽजीवद्रव्याण्येव समया ऽऽवलिकादयो भण्यन्ते, न पुनस्तद्व्यतिरिक्तास्त इति भावः । तदेव जीवा-ऽजीवेभ्योऽव्यतिरिक्तः समया-ऽऽवलिकादिरूपः कालः । ते च जीवा-ऽजीवा द्रव्यार्थतामात्ररूपं सामान्यतो द्रव्यमुच्यते । ततो द्रव्यमेव कालो द्रव्यकाल इति सिद्धम् । इह चागमोक्तोऽर्थ एव लिखित', सूत्रं पुनरित्थमवगन्तव्यम्– "[2]किमयं भंते ! काले त्ति पवुच्चइ ? । गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेव" इति ॥ २०३२ ॥ २०३३ ॥

कथं पुनश्चेतनस्याचेतनस्य च द्रव्यस्य चतुर्विधा स्थितिः ? इत्याह—

[3]सुर-सिद्ध-भव्वा-ऽभव्वा साइ-सपज्जवसियादओ जीवा । खंधाणागयतीया नभादओ चेयणारहिया ॥२०३४॥

सुरग्रहणस्योपलक्षणत्वात् सुर-नारक-तिर्यग् मनुष्याः सुरत्वादिपर्यायमधिकृत्य सादिसपर्यवसितस्थितयः । सिद्धाः, प्रत्येकं

---

१ द्रव्यस्य वर्तना या स द्रव्यकालस्तदेव वा द्रव्यम् । न हि वर्तनातिरिक्तं यस्माद् द्रव्य यतोऽभिहितम् ॥ २०३२ ॥
सूत्रे जीवा अजीवा समया-ऽऽवलिकादय प्रोच्यन्ते । द्रव्य पुन सामान्य भण्यते द्रव्यार्थतामात्रम् ॥ २०३३ ॥

२ किमय भगवन् ! काल इति प्रोच्यते ? । गौतम ! जीवाश्चैव, अजीवाश्चैव ।

३ सुर-सिद्ध-भव्या-ऽभव्या सादिसपर्यवसितादयो जीवा । स्कन्धा अनागता-ऽतीता नभआदयश्चेतनारहिता ॥ २०३४ ॥

सिद्धत्वमधिकृत्य, साद्यपर्यवसानाः। भव्यजीवाः, भव्यत्वमाश्रित्य, केचनाप्यनादिसपर्यवसानाः, "[1]सिद्धे नो भव्वे, नो अभव्वे" इति वचनात् सिद्धत्वप्राप्तौ भव्यत्वनिवृत्तेः। अभव्यजीवाः, अभव्यत्वमङ्गीकृत्य, अनाद्यपर्यवसिताः। इत्येवं चेतनद्रव्यस्य सादिसपर्यवसितादिका चतुर्विधा स्थितिः। अचेतनद्रव्यमुररीकृत्याह– 'खंधेत्यादि' द्व्यणुकादिस्कन्धाः सादिसपर्यवसिताः, एकेन द्व्यणुकत्वादिना परिणामेनोत्कृष्टतोऽपि पुद्गलद्रव्यस्यापि सख्येयकालमेव स्थितेः। अनागताद्धा भविष्यत्कालरूपा साद्यपर्यवसिता। अतिक्रान्तकालरूपाऽतीताद्धा अनादिसपर्यवसिता। आकाश-धर्मा-ऽधर्मास्तिकायादयस्त्वनाद्यपर्यवसिताः। इत्येवं चेतनारहितस्यापि द्रव्यस्य चतुर्विधा स्थितिः। तदेवमभिहितो द्रव्यकालः ॥ २०३४ ॥

सांप्रतमद्धाकालस्वरूपोपदर्शनार्थमाह—

[2]सूरकिरियाविसिट्ठो गोदोहाइकिरियासु निरवेक्खो। अद्धाकालो भण्णइ समयखेत्तम्मि समयाई ॥२०३५॥

सूरो भास्करस्तस्य क्रिया मेरोश्चतसृष्वपि दिक्षु प्रदक्षिणतोऽजस्र भ्रमणलक्षणा, सूरस्योपलक्षणत्वाच्चन्द्र-ग्रह-नक्षत्र-ताराणामपीहेत्थंभूता क्रिया गृह्यते, तया सूर्यादिक्रियया विशिष्टो विशेषितो व्यक्तीकृतोऽर्धतृतीयद्वीपसमुद्रलक्षणे समयक्षेत्रे यः समया-ऽऽवलिकादिरर्थः प्रवर्तते, न परतः, सूर्यादिक्रियाऽभावात्, सोऽद्धाकालो भण्यते। क्रियैव परिणामवती कालो नान्य इति। ये कालमपह्नुवते तन्मतव्यवच्छेदार्थमाह– गोदोहादिक्रियासु निरपेक्षः। न खलु यथोक्तोऽद्धाकालः क्रियां गोदोहाद्यात्मिकामपेक्ष्य प्रवर्तते, किन्तु सूर्यादिगतिम्; तथाहि– यावद् यावत् क्षेत्रं स्वकिरणैर्दिनकरश्चलन्नुद्द्योतयते तद् दिवस उच्यते, परतस्तु रात्रिः, तस्य च दिवसस्य परमनिकृष्टः सूक्ष्मोऽसंख्याततमो भागः समयः, ते चासंख्येया आवलिका इत्यादि। एवं च प्रवृत्तस्यास्य कालस्य सूर्यादिगतिक्रिया विहाय काऽन्या गोदोहादिक्रियापेक्षा? ॥ इति भाष्यगाथाचतुष्टयार्थः ॥ २०३५॥

के पुनस्ते समयादयोऽद्धाकालभेदाः? इत्याह निर्युक्तिकारः—

[3]समया-ऽऽवलि-मुहुत्ता दिवसमहोरत्त-पक्ख-मासा य। संवच्छर-युग-पलिया सागर-ओसप्पि-पलियट्टा ॥२०३६॥

१ सिद्धा नो भव्या नो अभव्या। २ सूरक्रियाविशिष्टो गोदोहादिक्रियासु निरपेक्ष। अद्धाकालो भण्यते समयक्षेत्रे समयादयः ॥ २०३५ ॥
३ समया-ऽऽवालि मुहूर्ता दिवसमहोरात्र-पक्ष-मासाश्च। सवत्सर युग पल्यानि सागरो त्सर्पिणी परावर्ता ॥ २०३६ ॥

इह निर्विभागः परमसूक्ष्मकालांशः समयो भण्यते । स च प्रवचनप्रतिपादितोत्पलपत्रशतपट्टसाटिकापाटनदृष्टान्ताद् विशेषतः समवसेयः । असंख्येयसमयसमुदयसमितिसमागमनिष्पन्ना आवलिका । द्विघटिको मुहूर्तः । दिवसकरप्रभाप्रकाशितनभःखण्डरूपः, चतुष्प्रहरात्मको वा दिवसः । सूर्यकिरणस्पृष्टव्योमखण्डरूपः, चतुष्प्रहरात्मको वा दिवसः; सूर्यकिरणास्पृष्टव्योमखण्डरूपा, चतुर्यामात्मिका वा रात्रिः, तदुभयं त्वहोरात्रम् । पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः । पक्षद्वयात्मको मासः । द्वादशमासनिर्वृत्तः संवत्सरः । पञ्चसंवत्सरप्रमाणं युगम् । असंख्येययुगमानं पल्योपमम् । पल्योपमदशकोटीकोटिघटितं सागरोपमम् । दशसागरोपमकोटीकोट्यात्मिकोत्सर्पिणी । एवमवसर्पिण्यपि । अनन्ताभिरुत्सर्पिण्य-ऽवसर्पिणीभिः पुद्गलपरावर्तः । स च द्रव्यादिभेदभिन्नः प्रवचनादवसेयः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २०३६ ॥

अथ यथायुष्ककालं विभणिषुर्भाष्यकारस्तत्स्वरूपमाह—

[1]आउयमेत्तविसिट्ठो स एव जीवाण वत्तणाइमओ । भण्णइ अहाउकालो वत्तइ जो जच्चिरं जेण ॥२०३७॥

स एवोक्तरूपोऽद्धाकालो वर्तनादिमयो जीवानां नारक-तिर्यग्-नरा-ऽमराणां यथायुष्ककालो भण्यते । किं सर्वोऽपि ? । न, इत्याह– आयुष्कमात्रविशिष्टः– नारकाद्यायुष्कमात्रविशेषित इत्यर्थः, अत एवायं यथायुष्ककालो भण्यते । यद्येन तिर्यग्-मनुष्यादिना जीवेन यथा येन रौद्रा-ऽऽर्त-धर्मध्यानादिना प्रकारेणोपार्जितमायुर्यथायुष्कम् , तस्यानुभवनकालो यथायुष्ककालः । कियन्तमवधिं यावदसौ भवति ? इत्याह– यो जीवो येनात्मबद्धेनायुषा 'जच्चिरं ति' यावन्तमन्तर्मुहूर्तादिकं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमपर्यन्तं कालं वर्तते, स तस्य जीवस्य तावन्तमवधिं यावद् यथायुष्ककालो भवतीति तात्पर्यार्थः । इत्येवं विवक्षामात्रकृतोऽद्धाकाल-यथायुष्ककालयोर्भेदः । अतोऽद्धाकालस्यैव विशेषभूतत्वात् तदनन्तरं यथायुष्ककालमाहेति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ २०३७ ॥

इति विहितसंबन्धमेव यथायुष्ककालं निर्युक्तिकारः प्राह—

[2]नेरइय-तिरिय-मणुआ-देवाण अहाउयं तु जं जेणं । निव्वत्तियमन्नभवे पालति अहाउकालो उ ॥२०३८॥

नारक-तिर्यग् मनुष्य-देवानां मध्याद् यद् येन जीवेन यथा येन रौद्रध्यानादिना प्रकारेणान्यभवे पूर्वजन्मन्यभिनिर्वर्तितमायु-

१ आयुर्मात्रविशिष्ट स एव जीवाना वर्तनादिमय. । भण्यते यथायु कालो वर्तते यो यच्चिर येन ॥ २०३७ ॥
२ नैरयिक-तिर्यग् मनुज-देवाना यथायुष्कं तु यद् येन । निर्वर्तितमन्यभवे पालयन्ति यथायु.कालस्तु ॥ २०३८ ॥

रेतद् यथायुरिहोच्यते। तच्च यदा त एव नारकादयो विपाकतः पालयन्ति- अनुभव न्ति, तदाऽसौ तेषां यथायुष्ककालोऽभिधीयते। तुशब्दो द्रव्यकालादिभ्योऽस्य विशेषणार्थः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २०३८ ॥

अथोपक्रमकालं बिभणिषुर्भाष्यकारस्तत्स्वरूपमाह—

[1]जेणोवक्कामिज्जइ समीवमाणिज्जए जओ जं तु। स किलोवक्कमकालो किरियापरिणामभूइट्ठो ॥ २०३९॥

'क्रमु पादविक्षेपे' विवक्षितस्य दूरस्थस्य वस्तुनस्तैस्तैरुपायभूतैः क्रियाविशेषैरुपक्रमणं सामीप्यानयनमुपक्रमः। अथवा, येन क्रियाविशेषेणोपक्रम्यते- दूरस्थं समीपमानीयते, स उपक्रमः, यतो वा क्रियाविशेषादुपक्रम्यते, यद् वा सामाचारीप्रभृतिकं वस्तूपक्रम्यते स उपक्रमः, तस्य कालोऽप्युपचारादुपक्रमकाल एवोपक्रमकालः। किलशब्द आप्तवचनत्वोपदर्शनार्थः। अयं च बहुभिः क्रियापरिणामैर्भूयिष्ठः प्रचुरो भवति, प्रभूताः क्रियापरिणामा इह भवन्ति, बह्व्योऽत्रायुष्काद्युपक्रमहेतुभूताः क्रिया भवन्तीति यावत्। तथा च वक्ष्यति—

'अज्झवसाण निमित्ते आहारे वेयणा पराघाए। फासे आणापाणू सत्तविहं भिज्जए आउ ॥ १ ॥'

यस्त्वायुष्कोपक्रमणद्वारेणोपक्रम्यते स यथायुष्कोपक्रमकाल इतीह तात्पर्यम् । तत्र सामाचारी त्रिविधा । कथम् ? । 'ओहे दसहा पयविभागे त्ति' ओघः सामान्यं तेन सामाचारी ओघसामाचारी, सामान्येन संक्षेपतः साधुसमाचाराभिधानरूपा । सा चौघनिर्युक्तेर्वेदितव्या । दशधासामाचारी पुनरिच्छाकार-मिथ्यादुष्कृतादिदशविधसाधुसमाचाररूपा । सा च–

'इच्छा मिच्छा तहक्कारो आवस्सिया य निसीहिया । आपुच्छणा य पडिपुच्छा छंदणा य निमंतणा ॥ १ ॥

उवसंपया य काले सामायारी भवे दसविहा उ ॥'[1]

इत्यादिमूलावश्यकनिर्युक्तौ[2] संक्षेपतः प्रतिपादिता, इह तु सुगमत्वाद् भाष्यकृता नोक्ता, इति तत एवानुसरणीयेति । पदभागसामाचारी छेदसूत्राणि । कुतः पुनरुपरिमश्रुतादियं त्रिविधापि सामाचार्युपक्रान्ता ? इति चेत् । उच्यते– ओघसामाचारी तावद् नवमपूर्वगताऽऽचाराभिधानतृतीयवस्तुनि यद् विंशतितमं प्राभृतं तदन्तर्गतौघप्राभृतप्राभृतादुद्वृत्त्योपक्रम्यौघनिर्युक्तिरूपसंक्षिप्तग्रन्थान्तररूपतया ग्रथित्वा कारुण्यधनैः परोपकारनिरतैः स्थविरैस्तथाविधायु-र्बल-मेधादिरहितानामैदंयुगीनानां साधूनां यथोक्तोपरिमश्रुतस्याध्ययनयोग्यत्वाभावं, पुरस्तात् तद्व्यवच्छेदं चापेक्ष्य, अनुग्रहार्थं सुखेनैवाध्ययन-परावर्तन चिन्तन-तदर्थपरिज्ञाना-ऽनुष्ठानार्थं प्रत्यासन्नीकृत्य प्रदत्ता । दशविधसामाचारी पुनरुत्तराध्ययनेभ्यः षड्विंशतितमाध्ययनादुद्वृत्त्योपक्रम्य स्वल्पतरकालप्रव्रजितानां यथोक्तश्रुताध्ययनायोग्यानां साधूनामनुग्रहार्थं प्रत्यासन्नीकृत्य प्रदत्ता । पदविभागसामाचार्यपि च्छेदग्रन्थगतसूत्ररूपा नवमपूर्वादेव निर्यूढेति ॥ २०४० ॥

अथ यथायुष्कोपक्रमकालमाह–

[3]अज्झवसाण निमित्ते आहारे वेयणा पराघाए । फासे आणापाणू सत्तविहं [4]भिज्जए आउं ॥ २०४१ ॥

अतिहर्ष-विषादाभ्यामधिकमवसानं चिन्तनमध्यवसानं तस्माद् भिद्यते खण्ड्यत उपक्रम्यत आयुः, अतिशयेन हृदयसंरोधात् । अथवा, राग-स्नेह-भयभेदादध्यवसानं त्रिधा, तस्मादायुर्भिद्यते । यथा– एकं रूपाधिकं युवानं जलं पीत्वा निवृत्तमपि वीक्षमाणा

---

१ इच्छा मिथ्या तथाकार आवश्यकी च नैषधिकी । आपृच्छना च प्रतिपृच्छा छन्दना च निमन्त्रणा ॥ १ ॥
उपसंपदा च काले सामाचारी भवेद् दशविधा तु । २ आवश्यकनिर्युक्तौ पृ० १२१ ।
३ अध्यवसाने निमित्ते आहारे वेदनायां पराघाते । [illegible]

काचित् कामिनी जलाधारं प्रक्षिपन्त्येवातिरागाध्यवसायाद् मुक्ता प्राणैः पतितेति । अन्या त्वतिस्नेहादलीकामपि मृतभर्तृवार्ता श्रुत्वा मृता, भर्तापि तथैव तन्मरणश्रवणाद् मृतः । रूपादिगुणाकृष्टचेतसां रागः, सामान्येन तु प्रतिबन्धः स्नेह इत्यनयोर्विशेषः । अतिभयादध्यवसायादायुष्कोपक्रमः, यथा गजसुकुमालवधकसोमिलधिग्जातीयस्येति । विस्तरतस्तूदाहरणान्यावश्यकटीकातोऽवसेयानीति । निमित्तं दण्ड-कशादिकं वक्ष्यति, तत्र च सत्यायुर्भिद्यते । तथा, आहारे समधिकेऽभ्यवहृते, वेदनायां चातिशयवत्यां शिरो-ऽक्षि कुक्ष्यादिप्रभवायाम्, पराघाते च गर्ताऽऽपातादिसमुत्थे, तथा, स्पर्शे भुजङ्गादिसंबन्धिनि, तथा, प्राणा-ऽपानयोश्च निरोधे सत्यायुर्भिद्यत इति । इदं सप्तविधं सप्तभिः प्रकारैः प्राणिनामायुर्भिद्यत उपक्रम्यत इति ॥ २०४१ ॥

'निमित्ते सत्यायुर्भिद्यते' इत्युक्तम् । कानि पुनस्तानि निमित्तानि ? इत्याह—

[2]दंड-कस-सत्थ-रज्जू अग्गी उदगपडणं विसं वाला । सीउण्हं अरइ भयं खुहा पिवासा य वाही य ॥२०४२॥
मुत्त-पुरीसनिरोहे जिन्नजिन्ने य भोयणे बहुसो । घंसण-घोलण-पीलण आउस्स उवक्कमा एए ॥२०४३ ॥

दण्ड-कशा-शस्त्र-रज्जवः, अग्निः, उदकपतनम्, विषम्, व्यालाः, शीतोष्णम्, अरतिः, भयम्, क्षुत्, पिपासा च, व्याधिश्च, मूत्र पुरीषनिरोधः, जीर्णाजीर्णे च भोजने बहुशः, घर्षण-घोलन-पीडनानि, इत्येत एवंप्रकारा आयुष उपक्रमहेतुत्वादुपक्रमाः । तत्र दण्डादयः प्रतीताः । व्यालाः सर्पाः, दुष्टगजाश्चोच्यन्ते । घर्षणं चन्दनस्येव, घोलनमङ्गुष्ठका-ऽङ्गुलिगृहीतसंचाल्यमानयूकाया इव । पीडनमिक्ष्वादेरिवेति । आह— नन्वध्यवसानादीन्यपि निमित्तान्येवायुष्कोपक्रमस्य, तत्कोऽत्र भेदः ? । सत्यम्, किन्त्वान्तरे-तरविचित्रोपाधिभेदेन भेदाद् विस्तरप्रियविनेयानुग्रहार्थत्वाद् वा न दोषः ॥ इति निर्युक्तिगाथाचतुष्टयार्थः ॥ २०४२ ॥ २०४३ ॥

अथ सामाचार्या उपक्रमकालत्वं समर्थयन्नाह भाष्कारः—

[3]जेणोवरिमसुयाओ सामायारिसुयमाणियं हेट्ठा । ओहाइतिविह एसो उवक्कमो समयचज्जाए ॥ २०४४ ॥

पूर्वनिर्दिष्टाद् नवमपूर्वादेरुपरिमश्रुतादुद्धृत्य येन साधुसामाचारीप्रतिपादकं श्रुतमधस्तादिदानींतनकालेऽपि समानीतम्— अस्मदा-

---

१ घ छ 'या मु' । २ दण्ड-कशा-शस्त्र रज्जवोऽग्निरुदकपतन विष व्याला । शीतो-ष्णमरतिर्भय क्षुधा पिपासा च व्याधिश्च ॥ २०४२ ॥
मूत्र-पुरीषनिरोधो जीर्णाजीर्णे च भोजने बहुश । घर्षण घोलन पीडनान्यायुष उपक्रमा एते ॥ २०४३ ॥
३ येनोपरिमश्रुतात् सामाचारीश्रुतमानीतमधस्तात् । ओघादित्रिविध एष उपक्रम समयचर्यया ॥ २०४४ ॥

दीनां समीपीकृतं, स एषः– समस्तसाधुवर्गप्रत्यक्षः, 'ओहाइ त्ति' ओघनिर्युक्तिः, तथा 'इच्छा मिच्छा तहक्कारो' इत्यादिदशधासामाचारीप्रतिपादको ग्रन्थः, छेदसूत्राणि चेति त्रिविधः समयचर्यया समयपरिभाषयोपक्रमः सामाचार्युपक्रमकालो भण्यत इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति– लोके सामाचार्युपक्रमकालतया न कश्चित् कालो रूढः समस्ति, आगमे पुनरसौ भण्यते। कथम्? इति चेत् । उच्यते– येन प्रभूतेन कालेन नवमपूर्वादिगतं सामाचारीश्रुतं शिष्योऽध्येतुमलप्स्यत, स कालः सामाचारीश्रुतोपक्रमणद्वारेण स्थविरैरुपक्रम्य किलार्वागप्यानीतः, तत्काललभ्यस्य सामाचारीश्रुतस्य स्थविरैरिदानीमपि विनेयेभ्यः प्रदानात् । ततश्च सामाचार्युपक्रमद्वारेणोपचारतः कालस्यापि तस्योपक्रान्तत्वात् सामाचार्युपक्रमकालोऽसौ भण्यत इति ॥ २०४४ ॥

आयुष्कोपक्रमस्यापि यथायुष्कोपक्रमकालतां दर्शयन्नाह—

जं[1] जीवियसंवट्टणमज्झवसाणाइहेउसंजणियं । सोवक्कमाउयाणं स जीविउवक्कमणकालो ॥२०४५॥

स जीवितोपक्रमणकालो यथायुष्कोपक्रमणकालोऽभिधीयत इत्यर्थः, यत्। किम्? इत्याह– यज्जीवितस्य यथाबद्धस्य दीर्घकालवेद्यस्यायुष्कस्य संवर्तनं स्वल्पस्थितिकतापादनम् । केषाम्? । सोपक्रमायुषां जीवानाम्, निरुपक्रमायुषां निकाचितावस्थस्यैव बद्धत्वादपवर्तनायोगात् । किं नु निर्हेतुकमेव जीवितसंवर्तनम्? । न, इत्याह– अध्यवसान-निमित्तादिहेतुसजनितम् । अत्राप्ययमभिप्रायः– यश्चिरेण मरणकालोऽभविष्यदसावायुष्कर्मस्थित्यपवर्तनद्वारेणोपचारतः किलोपक्रम्यार्वागानीत इत्यसौ यथायुष्कोपक्रमकाल उच्यत इति ॥ २०४५ ॥

नन्वेवमुपक्रमः किमायुष एव भवति, आहोस्विदन्यासामपि ज्ञानावरणादिप्रकृतीनाम्? इति विनेयप्रश्नमाशङ्क्याह—

सव्व[2]पगईणमेवं परिणामवसादुवक्कमो होज्जा । पायमनिकाइयाणं तवसा उ निकाइयाणं पि ॥ २०४६ ॥

न केवलमायुषः, किन्तु सर्वासामपि ज्ञानावरणादिप्रकृतीनां शुभाशुभपरिणामवशादपवर्तनाकरणेन यथायोगं स्थित्यादिखण्डनद्वारेणापवर्त्यमानानामुपक्रमो भवति । स च प्रायो निकाचनाकरणेनानिकाचितानां स्पृष्ट-बद्ध-निधत्तावस्थानामेव भवति । प्रायोग्रहणस्य फलमाह– तीव्रेण तपसा पुनर्निकाचितान्यपि कर्माण्युपक्रम्यन्त एव । यदि पुनर्यथा बद्धं तथैवानुपक्रान्तं सर्वमपि कर्म वेद्यते,

---

१ यज्जीवितसवर्तनमध्यवसानादिहेतुसजनितम् । सोपक्रमायुष्काणां स जीवितोपक्रमणकाल ॥ २०४५ ॥

२ सर्वप्रकृतीनामेव परिणामवशादुपक्रमो भवेत् । प्रायोऽनिकाचितानां तपसा तु निकाचितानामपि ॥ २०४६ ॥

तदा मुक्तिगमनं कस्यापि न स्यात्, तद्भवसिद्धिकानामपि नियमेन सत्तायामन्तः सागरोपमकोटीकोटिस्थितिकस्य कर्मणः सद्भावात्। एतच्च स्वत एव वक्ष्यति। तह्यायुष एव किमित्यत्रोपक्रमकाल उक्तो न शेषकर्मणाम्? इति चेत्। उच्यते- लोक आयुष्कोपक्रमस्यैव प्रसिद्धत्वात् तदुपक्रमकाल एवेह प्रोक्तः, उपलक्षणव्याख्यानाच्छेषकर्मोपक्रमकालोऽपि द्रष्टव्य इति ॥ २०४६ ॥

अथ प्रेरकः प्राह—

[1]कम्मोवक्कामिज्जइ अपत्तकालं पि जइ तओ पत्ता। अकयागम-कयनासा मोक्खाणासासया दोसा ॥ २०४७ ॥

ननु यद्यप्राप्तकालमपि बहुकालवेद्यं कर्मेत्थमुपक्रम्यते- इदानीमपि क्षिप्रमेव वेद्यते, ततस्तर्ह्यकृतागम कृतनाशौ, मोक्षानाश्वासता चेत्येते दोषाः प्राप्ताः; तथाहि- यदिदानीमेवोपक्रमात् कृताल्पस्थित्यादिरूपं कर्म वेद्यते तत् पूर्वमकृतमेवागतम्, इत्याकृताभ्यागमः। यत् तु पूर्वं दीर्घस्थित्यादिरूपतया कृतं बद्धं तस्यापवर्तनाकरणोपक्रमेण नाशितत्वात् कृतनाशः। ततो मोक्षेऽप्येवमनाश्वासः, सिद्धानामप्येवमकृतकर्माभ्यागमेन प्रतिपातप्रसङ्गादिति ॥ २०४७ ॥

अत्रोत्तरमाह—

[2]न हि दीहकालियस्स विनासो तस्साणुभूइओ खिप्पं। बहुकालाहारस्स व दुयमग्गियरोगिणो भोगो ॥२०४८॥

'न कृतनाशादयो दोषाः' इति प्रकरणाद् गम्यते। कुतः? इत्याह- न यस्मात् तस्यायुष्कादेः कर्मणो दीर्घकालिकस्यापि दीर्घस्थित्यादिरूपतया बद्धस्याप्युपक्रमेण नाशः क्रियते। कुतः? इत्याह- क्षिप्रं शीघ्रमेव सर्वस्यापि तस्याध्यवसायवशादनुभूतेर्वेदनात्। यदि हि तद् बहुकालवेद्यं कर्मावेदितमेव नश्येत्, यच्चाल्पस्थित्यादिविशिष्टं वेद्यते तत् ततोऽन्यदेव भवेत्, तदा कृतनाशा-ऽकृताभ्यागमौ भवेताम्; यदा तु तदेव दीर्घकालवेद्यमध्यवसायविशेषादुपक्रम्य स्वल्पेनैव कालेन वेद्यते तदा कथं कृतनाशादिदोषः?। यथा हि बहुकालभोगयोग्यस्याहारस्य धान्यमूढकदशकादेरग्निरोगिणो भस्मकवातव्याधिमतो द्रुतं स्वल्पकालेनैव भोगो भवति, न च तत्र कृतनाशः, नाप्यकृताभ्यागम इति; एवमिहापि भावनीयमिति। अत्राह- ननु यद् बद्धं तद्यदि स्वल्पकालेन सर्वमपि वेद्यते, तर्हि प्रसन्नचन्द्रादिभिः सप्तमनरकपृथ्वीयोग्यमसातवेदनीयादिकं कर्म बद्धं श्रूयते, तद्यदि सर्वमपि तैर्वेदितं, तर्हि सप्तमनरकपृथ्वीसम्भविदुःखो-

---

1 कर्मोपक्रम्यतेऽप्राप्तकालमपि यदि तत प्राप्ता। अकृतागम-कृतनाशौ मोक्षानाश्वासता दोषा ॥ २०४७ ॥

2 न हि दीर्घकालिकस्य विनाशस्तस्यानुभूतित क्षिप्रम्। बहुकालाहारस्येव द्रुतमग्निरोगिणो भोग ॥ २०४८ ॥

दयप्रसङ्गः, अथ न सर्वमपि वेदितम्, तर्हि कथं न कृतनाशादिदोषः ?। सत्यमुक्तम्, किन्तु प्रदेशापेक्षयैव तस्य सर्वस्यापि शीघ्रमनुभवनमुच्यते, अनुभागवेदनं तु न भवत्यपीति ॥ २०४८ ॥

एतदेवाह—

सैव्वं च पएसतया भुज्जइ कम्ममणुभावओ भइयं । तेणावस्साणुभवे के कयनासादओ तस्स ? ॥ २०४९ ॥

सर्वमष्टप्रकारमपि कर्म सोत्तरभेदं प्रदेशतया प्रदेशानुभवद्वारेण भुज्यते वेद्यत एव, इत्येष तावद् नियमः; अनुभागस्तु– स्वानुभवमाश्रित्येत्यर्थः, भजनीयं विकल्पनीयम्– अनुभागः कोऽपि वेद्यते, कोऽपि पुनरध्यवसायविशेषेण हतत्वाद् न वेद्यत इत्यर्थः । तदुक्तमागमे– "तैत्थ णं जं तं अणुभागकम्मं तं अत्थेगइयं वेएइ, अत्थेगइयं नो वेएइ; तत्थ णं जं तं पएसकम्मं तं नियमा वेएइ" इति । अतः प्रसन्नचन्द्रादिभिस्तस्य नरकयोग्यकर्मणः प्रदेशा एव नीरसा इह वेदिताः, न त्वनुभागः, तस्य शुभाध्यवसायेन हतत्वात् । अत एव न तेषां नरकसम्भविदुःखोदयः, कर्मणां विपाकानुभव एव सुख-दुःखयोर्वेदनात् । येनैवम्, तेन बद्धस्य कर्मणः सर्वेषामपि प्रदेशानामवश्यं वेदनात् के किल तस्य कर्मोपक्रमकर्तुः कृतनाशादयो दोषाः ? न केचिदित्यर्थः ।

आह— नन्वेवमप्यनुभागो यथा बद्धस्तथैव प्रसन्नचन्द्रादिभिर्न वेदित इति कथं न कृतनाशः ?। अस्त्वेवं कृतनाशः, न नः काचिद् बाधा, यदि ह्यध्यवसायविशेषेणोपहतत्वाद् नश्यति रसः, तदा किमनिष्टम् ?। सर्वस्यापि ह्यष्टप्रकारकर्मणो मूलोच्छेदाय यतन्त एव साधव इत्यभीष्ट एवेत्थं तेषां कृतनाशः । यदा बहुरसं बहुस्थितिकं च सत् कर्माल्परसमल्पस्थितिकं च कृत्वा वेदयति, तदा तस्याल्परसस्याल्पस्थितिकस्य च कर्मणः पूर्वमकृतस्यागमः, ततश्च मोक्षेऽप्यनाश्वासः, सिद्धानामप्यकृतकर्मानुगमेन पुनरावृत्तिप्रसङ्गात्, इति चेत् । तदयुक्तम्, यदि ह्यल्परसत्वमल्पस्थितिकत्वं च कर्मणोऽत्र निर्हेतुकं स्यात् तदा स्यादेवम्, तच्च नास्ति, अल्परसत्वस्याध्यवसायविशेषकृतत्वेनाकृताभ्यागमत्वायोगात्, अल्पस्थितिकत्वमप्यायुष्कादीनां न निर्हेतुकमेव जायते, अध्यवसान-निमित्तादिहेतूनां दर्शितत्वात्, अतस्तस्यापि कथमकृतागमत्वम् ? । अत एव न सिद्धानां कर्मसमागमः, तदागमहेतूनां तेष्वभावात्, इत्यलं प्रसङ्गेन, भाष्यकारेणाप्यस्यार्थस्य प्रपञ्चयिष्यमाणत्वादिति ॥ २०४९ ॥

युक्तियुक्तश्चोपक्रमः कर्मणाम् । कुतः ? इत्याह—

---

१ सर्वं च प्रदेशतया भुज्यते कर्मानुभावतो भाज्यम् । तेनावश्यमनुभवे के कृतनाशादयस्तस्य ? ॥ २०४९ ॥

२ तत्र यत् तदनुभागकर्म तदस्त्येक वेद्यते, अस्त्येक नो वेद्यते, तत्र यत्तत् प्रदेशकर्म तद् नियमाद् वेद्यते ।

उदय-खय-खयोवसमो-वसमा जं च कम्मणो भणिया । दव्वाइपंचयं पइ जुत्तमुवक्कमणमओ वि ॥२०५०॥

यच्च यस्मादुदयश्च क्षयश्च क्षयोपशमश्चोपशमश्चोदय-क्षय-क्षयोपशमो-पशमास्ते कर्मणो द्रव्य-क्षेत्र-काल-भव-भावपञ्चकं प्रति भणिताः– द्रव्यादीनाश्रित्योक्ताः, अतोऽपि कारणाच्छस्त्रादिद्रव्याणि प्राप्यायुष्कादीनां युक्तमुपक्रमणं क्षय इति । तथाहि– असातवेदनीयस्य कर्मणो द्रव्यमहिविष-कण्टकादि प्राप्योदयो भवति, क्षेत्रं तु नरकावासादिकम्, कालं तीव्रनिदाघसमयादिकम्, भवं नारकभवादिकम्, भावं तु वृद्धभावादिकम् । क्षयोऽप्यस्य द्रव्यं सद्गुरुचरणारविन्दादिकं प्राप्य भवति, क्षेत्रं तु पुण्यतीर्थादिकम् । कालं सुषमदुःषमादिकम्, भवं सुमनुजकुलजन्मलक्षणम्, भावं तु सम्यग्ज्ञान चरणादिकम्। क्षयोपशमो-पशमौ तु वेदनीयस्य न भवतः। एवं मोहनीयेऽपि मिथ्यात्वमोहनीयस्य द्रव्यं कुतीर्थ्यादिकं प्राप्योदयो भवति, क्षेत्रं तु कुरुक्षेत्रादिकम्, साध्वादिरहितदेशादिकं वा, कालं दुःषमादिकम्, भवं तेजो-वाय्वेकेन्द्रियादिकम्, अनार्यमनुजकुलरूपं वा, भावं तु कुसमयदेशनादिकमिति । क्षय-क्षयोपशमो पशमास्त्वस्य द्रव्यं तीर्थकरादिकं प्राप्य भवन्ति, क्षेत्रं तु महाविदेहादिकम्, कालं सुषमदुःषमादिकम्, भवं सुमनुजकुलजन्म, भावं तु सम्यग्ज्ञान-चरणादिकमिति । एवं शेषेऽपि ज्ञान-दर्शनावरणादिके कर्मणि निद्रावेदनीयकर्मणो माहिषदधि-वृन्ताकादिकं द्रव्यमासाद्योदयो भवति, क्षेत्रं त्वनूपादिकम्, कालं ग्रीष्मादिकम्, भवमेकेन्द्रियादिकम्, भावं तु वृद्धत्वादिकमिति । क्षयोऽप्यस्योक्तानुसारेण वाच्यः । क्षयोपशमो-पशमौ त्वस्यापि न भवतः । एवमन्येषामपि कर्मणामुदयादयो यथायोगं द्रव्यादीन् प्राप्य स्वधिया भावनीया इति ॥२०५०॥

अथ दृष्टान्तद्वारेण कर्मणां द्रव्य-क्षेत्रादिसहकारिकारणापेक्षां साधयन्नाह—

पुण्णा-ऽपुण्णकयं पि हु सायासायं जहोदयाईए । बज्झबलाहाणाओ देइ तहा पुण्ण-पावं पि ॥२०५१॥

यथा सातं सुखम्, असातं तु दुःखं पुण्या-ऽपुण्यस्वरूपकर्मजनितमपि स्रक्-चन्दना-ऽङ्गना-ऽहिविष-कण्टकादिना बाह्येन सहकारिणा यद् बलस्य सामर्थ्यस्याधानं विधानं तस्मादेवोदयादीन् ददाति, न त्वेवमेव पुण्य-पापोदयमात्रात् । ततश्च यथैतत् सकललोकस्यानुभवसिद्धं सुख-दुःखाख्यं कार्यं बाह्यान् द्रव्य क्षेत्रादीनपेक्ष्यैवोदेति क्षीयते वा, न पुनरेवमेव, तथा तत्कारणं पुण्य-पापात्मकं कर्मापि द्रव्य-क्षेत्रादीनपेक्ष्यैवोदेति क्षीयते चेति सिद्धमेव । न हि 'कार्यं द्रव्यादीनपेक्षते, तत्कारणं तु तन्निरपेक्षम्' इति शक्यते वक्तुम् ।

---

१ उदय-क्षय क्षयोपशमो-पशमा यच्च कर्मणो भणिता । द्रव्यादिपञ्चक प्रति युक्तमुपक्रमणमतोऽपि ॥ २०५० ॥
२ पुण्या-ऽपुण्यकृतमपि खलु साता-ऽसात यथोदयादीन् । बाह्यबलाधानाद् ददाति तथा पुण्य-पापमिति ॥ २०५१ ॥

न खलु 'कार्यभूतो घटश्चक्र-चीवरादीन्यपेक्ष्यैव जायते, तत्कारणभूतस्तु कुलालश्चक्राद्यनपेक्ष एव घटं जनयति' इत्युच्यमानं शोभां बिभर्ति। तस्मादुदयादीन् प्रति द्रव्यादिसव्यपेक्षाणां कर्मणां युक्तस्तत्सन्निधानादुपक्रम इति ॥ २०५१ ॥

यदि पुनर्यथा बद्धं तथैव वेद्यते सर्वं कर्म, न पुनरुपक्रम्यते, तदा किं दूषणम्? इत्याह—

जइ ताणुभूइउ च्चिय खविज्जए कम्ममन्नहा न मयं। तेणासंखभवज्जियनाणागइकारणत्तणओ ॥२०५२॥

नाणाभवाणुभवणाभावादेक्कम्मि पज्जएणं वा। अणुभवओ बंधाओ मोक्खाभावो स चाणिट्ठो ॥२०५३॥

यदि तावद् यथा बद्धं तथैव प्रतिसमयानुभूतितः प्रतिसमयं विपाकानुभवनेन कर्म क्षिप्यत इति तवानुमतं, नान्यथा, नोपक्रमद्वारेणाऽऽश्वेव तत्क्षपणमभिप्रेतम्; हन्त! तेन तर्हि सर्वस्यापि जन्तोर्मोक्षाभावस्त्वदभिप्रायेण प्राप्नोति, स चानिष्ट एव। कस्मात् पुनर्मोक्षाभावप्राप्तिः? इत्याह— तद्भवसिद्धिकस्यापि सत्तायामसंख्येयभवार्जितकर्मणः सद्भावात्, तस्य च नानाध्यवसायबद्धत्वेन नरकादिनानागतिकारणत्वात्, ततस्तस्य विपाकत एवानुभवन एकस्मिन्नपि तत्र चरमभवे नानाभवानामनुभवनं प्राप्नोति, तच्चायुक्तम्, कुतः? इत्याह— 'नाणाभवाणुभवणाभावादेकम्मि त्ति' तत्र चैकस्मिन् मनुष्यगतिवर्तिनि चरमभवे नारक-तिर्यगादिनानाभवानां परस्परविरुद्धत्वेनानुभवनाभावात्। तर्हि तन्नानागतिकारणं कर्म पर्यायेणापि क्रमेण नानाभवेष्वनुभूय सिध्यतु, किमेतावता विनश्यति?। तदयुक्तम्। कुतः? इत्याह— 'पज्जएणं वा अणुभवओ बन्धाउ त्ति' इदमुक्तं भवति— पर्यायेण वा क्रमेण तान् नानाभवान् विपाकतोऽनुभवतः पुनरपि नानागतिकारणस्य कर्मणो बन्धः, पुनरपि च क्रमेण नानाभवभ्रमणम्, पुनर्नानागतिकारणकर्मबन्ध इत्येवं मोक्षाभावः। एतच्चानिष्टम्। तस्मादेष्टव्यः कर्मणामुपक्रम इति ॥ २०५२ ॥ २०५३ ॥

अथ प्रकारान्तरेणोत्तरदित्सया पूर्वविहितमेव प्रेर्यं पुनः कारयन्नाह—

नणु तन्न जहोवचियं तहाणुभवओ कयागमाईया। तप्पाओग्गं तं चिय तेण चियं सज्झरोगो व्व ॥२०५४॥

'नणु तन्न जहोवचियं ति' ननु यदुपक्रमाल्लघुस्थितिकं कृत्वा जीवो वेदयति, तदायुष्कर्म न भवति। कथंभूतम्? इत्याह—

---

१ यदि तावदनुभूतित एव क्षप्यते कर्मान्यथा न मतम्। तेनासंख्यभवार्जितनानागतिकारणत्वत. ॥ २०५२ ॥
नानाभवानुभवनाभावादेकस्मिन् पर्ययेण वा। अनुभवतो बन्धाद् मोक्षाभाव स चानिष्ट ॥ २०५३ ॥
२ ननु तन्न यथोपचित तथानुभवत कृतागमादिका। तत्प्रायोग्य तदेव तेन चित साध्यरोग इव ॥ २०५४ ॥

येन प्रकारेण वर्षशतभोग्यत्वलक्षणेन पूर्वमुपचितं तेन जीवेन बद्धं यथोपचितमिति- यादृशं पूर्वजन्मनि बद्ध तादृशमेव तन्न भवतीत्यर्थः। वर्षशतभोग्यं हि दीर्घकालस्थितिकं पूर्वभवे बद्धम्, उपक्रमानन्तरं तु यदन्तर्मुहूर्तादिलघुस्थितिकमनुभवत्यायुस्तदन्यदेव, अन्यथाऽनुभवादिति भावः। ततः को दोषः? इत्याह- 'तहाणुभवओ इत्यादि' तथा तेन प्रकारेण पूर्वबद्धविलक्षणमायुरनुभवतो जीवस्य पूर्वोक्ता अकृतागमादयो दोषाः प्रसजन्ति। अत्रोत्तरमाह- 'तप्पाओग्गमित्यादि' तस्योपक्रमस्य प्रायोग्यं योग्यं तत्प्रायोग्यमुपक्रमार्हमेव तदायुः कर्म तेन सोपक्रमायुषा जीवेन चितं पूर्वजन्मनि बद्धम्, साध्यरोगवदिति। ततश्च यथोपक्रमसाध्यो रोगो व्याधिः केनापि प्रागुपार्जित इत्युपक्रम्य तं स्फोटयति, न च तस्य तथा कुर्वतोऽकृतागमादयः, एवमायुरप्युपक्रमसाध्यतया बद्धत्वाद् यद्युपक्रम्यैव वेदयति तदा के तस्याकृतागमादयः? इति॥ २०५४॥

ननु साध्योऽसाध्यो वा रोग इति कथं ज्ञायते? इत्याह—

अणुवक्कमओ नासइ कालेणोवक्कमेण खिप्पं ति। कालेणं वाऽसज्झो सज्झासज्झं तहा कम्मं॥ २०५५॥[1]

'साध्यो रोगः, इति वर्तते। स चानुपक्रमत उपक्रमाभावात् कालेन निजभुक्तिच्छेदेन नश्यति, उपक्रमेण तु विहितेन क्षिप्रमर्वागपि शीघ्रं नश्यति, साध्यत्वादेव। यस्त्वसाध्यो रोगः स कालो मरणं तेनैव नश्यति, न तूपक्रमशतैरपि, तथा कर्मापि यत् साध्यं बन्धकालेऽप्युपक्रमसव्यपेक्षमिव बद्धं तदुपक्रमसामग्र्यभावे कालेन संपूर्णवर्षशतादिलक्षणेन निजभुक्तिच्छेदेन नश्यति, उपक्रमसामग्रीसंनिधाने तु शीघ्रमन्तर्मुहूर्तादिनैव कालेन नश्यति, साध्यत्वादेव। यत् पुनरसाध्यं बन्धकाले निकाचितावस्थमनुपक्रममेव बद्धं तदनेकोपक्रमसद्भावेऽपि निजभुक्तिपरिपूर्तिकालमन्तरेण न नश्यतीति॥ २०५५॥

अस्यैवार्थस्य साधनार्थं प्रमाणयन्नाह—

सज्झासज्झं कम्मं किरियाए दोसओ जहा रोगो। सज्झमुवक्कामिज्जइ एत्तो च्चिय सज्झरोगो व्व॥ २०५६॥[2]

'किरियाए त्ति' क्रियाया उपक्रमलक्षणायाः साध्यमसाध्यं च कर्म भवतीति प्रतिज्ञा। 'दोसउ त्ति' दोषत्वादिति हेतुः। यो यो दोषः स स उपक्रमक्रियायाः साध्योऽसाध्यश्च भवति, यथा ज्वरादिरोगः, यच्च साध्यं तदुपक्रम्यते, 'एत्तो च्चिय त्ति' साध्यत्वादेव साध्यरोगवदिति॥ २०५६॥

---

१ अनुपक्रमतो नश्यति कालेनोपक्रमेण क्षिप्रमिति। कालेनैवाऽसाध्य साध्यासाध्यं तथा कर्म॥ २०५५॥

२ साध्यासाध्य कर्म क्रियाया दोषतो यथा रोग। साध्यमुपक्रम्यत एतस्मादेव साध्यरोग इव॥ २०५६॥

अथवा, प्रकारान्तरेण प्रमाणयन्नाह—

सज्झामयहेऊओ सज्झनियाणासओऽहवा सज्झं । सोवक्कमणमयं पिव देहो देहाइभावाओ ॥ २०५७ ॥

अथवा, सहोपक्रमणेन वर्तते सोपक्रमणं वेदनीयादिकं साध्यमुपक्रमक्रियाविषयभूतं कर्मेति प्रतिज्ञा । उपक्रमस्य साध्यश्चासावामयश्च साध्यामयस्तद्धेतुत्वादिति हेतुः । यथाऽयमेव प्रत्यक्षो देहः, गण्डच्छेदादिद्वारेण देहोऽपि साध्य उपक्रमक्रियाविषयः सोपक्रमश्चेति साध्यविकलत्वाभावो दृष्टान्तस्य । साध्यामयस्य च गण्डादेः कारणत्वाद् देहस्य साधनविकलत्वस्याप्यभावः । अथवा, हेत्वन्तरभावादन्यथा प्रमाणम्– सोपक्रमणं साध्यं कर्मेति सैव प्रतिज्ञा, साध्यनिदानाश्रयत्वादिति हेतुः । तत्र निदानं कारणं साध्यकर्मजनकं च निदानमपि साध्यमुच्यते, साध्यं च तद् निदानं च साध्यनिदानम्, तस्याश्रयः साध्यनिदानाश्रयः, तद्भावः साध्यनिदानाश्रयत्वं, तस्मात् साध्यनिदानाश्रयत्वात् साध्यनिदानजन्यत्वादिति भावः । निदानस्य साध्यत्वं कथं ज्ञायते ? इति चेत् । उच्यते– साध्यकर्मजनकत्वात् । कर्मणोऽपि साध्यत्वं कथमवसीयते ? इति चेत् । उच्यते– उपक्रमान्यथानुपपत्तेरिति ।

आह– ननूपक्रम एव ह्यत्र साध्यः, ततस्तदसिद्धौ कर्मणः साध्यत्वं न सिध्यति, तदसिद्धौ तु कर्मजनकनिदानस्यापि साध्यत्वासिद्धिः, इति 'साध्यनिदानजन्यत्वात्' इति साध्यत्वविशेषणासिद्धयाऽसिद्धो हेतुरिति । सत्यम्, किन्त्वेवं मन्यते– "जइ ताणुभूइउ च्चिय खविज्जए कम्मं' इत्यादिग्रन्थोक्तयुक्तिभ्यः सिद्धमेव कर्मणः सोपक्रमत्वम्, ततस्तत्सिद्धौ कर्मणः साध्यत्वं सिध्यति, तत्सिद्धौ च साध्यकर्मजनकतया तज्जनकनिदानस्यापि साध्यत्वसिद्धिरिति । यद्येवं पूर्वोक्तयुक्तिभ्य एव सिद्धं कर्मणः सोपक्रमत्वम्, इह पुनरपि तत्साधनमपार्थकमिति चेत् । सत्यम्, किन्तु प्रपञ्चप्रियविनेयानुग्रहार्थत्वाददोषः । यदिवा, कर्मणो निदानमध्यवसायस्थानान्येव, तानि च चित्रत्वेनासंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणानि, अतस्तेषु मध्ये यथा निरुपक्रमजनकानि तथा सोपक्रमकर्मजनकान्यप्यध्यवसायस्थानानि विद्यन्त एवेति, तद्वैचित्र्यान्यथानुपपत्तेः; इत्यादियुक्तितः साध्यकर्मजनकनिदानस्य साध्यत्वं साधनीयम्; तत्सिद्धौ च तत्कार्यस्य कर्मणोऽपि साध्यत्वं सोपक्रमणत्वं च सिध्यति, इत्यलं प्रपञ्चेन । यथाऽयं देह इति स एव दृष्टान्तः । अस्य च गण्डच्छेदादिद्वारेण च्छिद्यमानत्वात् सोपक्रमत्वम्, अत एव साध्यनिदानजन्यता । अतः साध्य-साधनधर्माभ्यामस्याविकलतेति ।

अथवा, हेत्वन्यथात्वेनान्यथा प्रमाणम्– 'देहाइभावाउ त्ति' सोपक्रमणं साध्यमुपक्रमक्रियाविषयभूतं कर्मेति प्रतिज्ञा सैव । देहादौ ॥८

१ साध्यामयहेतुत साध्यनिदानाश्रयतोऽथवा साध्यम् । सोपक्रमणमयमिव देहो देहादिभावात् ॥ २०५७ ॥ २ गाथा २०५२ ।

भावात्, आदिशब्दाज्जीवे च भावादिति हेतुः। देहे जीवे च किल वर्तते कर्म, केवलं जीवे वह्न्ययःपिण्डन्यायेन तस्य वृत्तिः, देहे त्वाधाराधेयभावेन जीवो वर्तते, तद्द्वारेण च कर्मापीति, यथाऽयमेव प्रत्यक्षो देह इति दृष्टान्तः। नन्वाधाराधेयभावेन देहस्यापि जीवे वृत्तिर्युक्ता, 'देहस्य च देहे वृत्तिः' इत्येतत् कथम्? । सत्यम्, 'सर्वे भावाः स्वात्मनि वर्तन्ते, वस्त्वन्तरे चाधारे' इति न्यायाद् देहस्यापि देहवृत्तिर्युज्यत एव। अथवा, अस्यौदारिकादिदेहस्य जीववत् कार्मणलक्षणे देहेऽपि वृत्तिः प्रतीतैव, इति न 'देहादौ भावात्' इति साधनधर्मविकलता दृष्टान्तस्येति ॥ २०५७ ॥

अथ कर्मणः सोपक्रमत्वसिद्धावुपपत्त्यन्तराण्याह—

[1]किंचिदकाले वि फलं पाइज्जइ पच्चए य कालेणं। तह कम्मं पाइज्जइ[2] कालेण विपच्चए यण्णं ॥ २०५८ ॥

भिण्णो जहेह कालो तुल्ले वि पहम्मि गइविसेसाओ। सत्थे व गहणकालो मइ-मेहाभेयओ भिन्नो ॥२०५९॥

तह तुल्लम्मि वि कम्मे परिणामाइकिरियाविसेसाओ। भिण्णोऽणुभवणकालो जेट्ठो मज्झो जहन्नो य ॥२०६०॥

जह वा दीहा रज्जू डज्झइ कालेण पुंजिया खिप्पं। वियओ पडो व सुस्सइ पिंडीभूओ य कालेणं ॥२०६१॥

भागो य निरोवट्टो हीरइ कमसो जहण्णहा खिप्पं। किरियाविसेसओ वा समे वि रोगे चिगिच्छाए ॥२०६२॥

व्याख्या– अथवा, यथा किञ्चिदाम्र-राजादनादिफलं यावता कालेन वृक्षस्थं क्रमेण पच्यते तदपेक्षयाऽर्वाक्कालेऽपि गर्ता-प्रक्षेप-पलालस्थगनाद्युपायेन पाच्यते, अन्यत्तु वृक्षस्थमेवोपायाभावतः क्रमशः स्वपाककालेन पच्यते, तथा कर्माप्यायुष्कादिकं किमप्यध्यवसानादिहेतुभिर्बन्धकालनिर्वर्तितवर्षशतादिरूपस्थितिकालापेक्षयाऽकालेनाप्यन्तर्मुहूर्तादिना पाच्यते वेद्यते– अनुभूय पर्यन्तं नीयत इति तात्पर्यम्, अन्यत्तु बन्धकालनिर्वर्तितवर्षशतादिलक्षणस्थितिकालेनैव संपूर्णेन विपच्यते– अनुभूयत इति। अथवा, यथेह

---

१ किञ्चिदकालेऽपि फलं पाच्यते पच्यते च कालेन। तथा कर्म पाच्यते कालेन विपच्यते चान्यत् ॥ २०५८ ॥
भिन्नो यथेह कालस्तुल्येऽपि पथि गतिविशेषात्। शास्त्रे वा ग्रहणकालो मति-मेधाभेदतो भिन्नः ॥ २०५९ ॥
तथा तुल्येऽपि कर्मणि परिणामादिक्रियाविशेषात्। भिन्नोऽनुभवनकालो ज्येष्ठो मध्यो जघन्यश्च ॥ २०६० ॥
यथा वा दीर्घा रज्जुर्दह्यते कालेन पुञ्जिता क्षिप्रम्। विततः पटो वा शुष्यति पिण्डीभूतश्च कालेन ॥ २०६१ ॥
भागश्च निरपवर्तो ह्रियते क्रमशो यथाऽन्यथा क्षिप्रम्। क्रियाविशेषतो वा समेऽपि रोगे चिकित्सया ॥ २०६२ ॥ २ क ग ज 'इ पाएण वि'।

तुल्येऽपि त्रियोजनादिके पथि त्रयाणां पुरुषाणां गच्छतां प्रहरैक-द्वि-त्र्यादिलक्षणो गतिविशेषाद् भिन्नो गतिकालो दृश्यते, एवं कर्मणस्तुल्यस्थितिकस्यापि तीव्र-मन्द-मध्यमाध्यवसायविशेषाज्जघन्य-मध्यमो-त्कृष्टलक्षणस्त्रिविधोऽनुभवकालो भवति । यदिवा, यथा तुल्येऽपि शास्त्रेऽध्येतॄणां मतिर्ग्रहणबुद्धिः, मेधा पुनरिहावधारणास्वरूपा गृह्यते, तद्भेदात् त्रिविधो ग्रहणस्य पठनस्य कालो भिन्नोऽनेकरूपो विलोक्यते, एवमायुषोऽपि परिणामविशेषात् तुल्यस्थितिकस्याप्यनेकरूपोऽनुभवनकाल इति ।

पथि-शास्त्रदृष्टान्तयोः प्रकृतयोजनामाह— ‘तह तुल्लम्मि वीत्यादि’ गतार्थैव, नवरं ‘परिणामाइकिरियाविसेसाउ त्ति’ परिणामोऽध्यवसानम्, आदिशब्दाद् बाह्या दण्ड-कशा-शस्त्रादयो गृह्यन्ते, क्रिया चारित्रलक्षणा, परिणामादयश्च क्रिया च परिणामादि-क्रियास्तद्विशेषात् तद्भेदाद् बहुभिस्तुल्यस्थितिके बद्धेऽपि कर्मणि भिन्न एवानुभवनकाल इति । यथा दीर्घा प्रसारिता रज्जुरेकस्मात् पक्षात् क्रमेण ज्वलन्ती प्रभूतेनैव कालेन दह्यते, पुञ्जीकृता तु पिण्डीकृता तु ज्वलन्ती क्षिप्रं शीघ्रमेव भस्मीभवति, एवं कर्माप्यायुष्कादिकं दीर्घकालस्थितिकं प्रतिसमयं क्रमेण वेद्यमानं चिरकालेन वेद्यते, अपवर्त्य पुनर्वेद्यमानमल्पेनैव कालेन वेद्यत इति । यथा वा जलार्द्रः पिण्डीभूतः पटश्चिरकालेन शुष्यति, विततः प्रसारितः पुनरल्पेनैव कालेन शुष्यति, एवं कर्मापि, इत्युपनयस्तथैव । यथा वा लक्षादिकस्य महतो राशेर्निरपवर्तनोऽपवर्तनारहितो भागः क्रमशश्चिरेण ह्रियते, अन्यथा पुनरपवर्तनायां विहितायां क्षिप्रं शीघ्रमेवापह्रियते; तथाहि किल लक्षप्रमाणस्य राशेर्दशभिर्भागो हरणीयः, स च यद्यपवर्तनामन्तरेण ह्रियते तदा महती वेला लगति, यदा तु गुण्यस्य लक्षस्य गुणकारकस्य च दशलक्षस्य पञ्चभिरपवर्तना विधीयते पञ्चभिर्भागो ह्रियत इत्यर्थः, तदा शीघ्रमेव ह्रियते भागः, लक्षस्य हि पञ्चभिर्भागे हृते लब्धानि विंशतिः सहस्राणि, दशानां तु पञ्चभिर्भागे हृते लब्धौ द्वौ । एताभ्यां विंशतिसाहस्रिकस्य लघुराशेर्भागे हृते झटित्येव दश सहस्राण्यागच्छन्ति, अनपवर्तितैस्तु दशभिरनपवर्तितस्यैव लक्षस्य दीर्घो भागापहारकालो भवति । एवमायुषोऽप्यनपवर्तितस्य दीर्घोऽनुभवनकालः, अपवर्तितस्य तु लघुरसाविति । यथा वा समेऽपि कुष्ठादिके रोगे क्रियाविशेषाच्चिकित्साया रोगनिग्रहलक्षणायाः कालभेदो भवति, एवमायुषोऽपीति । तदेवं सति सप्रसङ्गो द्विविधोऽप्युक्त उपक्रमकालः ॥२०५८॥२०५९॥२०६०॥२०६१॥२०६२॥

इदानीं देशकालमभिधित्सुस्तत्स्वरूपं विवृण्वन्नाह—

जो जस्स जयाऽवसरो कज्जस्स सुभासुभस्स सोपायं । भण्णइ स देसकालो देसोऽवसरो त्ति थक्को त्ति ॥२०६३॥

---

१ यो यस्य यदावसर कार्यस्य शुभाशुभस्य सोपायम् । भण्यते स देशकालो देशोऽवसर इति थक्क इति ॥ २०६३ ॥

देशः, अवसरः, थक्कमिति पर्यायाः, तद्रूपकालो देशकालः स भण्यते । कः ? इत्याह– यो यस्य शुभस्याशुभस्य वा कार्यस्य निश्चितो यदावसरः स देशकालो भण्यते । कथं निश्चितः ? इत्याह— सोपायं– वक्ष्यमाणोपायत इत्यर्थः । इति विंशतिगाथार्थः ॥ २०६३ ॥

तत्र शुभस्य साध्वादिभिक्षालक्षणस्य कार्यस्य निश्चयोपायगर्भं प्रस्तावकालमाह—

[2]निद्धूमगं च गामं महिलाथूभं च सुण्णयं दट्ठुं । नीयं च काया ओलिंति जाया भिक्खस्स हरहरा ॥२०६४॥

ओदनादिपाकक्रियापरिसमाप्तौ निर्धूमकं च ग्रामं, पानीयवाहिकामहिलास्तूभं च कूपादितटं शून्यं दृष्ट्वा, तथा, नीचं च काकाः 'ओलिंति त्ति' अवलीयन्ते– गृहाणि प्रत्यागच्छन्ति, इत्यादि च चिह्नं दृष्ट्वा जानीयाद् यथा संजाता भैक्षस्य हरहरेति– अतीव भिक्षाप्रस्ताव इति ॥ २०६४ ॥

अथाप्रशस्तस्य कार्यस्य निश्चयोपायपूर्वकं प्रस्तावकालमाह—

[3]निम्मच्छियं महुं पायडो निही खज्जगावणो सुन्नो । जा यंगणे पसुत्ता पउत्थवइया य मत्ता य ॥२०६५॥

निर्माक्षिकमपगतसकलमाक्षिकं मधु, तथा, प्रकटश्चाकाशीभूतो निधिः, इत्येतद् दृष्ट्वा तद्ग्रहणस्य यः प्रस्तावो ज्ञायते स देशकालः । तथा, खाद्यकापणः कुल्लूरिकहट्टः शून्य इत्यवलोक्य यस्तद्गतखाद्यानां ग्रहणप्रस्तावो निश्चीयते, तथा, यावाङ्गणे प्रसुप्ता प्रोषितपतिका च मदिरामत्ता च, तस्या अपि तदानीमतीव मदनाकुलीकृतत्वाद् यो ग्रहणप्रस्तावो विज्ञायते स सर्वोऽपि देशकालः ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥ २०६५ ॥

अथ कालकालमभिधित्सुर्भाष्यकारस्तद्व्याख्यानमाह—

[4]कालो त्ति मयं मरणं जहेह मरणं गउ त्ति कालगओ । तम्हा स कालकालो जो जस्स मओ स मरणकालो ॥२०६६॥

एकः कालशब्दः 'कलनं कालः' इत्यादिना प्राग्निरूपितशब्दार्थ एव, द्वितीयस्तु कालोऽत्र मरणम् । इह यथा लोके मरणं गतः प्राप्तः कालगत इत्युच्यते, अतोऽनयैव लोकरूढ्या द्वितीयः कालशब्दो मरणवाचकः । ततः किमिह स्थितम् ? इत्याह– तस्माद् यो यस्य प्राणिनो मरणकालः स तीर्थकृतां कालकालो मतः ॥ इति गाथार्थः ॥ २०६६ ॥

---

१ छ 'थकमि' । २ निर्धूमक च ग्राम महिलास्तूभ च शून्यक दृष्ट्वा । नीच च काका अवलीयन्ते जाता भैक्षस्य हरहरा ॥ २०६४ ॥
३ निर्माक्षिक मधु प्रकटो निधि खाद्यकापण शून्य । यावाङ्गणे प्रसुप्ता प्रोषितपतिका च मत्ता च ॥ २०६५ ॥
४ काल इति मत मरण यथेह मरण गत इति कालगत. । तस्मात् स कालकालो यो यस्य मत स मरणकाल ॥ २०६६ ॥

अमुमेव कालं लोकोक्तिद्वारेण दर्शयन् निर्युक्तिकारः प्राह—

[1]कालेण कओ कालो अम्हं सज्झायदेसकालम्मि । तो तेण हओ कालो अकाले कालं करंतेण ॥२०६७॥

कालेन कृष्णवर्णेन शुनाऽस्मदुपाश्रयप्रत्यासत्तौ कालः कृतो मरणं कृतमित्यर्थः । कदा ? इत्याह— अस्माकं स्वाध्यायदेशकाले स्वाध्यायकरणप्रस्तावे । ततस्तेन शुना हतो भग्नः कालः स्वाध्यायकरणकालः, अकालेऽप्रस्तावे कालं मरणं कुर्वतेति । तदनेन कृष्णशुनः स्वाध्यायकालादीनां च कालशब्दवाच्यत्वदर्शनेन कालशब्दस्यानेकार्थत्वम्, तथा, मरणकालस्य च लोकोक्त्यैव कालकालत्वमुपदर्शितमिति ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥२०६७ ॥

अथ प्रमाणकालाभिधित्सया तत्स्वरूपं विवरीषुर्भाष्यकारः प्राह—

[2]अद्धाकालविसेसो पत्थयमाणं व माणुसे खित्ते । सो संववहारत्थं पमाणकालो अहोरत्तं ॥ २०६८ ॥

स प्रमाणकाल इति समयविद्भिः प्ररूप्यते । यः कथंभूतः ? इत्याह– अद्धाकालस्यैव विशेषस्वरूपः । अयं च सूर्यादिगतिक्रियाभिव्यङ्ग्यत्वाद् मनुष्यक्षेत्र एव भवति, न परतः, सूर्यादिगतिक्रियाऽभावात् । किंविशिष्टः पुनरसौ ? इत्याह– अहोरात्रम्– अहोरात्रसंज्ञितः । किमर्थं पुनरसौ प्ररूप्यते ? इत्याह– संव्यवहारार्थं जीवा-ऽजीवादि-स्थित्यादिमानव्यवहारार्थम् । किंवत् ? । प्रस्थकमानवत् । यथा सामान्यमानस्य विशेषभूतं मनुष्यक्षेत्रे धान्यादिमिनन(?)संव्यवहारार्थं "दो असईओ, पसईओ दो पसईओ सेइया, चत्तारि सेईयाओ कुडवो, चत्तारि कुडवा पत्थो" इत्यादिना सूत्रे प्ररूपितं प्रस्थकमानम्, तथाऽयमप्यहोरात्रिरूपः प्रमाणकालः ॥ इति गाथार्थः ॥ २०६८ ॥

इति किञ्चिद् व्याख्यातस्वरूपमेव प्रमाणकालं निर्युक्तिकारः प्राह—

[3]दुविहो पमाणकालो दिवसपमाणं च होइ राई य । चउपोरिसिओ दिवसो राई चउपोरिसी चेव ॥२०६९॥

प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं तदेव प्रमाणकालः । स द्विविध इति दिवसप्रमाणकालो रात्रिप्रमाणकालश्च भवति । तत्र चतसृभिः पौरुषीभिर्दिवसो भवति, एवं रात्रिरपि ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २०६९ ॥

---

१ कालेन कृत कालोऽस्माक स्वाध्यायदेशकाले । ततस्तेन हत कालोऽकाले काल कुर्वता ॥ २०६७ ॥

२ अद्धाकालविशेष प्रस्थकमानमिव मानुषे क्षेत्रे । स सव्यवहारार्थं प्रमाणकालोऽहोरात्रम् ॥ २०६८ ॥

३ द्विविध, प्रमाणकालो दिवसप्रमाण च भवति रात्रिश्च । चतुष्पौरुषीको दिवसो रात्रिश्चतुष्पौरुष्येव ॥ २०६९ ॥

ननु पौरुष्याः किं मानम् ? इति विनेयप्रश्नमाशङ्क्य भाष्यकारः प्राह—

[1]पोरिसिमाणमनिययं दिवस-निसावुड्ढि-हाणिभावाओ । हीणं तिन्नि मुहुत्तद्धपंचमा माणमुक्कोसं ॥ २०७० ॥

न नियतं मानमस्ति पौरुष्याः । कुतः ? । दिवस-निशावृद्धि-हानिभावात् । इदमुक्तं भवति– दिवसस्य रात्रेर्वा चतुर्थो भागः पौरुषी भण्यते । ततश्चेयं दिवसस्य रात्रेर्वा वृद्धि-हानिभ्यां वृद्धा हीना च भवति । तत्र दिवससंबन्धिन्याः पौरुष्याः सर्वहीनं जघन्यमानमिह त्रयो मुहूर्ताः षड् घटिका मकरसंक्रान्तिदिने द्रष्टव्यम्, रात्रिसंबन्धिन्या अपि जघन्यमिदमेव मानम्, केवलं कर्कसंक्रान्तिरजन्यां मन्तव्यम्। उत्कृष्टं तु मानमस्या अर्धपञ्चममुहूर्ता नव घटिका दिवससंबन्धिन्याः कर्कसंक्रान्तौ, रात्रिसंबन्धिन्यास्तु मकरसंक्रान्ताविति ॥ २०७९ ॥

जघन्यायाः पौरुष्या उत्कृष्टायाश्च प्रारभ्य प्रतिदिनं किञ्चिद् वर्धते, किंवा हीयते ? इत्याशङ्क्याह—

[2]वुड्ढी बावीसुत्तरसयभागो पइदिणं मुहुत्तस्स । एवं हाणी वि मया अयणदिणभागओ नेया ॥ २०७१ ॥

इह जघन्यपौरुष्याः प्रतिदिनं वृद्धिर्भवति । कियती ? इत्याह– मुहूर्तस्य द्वाविंशत्युत्तरशततमो भागः, उत्कृष्टपौरुष्यास्तु प्रतिदिनं हानिर्भवति, साऽपि चैवमेव मता, मुहूर्तस्य द्वाविंशत्युत्तरशततमो भाग इत्यर्थः । इयं च पौरुष्या वृद्धिर्हानिश्चोत्तरायण-दक्षिणायन-दिनभागतो ज्ञेया । इदमत्र हृदयम्– षड्भिर्मासैस्तावदुत्तरायणं दक्षिणायनदिनभागतो ज्ञेयं भवति, एवं दक्षिणायनमपि । तत्रोत्तरायणे प्रतिदिनं चतुर्भिः पानीयपलैर्वर्धमानानां दिवसानामुत्कृष्टदिवसे षड् मुहूर्ता वर्धन्ते, रात्रीणां त्वनयैव हान्या हीयमानानां सर्वहीनायां रात्रौ षड् मुहूर्ता हीयन्ते । एवं दक्षिणायनेऽपि, नवरं रात्रेः षड् मुहूर्ता वर्धन्ते, दिवसस्य तु हीयन्त इति व्यत्ययोऽवगन्तव्यः । ततश्चैवं सति षड्भिः षड्भिर्मासैर्दिन-रजन्योर्यथायोग्यं षड् मुहूर्ता वर्धन्ते, हीयन्ते च । मासेन त्वेकस्य मुहूर्तस्य वृद्धि-हानी । सूर्यसंवत्सरस्तु षट्षष्ट्यधिकैस्त्रिभिर्दिनशतैर्भवति । ततश्चैकैकमयनं त्र्यशीत्यधिकदिनशतेनातिक्रामति । मासे तु सूर्यसंबन्धिनि सार्धत्रिंशद् दिनानि भवन्ति । यश्च मासे मुहूर्तो वर्धते, तस्यैतैः सार्धत्रिंशद्दिवसैर्भागो ह्रियते, मुहूर्तस्तु द्विघटिकामानो भवति, अत एकैकस्या अपि घटिकाया एकषष्टिभागाः कल्प्यन्ते । ततो घटिकाद्वय एकषष्टिभागानां द्वाविंशं शतं भवति । सार्धत्रिंशद्दिनमाने च मासे रात्रि-दिनपौ-

---

१ पौरुषीमानमनियत दिवस-निशावृद्धि-हानिभावात् । हीन त्रयो मुहूर्ता अर्धपञ्चमा मानमुत्कृष्टम् ॥ २०७० ॥
२ वृद्धिर्द्वाविंशत्युत्तरशतभाग प्रतिदिन मुहूर्तस्य । एव हानिरपि मताऽयनदिनभागतो ज्ञेया ॥ २०७१ ॥

णामपि प्रत्येकं द्वाविंशं शतं भवति । अत एतेन द्वाविंशेन शतेन मुहूर्तगतघटिकैकषष्टिभागानां द्वाविंशस्य शतस्य भागे हृत एकैको त्र्यंशशततमो घटिकैकषष्टिभागः समागच्छति । स च प्रतिदिनमेकैकस्या दिन-रात्रिपौरुष्या यथायोगं वर्धते, हीयते चेति । अतः 'वुड्ढी वावीसुत्तर'— इत्यादि ॥ २०७१ ॥

थवा, प्रकारान्तरेणाप्यस्यार्थस्यावबोधार्थमाह—

[1]उक्कोस-जहण्णाणं जदंतरालमिह पोरिसीणं तं । तेसीयसयविभत्तं वुड्ढिं हाणिं च जाणाहि ॥ २०७२ ॥

उत्कृष्टा नवघटिकाप्रमाणा पौरुषी, जघन्या तु षड्घटिकाप्रमाणेत्युक्तमेव । एतयोश्च जघन्योत्कृष्टयोः पौरुष्योर्यद् घटिकात्र-क्षणमन्तरालं तदयनगतत्र्यशीतिशतविभक्तं प्रतिदिनं पौरुष्या वृद्धिं हानिं च जानीहि । इदमुक्तं भवति— यदि त्र्यशीतेन दिनशतेन तिस्रो घटिका वर्धन्ते हीयन्ते वा पौरुष्याः, तर्हि प्रतिदिनं तस्याः किं वर्धते हीयते वा ? इत्यस्य जिज्ञासायां घटिकात्रयस्य त्र्यशीतेन भागो ह्रियते, तत एकैका घटिकैकषष्टिभिर्भागैः क्रियते, ततस्त्र्यशीत्यधिकं शतमेकषष्टिभागानां भवति, तस्य च त्र्यशीतेनैव दिनशतेन भागे हृते प्रतिदिनमेकषष्टिभागो वृद्धौ हानौ वा पौरुष्या लभ्यत इति स एवाऽर्थः, अस्याप्येकस्यैकषष्टिभागस्य मुहूर्तद्वाविंशशततम-भागरूपत्वादिति । उक्तः प्रमाणकालः ॥ २०७२ ॥

अथ निर्युक्तिकृद् वर्णकालमाह—

[2]पंचण्हं वण्णाणं जो खलु वन्नेण कालओ वण्णो । सो होइ वण्णकालो वण्णिज्जइ जो व जं कालं ॥२०७३॥

शुक्लादीनां पञ्चानां वर्णानां मध्ये यो वर्णेन च्छायया कृष्ण एव वर्णः स भवति वर्णकालः । अथवा, यः कोऽपि जीवादि-पदार्थो यत्कालं यस्मिन् काले वर्ण्यते प्ररूप्यते स वर्णनं वर्णस्तत्प्रधानकालो वर्णकालः । यदिवा, शुक्लादिवर्ण एव वर्ण्यते यत्र काले स शुक्लादिवर्णप्ररूपणस्य कालो वर्णकाल इत्यादि स्वधियाऽभ्यूह्य वाच्यमिति ॥ २०७३ ॥

अथ भाष्यम्—

[3]पज्जायकालभेओ वण्णो कालो त्ति वण्णकालोऽयं । नणु एस नामउ च्चिय कालो नानियमतो तस्स ॥२०७४॥

---

१ उत्कृष्ट-जघन्ययोर्यदन्तरालमिह पौरुषीणां तत् । त्र्यशीतिशतविभक्तं वृद्धिं हानिं च जानीहि ॥ २०७२ ॥

२ पञ्चानां वर्णानां यः खलु वर्णेन कालतो वर्णः । स भवति वर्णकालो वर्ण्यते यो वा यत्कालम् ॥ २०७३ ॥

३ पर्यायकालभेदो वर्णः काल इति वर्णकालोऽयम् । नन्वेष नामत एव कालो नानियमतस्तस्य ॥ २०७४ ॥

योऽयं कालः कृष्णो वर्णः स वर्णश्चासौ कालश्च वर्णकाल इति भण्यते । स च कथंभूतः ? । पर्यायकालभेदः । इदमुक्तं भवति– यथा द्रव्यस्य कलनं कालो द्रव्यकालः प्रागुक्तः, तथा पर्यायाणां कलनं कालः पर्यायकाल इत्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्च कृष्णवर्णस्य द्रव्यपर्यायत्वादयं वर्णकालः पर्यायकालभेद एव मन्तव्यः । ननु यदि पर्यायकालोऽपि कश्चिदस्ति, तर्हि 'दव्वे अद्ध अहाउ य' इत्यादौ किमय नोपन्यस्तः?। सत्यम्, किन्तु द्रव्यात् पर्यायाणां कथञ्चिदभिन्नत्वाद् द्रव्यकालभणनद्वारेणैवोक्तत्वाद् न पृथगत्रायमुक्तः। अथवा, तद्भेदभूतस्याऽस्य वर्णकालस्याभिधानात् सोऽप्यभिहित एव द्रष्टव्यः । अत्राह– नन्वेष कृष्णो वर्णो नामत एव कालो भण्यते, ततश्च नामकाल एवायं किमितीहोपन्यस्तः ? इति भावः । अत्रोत्तरमाह— नाऽनियमतस्तस्येति, तस्य कालनाम्नः संकेतवशाद् गौरेऽपि विधीयमानत्वादनियतत्वम्, अतोऽन्यस्माद् व्यवच्छिद्य वर्ण एव यः कालः स इह वर्णकालोऽभिधीयते, नान्यत् , इत्येतावता नामकालादस्य भेदः । इति गाथापञ्चकार्थः ॥ २०७४ ॥

अथ भावकालमाह—

साई सपज्जवसिओ चउभंगविभागभावणा एत्थं । ओदइयाईयाणं तं जाणसु भावकालं तु ॥ २०७५ ॥

इहौदयिकौपशमिक-क्षायिक-क्षायोपशमिक-पारिणामिकभावानां या स्थितिरसौ भावकालः । अत एवाह— सादिः सपर्यवसित इत्यादीनां वक्ष्यमाणस्वरूपाणां चतुर्णां भङ्गकानां याऽसौ विभागभावना– 'क्व भावे को भङ्गः संभवति, को वा न संभवति ?' इत्येवं विषयविभागेन स्थापना । केषाम् ? इत्याह– औदयिकादिभावानाम् । तं चतुर्भङ्गविभागभावनाविषयं पुनर्भावकालं जानीहि । इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २०७५ ॥

अथ के त औदयिकादिभावानां प्रत्येकं चत्वारो भङ्गाः, का च तेषां विभागभावना ? इत्याह भाष्यकारः—

साई संतोऽणंतो एवमणाई वि एस चउभंगो । ओदइयाईयाणं होइ जहाजोगमाउज्जो ॥ २०७६ ॥

सादिर्भावः सान्तः, तथा सादिरनन्तः, एवमनादिरपि सान्तोऽनन्तश्च वाच्य इति । एवमेते चत्वारो भङ्गा औदयिकादिभावान यथायोगं यथासंभवमायोजनीयाः । यो यत्र भावो नरकादिगतिमाश्रित्य संभवति स तत्र वाच्यः, शेषस्तु निषेधनीय इति ॥२०७६॥

---

१ गाथा २०३० । २ सादि सपर्यवसितश्चतुर्भङ्गविभागभावना अत्र । औदयिकादीना त जानीहि भावकाल तु ॥ २०७५ ॥
३ सादि सान्तोऽनन्त एवमनादिरप्येष चतुर्भङ्ग । औदयिकादीना भवति यथायोगमायोज्य ॥ २०७६ ॥

अत एवैतेषां भङ्गकानामौदयिकादिभावेषु विभागभावनां विषयविभागस्थापनां चिकीर्षुराह—

जो नारगाइभावो तह मिच्छत्तादओ वि भव्वाणं । ते चेवाभव्वाणं ओदइओ बितियवज्जोऽयं ॥ २०७७ ॥

औदयिको भावः सादिरपर्यवसितो न कचित् संभवति, अत एव द्वितीयभङ्गकवर्जोऽयं द्रष्टव्यः । तत्र यो नारकादिभावो नारक-तिर्यग्-नरा-ऽमरगतिलक्षणो य औदयिको भाव इत्यर्थः, स सादिः सपर्यवसान इति द्रष्टव्यम्, नारकादीनां प्रत्येकं सर्वेषामपि सादित्वात्, सान्तत्वाच्चेति सादिरपर्यवसान इति द्वितीयो भङ्गः शून्यः । तथा, मिथ्यात्वादयोऽपि भव्यानां तृतीयः, इदमुक्तं भवति–मिथ्यात्वम्, कषायाः वेदत्रयम्, अज्ञाना-ऽसंयतत्वा-ऽसिद्धत्वानि, लेश्याश्च, इत्येवं यः सप्तदशविध औदयिको भावः स भव्यानाश्रित्य अनादिसपर्यवसानः । अभव्यानाश्रित्य पुनः स एवानादिरपर्यवसानश्चेति ॥ २०७७ ॥

औपशमिकादीनाश्रित्याह—

सम्मत्त-चरित्ताइं साई संतो य ओवसमिओऽयं । दाणाइलद्धिपणगं चरणं पि य खाइओ भावो ॥ २०७८ ॥

सम्मत्त-नाण-दंसण-सिद्धत्ताइं तु साइओऽणंतो । नाणं केवलवज्जं साई संतो खओवसमो ॥ २०७९ ॥

मइअन्नाणाईया भव्वा-ऽभव्वाण तइयचरमोऽयं । सव्वो पोग्गलधम्मो पढमो पारिणामिओ होइ ॥ २०८० ॥

भव्वत्तं पुण तइओ जीवा-ऽभव्वाइं चरमभंगो उ । भावाणमयं कालो भावावत्थाणओऽणण्णो ॥ २०८१ ॥

व्याख्या– सम्यक्त्व-चारित्रे समाश्रित्य सादिः सपर्यवसान इति प्रथमभङ्ग एवौपशमिको भावः संभवति, प्रथमसम्यक्त्वलाभकाल उपशमश्रेण्यां चौपशमिकसम्यक्त्वस्य, उपशमश्रेण्यां तु चारित्रस्यौपशमिकस्य लाभात्, तयोश्चावश्यं सादिसपर्यवसितत्वात् । ततः शेषास्त्रयो भङ्गा इह शून्या एव । न केवलमौपशमिकस्तथा, क्षायिकोऽपि भावः क्षीणमोह-भवस्थकेवलावस्थायां दान-लाभ-भोगो-पभोग-

१ यो नारकादिभावस्तथा मिथ्यात्वादयोऽपि भव्यानाम् । त एवाऽभव्यानामौदयिको द्वितीयवर्जोऽयम् ॥ २०७७ ॥

२ सम्यक्त्व-चारित्रे सादि सान्तश्चौपशमिकोऽयम् । दानादिलब्धिपञ्चक चारित्रमपि च क्षायिको भाव. ॥ २०७८ ॥
सम्यक्त्व ज्ञान-दर्शन-सिद्धत्वानि तु सादिकोऽनन्त । ज्ञान केवलवर्जं सादि· सान्त· क्षयोपशम ॥ २०७९ ॥
मत्यज्ञानादिका भव्या-ऽभव्यानां तृतीयचरमोऽयम् । सर्वं पुद्गलधर्मं प्रथम. पारिणामिको भवति ॥ २०८० ॥
भव्यत्व पुनस्तृतीयो जीवा-ऽभव्याश्चरमभङ्गस्तु । भावानामय कालो भावावस्थानतोऽनन्य ॥ २०८१ ॥

वीर्यलब्धिपञ्चकं, चारित्रं चाश्रित्य सादिसपर्यवसितत्वलक्षणे प्रथमभङ्गे वर्तत इति। ननु चारित्रं सिद्धस्याप्यस्तीति तदाश्रित्यापर्यवसान एवायं किमिति न भवति? इति चेत्। तदयुक्तम्, "सिद्धे नो चरित्ती, नो अचरित्ती" इति वचनादिति। क्षायिकसम्यक्त्व-केवलज्ञान-केवलदर्शन-सिद्धत्वानि पुनः सिद्धावस्थायामपि भवन्ति, अतस्तान्याश्रित्य क्षायिको भावः सादिरपर्यवसान इति द्वितीयेऽपि भङ्गे वर्तते। शेषौ तु द्वाविह शून्यावेव। अन्ये तु दानादिलब्धिपञ्चकं चारित्रं च सिद्धस्यापीच्छन्ति, तदावरणस्य तत्राप्यभावात्, आवरणाभावेऽपि च तदसत्त्वे क्षीणमोहादिष्वपि तदसत्त्वप्रसङ्गात्, ततस्तन्मतेन चारित्रादीनां सिद्धव्यवस्थायामपि सद्भावेनापर्यवसितत्वादेकस्मिन् द्वितीयभङ्ग एव क्षायिको भावो न शेषेषु त्रिष्विति। केवलवर्जानि शेषाणि चत्वारि ज्ञानान्याश्रित्य क्षायोपशमिको भावः प्रथमे भङ्गे वर्तते। सादिरनन्त इति द्वितीयभङ्गोऽत्रापि शून्यः। मति-श्रुताज्ञाने समाश्रित्य भव्यानामनादिः सान्तश्चेति तृतीयभङ्गः। अभव्यानां तु ते एवाङ्गीकृत्यानादिरनन्त इति चरमश्चतुर्थो भङ्ग इति। सर्वोऽपि पुद्गलधर्मो द्व्यणुकादिपरिणामः सादिः सान्तश्चेति प्रथमः पारिणामिकभावभङ्गो भवति। सादिरनन्त इतीहापि द्वितीयो भङ्गः शून्यः। भव्यत्वमाश्रित्य पुनरनादिः सान्त इति तृतीयो भङ्गः, "[2]सिद्धे नो भव्वे, नो अभव्वे" इति वचनात् सिद्धावस्थायां भव्या-ऽभव्यत्वनिवृत्तेः। जीवत्वमभव्यत्वं चानादिरनन्त इति चरमश्चतुर्थो भङ्गः। तदेवं वर्णितोऽयं भावानामौदयिकादीनां कालः। ननु सादिसपर्यवसानादिकमवस्थानादिकमेवेदं भावानाम्, कथं पुनरयं कालः? इत्याह— भावावस्थानतोऽनन्योऽभिन्नः। यदेव हि जीवा-ऽजीवादिभावानामवस्थानम्, अयमेव कालो नान्य इति, अतस्तद्भणनेऽभिहित एव भावकालः॥ इति गाथाषट्कार्थः॥ २०७८॥ २०७९॥ २०८०॥ २०८१॥

तदेवं '[3]दव्वे अद्ध अहाउ य' इत्यादिनोपक्षिप्तान् कालभेदान् व्याख्याय प्रस्तुते येनाधिकारस्तमाह—

[4]एत्थं पुण अहिगारो पमाणकालेण होइ नायव्वो। खेत्तम्मि कम्मि कालम्मि भासियं जिणवरिंदेण?॥२०८२॥

अत्र पुनरनेकविधकालप्ररूपणायामधिकारः प्रयोजनं प्रस्तावः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः। आह— ननु '[3]दव्वे अद्ध अहाउ य' इत्यादिद्वारगाथायां '[3]पगयं तु भावेणं' इत्युक्तम्, इह पुनः 'अधिकारः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः' इत्युच्यते, तत् कथं न पूर्वापरविरोधः?। अत्रोच्यते— 'क्षायिकभावकाले वर्तमानेन भगवता सामायिकाध्ययनं भाषितम्' इत्यभिप्रायवता '[3]पगयं तु भावेणं' इति प्रागुक्तम्, तथा 'पूर्वाह्णलक्षणे प्रमाणकाले च भगवता भाषितं सामायिकम्' इत्यध्यवसायवताऽत्रोक्तं 'प्रमाणकालेनाधिकारः' इत्युभय-

१ सिद्धा नो चारित्रिण, नो अचारित्रिण। २ सिद्धा नो भव्या, नो अभव्या। ३ गाथा २०३०।
४ अत्र पुनरधिकारः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः। क्षेत्रे कस्मिन् काले भाषितं जिनवरेन्द्रेण॥२०८२॥

पा० संग्रहपरत्वाददोषः। अथवा, अद्धाकालपर्यायत्वात् प्रमाणकालोऽपि भावकाल एवेत्यविरोधः। आह– ननु कस्मिन् क्षेत्रे श्रीमन्महा-
वीराजिनवरेन्द्रेण प्रथमतः सामायिकाध्ययनं भाषितम् ?; तथा, प्रमाणकालोऽपि दिनप्रथमपौरुषी-पूर्वाह्णादिभेदादनेकविध इत्यतः प्रश्नः–
६०॥ प्रमाणकाले च कस्मिंस्तज्जिनवरेन्द्रेण भाषितम्– विनेयः पृच्छति कस्मिन् क्षेत्रे काले च क्व सामायिकस्य निर्गमः ? इत्यर्थ इति॥२०८२॥

अत्रोत्तरमाह—

[1]वइसाहसुद्धइक्कारसीए पुव्वण्हदेसकालम्मि। महसेणवणुज्जाणे अणंतरं परंपरं सेसं ॥ २०८३ ॥

वैशाखशुक्लैकादश्यां पूर्वाह्णदेशकाले प्रथमपौरुष्यामित्यर्थः, कालस्यान्तरङ्गत्वख्यापनार्थमेव प्रश्नाद् व्यत्ययेनोत्तरनिर्देशः, महा-सेनवनोद्यानलक्षणे क्षेत्रे चानन्तरं निर्गमः सामायिकाध्ययनस्य। 'परंपरं सेसं ति' अन्येष्वपि गुणशिलकाद्युद्यानक्षेत्रेषु पश्चात् प्ररू-पितमेव भगवता सामायिकम्, किन्तु महासेनवनात् शेषं क्षेत्रजातमधिकृत्य परंपरानिर्गमः, तस्य केवलज्ञानोत्पत्तावपापामध्यमानगर्यां महासेनवनोद्यान एव प्रथमं तस्य प्ररूपितत्वादिति। तदेवं

'[2]नामं ठवणा दविए खेत्ते काले तहेव भावे य। एसो उ निग्गमस्स निक्खेवो छव्विहो होइ ॥ १ ॥'

अस्यां निर्गमनिक्षेपप्रतिपादकगाथायामुद्दिष्टौ व्याख्यातौ क्षेत्र-कालनिर्गमौ ॥ २०८३ ॥

अथ भावनिर्गममभिधित्सुराह—

[3]खइयम्मि वट्टमाणस्स भगवओ निग्गयं [4]जिणिंदस्स। भावे खओवसमियम्मि वट्टमाणेहिं तं गहियं ॥२०८४॥

भावशब्दोऽत्रापि संबध्यते। ततश्च क्षायिके भावे वर्तमानस्य जिनेन्द्रस्य भगवतः श्रीमन्महावीरस्य निर्गतं सामायिकम्। क्षायिकोपशमिके भावे च वर्तमानैस्तस्मात् सामायिकमन्यच्च श्रुतं गृहीतम् 'गणधरादिभिः' इति गम्यते। तत्र भगवतो दर्शन-ज्ञान-चारित्रावरणस्य सर्वथा क्षीणत्वात् क्षायिको भावः, गणधरादीनां तु तदावरणस्य तदानीं क्षयोपशमावस्थत्वात् क्षायोपशमिको भावः। निर्गम एव चात्र प्रस्तुतः, यत्तु क्षायोपशमिकभावग्रहणप्रतिपादनं तत् प्रसङ्गतो द्रष्टव्यम्। तत्र श्रीगौतमस्वामिना निषद्यात्रयेण चतुर्दश पूर्वाणि गृहीतानि। प्रणिपत्य पृच्छा च निषद्योच्यते। प्रणिपत्य पृच्छति गौतमस्वामी– कथय भगवन् ! तत्त्वम्। ततो भगवानाचष्टे– ॥८६॥

---

१ वैशाखशुद्धैकादश्यां पूर्वाह्णदेशकाले। महासेनवनोद्यानेऽनन्तर परम्पर शेषम् ॥ २०८३ ॥ २ गाथा १५३३।

३ क्षायिके वर्तमानस्य भगवतो निर्गतं जिनेन्द्रस्य। भावे क्षायोपशमिके वर्तमानैस्तद् गृहीतम् ॥ २०८४ ॥ ४ क. ग 'जिणवरिंद'।

"उप्पन्नेइ वा"। पुनस्तथैव पृष्टे प्राह– "विगेमेइ वा"। पुनरप्येवं कृते वदति– "धुवेइ वा"। एतास्तिस्रो निषद्याः। आसामेव सकाशात् 'यत् सत् तदुत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तम्, अन्यथा वस्तुनः सत्ताऽयोगात्' इत्येवं तेषां गणभृतां प्रतीतिर्भवति। ततश्च ते पूर्वभवभावितमतयो बीजबुद्धित्वाद् द्वादशाङ्गमुपरचयन्ति। ततो भगवांस्तेषां तदनुज्ञां करोति। शक्रश्च दिव्यं वज्रमयस्थालं दिव्य-चूर्णानां भृत्वा त्रिभुवनस्वामिनः संनिहितो भवति। ततः स्वामी रत्नसिंहासनादुत्थाय परिपूर्णां चूर्णमुष्टिं गृह्णाति। ततो गौतमस्वामि-प्रमुखा एकादशापि गणधरा ईषदवनततनवः परिपाट्या तिष्ठन्ति। ततो देवास्तूर्यध्वनि-गीत शब्दादिनिरोधं विधाय तूष्णीकाः शृण्वन्ति। ततो भगवान् पूर्वं तावदेतद् भणति– 'गौतमस्य द्रव्य-गुण पर्यायैस्तीर्थमनुजानामि' इति, चूर्णांश्च तन्मस्तके क्षिपति। ततो देवा अपि चूर्ण-पुष्प गन्धवर्षां तदुपरि कुर्वन्ति। गणं च भगवान् सुधर्मस्वामिनं धुरि व्यवस्थाप्यानुजानाति। एवं सामायिकस्यार्थो भगवतः सकाशाद् निर्गतः, सूत्रं तु गणधरेभ्यो निर्गतम्, इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ इति निर्युक्तिगाथात्रयार्थः ॥ २०८४ ॥

यदुक्तम्– 'एत्थं पुण अहिगारो पमाणकालेण' इत्यादि, तत्र परः पूर्वापरविरोधमुद्भावयन्नाह—

[5]किह पगयं भावेण कहमहिगारो पमाणकालेणं ?।

आचार्यः प्राह—

[6]खाइयभावेऽरुहया पमाणकालेण जं भणियं ॥ २०८५ ॥

अहवा पमाणकालो वि भावकालो त्ति जं च सेसा वि। किंचिम्मेत्तविसिट्ठा सव्वे च्चिय भावकाल त्ति॥२०८६॥

आहिक्केणं कज्जं पमाणकालेण जमहिगारो त्ति। सेसा वि जहासंभवमाउज्जा निग्गमे काला ॥ २०८७ ॥

तिस्रोऽपि प्रायो व्याख्यातार्थाः, नवरं 'अरुहय त्ति' अर्हता श्रीमन्महावीरेण। 'जं च सेसा वीत्यादि' यस्माच्च शेषा अपि द्रव्या-ऽद्धाकालादयः किञ्चिदुपाधिमात्रविशिष्टाः सर्वेऽपि भावकाला एव; तथाहि– द्रव्यस्य या चतुर्विकल्पा स्थितिः सा द्रव्यकाल उक्तः,

---

१ उत्पद्यन्ते वा। २ विगच्छन्ति वा। ३ ध्रुवाणि वा। ४ गाथा २०८२।

५ कथं प्रकृतं भावेन कथमधिकारः प्रमाणकालेन ?। ६ क्षायिकभावेऽर्हता प्रमाणकालेन यद् भणितम् ॥ २०८५ ॥
अथवा प्रमाणकालोऽपि भावकाल इति यच्च शेषा अपि। किञ्चिन्मात्रविशिष्टाः सर्वे एव भावकाला इति ॥ २०८६ ॥
आधिक्येन कार्यं प्रमाणकालेन यदधिकार इति। शेषा अपि यथासंभवमायोज्या निर्गमे कालाः ॥ २०८७ ॥

समया-ऽऽवलिकादयस्त्वद्धाकालः, यथायुष्कं चायुष्ककाल इत्यादि । एते च स्थित्यादयः सर्वेऽपि जीवा-ऽजीवपर्यायत्वाद् भावरूपा एवेति परमार्थतो भावकालाद् न विशिष्यन्त इति । परं तथापि 'प्रमाणकालेनात्राधिकारः' इति यदुक्तं तदाधिक्येन विशेषतस्तेन प्रमाणकालेन कार्यमिति हेतोरवगन्तव्यम्, अन्यथा शेषा अपि द्रव्या-ऽद्धाकालादयः पारम्पर्यादिना सामायिकनिर्गमे यथासंभवमायोजनीयाः; यथा हि क्षायिके भावे वर्तमानस्य सामायिकं निर्गतं भगवतस्तथा रत्नमयसिंहासनलक्षणे द्रव्ये चोपविष्टस्य, यत्र च द्रव्ये तत्र तत्स्थितिलक्षणः कालोऽप्यस्त्येव; तथा, यथायुष्ककालं चानुभवतः, कर्माणि चोपक्रामतः, प्रस्तावं चावगच्छतः, आवीचिमरणलक्षणं मरणकालं चानुभवतः, जीवादिपदार्थवर्णनाकाले च प्रवृत्तस्य तस्य तन्निर्गतम्, प्रमाण-भावकालौ त्वधिकृतत्वेनोक्तावेव । प्रमाणकाले चाधिकृतेऽद्धाकालोऽधिकृत एव, तस्य तद्विशेषत्वादेवेति । एवं सर्वेऽपि द्रव्यकालादयोऽत्रोपयुज्यन्त एव । केवलमाधिक्येन प्रमाणकालो भावकालश्चेहोपयुज्येते, इति तयोर्विशेषतोऽधिकृतत्वमुक्तमिति ॥ २०८५ ॥ २०८६ ॥ २०८७ ॥

आह– ननु कालनिर्गममभिधित्सता कालो भेददर्शनतो विस्तरेण व्याख्यातः, क्षेत्रं तु न किञ्चिद् व्याख्यातम्, तदत्र किं कारणम् ? । सत्यम्, सुगमत्वाद् न व्याख्यातम् । अथवा, भाष्यकारस्तत्स्वरूपं किञ्चिद् विवृण्वन्नाह—

[1]खेत्तं मयमागासं सव्वदव्वावगाहणालिंगं । तं दव्वं चेव निवासमेत्तपज्जायओ खेत्तं ॥ २०८८ ॥

तं च महासेणवणोवलक्खियं जत्थ निग्गयं पुव्वं । सामाइयमन्नेसु य परंपरविणिग्गमो तस्स ॥ २०८९ ॥

व्याख्या–'क्षि निवास-गत्योः' क्षियन्ति– अवगाहन्ते निवसन्ति जीवादयोऽस्मिन्निति क्षेत्रम् । तच्चाकाशं सर्वार्थवेदिनां मतम् । कथंभूतम् ? । सर्वेषामपि जीवादिद्रव्याणां याऽवगाहनाऽवस्थानरूपा सैव लिङ्गं चिह्नमुपयोगो यस्य तत् सर्वद्रव्यावगाहनालिङ्गम् । तच्चापरपर्यायेषु द्रवणाद् गमनाद् द्रव्यमेव, केवलं निवासमात्रपर्यायमाश्रित्य क्षेत्रमुच्यते । तच्चोपाधिभेदाद् बहुभेदम् । अत इह महासेनवनोपलक्षितमेव गृह्यते । यत्र किम् ? इत्याह– यत्र पूर्वं प्रथमतः सामायिकं निर्गतम्, अन्येषु तु गुणशिलकाद्युद्यानेषु परम्परनिर्गमस्तस्य सामायिकस्य ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥ २०८८ ॥ २०८९ ॥

तदेवमुक्तः षड्विधोऽपि निर्गमः, तद्भणने 'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे खेत्त काल पुरिसे य' इत्याद्युपोद्घातनिर्युक्तिगाथागतं व्याख्यातं

---

१ क्षेत्र मतमाकाश सर्वद्रव्यावगाहनालिङ्गम् । तद् द्रव्यमेव निवासमात्रपर्यायत क्षेत्रम् ॥ २०८८ ॥
तच्च महासेनवनोपलक्षित यत्र निर्गत पूर्वम् । सामायिकमन्येषु च परम्परविनिर्गमस्तस्य ॥ २०८९ ॥ २ गाथा ९७३ ।

तृतीयं निर्गमद्वारम् । क्षेत्र-काललक्षणं तु चतुर्थ-पञ्चमद्वारद्वयं सामायिकनिर्गमाङ्गत्वादेव निर्गमान्तर्गतक्षेत्र-कालभणनेनैव व्याख्यातम् ।

अथ षष्ठं पुरुषलक्षणमुपोद्घातद्वारं व्याचिख्यासुराह—

दव्वा-ऽभिलाव-चिंधे वेए धम्म-त्थ-भोग-भावे य । भावपुरिसो उ जीवो भावे पगयं तु भावेणं ॥ २०९० ॥

'दव्व त्ति' द्रव्यपुरुषो विस्तरेण वक्ष्यमाणस्वरूपः । अभिलप्यतेऽनेनेत्यभिलापः शब्दः, ततोऽभिलापपुरुषः पुंलिङ्गाभिधानमात्रपुरुष इति, घटः पट इत्यादिर्वा । चिह्नपुरुषस्त्वपुरुषोऽपि पुरुषचिह्नोपलक्षितो यथा 'नपुंसकं श्मश्रुचिह्नम्' इत्यादि । स्त्र्यादिरपि पुरुषवेदकर्मविपाकानुभावाद् वेदपुरुषः । धर्मार्जनव्यापाररतः साधुर्धर्मपुरुषः । अर्थार्जनपरस्त्वर्थपुरुषः । समस्तभोगोपभोगसुखभाग् भोगपुरुषः । 'भावे य त्ति' भावपुरुषश्च । चशब्दो नामाद्यनुक्तभेदसमुच्चयार्थः । तत्र भावे भावद्वारे विचार्ये भावपुरुषः । कः ? इत्याह—भावपुरुषस्तु जीवः । इदमुक्तं भवति— पूः शरीरं, पुरि शरीरे शेत इति निरुक्तिवशाद् भावपुरुषः पारमार्थिकः पुरुषो द्रव्या-ऽभिलापपुरुषादिसर्वोपाधिरहितो निर्विशेषणः शुद्धो जीव एवोच्यते । तत्रेह प्रकृतं प्रस्तुतं भावेन भावपुरुषेण शुद्धेन जीवेन तीर्थकरेणेत्यर्थः । तुशब्दादन्यैश्च वेदादिपुरुषैर्गणधरैरिहाधिकारः, सूत्रतस्तेभ्योऽपि सामायिकस्य निर्गतत्वात् ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ २०९० ॥

विस्तरार्थं तु भाष्यकारः प्राह—

आगमओऽणुवउत्तो इयरो दव्वपुरिसो तहा तइओ । एगभवियाइतिविहो मूलुत्तरनिम्मिओ वावि ॥२०९१॥

इह नाम-स्थापनापुरुषौ नोक्तौ, तद्विचारस्यातिप्रतीतत्वात् । द्रव्यपुरुषस्तु द्वेधा- आगमतः, नोआगमतश्च । तत्रागमतः पुरुषपदार्थज्ञः, तत्र चानुपयुक्तो द्रव्यपुरुष उच्यते । इतरस्तु नोआगमत इत्यर्थः, द्रव्यपुरुषो ज्ञशरीर-भव्यशरीर-तद्व्यतिरिक्तभेदात् त्रिधा । तत्र ज्ञशरीर-भव्यशरीरद्रव्यपुरुषौ द्रव्यावश्यकादिवत् सुचर्चौ । तृतीयस्तु ज्ञशरीर-भव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यपुरुषः पुनरप्येकभविकबद्धायुष्काभिमुखनामगोत्रभेदात् त्रिविधः । अथवा, व्यतिरिक्तो द्विविधः । कथम् ? । मूलगुणनिर्मितः, उत्तरगुणनिर्मितश्च । तत्र मूलगुणनिर्मितः पुरुषप्रायोग्याणि द्रव्याणि, उत्तरगुणनिर्मितस्तु नान्येव तदाकारवन्तीति । उक्तो द्रव्यपुरुषः ॥ २०९१ ॥

इदानीमभिलाप-चिह्नपुरुषौ प्राह—

---

१ द्रव्या-ऽभिलाप चिह्नानि वेदो धर्मो ऽर्थ भोगभावाश्च । भावपुरुषस्तु जीवो भावे प्रकृतं तु भावेन ॥ २०९० ॥
२ आगमतोऽनुपयुक्त इतरो द्रव्यपुरुषस्तथा तृतीयः । एकभविकादित्रिविधो मूलोत्तरनिर्मितो वापि ॥ २०९१ ॥

समया-ऽऽवलिकादयस्त्वद्धाकालः, यथायुष्कं चायुष्ककाल इत्यादि । एते च स्थित्यादयः सर्वेऽपि जीवा-ऽजीवपर्यायत्वाद् भावरूपा एवेति परमार्थतो भावकालाद् न विशिष्यन्त इति । परं तथापि 'प्रमाणकालेनात्राधिकारः' इति यदुक्तं तदाधिक्येन विशेषतस्तेन प्रमाणकालेन कार्यमिति हेतोरवगन्तव्यम्, अन्यथा शेषा अपि द्रव्या-ऽद्धाकालादयः पारम्पर्यादिना सामायिकनिर्गमे यथासंभवमायोजनीयाः; यथा हि क्षायिके भावे वर्तमानस्य सामायिकं निर्गतं भगवतस्तथा रत्नमयसिंहासनलक्षणे द्रव्ये चोपविष्टस्य, यत्र च द्रव्ये तत्र तत्स्थितिलक्षणः कालोऽप्यस्त्येव; तथा, यथायुष्ककालं चानुभवतः, कर्माणि चोपक्रामतः, प्रस्तावं चावगच्छतः, आवीचिमरणलक्षणं मरणकालं चानुभवतः, जीवादिपदार्थवर्णनाकाले च प्रवृत्तस्य तस्य तन्निर्गतम्, प्रमाण-भावकालौ त्वधिकृतत्वेनोक्तावेव । प्रमाणकाले चाधिकृतेऽद्धाकालोऽधिकृत एव, तस्य तद्विशेषत्वादेवेति । एवं सर्वेऽपि द्रव्यकालादयोऽत्रोपयुज्यन्त एव । केवलमाधिक्येन प्रमाणकालो भावकालश्चेहोपयुज्येते, इति तयोर्विशेषतोऽधिकृतत्वमुक्तमिति ॥ २०८५ ॥ २०८६ ॥ २०८७ ॥

आह– ननु कालनिर्गममभिधित्सता कालो भेददर्शनतो विस्तरेण व्याख्यातः, क्षेत्रं तु न किञ्चिद् व्याख्यातम्, तदत्र किं कारणम् ? । सत्यम्, सुगमत्वाद् न व्याख्यातम् । अथवा, भाष्यकारस्तत्स्वरूपं किञ्चिद् विवृण्वन्नाह—

[1]खेत्तं मयमागासं सव्वदव्वावगाहणालिंगं । तं दव्वं चेव निवासमेत्तपज्जायओ खेत्तं ॥ २०८८ ॥

तं च महासेणवणोवलक्खियं जत्थ निग्गयं पुव्वं । सामाइयमन्नेसु य परंपरविणिग्गमो तस्स ॥ २०८९ ॥

व्याख्या–'क्षि निवास-गत्योः' क्षियन्ति– अवगाहन्ते निवसन्ति जीवादयोऽस्मिन्निति क्षेत्रम् । तच्चाकाशं सर्वार्थवेदिनां मतम् । कथंभूतम् ? । सर्वेषामपि जीवादिद्रव्याणां याऽवगाहनाऽवस्थानरूपा सैव लिङ्गं चिह्नमुपयोगो यस्य तत् सर्वद्रव्यावगाहनालिङ्गम् । तच्चापरपर्यायेषु द्रवणाद् गमनाद् द्रव्यमेव, केवलं निवासमात्रपर्यायमाश्रित्य क्षेत्रमुच्यते । तच्चोपाधिभेदाद् बहुभेदम् । अत इह महासेनवनोपलक्षितमेव गृह्यते । यत्र किम् ? इत्याह– यत्र पूर्वं प्रथमतः सामायिकं निर्गतम्, अन्येषु तु गुणशिलकाद्युद्यानेषु परम्परनिर्गमस्तस्य सामायिकस्य ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥ २०८८ ॥ २०८९ ॥

तदेवमुक्तः षड्विधोऽपि निर्गमः, तद्वर्णने '[2]उद्देसे निद्देसे य निग्गमे खेत्त काल पुरिसे य' इत्याद्युपोद्घातनिर्युक्तिगाथागतं व्याख्यातं

१ क्षेत्रं मतमाकाशं सर्वद्रव्यावगाहनालिङ्गम् । तद् द्रव्यमेव निवासमात्रपर्यायतः क्षेत्रम् ॥ २०८८ ॥
तच्च महासेनवनोपलक्षितं यत्र निर्गतं पूर्वम् । सामायिकमन्येषु च परम्परविनिर्गमस्तस्य ॥ २०८९ ॥ २ गाथा १७३ ।

तृतीयं निर्गमद्वारम्। क्षेत्र-काललक्षणं तु चतुर्थ-पञ्चमद्वारद्वयं सामायिकनिर्गमाङ्गत्वादेव निर्गमान्तर्गतक्षेत्र-कालभणनेनैव व्याख्यातम्।

अथ षष्ठं पुरुषलक्षणमुपोद्घातद्वारं व्याचिख्यासुराह—

[1]दव्वा-ऽभिलाव-चिंधे वेए धम्म-त्थ-भोग-भावे य। भावपुरिसो उ जीवो भावे पगयं तु भावेणं ॥ २०९० ॥

'दव्व त्ति' द्रव्यपुरुषो विस्तरेण वक्ष्यमाणस्वरूपः। अभिलप्यतेऽनेनेत्यभिलापः शब्दः, ततोऽभिलापपुरुषः पुंलिङ्गाभिधानमात्रपुरुष इति, घटः पट इत्यादिर्वा। चिह्नपुरुषस्त्वपुरुषोऽपि पुरुषचिह्नोपलक्षितो यथा 'नपुंसकं श्मश्रुचिह्नम्' इत्यादि। स्त्र्यादिरपि पुरुषवेदकर्मविपाकानुभावाद् वेदपुरुषः। धर्मार्जनव्यापाररतः साधुर्धर्मपुरुषः। अर्थार्जनपरस्त्वर्थपुरुषः। समस्तभोगोपभोगसुखभाग् भोगपुरुषः। 'भावे य त्ति' भावपुरुषश्च। चशब्दो नामाद्यनुक्तभेदसमुच्चयार्थः। तत्र भावे भावद्वारे विचार्ये भावपुरुषः। कः? इत्याह– भावपुरुषस्तु जीवः। इदमुक्तं भवति– पूः शरीरं, पुरि शरीरे शेत इति निरुक्तिवशाद् भावपुरुषः पारमार्थिकः पुरुषो द्रव्या-ऽभिलापपुरुषादिसर्वोपाधिरहितो निर्विशेषणः शुद्धो जीव एवोच्यते। तत्रेह प्रकृतं प्रस्तुतं भावेन भावपुरुषेण शुद्धेन जीवेन तीर्थकरेणेत्यर्थः। तुशब्दादन्यैश्च वेदादिपुरुषैर्गणधरैरिहाधिकारः, सूत्रतस्तेभ्योऽपि सामायिकस्य निर्गतत्वात्॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः॥ २०९०॥

विस्तरार्थं तु भाष्यकारः प्राह—

[2]आगमओऽणुवउत्तो इयरो दव्वपुरिसो तहा तइओ। एगभवियाइतिविहो मूलुत्तरनिम्मिओ वावि ॥२०९१॥

इह नाम-स्थापनापुरुषौ नोक्तौ, तद्विचारस्यातिप्रतीतत्वात्। द्रव्यपुरुषस्तु द्वेधा– आगमतः, नोआगमतश्च। तत्रागमतः पुरुषपदार्थज्ञः, तत्र चानुपयुक्तो द्रव्यपुरुष उच्यते। इतरस्तु नोआगमत इत्यर्थः, द्रव्यपुरुषो ज्ञशरीर-भव्यशरीर-तद्व्यतिरिक्तभेदात् त्रिधा। तत्र ज्ञशरीर-भव्यशरीरद्रव्यपुरुषौ द्रव्यावश्यकादिवत् सुचर्चौ। तृतीयस्तु ज्ञशरीर-भव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यपुरुषः पुनरप्येकभविकबद्धायुष्काभिमुखनामगोत्रभेदात् त्रिविधः। अथवा, व्यतिरिक्तो द्विविधः। कथम्?। मूलगुणनिर्मितः, उत्तरगुणनिर्मितश्च। तत्र मूलगुणनिर्मितः पुरुषप्रायोग्याणि द्रव्याणि, उत्तरगुणनिर्मितस्तु तान्येव तदाकारवन्तीति। उक्तो द्रव्यपुरुषः॥ २०९१॥

इदानीमभिलाप-चिह्नपुरुषौ प्राह—

---

१ द्रव्या ऽभिलाप चिह्नानि वेदो धर्मा ऽर्थ भोगभावाश्च। भावपुरुषस्तु जीवो भावे प्रकृतं तु भावेन॥ २०९०॥

२ आगमतोऽनुपयुक्त इतरो द्रव्यपुरुषस्तथा तृतीय। एकभविकादित्रिविधो मूलोत्तरनिर्मितो वापि॥ २०९१॥

अभिलावो पुंलिंगाभिहाणमेत्तं घडो व्व चिंधे उ ।-पुरिसागिई नपुंसो वेओ वा पुरिसवेसो वा ॥२०९२॥

अभिलापः शब्दस्तद्रूपः पुरुषोऽभिलापपुरुषः, यथा पुरुष इति पुंलिङ्गवृत्त्यभिधानमात्रम्, घटः पट इत्यादिर्वा । चिह्ने चिह्नविषये पुरुषश्चिह्नपुरुषः । पुरुषाकृतिर्नपुंसकात्मा श्मश्रुप्रभृतिपुरुषचिह्नयुक्तः । अथवा, वेदः पुरुषवेदश्चिह्नपुरुषः, चिह्न्यते लक्ष्यते पुरुषोऽनेनेति कृत्वा । अथवा, पुरुषस्य संबन्धी वेषो यस्य स पुरुषवेष स्त्र्यादिरपि चिह्नमात्रेण पुरुषश्चिह्नपुरुष इति ॥ २०९२ ॥

वेद-धर्मपुरुषौ प्राह—

[2]वेयपुरिसो तिलिंगो वि पुरिसवेयाणुभूइकालम्मि । धम्मपुरिसो तयज्जणवावारपरो जहा साहू ॥ २०९३ ॥

स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गत्रयवृत्तिरपि प्राणी यदा तृणज्वालोपमविपाकं पुरुषवेदमनुभवति तदा पुरुषवेदानुभावमाश्रित्य पुरुषो वेदपुरुषः स्त्र्यादिरप्युच्यते । धर्मार्जनव्यापारपरो धर्मपुरुषो यथा साधुरिति ॥ २०९३ ॥

अर्थ-भोगपुरुषौ प्राह—

[3]अत्थपुरिसो तयज्जणपरायणो मम्मणो व्व निहिपालो । भोगपुरिसो समज्जियविसयसुहो चक्कवट्टि व्व ॥२०९४॥

गतार्था । नवरं राजगृहनगरनिवासी रत्नमयबलीवर्दनिर्मापको मम्मणवणिगावश्यकवृत्तितोऽवसेय इति ॥ २०९४ ॥

भावपुरुषमाह—

[4]भावपुरिसो उ जीवो सरीरपुरि सयणओ निरुत्तवसा । अहवा पूरण-पालणभावाओ सव्वभावाणं ॥२०९५॥

भावपुरुषस्तु द्रव्या-ऽभिलाप-चिह्नाद्युपाधिरहितः शुद्धो जीवः । कुतः ? । पूः शरीरम्, तत्र शयनाद् निवसनात् पुरुष इत्येवंभूतनिरुक्तवशात् । अथवा, सर्वेषामपि स्वर्ग-मर्त्य-पातालगतानां स्वर्गविमान-भवन-शयना-ऽऽसन-यान-वाहन-देहविभवादिभावानां नानाभवेषु 'पॄ पालन पूरणयोः' पूरण-पालनभावाद् भावरूपः पारमार्थिकः पुरुषो भावपुरुषः शुद्धो जीव इति ॥ २०९५ ॥

---

१ अभिलाप पुलिङ्गाभिधानमात्र घट इव चिह्ने तु । पुरुषाकृतिर्नपुंसको वेदो वा पुरुषवेषो वा ॥ २०९२ ॥

२ वेदपुरुषस्त्रिलिङ्गोऽपि पुरुषवेदानुभूतिकाले । धर्मपुरुषस्तदर्जनव्यापारपरो यथा साधु ॥ २०९३ ॥

३ अर्थपुरुषस्तदर्जनपरायणो मम्मण इव निधिपाल । भोगपुरुष समार्जितविषयसुखश्चक्रवर्तीव ॥ २०९४ ॥

४ भावपुरुषस्तु जीव शरीरपुरि शयनतो [illegible]

कथं पुनः शुद्धो जीवो भावपुरुषः ? इत्याह—

[1]दव्वपुरिसाइभेया वि जं च तस्सेव होंति पज्जाया । तेणेह भावपुरिसो सुद्धो जीवो जिणिंदो व्व ॥ २०९६ ॥

न केवलं यथोक्तनिरुक्तवशाद् भावपुरुषो जीव उच्यते, यस्माच्च द्रव्या-ऽभिलाप-चिह्नादिपुरुषभेदा[2] अपि तस्यैव शुद्धजीवस्य पर्याया भवन्ति । तेनाद्यप्रकृतित्वात् शुद्धो निर्विशेषणो जीव एवेह भावपुरुषः, जिनेन्द्रवदिति ॥ २०९६ ॥

केन पुनः पुरुषेणेहाधिकारः ? इत्याह—

[3]पगयं विसेसओ तेण वेयपुरिसेहिं गणहरेहिं च । विसेसा वि जहासंभवमाउज्जा उभयवग्गे वि ॥ २०९७ ॥

अनेकविधपुरुषप्ररूपणेऽत्र विशेषतः प्रकृतं प्रस्तुतमधिकारस्तेन भावजीवरूपेण जिनेन्द्रेण श्रीन्महावीरेण, तस्यैवार्थतः सामायिकप्रणेतृत्वात्, तथा, सूत्रतस्तत्प्रणेतृभिर्वेदपुरुषैर्गणधरैश्चेहाधिकारः । आह– ननु जिनेन्द्रो यथा भावपुरुषस्तथा सदैव धर्मव्यापारनिरतत्वाद् धर्मपुरुषोऽपि भवति, तथा चिह्नपुरुषोऽपि, पुरुषचिह्नयुक्तत्वात्, एवं गणधरेष्वपि वाच्यम्; ततश्च यथा भावपुरुषेण वेदपुरुषैश्चाधिकारः, तथा धर्मादिपुरुषैरप्यधिकारोऽत्र वक्तुं युज्यत एव, इत्याशङ्क्याह– शेषा अपि धर्मपुरुषादयो यथासंभवं तीर्थकर-गणधरलक्षण उभयवर्गेऽप्यायोज्याः । ततः संभवद्भिर्धर्मपुरुषादिभिरपीहाधिकारो वाच्य इति भावः । इति गाथासप्तकार्थः । तदेवं व्याख्यातं पुरुषद्वारम् ॥ २०९७ ॥

अथ कारणद्वारमभिधित्सुराह—

[4]निक्खेवो कारणम्मी चउव्विहो दुविहु होइ दव्वम्मि । तदव्वमन्नदव्वे अहवा वि निमित्त-नेमित्ती ॥२०९८॥

समवाइ असमवाई छव्विह कत्ता य[5] करण कम्मं च । तत्तो य संपयाणापयाण तह संनिहाणे य ॥२०९९॥

इह करोति कार्यमिति कारणम् । तस्य नाम-स्थापना-द्रव्य-भावभेदाच्चतुर्विधो निक्षेपो न्यासः । तत्र नाम-स्थापने सुज्ञाने ।

---

१ द्रव्यपुरुषादिभेदा अपि यच्च तस्यैव भवन्ति पर्याया । तेनेह भावपुरुष शुद्धो जीवो जिनेन्द्र इव ॥ २०९६ ॥ २ घ छ 'व्यपुरुषचि' ।

३ प्रकृत विशेषतस्तेन वेदपुरुषैर्गणधरैश्च । विशेषा अपि यथासभवमायोज्या उभयवर्गेऽपि ॥ २०९७ ॥

४ निक्षेप कारणे चतुर्विधो द्विविधो भवति द्रव्ये । तद्द्रव्या-ऽन्यद्रव्ये अथवापि निमित्त-नैमित्तिके ॥ २०९८ ॥
समवायि असमवायि षड्विध कर्ता च करण कर्म च । ततश्च सम्प्रदानमपादान तथा संनिधान च ॥ २०९९ ॥ ५ न. 'य कम्म करणं च' ।

द्रव्यकारणं तु ज्ञशरीर-भव्यशरीरव्यतिरिक्तमाह–'दुविहु इत्यादि' व्यतिरिक्तद्रव्यकारणविषयो निक्षेपो द्विविधः। कथम्?। 'तद्दव्वमन्नदव्वे
गा० त्ति' तद्द्रव्यकारणम्, अन्यद्रव्यकारणं चेत्यर्थः। तस्यैव जन्यस्य पटादेः सजातीयत्वेन संबन्धि द्रव्यं तन्त्वादि तद्द्रव्यम्, तच्च तत् बृह
कारणं च तद्द्रव्यकारणम्; तथा, यत् तद्विपरीतं तदन्यद्रव्यकारणं जन्यपटादिविजातीयं वेमादीत्यर्थः। तद्द्रव्यकारणत्वे कार्य-
६॥ कारणयोरेकत्वमिति प्रेर्यस्य परिहारं वक्ष्यति भाष्यकारः। अथवा, अन्यथा व्यतिरिक्तकारणस्यैव द्वैविध्यं– निमित्तकारणं, नैमित्तिक-
कारणं चेति। तत्र कार्यात्मन आसन्नभावेन जनकं निमित्तम्, यथा पटस्यैव तन्तवः, तद्व्यतिरेकेण पटस्यानुत्पत्तेः; तच्च तत् कारणं च
निमित्तकारणम्; यथा च तन्तुभिर्विना पटो न भवति तथा तद्गताऽऽतान-वितानादिचेष्टाव्यतिरेकेणापि न भवत्येव, तस्याश्च तच्चेष्टाया
वेमादि कारणम्, अतो निमित्तस्येदं नैमित्तिकमिति। अथवा, अन्यथा व्यतिरिक्तकारणस्य द्वैविध्यमित्याह– 'समवायीत्यादि' 'सम्'
एकीभावे, अवशब्दोऽपृथक्त्वे, 'अय् गतौ' 'इण् गतौ वा'। ततश्चैकीभावेनापृथग् गमनं समवायः संश्लेषः स विद्यते येषां ते समवायि-
नस्तन्तवः, यस्मात् तेषु पटः समवैतीति, समवायिनश्च ते कारणं च समवायिकारणम्। तन्तुसंयोगास्तु कारणरूपद्रव्यान्तरधर्मत्वेन
पटाख्यकार्यद्रव्यान्तरस्य दूरवर्तित्वादसमवायिनस्त एव कारणमसमवायिकारणम्। आह– ननु तद्द्रव्यादिप्रकारत्रयेऽपि यथोक्तन्या-
येनार्थस्याभेद एव, इति किं भेदेनोपन्यासः?। सत्यम्, किन्तु तन्त्रान्तराभ्युपगतसंज्ञान्तरप्रदर्शनपरत्वाददोषः। अथवा, व्यतिरिक्तं
द्रव्यकारणं 'छव्विह त्ति' अनुस्वारस्य लुप्तस्य दर्शनात् षड्विधं षट्प्रकारम्। कथम्?। कर्ता कुलाललक्षणस्तावत् कार्यस्य घटादेः
कारणम्, तस्य तत्र स्वातन्त्र्येण व्यापारात्। तथा, करणं च मृत्पिण्ड-दण्ड-सूत्रादिकं घटस्य करणम्, साधकतमत्वात्। तथा, क्रियते
निर्वर्त्यते यत् तत् कर्म घटलक्षणं तदपि कारणम्। आह– ननु कथमात्मैवात्मनः कारणम्, अलब्धात्मलाभस्य तस्य कारणत्वानुपपत्तेः?।
सत्यम्, कुलालादिकारणव्यापृतिक्रियाविषयत्वादुपचारतस्तस्य कारणत्वम्। उक्तं च—

"निर्वर्त्यं वा विकार्यं वा प्राप्यं वा यत् क्रियाफलम्। तद् दृष्टा-ऽदृष्टसंस्कारं कर्म कर्तुर्यदीप्सितम्॥ १॥"

तदेवं क्रियाफलत्वेन कार्यस्यापि कारणत्वम्, अन्यथा कुलालादिक्रियावैयर्थ्यप्रसङ्गादिति। मुख्यवृत्त्या वासौ कार्यगुणेन
कारणत्वम्। तथा, सम्यक् सत्कृत्य वा प्रयत्नेन दानं यस्मै तत् संप्रदानं– घटग्राहकदेवदत्तादि। तदपि घटस्य कारणम्, तदुद्देशेनैव
घटस्य निष्पत्तेः, तदभावे तन्निष्पत्त्ययोगादिति। 'अवयाण त्ति' 'दो अवखण्डने' दानं खण्डनम्, अपसृत्य आ-मर्यादया दानं खण्डनं
नियोजनं मृत्पिण्डादेर्यस्मात् तद् मृत्पिण्डापायेऽपि ध्रुवत्वाद् भूमिलक्षणमपादानम्। तदपि कार्यस्य घटस्य कारणम्, तदन्तरेणापि ॥८६॥
तस्यानुत्पत्तेः। तथा, संनिधीयते स्थाप्यते कार्यं यत्र तत् संनिधानमाधारः, अधिकरणमित्यर्थः। तदपि कार्यस्य कारणम्, आधा-

रतया तस्यापि तत्रोपयोगात् । तच्च घटस्य चक्रम्, तस्यापि भूमिः, तस्याप्याकाशम् ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥२०९८॥२०९९॥

अथैतद् व्याचिख्यासुर्भाष्यकारः प्राह—

तद्दव्वकारणं तंतवो पडस्सेह जेण तम्मयया । विवरीयमन्नकारणमिट्ठं वेमादओ तस्स ॥ २१०० ॥

यदात्मकं कार्यं दृश्यते तदिह तद्द्रव्यकारणम्- तस्य कार्यद्रव्यस्य सजातीयत्वेन संबन्धि कारणं तद्द्रव्यकारणमित्यर्थः, यथा पटस्य तन्तवः, येन तन्मयता तन्त्वात्मकता पटस्य । उक्तविपरीतं तु यत् तदात्मकं कार्यं न भवति तदन्यद्रव्यकारणमिष्टम्, यथा तस्यैव पटस्य वेमादय इति ॥ २१०० ॥

अत्र परः प्रेरयन्नाह—

जइ तं तस्सेव मयं हेऊ णणु कज्जकारणेगत्तं । न य तं जुत्तं ताइं जओऽभिहाणाइभिन्नाइं ॥ २१०१ ॥

ननु यदि तत् तस्यैव पटस्य संबन्धि तन्तुद्रव्यं तस्यैव च पटस्य हेतुः कारणं मतं संमतम्, तन्नु कार्य-कारणयोरेकत्वं प्राप्नोति, ततश्च न तन्तु-पटयोः कार्यकारणभावः, एकत्वात्, पटस्वरूपवदिति परस्याभिप्रायः । न च तत्कार्य-कारणयोरेकत्वं युक्तम्, यतस्ते कार्य-कारणे अभिधानादिना भिन्ने वर्तेते, आदिशब्दात् संख्या-लक्षण-कार्यपरिग्रहः; तथाहि– 'पटः' 'तन्तवः' इत्यभिधानभेदः, 'एकः पटः' 'बहवस्तन्तवः' इति संख्याभेदः, लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं स्वरूपम्, तच्चान्यादृशं पटस्य, अन्यादृशं च तन्तूनामिति लक्षणभेदः, शीतत्राणादिकार्यः पटः, बन्धनादिकार्याश्च तन्तव इति कार्यभेदः । ततश्च भिन्ने पटतन्तुलक्षणे कार्य-कारणे, अभिधानादिभेदात्, घट-पटादिवदिति । तथा च सति भवदभिप्रायेण यत् तयोरेकत्वमापतति, तदयुक्तमेवेति ॥ २१०१ ॥

अत्रोत्तरमाह—

तुल्लोऽयमुवालंभो भेए वि न तंतवो घडस्सेव । कारणमेगते वि य जओऽभिहाणादओ भिन्ना ॥ २१०२ ॥

यस्तन्तु पटयोरभेदपक्षे कार्य-कारणभावाभावप्रसङ्गलक्षण उपालम्भस्तव चेतसि वर्तते, स भेदेऽपि भेदपक्षेऽपि तुल्यः समान एव

---

१ तद्द्रव्यकारण तन्तव पटस्येह येन तन्मयता । विपरीतमन्यकारणमिष्ट वेमादयस्तस्य ॥ २१०० ॥

२ यदि तत् तस्यैव मत हेतुर्ननु कार्य-कारणैकत्वम् । न च तद् युक्त ते यतोऽभिधानादिभिन्ने ॥ २१०१ ॥

३ तुल्योऽयमुपालम्भो भेदेऽपि न तन्तवो घटस्येव । कारणमेकान्तेऽपि च यतोऽभिधानादयो भिन्ना ॥ २१०२॥

वर्तते; तथाहि– न तन्तवः पटस्य कारणम्, भिन्नत्वात्, घटस्येवेति। किञ्च, एत एकत्वेऽपि वस्तूनामभिधानादयो भिन्ना दृश्यन्त एव, ततः 'अनैकान्तिको हेतुः' इति शेषः; तथाहि– घटस्य रूपादीनां चैकत्वं लोके प्रतीतम्, अथचाभिधानादयो भिन्ना एव, तद्यथा– 'घटः' 'रूपादयः' इत्यभिधानभेदः; 'एको घटः' 'बहवो रूपादयः' इति संख्याभेदः; पृथुबुध्नोदराद्याकारलक्षणो घटः, रक्तत्वादिलक्षणा रूपादय इति लक्षणभेदः; जलाहरणादिक्रियाकारको घटः, रङ्गाधानादिहेतवश्च रूपादय इति कार्यभेदः। ततोऽभिधानादिभेदाद् भेद इत्यनैकान्तिको हेतुः, यत एतदपि शक्यते वक्तुम्– अभिन्ने पट-तन्त्वादिलक्षणे कार्य-कारणे, अभिधानादिभेदात्, घट-रूपादिवदिति ॥ २१०२ ॥

आह– यद्येकत्ववद् भेदेऽपि कार्य-कारणयोस्तुल्य उपालम्भः, तर्हि कथं नाम लोकप्रसिद्धस्तन्तु-पटादीनां कार्य-कारणभावः सिध्यति? इति भवन्त एव कथयन्तु, इत्याह—

जं कज्ज-कारणाइं पज्जाया वत्थुणो जओ ते य। अन्नेऽणन्ने य मया तो कारण-कज्जभयणेयं ॥ २१०३ ॥

यद् यस्माद् घट-मृत्पिण्डादिलक्षणे कार्य-कारणे वस्तुनः पृथिव्यादेः पर्यायौ वर्तेते, तौ च घट-मृत्पिण्डलक्षणौ पृथ्वीपर्यायौ परस्परं यतो यस्मादन्यावनन्यौ च मतौ। तत्र संख्या-संज्ञा-लक्षणादिभेदादन्यत्वम्, मृदादिरूपतया सत्त्व-प्रमेयत्वादिभिश्चानन्यत्वम्। तस्मात् कार्य-कारणयोरियमन्या-ऽनन्यत्वलक्षणा भजना द्रष्टव्या। ततश्च कथञ्चित् तयोः परस्परं भेदे, कथञ्चित्त्वभेदे कार्य-कारणभाव इति भावार्थः ॥ २१०३ ॥

एतदेवाह—

नत्थि पुढवीविसिट्ठो घडो त्ति जं तेण जुज्जइ अणन्नो। जं पुण घडो त्ति पुव्वं न आसि पुढवी तओ अन्नो ॥२१०४॥

पृथिव्या मृत्तिकाया विशिष्टो व्यतिरिक्तो तन्मयो घटो नास्ति न दृश्यते यद् यस्मात्, तेन तस्माद् युज्यतेऽनन्यो मृत्तिकातोऽभिन्नः। यत् पुनः 'घटः' इति व्यक्तेन रूपेण पूर्वं घटानिष्पत्तेः प्राग् नासीद् नाभूत् किन्तु पृथिवी मृत्तिकैवासीत्, अन्यथा सर्वथैकत्वे

१ यत् कार्य-कारणे पर्यायौ वस्तुनो यतस्तौ च। अन्यावनन्यौ च मतौ तत कारण-कार्यभजनेयम् ॥ २१०३ ॥

२ नास्ति पृथिवीविशिष्टो घट इति यत् तेन युज्यतेऽनन्य। यत् पुनर्घट इति पूर्वं नासीत् पृथिवी ततोऽन्य ॥ २१०४ ॥

पृथिवीकालेऽपि घटो दृश्येतेति भावः, ततस्तस्माज्ज्ञायते- पृथिवीतोऽन्यो घट इति । एवं यथा मृद्-घटयोरन्या-ऽनन्यत्वमेव, एवं सर्वत्र कार्य-कारणयोस्तद् भावनीयमिति ॥ २१०४ ॥

'अहवा वि निमित्त-नेमित्ती' इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

जह तंतवो निमित्तं पडस्स वेमादओ तहा तेसिं । जं चेट्ठाइनिमित्तं तो ते पडयस्स नेमित्तं ॥ २१०५ ॥

यथा तन्तवः पटस्य निमित्तं कारणं तथा तेनैव प्रकारेण यस्मात् तेषां तन्तूनामातान-वितानादिचेष्टाया निमित्तं वेमादयस्ततस्ते निमित्तस्येदं नैमित्तिकं कारणं पटस्य भवतीति ॥ २१०६ ॥

'समवाइ असमवाई' इत्येतद्विवरणायाह—

समवाइकारणं तंतवो पडे जेण ते समवयंति । न समेइ जओ कज्जे वेमाइ तओ असमवाई ॥ २१०६ ॥

समवायिकारणं तन्तवः पटस्य येन ते समवयन्ति पटे, येन पटस्तेषु समवेतः समुत्पद्यत इतीह तात्पर्यम्, 'इह तन्तुषु पटः' इत्येवं वैशेषिकैरभ्युपगमात् । वेमादि पुनः पटाख्ये कार्ये न समवैति न संश्लिष्यते, अतोऽसमवायिकारणं तदिति ॥ २१०६ ॥

वैशेषिकसिद्धान्तेऽपि मतभेदमुपदर्शयन्नाह—

वेमादओ निमित्तं संजोगा असमवाई केसिंचि । ते जेण तन्तुधम्मा पडो य दव्वंतरं जेण ॥ २१०७ ॥

[illegible] न जओ दव्वंतरम्मि समवाओ । समवायम्मि य पावइ कारण-कज्जेगया जम्हा ॥२१०८॥

[illegible] वेमादयः, आदिशब्दात् सजातीया-ऽतज्जातीयतुरी-दिक्-कालादयश्च पटस्य निमित्तं [illegible] तन्तुलक्षणकारणद्रव्यानाश्रितत्वात् तेषामित्यभिप्रायः । के [illegible] तन्तुलक्षणकारणाश्रितत्वात् । [illegible] ते तन्त-

पा० संयोगा येन कारणेन तन्तुधर्माः, अतो निमित्तकारणं न भवति, तद्विलक्षणरूपत्वात् । भवन्तु तर्हि समवायिकारणम्, तन्तुवत् तेषामपि पटे समवेतत्वात् । नैवम्, यतस्तन्तुद्रव्याद् द्रव्यान्तरं पटः, तस्माच्च द्रव्यान्तरं तन्तवः, 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते, गुणाश्च गुणान्तरम्' इति सिद्धान्तादिति । ततः किम्? इत्याह– द्रव्यान्तरधर्मस्य च यतो न द्रव्यान्तरे समवायः, शीतादीनामिव हुतभुजि,
१०॥ यस्मात् तन्तुधर्माणां तत्संयोगानां पटे द्रव्यान्तरे समवाय इष्यमाणे पट-तन्तुलक्षणयोः कार्य-कारणयोरेकता प्राप्नोति, इतरेतरगुणसमवायात् । ततश्च यथा पटधर्माः शुक्लादयः पटे समवेतत्वात् तदव्यतिरिक्ताः सन्तो न पटस्य कारणम्, एवं तन्तुसंयोगा अपि न तत्कारणं स्युः, एकत्वे कार्यकारणभावायोगादिति । तदेवं वैशेषिकाः कार्य-कारणयोरेकत्वं कथमपि नेच्छन्ति ॥२१०७॥२१०८॥

आचार्यस्तु जैनत्वात् स्याद्वादितया कारणात् कार्यं भिन्नमभिन्नं च पश्यन्नाह—

जह तंतूणं धम्मा संजोगा तह पडो वि सगुणा व्व । समवायाइत्तणओ दव्वस्स गुणादओ चेवं ॥२१०९॥

अभिहाण-बुद्धि-लक्खणभिन्ना वि जहा सदत्थओऽणन्ने । दिक्-कालाइविसेसा तह दव्वाओ गुणाईआ॥२११०॥

उवयारमेत्तभिन्ना ते चेव जहा तहा गुणाईआ । तह कज्जं कारणओ भिन्नमभिन्नं च को दोसो ? ॥२१११॥

ननु यथा तन्तूनां धर्मा वर्तन्ते, के?, तत्संयोगाः, तथा पटोऽपि तन्तूनां धर्म एव, यथा तेषामेव तन्तूनां स्वगुणाः शुक्लादयस्तद्धर्मः । कुतः? । समवायादित्वात् । इह यो यत्र समवेतः स तस्य धर्म एव, यथा तन्तूनां स्वगुणाः शुक्लादयस्तद्धर्मः, समवेतश्च तन्तुषु पटः । तस्मात् तद्धर्मः पटः। यथा च तन्तूनां धर्मः पट एवं द्रव्यस्य गुणादयोऽपि गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाया अपि धर्म इत्यर्थः । यदि नाम तन्तूनां धर्मः पटः, द्रव्यस्य वा गुणादयो धर्मः, तथापि प्रस्तुते कारणात् कार्यस्य भेदाभेदे किमायातम्? इत्याह– 'अभिहाणेत्यादि' यथा दिक्-काला-ऽऽत्मादयो विशेषा अभिधान-बुद्धि-लक्षणादिभिर्भिन्ना अपि, संश्चासावर्थश्च सदर्थः सत्तासामान्यमित्यर्थः, तस्मात् सत्त्व-ज्ञेयत्व-प्रमेयत्वादिभिरनन्येऽभिन्नाः, तथा तेनैव प्रकारेण द्रव्याद् गुण-कर्म-सामान्य-समवायादयोऽनन्येऽभेदवन्तः । इदमुक्तं भवति– दिक्-कालादीनामन्यदभिधानम्, अन्यच्च सामान्यस्य; अन्यादृशी दिगादिषु बुद्धिः, अन्यादृशी च सत्ता-

१ यथा तन्तूना धर्मा सयोगास्तथा पटोऽपि स्वगुणा इव । समवायादित्वतो द्रव्यस्य गुणादयश्चैवम् ॥ २१०९ ॥
अभिधान बुद्धि-लक्षणभिन्ना अपि यथा सदर्थतोऽनन्ये । दिक्-कालादिविशेषास्तथा द्रव्याद् गुणादिका ॥ २११० ॥
उपचारमात्रभिन्नास्त एव यथा तथा गुणादिका. । तथा कार्यं कारणतो भिन्नमभिन्न च को दोष ? ॥ २१११ ॥

सामान्ये; अन्यद् दिगादीनां लक्षणं स्वरूपम्, अन्यादृशं च सत्तासामान्यस्य; इत्येवमभिधानादिवैलक्षण्याद् यथा भिन्ना अपि दिक्-कालादयः सत्तासामान्यात् सत्त्व-ज्ञेयत्वादिभिरभिन्नाः, तथा द्रव्यादपि तन्त्वादिशुक्लगुणादयोऽभिधानादिभिर्भिन्ना अपि सत्त्व-ज्ञेयत्वादिभिरभिन्ना इति । यद्यभिन्नास्तर्हि भेदः कथम्? इत्याह– 'उवयारेत्यादि' ते चैव दिगादयो यथोपचारमात्रतः सत्तासामान्याद् भिन्नास्तथा गुणादयोऽपि द्रव्याद् भिन्नाः । इदमुक्तं भवति– यथा सत्तासामान्यादभिन्नेष्वपि दिगादिष्वभिधानादिभेदाद् भेद उपचर्यते, एवं द्रव्याद् गुणादीनामपि; तथाहि– प्रभातसमये मन्दमन्दप्रकाशेऽविरलपत्रनिचिततरुशाखानिलीनबलाकायाः पत्रविवरेण केनापि 'किञ्चिच्छुक्लमुपलभ्यते' इत्येवं शुक्लत्वं निश्चीयते, न तु बलाका । एतच्च गुण-गुणिनोः कथञ्चिद् भेदमन्तरेण नोपपद्यते, एकान्ताभेदे गुणग्रहणे गुणिनोऽवश्यं ग्रहणप्रसङ्गात् । तस्माद् द्रव्याद् गुणादीनां कथञ्चिद् भेदः, कथञ्चित् त्वभेद इति । तथा तेनैवोक्तप्रकारेण कारणात् कार्यमभिधानादिभेदाद् भिन्नं सत्त्व-ज्ञेयत्वादिभिस्त्वभिन्नं यदि स्यात्, तर्हि को दोषः, येन वैशेषिकादयो भेद एव कार्यकारणभावमिच्छन्ति? इति ॥ २१०९ ॥ २११० ॥ २१११ ॥

अथ षड्विधं व्यतिरिक्तकारणं व्याचिख्यासुराह—

कारणमहवा छद्धा तत्थ सतंतो त्ति कारणं कत्ता । कज्जपसाहगतमं करणम्मि उ पिंड-दंडाइं ॥ २११२ ॥
कम्मं किरिया कारणमिह निच्चिट्ठो जओ न साहेइ । अहवा कम्मं कुंभो स कारणं बुद्धिहेउ त्ति ॥ २११३॥
भव्वो त्ति व जोग्गो त्ति व सक्को त्ति व सो सरूवलाभस्स । कारणसंनिज्झम्मि वि जं नागासत्थमारभो ॥२११४॥
बज्झनिमित्तावेक्खं कज्जं वि य कज्जमाणकालम्मि । होइ सकारणमिहरा विवज्जया-ऽभावया होज्जा ॥२११५॥
देओ स जस्स तं संपयाणमिह तं पि कारणं तस्स । होइ, तदत्थित्ताओ न कीरए तं विणा जं सो ॥२११६॥

---

१ कारणमथवा षोढा तत्र स्वतन्त्र इति कारण कर्ता । कार्यप्रसाधकतम करणे तु पिण्ड-दण्डादि ॥ २११२ ॥
कर्म क्रिया कारणमिह निश्चेष्टो यतो न साधयति । अथवा कर्म कुम्भ स कारण बुद्धिहेतुरिति ॥ २११३ ॥
भव्य इति वा योग्य इति वा शक्य इति वा स स्वरूपलाभस्य । कारणसांनिध्येऽपि यद् नाकाशार्थमारम्भ ॥ २११४ ॥
बाह्यनिमित्तापेक्ष कार्यमपि च क्रियमाणकाले । भवति स्वकारणमितरथा विपर्यया-ऽभावते भवेताम् ॥ २११५ ॥
देय स यस्मै तत् सम्प्रदानमिह तदपि कारण तस्य । भवति, तदर्थित्वाद् न क्रियते तद् विना यत् स ॥ २११६ ॥

भूपिंडावायाओ पिंडो वा सक्करादवायाओ । चक्कमहावाओ वाऽपादाणं कारणं तं पि ॥ २११७ ॥

गा० वसुहाऽऽगासं चक्कं सरूवमिच्चाइ संनिहाणं जं। कुंभस्स तं पि कारणमभावओ तस्स जदसिद्धी ॥ २११८॥

२॥ सप्तापि प्रायो व्याख्यातार्थाः, नवरं क्रियते कर्त्रा निर्वर्त्यत इति व्युत्पत्तेः कर्म भण्यते। कासौ क्रिया कुम्भं प्रति ? । कर्तृव्यापाररूपा । सा च कुम्भलक्षणकार्यस्य कारणमिति प्रतीतमेव। आह– ननु कुलाल एव कुम्भं कुर्वन्नुपलभ्यते, क्रिया तु न काचित् कुम्भकरणे व्याप्रियमाणा दृश्यत इत्याह– इह निश्चेष्टः कुलालोऽपि यस्माद् न घटं साधयति निष्पादयति, या च तस्य चेष्टा सा क्रिया, इति कथं न तस्याः कुम्भकारणत्वम् ? इति। अथवा, कर्तुरीप्सिततमत्वात् क्रियमाणः कुम्भ एव कर्म। तर्हि कार्यमेवेदम्, अतः कथमस्य कारणत्वम् ? । न हि सुतीक्ष्णमपि सूच्यग्रमात्मानमेव विध्यति। ततः कार्यं निर्वर्त्यस्यात्मन एव कारणमित्यनुपपन्नमेव, इत्याह– 'स कारणं बुद्धिहेउ त्ति' स कुम्भः कारणं हेतुः कुम्भस्य । कुतः ? । प्रस्तावात् कुम्भबुद्धिहेतुत्वात् । इदमुक्तं भवति– सर्वोऽपि बुद्धौ संकल्प्य कुम्भादिकार्यं करोतीति व्यवहारः, ततो बुद्ध्याऽध्यवसितस्य कुम्भस्य चिकीर्षितो मृन्मयकुम्भस्तद्बुद्ध्यालम्बनतया कारणं भवत्येव। न च वक्तव्यम्– अनिष्पन्नत्वादसन्नसौ तद्बुद्धेरपि कथमालम्बनं स्यात् ?, द्रव्यरूपतया तस्य सर्वदा सत्त्वादिति । ननु य एवेह मृन्मयकार्यरूपो घटस्तस्यैव कारणं चिन्त्यत इति प्रस्तुतम्, बुद्ध्याऽध्यवसितस्तु तस्मादन्य एव, इति तत्कारणाभिधानमप्रस्तुतमेव। सत्यम्, भाविनि भूतवदुपचारन्यायेन तयोरेकत्वाध्यवसानाददोषः। स्थास-कोशादिकारणकालेऽपि हि 'किं करोषि' इति पृष्टः कुम्भकारः 'कुम्भं करोमि' इत्येतदेव वदति, बुद्ध्यध्यवसितेन निष्पत्स्यमानस्यैकत्वाध्यवसायादिति । अथवा, भव्यो योग्यः स्वरूपलाभस्येति शक्य उत्पादयितुम्, अतः सुकरत्वात् कार्यमप्यात्मनः कारणमिष्यते। अवश्यं च कर्मणः कारणत्वमेष्टव्यम्, यद् यस्मात् समस्तकारणसामग्रीसंनिधानेऽपि नैवमेवाकाशार्थं प्रारम्भः, किन्तु विवक्षितकार्यार्थम्, अतस्तदविनाभावित्वात् तत्क्रियायाः कार्यमप्यात्मनः कारणमिति। एतदेव भावयति– बाह्यानि कुलाल-चक्र-चीवरादीनि यानि निमित्तानि तदपेक्षं क्रियमाणकालेऽन्तरङ्गबुद्ध्यालोचितं कार्यं भवति स्वस्यात्मनः कारणं स्वकारणम्, अन्यथा यदि बुद्ध्या पूर्वमपर्यालोचितमेव कुर्यात् तदाऽप्रेक्षापूर्वं शून्यमनस्कार-

१ भूपिण्डापायात् पिण्डो वा शर्करावपायात् । चक्रमथापाको वाऽपादानं कारणं तदपि ॥२११७॥

वसुधाऽऽकाशं चक्रं स्वरूपमित्यादि संनिधानं यत् । कुम्भस्य तदपि कारणमभावतस्तस्य यदसिद्धिः ॥ २११८ ॥

२ घ छ 'ता न'। ३ घ छ 'बुद्धावध्यवस्य कु'।

सू० ॥८७

म्भविपर्ययो भवेत्, घटकारणसंनिधानेऽप्यन्यत् किमपि शरावादिकार्यं भवेत्, अभावो वा भवेत्- न किञ्चित् कार्यं भवेदित्यर्थः। तस्माद् बुद्ध्यध्यवसित कार्यमप्यात्मनः कारणमेष्टव्यम्। किं बहुना ?, यथा यथा युक्तितो घटते तथा तथा सुधिया कर्मणः कारणत्वं वाच्यम्, अन्यथा कर्मणोऽकारकत्वे 'करोतीति कारकम्' इति षण्णां कारकत्वानुपपत्तिरेव स्यादिति।

'भूपिंडेत्यादि' भूरपादानम्, पिण्डापायेऽपि ध्रुवत्वात्। अथवा, विवक्षया पिण्डोऽपादानं, तद्गतशर्करादीनामपायेऽपि विवेकेऽपि ध्रुवत्वात्। अथवा, घटापायाच्चक्रमापाको वाऽपादानमिति। 'वसुहेत्यादि' घटस्य चक्रं संनिधानमाधारः, तस्यापि वसुधा, तस्या अप्याकाशम्, अस्य पुनः स्वप्रतिष्ठत्वात् स्वरूपमाधारः, इत्येवमादि यत् किमप्यानन्तर्येण परंपरया वा संनिधानमाधारो घटस्य विवक्ष्यते तत् सर्वमपि तस्य कारणम्, तदभावे तस्य घटस्य यद् यस्मादसिद्धिः॥ इत्येकोनविंशतिगाथार्थः॥ तदेवमुक्तं द्रव्यकारणम्॥२११२॥ ॥२११३॥ २११४॥ २११५॥ २११६॥ २११७॥ २११८॥

अथ भावकारणमाह—

भावम्मि होइ दुविहं अपसत्थ पसत्थयं च अपसत्थं। संसारस्सेगविहं दुविहं तिविहं च नायव्वं ॥२११९॥

भवतीति भाव औदयिकादिः स चासौ कारणं च संसारा-ऽपवर्गयोरिति भावकारणम्। ततश्च भावे भावकारणे विचार्ये द्विविधं कारणं भवति, अप्रशस्तं प्रशस्तं च- शोभनमशोभनं चेत्यर्थः। तत्राप्रशस्तं संसारस्य संबन्ध्येकविधमेकप्रकारं, द्विविधं, त्रिविधं च। चशब्दोऽनुक्तचतुर्विधादिसंसारकारणसमुच्चयार्थ इति॥ २११९॥

अथ किं तदेकविधादि संसारस्य कारणम् ? इत्याह—

असंजमो य एक्को अन्नाणं अविरई य दुविह च। मिच्छत्तं अन्नाणं अविरई चेव तिविहं तु॥ २१२०॥

असंयमोऽविरतिलक्षणः स प्रधानतया विवक्षितः सन्नेकविध एव संसारकारणम्, अज्ञानादीनां तदुपष्टम्भकत्वेनाप्रधानत्वविवक्षणात्। तथा, अज्ञानमविरतिश्च प्रधानतया विवक्षितं द्विविधं संसारस्य कारणम्। तत्राज्ञानं मिथ्यात्वतिमिरोपप्लुतदृष्टेर्जीवस्य विपर्यस्तो बोधः, अविरतिस्तु सावद्ययोगादनिवृत्तिः। तथा, मिथ्यात्वमज्ञानमविरतिश्चैवेति त्रिविधं संसारकारणम्। तत्र तत्त्वार्था-

१ भावे भवति द्विविधमप्रशस्तं प्रशस्त चाप्रशस्तम्। ससारस्यैकविध द्विविध त्रिविध च ज्ञातव्यम्॥ २११९॥
२ असयमश्चैकोऽज्ञानमविरतिश्च द्विविध च। मिथ्यात्वमज्ञानमविरतिश्चैव त्रिविध तु॥ २१२०॥

श्रद्धानरूपं मिथ्यात्वं प्रतीतमेवेति । एवं कषायादियोगादन्येऽपि चतुर्विधादिसंसारकारणभेदा वक्तव्या इति ॥ उक्तमप्रशस्तं भावकारणम् ॥ २१२० ॥

अथ प्रशस्तं भावकारणमाह—

[1]होइ पसत्थं मोक्खस्स कारणमेगविह दुविह तिविहं च । तं चेव य विवरीयं अहिगार पसत्थएणेत्थं ॥२१२१॥

इह यद् मोक्षस्य कारणं हेतुस्तत् प्रशस्तभावकारणमुच्यते। किं पुनस्तत्? इत्याह– 'ते चेव य विवरीयं ति' यदप्रशस्तमसंयमादि भावकारणमुक्तं तदेव विपरीतं सदेकविधं, द्विविधं त्रिविधं च प्रशस्तं भावकारणं भवति । तत्रासंयमाद् विपरीतः संयम एकविधं प्रशस्तभावकारणं भवति; अज्ञाना-ऽविरतिविपरीतं तु ज्ञान-संयमौ द्विविधम्, मिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-ऽविरतिविपरीतं सम्यग्दर्शन-ज्ञान-संयमरूपं तु त्रिविधमिति । तदेवं नामादिभेदतश्चतुर्विधकारणं विचार्य प्रस्तुते येनाधिकारस्तदाह– 'अहिगार पसत्थएणेत्थं ति' इह सामायिके विचार्यमाणे प्रशस्तेन भावकारणेनाधिकारः। सामायिकाध्ययनं हि क्षायोपशमिकभावरूपं वर्तते। स च प्रशस्तः, मोक्षकारणत्वात् । अतो युक्तमुक्तम्– 'प्रशस्तभावकारणेनात्राधिकारः' इति ॥ २१२१ ॥

अथ कारणद्वार एव कारणवक्तव्यतानुगतं प्रसङ्गतः किञ्चिदाह—

[2]तित्थयरो किंकारणं भासइ सामाइयं तु अज्झयणं ? । तित्थयरनामगोत्तं बद्धं मे वेइअव्वं ति ॥ २१२२ ॥

तीर्थकरः किंकारणं किंनिमित्तं भाषते सामायिकाध्ययनम् ? । तुशब्दादन्यानि चाध्ययनानि, केवलज्ञानोत्पत्तितस्तस्य कृतकृत्यत्वात् किं तद्भाषणेन ? इत्यभिप्रायः। अत्रोच्यते– तीर्थकर इति नामगोत्रं संज्ञा यस्य तत् तीर्थकरनामसंज्ञकं कर्म पूर्वं मया बद्धं तदिदानीमनेन प्रकारेण वेदितव्यम्, इत्यनेन कारणेन स तद् भाषत इति ॥२१२२ ॥

पुनरत्रैव च विनेयप्रश्नमुत्तरं चाह—

[3]तं च कहं वेइज्जइ अगिलाए धम्मदेसणाईहिं । बज्झइ तं तु भगवओ तइयभवोसक्कइत्ता णं ॥२१२३ ॥

१ भवति प्रशस्त मोक्षस्य कारणमेकाविध द्विविध त्रिविध च । तदेव च विपरीतमधिकार प्रशस्तेनात्र ॥ २१२१ ॥

२ तीर्थंकर किंकारण भाषते सामायिक त्वध्ययनम् ? । तीर्थकरनामगोत्र बद्ध मया वेदितव्यमिति ॥ २१२२ ॥

३ तच्च कथ वेद्यतेऽग्लान्या धमदेशनादिभि । वध्यते तत्तु भगवतस्तृतीयभवमवष्वक्य ॥ २१२३ ॥

[1]नियमा मणुयगईए इत्थी पुरिसेयरो व सुहलेसो । आसेवियबहुलेहिं वीसाए अन्नयरएहिं ॥ २१२४ ॥

एतयोर्व्याख्यानं पूर्ववदेव, नवरं तत् पुनस्तीर्थकरनामकर्म बद्धं सत् कथं वेद्यते ? इति प्रश्नः । अत्रोत्तरम्– अग्लान्याऽनिर्वेदेन धर्मदेशनादिभिः । तच्च भगवतस्तीर्थकरस्यैव– यस्तीर्थकरो भविष्यति तस्यैव बध्यते बन्धमायाति । कदा ? इत्याह– सिद्धिगमनभवात् तृतीयभवं यावदवष्वक्यापसृत्य । इदमुक्तं भवति– अनेन बद्धेन भवत्रयमेव संसारेऽवतिष्ठते, ततः सिध्यति । एकस्तावत् स एव मनुष्यभवो यत्र तद् बध्यते, द्वितीयस्तु देवभवः, नरकभवो वा, तृतीयभवे तु तीर्थकरो भूत्वा सिध्यति । तच्च नियमाद् मनुष्यगतावेव प्रारम्भमाश्रित्य सम्यग्दृष्टिमनुष्यो बध्नाति, नान्यगतावन्यः । कथंभूतो मनुष्यः ? इत्याह– स्त्री, पुरुषः, इतरो वा पुरुषनपुंसकवेदको मन्त्रादिकारणैरुपहतपुरुषवेदः सन् यो नपुंसकः, न तु क्लिष्टः पण्डकादिरित्यर्थः । कथंभूतः पुनः स्त्र्यादिः ? इत्याह– सम्यग्दर्शनादिगुणयुक्तत्वात् शुभलेश्यः । कैः पुनः कारणैः सोऽपि बध्नाति ? इत्याह– 'अरहंत-सिद्ध-पवयण' इत्यादिना पूर्वमभिहितैर्बहुलैः पुनः पुनरासेवितैः संपूर्णैर्विंशत्या कारणैः, अन्यतरैर्वैक-द्वि-त्र्यादिभिरतिपुष्टिं नीतैरिति ॥ १२२३ ॥ २१२४ ॥

एवं तीर्थकृतः सामायिकाध्ययनभाषणकारणमभिधाय, अथ गणभृतामाशङ्काद्वारेण तच्छ्रवणकारणमभिधित्सुराह—

[3]गोयममाई सामाइयं तु किंकारणं निसामेंति । नाणस्स तं तु सुन्दर-मङ्गुलभावाण उवलद्धी ॥ २१२५ ॥
होइ पवित्ति-निवित्ती संजम-तव पावकम्मअग्गहणं । कम्मविवेगो य तहा कारणमसरीरया चेव ॥२१२६॥
कम्मविवेगो असरीरयाइ असरीरयाऽणबाहाए । होअणबाहनिमित्तं अवेयणु अणाउलो निरुओ ॥२१२७॥
निरुयत्ताए अयलो अयलत्ताए य सासओ होइ । सासयभावमुवगओ अव्वाबाहं सुहं लहइ ॥ २१२८ ॥

---

१ नियमाद् मनुष्यगतौ स्त्री पुरुष इतरो वा शुभलेश्य । आसेवितबहुलैर्विंशत्या अन्यतरै ॥ २१२४ ॥ २ आ० नि० पृ० २८ ।
३ गौतमादय सामायिक तु किंकारण निशमयन्ति । ज्ञानाय तत्तु सुन्दर-मङ्गुल(तदितर)भावानामुपलब्धये ॥ २१२५ ॥
भवत प्रवृत्ति-निवृत्ती सयम-तपसो पापकर्माग्रहणम् । कर्मविवेकश्च तथा कारणमशरीरता चैव ॥ २१२६ ॥
कर्मविवेकोऽशरीरताया अशरीरताऽनाबाधायाः । भवत्यनाबाधनिमित्तमवेदनोऽनाकुलो नीरुक् ॥ २१२७ ॥
निरुक्तयाऽचलोऽचलतया च शाश्वतो भवति । शाश्वतभावमुपगतोऽव्याबाध सुख लभते ॥ २१२८ ॥

व्याख्या– गौतमादयो गणधराः किंकारणं किंनिमित्तं किंप्रयोजनं सामायिकं निशमयन्ति शृण्वन्ति ? इत्याह– 'नाणस्स त्ति' विभक्तिव्यत्ययाच्चतुर्थीह द्रष्टव्या, सा च तादर्थ्ये, ततश्च ज्ञानार्थं ज्ञानायेत्यर्थः, तेषां भगवद्वदनारविन्दनिर्गतं सामायिकमिदं श्रुत्वा तदर्थविषयं ज्ञानमुत्पद्यत इति भावः। तत्तु ज्ञानं सुन्दर-मङ्गुलभावानां शुभा-ऽशुभपदार्थानामुपलब्धये उपलब्धिनिमित्तं भवति। तस्याश्च शुभा-ऽशुभपदार्थोपलब्धेः सकाशात् शुभेषु प्रवृत्तिः, इतरेभ्यस्तु निवृत्तिर्भवति । ते च निवृत्ति-प्रवृत्ती 'संजम-तव त्ति' संयम-तपसोः कारणं निमित्तं भवतः, अशुभनिवृत्तिः संयमकारणम्, शुभप्रवृत्तिस्तु तपःकारणमित्यर्थः। तयोश्च संयम-तपसोः पापकर्मणोऽग्रहणं, तथा, कर्मविवेकश्च कर्मनिर्जरारूपो यथासंख्यं कारणं निमित्तं प्रयोजनमिति यावत्। कर्मविवेकस्य च कारणं प्रयोजनमशरीरतैव चेति। अथ विवक्षितमर्थमुक्तानुवादेन प्रतिपादयन्नाह– कर्मविवेकः कर्मपृथग्भावोऽशरीरतायाः कारणम्। अशरीरता पुनरनाबाधतायाः कारणं भवति। 'होअणवाहनिमित्तं ति' अनाबाधतानिमित्तमनाबाधताकारणमनाबाधतया हेतुभूतयेत्यर्थः, अवेदनो वेदनारहितो भवति जीवः। अवेदनत्वाच्चानाकुलोऽविह्वलो भवति। रोगाद्यनाकुलत्वाच्च नीरुक् समस्तभावरोगरहितो भवति। नीरुक्तया पुनरचलः, अचलतया च तत्रैव मुक्तिक्षेत्रे शाश्वतो नित्यो भवति। शाश्वतभावं चोपगतः सन्नव्याबाधसुखं लभते। इत्थं पारम्पर्येणाव्याबाधमुक्तिसुखनिमित्तं सामायिकश्रवणं सिद्धम्। इति निर्युक्तिगाथादशकार्थः ॥ २१२५ ॥ २१२६ ॥ २१२७ ॥ २१२८ ॥

एताश्च गाथाः सुगमत्वात् संक्षेपतो भाष्यकारः किञ्चिद् व्याचिख्यासुराह—

[2]तित्थयरनामकम्मक्खयस्स कारणमिदं जिणिंदस्स। सामाइयाभिहाणं नाणस्स उ गोयमाईणं ॥ २१२९ ॥

तं पि सुभेयरभावोवलद्धिए सा पवित्ति-नियमाणं। एवं नेयं कमसो पुव्वं पुव्वं परनिमित्तं ॥ २१३० ॥

इदं सामायिकाभिधानं सामायिकभाषणं जिनेन्द्रस्य तीर्थकरस्य भगवतस्तीर्थकरनामकर्मक्षयस्य कारणं हेतुः। गौतमादीनां पुनर्ज्ञानस्य 'तच्छ्रवणं कारणम्' इति गम्यते। तदपि ज्ञानं शुभा-ऽशुभभावोपलब्धेः कारणम्, एषापि प्रवृत्ति-नियमयोः प्रवृत्ति-निवृत्त्योः कारणम्। एवं क्रमशः क्रमेण पूर्वं परस्योत्तरस्य निमित्तं तावज्ज्ञेयं यावत् शाश्वतत्वादव्याबाधं मुक्तिसुखं लभते। इति गाथाद्वयार्थः। उक्तं कारणद्वारम् ॥ २१२९ ॥ २१३० ॥

१ घ छ 'लम्भाय नि'। २ तीर्थकरनामकर्मक्षयस्य कारणमिद जिनेन्द्रस्य। सामायिकाभिधान ज्ञानस्य तु गौतमादीनाम् ॥ २१२९ ॥
तदपि शुभे-तरभावोपलब्धे सा प्रवृत्ति-नियमयो। एव ज्ञेयं क्रमश पूर्वं पूर्वं परनिमित्तम् ॥ २१३० ॥

अथ प्रत्ययद्वारमाह—

[1]पच्चयनिक्खेवो खलु दव्वम्मी तत्तमासगाईओ । भावम्मि ओहिमाई तिविहो पगयं तु भावेणं ॥२१३१॥

केवलनाणि त्ति अहं अरिहा सामाइयं परिकहेइ । तेसिं पि पच्चओ खलु सव्वण्णू तो निसामिंति ॥२१३२॥

प्रत्याययतीति प्रत्ययः, प्रत्ययनं वा प्रत्ययस्तन्निक्षेपस्तन्न्यासः । खलुशब्दस्यापिशब्दार्थत्वात् सोऽपि तन्निक्षेपः कारणनिक्षेपवद् नाम-स्थापनादिभेदाच्चतुर्विधः । तत्र नाम-स्थापने प्रतीते । द्रव्ये द्रव्यविषयः प्रत्ययो ज्ञशरीर-भव्यशरीररूपः सुगमः । तद्व्यतिरिक्तस्तु तप्तमाषकादिः, आदिशब्देन घटतन्दुलचर्वणादिदिव्यपरिग्रहः । द्रव्यं च तत् प्रत्याय्य प्रतीतिहेतुत्वात् प्रत्ययश्च द्रव्यप्रत्ययस्तप्तमाषकादिरेव, तज्जो वा प्रत्याय्यपुरुषगतप्रत्ययः । 'भावम्मि त्ति' भावे भावप्रत्यये विचार्येऽवध्यादिस्त्रिविधो भावप्रत्ययः । अवधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानत्रयलक्षणो बाह्यलिङ्गानपेक्ष एव प्रत्याययति, अतस्तात्त्विकप्रत्ययत्वाद् भावप्रत्ययस्त्रिविध इत्यर्थः । मति-श्रुते तु बाह्यलिङ्गं करणमपेक्ष्य प्रत्याययतः, न साक्षात्, अतः किलात्र न विवक्षिते । प्रकृतं प्रस्तुतोपयोगस्तु सामायिकमङ्गीकृत्य भावेन भावप्रत्ययेनेति । अत एव 'केवलज्ञान्यहम्' इति स्वकीयादेव केवललक्षणाद् भावप्रत्ययादर्हन् साक्षादेव सामायिकार्थमुपलभ्य सामायिकं परिकथयति, तेषामपि श्रोतॄणां गणधरादीनां हृद्गताशेषसंशयपरिच्छित्त्या 'सर्वज्ञः' इति प्रत्ययो बोधनिश्चयो भवति । ततो यस्मात् सर्वज्ञप्रत्ययात् ते निशमयन्ति शृण्वन्ति सामायिकम्, अत एव यत् कैश्चिदुच्यते—

"सर्वज्ञोऽसाविति ह्येतत् तत्कालेऽपि बुभुत्सुभिः । तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ? ॥ १ ॥"

इत्यादि, तद् व्युदस्तं भवति, अन्यथा 'चतुर्वेदोऽयम्' इत्यादिलोकव्यवहारानुपपत्तेः । इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥२१३१॥२१३२॥

अथ भाष्यम्—

[2]दव्वस्स दव्वओ वा दव्वेण व दव्वपच्चओ नेओ । तव्विवरीओ भावे सो वि हु नाणाइओ तिविहो ॥२१३३॥

---

१ प्रत्ययनिक्षेपः खलु द्रव्ये तप्तमाषकादिकः । भावेऽवध्यादिस्त्रिविधः प्रकृतं तु भावेन ॥ २१३१ ॥
केवलज्ञानीत्यहमर्हन् सामायिकं परिकथयति । तेषामपि प्रत्ययः खलु सर्वज्ञस्ततो निशमयन्ति ॥ २१३२ ॥

२ द्रव्यस्य द्रव्यतो वा द्रव्येण वा द्रव्यप्रत्ययो ज्ञेयः । तद्विपरीतो भावे सोऽपि खलु ज्ञानादिकस्त्रिविधः ॥ २१३३ ॥

प्रत्याय्यपुरुषलक्षणस्य प्रत्ययः प्रतीतिर्द्रव्यप्रत्ययः, तथा, द्रव्यात् तप्तमाषकादेः, द्रव्येण वा घटादिना प्रत्ययो द्रव्यप्रत्ययो ज्ञेयः। यस्तु बाह्यद्रव्याद् बाह्यद्रव्येण वा न क्रियते, किन्तु तद्विपरीतस्तन्निरपेक्ष एव साक्षादुपलम्भाद् भवति स भावरूपः प्रत्ययो भावप्रत्ययः। स चावधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानभेदात् त्रिविध इति। अनेनैव च भावप्रत्ययेनेहाधिकारः ॥ २१३३ ॥

तथा चाह—

[1]केवलनाणित्तणओ अप्प च्चिय पच्चओ जिणिंदस्स। तप्पच्चक्खत्तणओ तत्तो च्चिय गोयमाईणं ॥२१३४॥

जिनेन्द्रस्य तीर्थकरस्य केवलज्ञानित्वात् सामायिकार्थं साक्षादुपलभ्य कथयत आत्मैव प्रत्ययो नान्यः, केवलज्ञानात्मना भावप्रत्ययावष्टम्भेनैव तस्य सामायिकप्ररूपणादिति। गौतमादीनामपि श्रोतॄणां तत एव केवलज्ञानलक्षणाद् भावप्रत्ययात् 'सामायिक-श्रवणम्' इति गम्यते। कुतः? इत्याह– तस्य केवलज्ञानिनः प्रत्यक्षत्वं तत्प्रत्यक्षत्वं तस्मात्। इदमुक्तं भवति– सर्वसंशयपरिच्छेदादिना 'केवलज्ञान्यसौ' इत्यनुभवप्रत्यक्षद्वारेणैव गौतमादयोऽवगच्छन्त्येव। ततस्तेषामपि वस्तुतः केवलज्ञानलक्षणभावप्रत्ययादेव सामायिकश्रवणं प्रवर्तत इति ॥ २१३४ ॥

आह– ननु कथमवध्यादिरेव त्रिविधो भावप्रत्ययः, यावता मति-श्रुते अपि प्रत्यायनफलत्वात् कथं न भावप्रत्ययः? इत्याह—

[2]जेणाइंदियमिट्ठं सामइयं तोऽवहाइविसयं तं। न उ मइ-सुयपच्चक्खं जं ताइं परोक्खविसयाइं ॥२१३५॥

येन यस्मात् कारणाज्जीवपर्यायत्वात्, जीवस्य चामूर्तत्वादतीन्द्रियमिन्द्रियविषयो न भवति सामायिकम्, इतीष्टं तत्त्ववेदिनाम्, तस्मादवध्यादिज्ञानानामेव तद्विषयः। मति-श्रुतप्रत्यक्षं तु तद् न भवति, यद् यस्मात् ते मति-श्रुते परोक्षार्थविषये, इन्द्रियद्वारेणैवोत्पत्तेरिति ॥ २१३५ ॥

अत्र प्रेरकः प्राह—

[3]जुत्तमिह केवलं चेव पच्चओ नोहि-माणसे नाणं। पोग्गलमेत्तविसयओ सामाइयारूवया जं च ॥२१३६॥

---

१ केवलज्ञानित्वत आत्मैव प्रत्ययो जिनेन्द्रस्य। तत्प्रत्यक्षत्वतस्तत एव गौतमादीनाम् ॥ २१३४ ॥

२ येनातीन्द्रियमिष्ट सामायिक ततोऽवध्यादिविषय तत्। न तु मति श्रुतप्रत्यक्षं यत् ते परोक्षविषये ॥ २१३५ ॥

३ युक्तमिह केवलमेव प्रत्ययो नावधि-मानसे ज्ञाने। पुद्गलमात्रविषयत सामायिकारूपता यच्च ॥ २१३६ ॥

ननु यद्येवम्, तर्हि जीवपर्यायत्वादमूर्तत्वेन सामायिकं केवलज्ञानस्यैव विषयः। अतस्तदेवैकं भावप्रत्ययो युक्तम्, न त्ववधि-मनःपर्यायज्ञाने, तयोः पुद्गलमात्रविषयत्वात्- रूपिद्रव्यविषयत्वादित्यर्थः। सामायिकमपि पौद्गलिकं भविष्यति, न, इत्याह- यद् यस्माच्चारूपताऽमूर्तता सामायिकस्य, जीवपर्यायत्वादित्युक्तमेवेति ॥ २१३६ ॥

सूरिराह—

[1]जं लेसापरिणामो पायं सामाइयं भवत्थस्स। तप्पच्चक्खत्तणओ तेसिं तो तं पि पच्चक्खं ॥ २१३७ ॥

यद् यस्माद् भवस्थस्य जन्तोः संबन्धि प्रायो द्रव्यलेश्याजनित एव परिणामोऽध्यवसायः सामायिकम्। सिद्धस्यालेश्यापरिणामोऽपि सम्यक्त्वसामायिकं भवति, अतस्तद्व्यवच्छेदार्थं भवस्थग्रहणम्। भवस्थस्याप्ययोगिकेवलिनोऽलेश्यापरिणामरूपे अपि सम्यक्त्व-चारित्रसामायिके भवतः, ततस्तन्निरासार्थं प्रायोग्रहणम्, यस्मात् प्रायो द्रव्यलेश्याजनित एव परिणामो भवस्थस्य सामायिकम्। 'तो तं पच्चक्खं ति' ततस्तदपि सामायिकं प्रत्यक्षम्। केषाम्? इत्याह- 'तेसिं ति' तेषामवधि-मनःपर्यायज्ञानिनाम्। कुतः? इत्याह- 'तप्पच्चक्खत्तणउ त्ति' तासां द्रव्यलेश्यानां प्रत्यक्षत्वं तत्प्रत्यक्षत्वं तस्मात् तत्प्रत्यक्षत्वात्। इदमुक्तं भवति- अवधि-मनःपर्यायज्ञानिनोऽपि सामायिकपरिणामजनकानि लेश्याद्रव्याणि साक्षात् पश्यन्ति। ततस्तद्द्वारेण तज्जनितपरिणामरूपं सामायिकमपि तेषां प्रत्यक्षमुच्यते। मति-श्रुते तु साक्षाद् न किञ्चित् पश्यत इत्येतावता भेदेन तयोर्भावप्रत्यक्षत्वं नोक्तमिति ॥ २१३७ ॥

एवमप्यन्यदनिष्टमापादयन्नाह परः—

[2]ओहाइपच्चयं चिय जइ तं न सुयं पि पच्चओ पत्तो। पच्चक्खनाणिवज्जस्स तेण वयणं न सद्धेयं ॥२१३८॥

ननु यद्युक्तन्यायेनावध्यादिज्ञानत्रयप्रत्ययमेव सामायिकम्, ततः श्रुतज्ञानमपि हन्त! न प्रत्ययः प्राप्तः। मा प्रापत्, किं नः क्षूयते? इति चेत्। उच्यते- तेन ततः प्रत्यक्षमवधि-मनःपर्यय-केवलरूपं ज्ञानं येषां ते प्रत्यक्षज्ञानिनस्तद्वर्जस्य तान् वर्जयित्वाऽन्यस्य कस्यापि वचनं न श्रद्धेयं प्राप्नोति। न चैतदस्ति, चतुर्दशपूर्वधरादिवचनस्य प्रमाणत्वेनोक्तत्वादिति ॥ २१३८ ॥

अत्रोत्तरमाह—

---

१ यल्लेश्यापरिणाम प्राय सामायिक भवस्थस्य। तत्प्रत्यक्षत्वतस्तेषा ततस्तदपि प्रत्यक्षम् ॥ २१३७ ॥
२ अवध्यादिप्रत्ययमेव यदि तद् न श्रुतमपि प्रत्यय. प्राप्त। प्रत्यक्षज्ञानिवर्जस्य तेन वचन न श्रद्धेयम् ॥ २१३८ ॥

सुयमिह सामइयं चिय पच्चइयं तं जओ य तव्वयणं । पच्चक्खनाणिणो च्चिय पच्चायणमेत्तवावारं ॥२१३९॥

ननु श्रुतं श्रुतज्ञानं यत् त्वया गणधरादिसम्बद्धं प्रत्ययत्वेन गीयते, तदिह श्रुतसामायिकमेव, सामायिकहेतुत्वात्, न पुनरन्यत् किञ्चित् । तच्च प्रत्ययिकं प्रतीयतेऽर्थो यस्मादसौ प्रत्ययोऽवध्यादिज्ञानत्रयलक्षणः स प्रत्यायकत्वेन यस्यास्तीति प्रत्ययिकं सर्वाभिलाप्यार्थगोचरं सर्वद्रव्यासर्वपर्यायविषयं श्रुतज्ञानमित्यादिरूपेण केवलादिज्ञानत्रयप्रत्याय्यं, न तु केवलादिज्ञानत्रयवत् स्वयमेव तत्प्रत्यय इत्यर्थः, ततः कथमत्र भावप्रत्ययत्वेन तदधिक्रियते ? । अथ वचनरूपं द्रव्यश्रुतं त्वया प्रत्ययोऽभिधीयते । तदप्ययुक्तम् । कुतः ? इत्याह– 'जं तओ य तव्वयणमित्यादि' यतश्च तस्य प्रत्यक्षज्ञानिनो व्याख्याविधिप्रवृत्तस्य वचनं तद्वचनम् । कथंभूतम् ? इत्याह– प्रत्यक्षज्ञानिन एव प्रत्यायनमात्रमेव परावबोधनमात्रमेव व्यापारो यस्य तत् प्रत्यायनमात्रव्यापारम् । अतः केवलिप्रयुक्तत्वेन श्रद्धीयमानत्वात् तदपि प्रत्ययः, न तु केवलादिवत् स्वयमेवेति ॥ २१३९ ॥

यद्येवम्, तर्हि किमिह स्थितम् ?– किं श्रुतं सर्वथैव प्रत्ययत्वेन नेहाधिकर्तव्यम् ? इत्याह—

ओहाइपच्चओ त्ति य भणिए तो तं पि पच्चओऽभिहियं । ओहाइतिगं च कहं तदभावे पच्चओ होज्जा ? ॥२१४०॥

ततस्तदपि श्रुतं प्रत्ययोऽभिहितं प्रत्ययत्वेनाऽत्राधिकृतं भवति । किं साक्षात् ?। नैवम्, सामर्थ्यात् । कथम् ? इत्याशङ्क्याह– 'अवध्यादिस्त्रिविधोऽत्र प्रत्ययोऽधिक्रियते' इति भणितेऽर्थापत्तेः श्रुतमपि प्रत्ययो गम्यते । किं पुनस्तदन्तरेण नोपपद्यते ? इत्याह– अन्यथा तदभावे श्रुताभावेऽवध्यादि ज्ञानत्रयमपि कथं प्रत्ययो भवेत् ? । इदमुक्तं भवति– 'अवध्यादित्रयं प्रत्ययः' इति द्रव्यश्रुतेनैव परस्य प्रत्याय्यते, तदभावे त्ववध्यादीनि मूकत्वादात्मनः प्रत्ययत्वं परस्य प्रतिपादयितुं न शक्नुयुः, न चाप्रतिपादितं तत्प्रत्ययत्वं सिध्येत्, द्रव्यश्रुतमपि चोपचारात् श्रुतज्ञानेऽन्तर्भवति; अतोऽवध्यादिप्रत्ययत्वसाधकत्वात् श्रुतस्यापीह प्रत्ययत्वमवगन्तव्यम्; उक्तं च,—

"सुयनाणे उ निउत्त केवले तयणतर । अप्पणो य परेसिं च जम्हा त परिभावग ॥ १ ॥"

इति । तदेवमवध्यादयस्त्रयः प्रत्ययाः साक्षादुक्ताः, श्रुतप्रत्ययस्तु सामर्थ्यादभिहितः ॥ २१४० ॥

---

१ श्रुतमिह सामायिकमेव प्रत्ययिक तद् यतश्च तद्वचनम् । प्रत्यक्षज्ञानिन एव प्रत्यायनमात्रव्यापारम् ॥ २१३९ ॥

२ अवध्यादिप्रत्यय इति च भणिते ततस्तदपि प्रत्ययोऽभिहितम् । अवध्यादित्रिक च कथ तदभावे प्रत्ययो भवेत् ? ॥ २१४० ॥

३ श्रुतज्ञाने तु नियुक्त केवले तदनन्तरम् । आत्मनश्च परेषा च यस्मात् तत् परिभावकम् ॥ १ ॥

अथवा, अन्यथा 'त्रयः प्रत्यया भवन्ति' इत्याह—

[1]आया गुरवो सत्थं ति पच्चया वादिमो च्चिय जिणस्स । सपच्चक्खत्तणओ सीसाण उ तिप्पयारो वि॥२१४१॥

'वा' इत्यथवा, आत्मा गुरवः शास्त्रमित्येवं त्रयः प्रत्ययाः। तत्रादिम आद्य एवात्मलक्षणः प्रत्ययो जिनस्य, केवलित्वेन स्वप्रत्यक्षत्वात्, आत्मावष्टम्भेनैव जिनः सामायिकं कथयतीत्यर्थः। शिष्याणां तु गणधर-तच्छिष्य-प्रशिष्यादीनामात्म-गुरु-शास्त्रलक्षणस्त्रिप्रकारोऽपि प्रत्ययो विज्ञेय इति ॥ २१४१ ॥

तत्र सर्वोऽपि प्रेक्षावान् 'युक्तमिदम्' इत्यात्मना ज्ञात्वैव प्रायः सामायिकप्ररूपण-श्रवणादिकार्ये प्रवर्तत इत्यात्मप्रत्ययत्वं शिष्येष्वप्यस्तीति पश्चाद् वक्ष्यति। अतो यथा गुरुप्रत्ययस्तथा दिदर्शयिषुर्गणधरापेक्षं तावदाह—

[2]ऐस गुरू सव्वण्णू पच्चक्खं सव्वसंसयच्छेया । भय-राग-दोसरहिओ तल्लिंगाभावओ जं च ॥२१४२॥

अणुवकयपराणुग्गहपरो पमाणं च जं तिहुयणस्स । सामाइयउवएसे तम्हा सद्धेयवयणो त्ति ॥२१४३॥

गणधराणां तीर्थकरो गुरुः। ततस्ते तत्प्रत्ययत्वेन सामायिकं शृण्वन्ति। किं विचिन्त्य ते तस्य प्रत्ययत्वमुपकल्पयन्ति ? इत्याह– एषोऽस्माकं गुरुः सर्वज्ञः प्रत्यक्षमनुभवसिद्धः सर्वसंशयच्छेदात्। अपरं च भय-राग-द्वेषरहितोऽयम्, शस्त्रपरिग्रहा-ऽङ्गनासंनिधान-वदनकार्ष्ण्यादितल्लिङ्गाभावात्। ततः सर्वज्ञत्वात्, भय-रागादिदोषरहितत्वाच्च नायमनृतं कदाचिदपि भाषते, अतः सामायिकोपदेशे श्रद्धेयवचन इति संबन्धः। तथा, अनुपकृत आत्मोपकारे निरपेक्ष एव परानुग्रहपरः, प्रमाणं च सकलत्रिभुवनस्य यस्मात्, ततः सामायिकोपदेशेऽस्माकं श्रद्धेयवचनः। एवं जम्बू-प्रभवादीनामपि शिष्य-प्रशिष्याणां निजनिजगुरुषु संभवद्गुणोद्भावनपूर्वकं सामायिकश्रवणप्रत्ययत्वं भावनीयम् ॥ २१४२ ॥ २१४३ ॥

शास्त्रस्य कथं ते प्रत्ययत्वमवगम्य प्रवर्तन्ते ? इत्याह—

[3]सत्थं च सव्वसत्तोवगारि पुव्वावराविरोहीदं । सव्वगुणादाणफलं सव्वं सामाइयज्झयणं ॥ २१४४ ॥

---

१ आत्मा गुरव शास्त्रमिति प्रत्यया वाऽऽदिम एव जिनस्य । स्वप्रत्यक्षत्वत शिष्याणा तु त्रिप्रकारोऽपि ॥ २१४१ ॥

२ एष गुरु सर्वज्ञ प्रत्यक्ष सर्वसशयच्छेदात् । भय राग द्वेषरहितस्तल्लिङ्गाभावतो यच्च ॥ २१४२ ॥
अनुपकृतपरानुग्रहपर प्रमाण च यत् त्रिभुवनस्य । सामायिकोपदेशे तस्मात् श्रद्धेयवचन इति ॥ २१४३ ॥

३ शास्त्र च सर्वसत्त्वोपकारि पूर्वापराविरोधीदम् । सर्वगुणादानफल सर्वं सामायिकाध्ययनम् ॥ २१४४ ॥

'शास्त्रं चेदं सर्वसत्त्वोपकारि, तथा, पूर्वापराविरोधि, सर्वगुणग्रहणफलं च सर्वमप्येतत् सामायिकाध्ययनम्, अतः प्रमाणमस्माकम्' इत्येवं शास्त्रस्य प्रत्ययत्वमवधार्य तच्छ्रवणे प्रवर्तन्ते शिष्याः। आह– ननु श्रुतस्य शास्त्रस्य प्रथममेव कथं सर्वसत्त्वोपकारकत्वादीन् गुणान् शिष्या जानन्ति ?। सर्वं शास्त्रं ज्ञात्वा जानन्तीति चेत्। तदयुक्तम्, श्रुते शास्त्रे तत्प्रत्ययाध्यवसायस्य निष्फलत्वात्, तमन्तरेणापि तच्छ्रवणस्य प्रवृत्तत्वात्। नैतदेवम्, यतो वर्णिकामात्रहेतोः कियदपि शास्त्रं श्रुत्वा तद्गुणान् विदन्ति शिष्याः, ततः शेषं शृण्वन्ति, आदिवाक्याद् वा समुदायार्थं वा गुर्वादिभ्यः श्रुत्वाऽश्रुतेऽपि शास्त्रे तद्गुणान् ज्ञात्वा तच्छ्रवणे प्रवर्तन्त इत्यदोष इति ॥२१४४॥

अथ शिष्याणामात्मप्रत्ययत्वमाह—

बुज्झामो णं निजमिव विण्णाणं संसयादभावाओ। कम्मक्खओवसमओ य होइ सप्पच्चओ तेसिं ॥२१४५॥

बुध्यामहे– संविज्ञानरूपतया सामायिकाध्ययनमवगच्छामः। किमिव ? इत्याह– निजमिव घटादिविज्ञानमिति। एवंभूतः स्वप्रत्यय आत्मप्रत्ययस्तेषां शिष्याणां भवति। कुतो हेतोः पुनरयं स्वप्रत्ययस्तेषां भवति ? इत्याह– 'संशयाद्यभावात्' संशय-विपर्यया-ऽनध्यवसायाभावत्वेनास्याध्ययनस्य तेषां सिद्धत्वादित्यर्थः। कर्मक्षयोपशमाद् वा कुतश्चिदेवंभूतः स्वप्रत्ययस्तेषां भवति॥ इति त्रयोदशगाथार्थः ॥२१४५॥

अथ लक्षणद्वारमाह—

नामं ठवणा दविए सरिसे सामन्नलक्खणा-ऽऽगारे। गइरागइ-नाणत्ती निमित्त उप्पाय-विगई य ॥ २१४६ ॥
वीरियभावे य तहा लक्खणमेयं समासओ भणियं। अहवा वि भावलक्खण चउव्विहं सद्दहणमाई ॥२१४७॥
सद्दहण जाणणा खलु विरई मीसं च लक्खणं कहए। ते वि निसामिंति तहा चउलक्खणसंजुअं चेव॥२१४८॥

लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं पदार्थानां स्वरूपं, तच्च नामादिभेदाद् द्वादशधा ॥ २१४६ ॥ २१४७ ॥ २१४८ ॥

अत्र नाम-स्थापनालक्षणे व्याचिख्यासुराह भाष्यकारः—

---

१ बुध्यामहे निजमिव विज्ञान सशयाद्यभावात्। कर्मक्षयोपशमतश्च भवति स्वप्रत्ययस्तेषाम् ॥ २१४५ ॥

२ नाम स्थापना द्रव्ये सदृशे सामान्यलक्षणा-ऽऽकारौ। गत्यागति नानात्वे निमित्तमुत्पाद-विगती च ॥ २१४६ ॥
वीर्यभावे च तथा लक्षणमेतत् समासतो भणितम्। अथवाऽपि भावलक्षण चतुर्विध श्रद्धानादि ॥ २१४७ ॥
श्रद्धान ज्ञानज्ञा खलु विरतिर्मिश्र च लक्षण कथयति। तेऽपि निशमयन्ति तथा चतुर्लक्षणसयुतमेव ॥ २१४८ ॥

लक्खणमिह जं नामं जस्स व लक्खिज्जए व जो जेणं। ठवणागारविसेसो विण्णासो लक्खणाणं वा ॥२१४९॥

इह 'लक्षणम्' इति यल्लकारादिवर्णत्रयावलीमात्रं तद् नामैव लक्षणं नामलक्षणम् । अथवा, 'जस्स व त्ति' यस्य वा कस्यचिज्जीवादेः 'लक्षणम्' इति नाम क्रियते तद् वस्तु नाम्ना हेतुभूतेन लक्षणं नामलक्षणम् । अथवा, नाम-तद्वतोरभेदाद् नाम च तल्लक्षणं च नामलक्षणम् । 'लक्खिज्जए व जो जेणं ति' यो वा स्तम्भ-कुम्भा-ऽम्भोरुहादिः पदार्थो निजेन स्तम्भ-कुम्भादिनाम्ना लक्ष्यते ज्ञायते तैस्तम्भादि नामलक्षणमुच्यते, लक्ष्यतेऽनेनेति कृत्वा। 'ठवण त्ति' स्थापनालक्षणमुच्यते । किं तत् ? इत्याह– लक्षणरूपस्य वर्णत्रयस्याकारविशेषः । अथवा, लक्षणानां स्वस्तिक-शङ्ख-चक्र-ध्वजादीनां यो मङ्गलपट्टादावक्षतादिभिर्न्यासो विरचना विधीयते तत् स्थापनालक्षणमिति ॥ २१४९ ॥

'दविए त्ति' द्रव्यलक्षणम् । तच्चागम-नोआगम-ज्ञशरीर-भव्यशरीररूपं सुगमम् । तद्व्यतिरिक्तं पुनराह—

लक्खिज्जइ जं जेणं दव्वं तं तस्स लक्खणं तं च । गच्चुवगाराईयं बहुहा धम्मत्थियाईणं ॥२१५०॥

यद् द्रव्यं धर्मास्तिकायादिकं लक्ष्यते येन तत् तस्य द्रव्यस्य लक्षणम्। तच्च गत्युपकारादिकं धर्मास्तिकायादीनां संवन्धि बहुभेदं विज्ञेयमिति ॥ २१५१ ॥

अथान्येषां सादृश्य-सामान्यादिलक्षणानां सामान्येन भावार्थमाह—

किंचिम्मित्तविसिट्ठं एयं चिय सेसलक्खणविसेसा । जं दव्वलक्खणं च्चिय भावो वि स दव्वधम्मो त्ति ॥२१५१॥

इदमेव च द्रव्यलक्षणं किञ्चिन्मात्रविशिष्टं सत् शेषाः सादृश्य-सामान्यादयो नव लक्षणभेदा भवन्ति। कुतः ? इत्याह– यद् यस्मात् स वक्ष्यमाणो भावोऽपि भावलक्षणरूपो द्रव्यधर्मत्वाद् द्रव्यं लक्ष्यतेऽनेनेति कृत्वा द्रव्यलक्षणमेव, आसतां पुनः शेषाः सादृश्य-सामान्यादयो लक्षणभेदा इति ॥ २१५१ ॥

तदेवं सामान्येन सादृश्यादिलक्षणभेदान् व्याख्याय विशेषतोऽपि 'सरिसे त्ति' सादृश्यलक्षणस्वरूपं विवृण्वन्नाह—

---

१ लक्षणमिह यद् नाम यस्य वा लक्ष्यते वा यो येन । स्थापनाऽऽकारविशेषो विन्यासो लक्षणानां वा ॥ २१४९ ॥ २ घ. छ 'न घट-स्तम्भादि'। ३ घ छ. 'तद् घटादि'। ४ लक्ष्यते यद् येन द्रव्य तत् तस्य लक्षण तच्च । गत्युपकारादिक बहुधा धर्मास्तिकायादीनाम् ॥ २१५० ॥
५ किञ्चिन्मात्रविशिष्टमेतदेव शेषलक्षणविशेषा । यद् द्रव्यलक्षणमेव भावोऽपि स द्रव्यधर्म इति ॥ २१५१ ॥

तुल्लागारदरिसणं सरिसं दव्वस्स लक्खणं तं पि । जह घडतुल्लागारो घडो त्ति तह सव्वमुत्तीसु ॥२१५२॥

यद् घ्यादिवस्तूनां तुल्यस्याकारस्य दर्शनं तदिह 'सरिसं ति' सादृश्यमुच्यते । द्रव्यस्य तदपि लक्षणम् । तेनापि हि 'सदृशममुकस्येदम्' इति व्यपदेशहेतुत्वाद् द्रव्यं लक्ष्यत इति, एतदपि सामान्यतो द्रव्यलक्षणमेव, विशेषतस्तु सादृश्यलक्षणमुच्यत इतीह भावार्थः । एवमुत्तरत्रापि सामान्यतो द्रव्यलक्षणता विशेषतस्तु वक्ष्यमाणतत्तद्विशेषलक्षणता द्रष्टव्येति । उदाहरणमाह– यथैकेन दृश्यमानघटेन तुल्याकारोऽन्योऽपि सर्वो घट इति । एवमनेनैव प्रकारेण सर्वासु मूर्तिषु सर्वेष्वपि मूर्तवस्तुषु यस्य येन सादृश्यं घटते, तत् सर्वं सादृश्यलक्षणमिति ॥ २१५२ ॥

अथ 'सामण्णलक्खण त्ति' सामान्यलक्षणव्याख्यानमाह––

सामण्णमप्पियमणप्पियं च तत्थंतिमं जहा सिद्धो । सिद्धस्स होइ तुल्लो सव्वो सामण्णधम्मेहिं ॥२१५३॥

एगसमयाइसिद्धत्तणेण पुणरप्पिओ स तस्सेव । तुल्लो सेसाऽतुल्लो सामण्ण-विसेसधम्मो त्ति ॥२१५४॥

व्याख्या– इह सामान्यं द्विधा– अर्पितमनर्पितं च । तत्रार्पितं विशेषितमुच्यते, अनर्पितं त्वविशिष्टम् । तत्रान्तिममविशिष्टं सामान्यं यथा सिद्धः सर्वोऽप्यन्यस्य सर्वस्यापि सिद्धस्य सत्त्व-द्रव्यत्व-प्रमेयत्वा-ऽमूर्तत्व-क्षीणकर्मत्वा-ऽनाबाधत्व-सिद्धत्वादिभिः सामान्यधर्मैस्तुल्यः समानो भवति । एक-द्वि-त्र्यादिसमयासिद्धत्वेन पुनरर्पितो विशेषितः स सिद्धः 'तस्सेव तुल्ल त्ति' तस्यैवैक-द्वि-त्र्यादिसमानसमयसिद्धस्यैव सिद्धस्य तुल्यः समानः, शेषस्य त्वसमानसमयसिद्धस्यातुल्योऽसमानः । ननु कथमेक एवायं सिद्धः सिद्धान्तरैस्तुल्योऽतुल्यश्च ? इत्याह– सामान्यरूपो विशेषरूपाश्च धर्मा यस्य स सामान्य-विशेषधर्मा इति हेतोः । न ह्यसौ यैरेव धर्मैस्तुल्यस्तैरेवातुल्यो येन विरोधः स्यात्, किन्तु समानधर्मैस्तुल्यो विशेषधर्मैः पुनरतुल्य इति भावः । यच्चेह सिद्धस्य सिद्धेन सह समानत्वं तत् सामान्यलक्षणमिति ॥ २१५३ ॥ २१५४ ॥

'आगारे त्ति' आकारलक्षणं व्याचिख्यासुराह––

१ तुल्याकारदर्शन सदृश द्रव्यस्य लक्षण तदपि । यथा घटतुल्याकारो घट इति तथा सर्वमूर्तिषु ॥२१५२ ॥

१ सामान्यमर्पितमनर्पित च तत्रान्तिम यथा सिद्ध । सिद्धस्य भवति तुल्य सर्व सामान्यधर्मै ॥ २१५३ ॥
एकसमयादिसिद्धत्वेन पुनरर्पित, स तस्यैव । तुल्य शेषातुल्य सामान्य विशेषधर्मेति ॥ २१५४ ॥

बाहिरचिट्ठागारो लक्खिज्जए तेण माणसाकूतं । आहारादिच्छा हत्थ-वयण-नेत्ताइसण्णाहिं ॥ २१५५ ॥

आक्रियत आकल्प्यते ज्ञायतेऽभिमेतं मनोविकल्पितं वस्त्वनेनेत्याकारो बाह्यचेष्टारूपः । तेन च मानसमाकूतमभिप्रेतं वस्तु लक्ष्यत इति लक्षणमसावुच्यते; तथाहि– राजादीनामाहारादीच्छा हस्त-वदन-नेत्रादिसंज्ञाभिर्लक्ष्यत एव विचक्षणैः, उक्तं च—

"आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्र-वक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ १ ॥"

इति ॥ २१५५ ॥

अथ 'गइरागइ त्ति' गत्यागतिलक्षणस्वरूपं प्रचिकटयिषुराह—

अवरोप्परं पयाणं विसेसणविसेसणिज्जया जत्थ । गच्चागई य दोण्हं गच्चागइलक्खणं तं तु ॥ २१५६ ॥

परस्परं द्वयोर्द्वयोः पदयोर्यत्र विशेषण-विशेष्यतयाऽऽनुकूल्येन गमनं गतिः । यथा 'जीवो भदन्त ! देवः' इति जीवमनूद्य देवत्वं पृच्छ्यते ; अत्र जीवपदाद् देवपदे आनुकूल्येन यथास्थित्या गतिः । तथा, प्रत्यावृत्त्या प्रातिकूल्येनागमनमागतिर्यथा 'देवो जीवः ?' इत्यत्र देवमनूद्य जीवत्वं पृच्छ्यत इतीह प्रत्यावृत्त्या देवपदाज्जीवपदे आगतिः । गतिश्चागतिश्च गत्यागती ताभ्यां ते वा लक्षणं तदेतद् गत्यागतिलक्षणम् । एतच्च चतुर्धा; तद्यथा– पूर्वपदव्याहतम्, उत्तरपदव्याहतम्, उभयपदव्याहतम्, उभयपदाव्याहतं चेति । तत्र पूर्वपदं व्याहतं व्यभिचारि यत्र तत् पूर्वपदव्याहतं लक्षणं पूर्वपदव्यभिचारीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि यथायोगं समासः ॥ २१५६ ॥

एतानेव चतुरो भङ्गान् सोदाहरणानाह भाष्यकारः—

पुव्वा-वरो-भएसुं वाहयमव्वाहयं च तं तत्थ । जीवो देवो देवो जीवो त्ति विगप्पनियमोऽयं ॥ २१५७ ॥

इह पूर्वपदव्याहतम्, अपरपदव्याहतम्, उभयपदव्याहतम्, उभयपदाव्याहतं चेति चतुर्धा तद्गत्यागतिलक्षणमुक्तम् । तत्र "जीवे भन्ते ! देवे, देवे जीवे ?। गोयमा ! जीवे सिय देवे, सिय नो देवे, देवे पुण नियमा जीवे" इति भुवनगुरुवचनाज्जीवो देव इति विशेषणविशेष्यभूते पदद्वये जीव इति पूर्वपदं देवत्वं व्यभिचरत्यपि, जीवस्य देवस्यादेवस्य च नारकादेर्दर्शनात् । 'देवः किं जीवः ?' इति

१ बाह्यचेष्टाऽऽकारो लक्ष्यते तेन मानसाकूतम् । आहारादीच्छा हस्त वचन-नेत्रादिसंज्ञाभि ॥ २१५५ ॥ २ क ग. 'भाषणेन '

३ परस्पर पदयोर्विशेषण विशेषणीयता यत्र । गत्यागतिश्च द्वयोर्गत्यागतिलक्षण तत् तु ॥ २१५६ ॥

४ पूर्वा-ऽपरो-भयेषु व्याहतमव्याहत च तत् तत्र । जीवो देवो देवो जीव इति विकल्पनियमोऽयम् ॥ २१५७ ॥

५ जीवो भगवन् ! देव , देवो जीव. ?। गौतम ! जीव स्याद् देव , स्याद् नो देव , देव पुनर्नियमाज्जीव. ।

शेषा०
८६॥

मत्यावृत्तौ देवो जीवत्वं न व्यभिचरत्येव, देवस्य नियमेन जीवत्वात् । तस्मात् पूर्वपदव्याहतो विकल्पनियमोऽयं भङ्गः, विकल्पो व्याहति-भजना व्यभिचार इत्यर्थः, नियमो निश्चयोऽव्यभिचार इत्यर्थः, ततश्च पूर्वपदविकल्पोपलक्षित उत्तरपदनियमो यत्रासौ विकल्पनियमः प्रथमभङ्ग इति ॥ २१५७ ॥

शेषं भङ्गत्रयं सोदाहरणं यथा—

जीवइ जीवो जीवो जीवइ नियमो मओ विगप्पो य । देवो भव्वो भव्वो देवो त्ति विगप्पमो दो वि ॥२१५८॥

जीवो जीवो जीवो जीवो त्ति दुगे वि गम्मए नियमो । जीवो जहोवओगो तहोवओगो य जीवो त्ति ॥२१५९॥

व्याख्या– 'जीवइ जीवो जीवो जीवइ' इत्यनेन द्वितीयभङ्गप्रतिपादकं भगवतीसूत्रं सूचितम् । तच्चेदम्–"[2]जीवइ भंते ! जीवे, जीवे जीवइ ? । गोयमा ! जीवइ ताव नियमा जीवे, जीवे पुण सिय जीवइ, सिय नो जीवइ' इति । इह 'जीवइ' शब्देन दशविधप्राणलक्षणं जीवनं जीवितव्यमुच्यते । तत्र जीवनं तावद् नियमाज्जीवः, अजीवे तस्य सर्वथाऽसंभवात्; जीवः पुनः स्याज्जीवति स्याद् न जीवति, सिद्धजीवस्य जीवनासंभवात् । अत इहोत्तरपदं व्याहतम्, व्यभिचारात्; पूर्वपदं त्वव्याहतं, जीवनस्य जीवमन्तरेणाभावात् । अत एवाह– 'नियमो मओ विगप्पो य त्ति' पूर्वपदेऽव्यभिचाराद् नियमो मतः, उत्तरपदे तु विकल्पो भजना व्याहतिर्व्यभिचार इत्यर्थः । ततश्च नियमेनोपलक्षितो विकल्पो यत्रासौ नियमविकल्पनामकोऽयमुत्तरपदव्याहतो द्वितीयो भङ्गः । 'देवो भव्वो भव्वो देवो त्ति' अनेनापि तृतीयभङ्गप्रतिपादकं प्रज्ञप्तिसूत्रं सूचितम्; तद्यथा– "[3]देवे णं भंते भवसिद्धिए, भवसिद्धिए देवे ? । गोयमा ! देवे सिय भवसिद्धिए, सिय अभव्वसिद्धिए; भवसिद्धिए वि सिय देवे, सिय नो देवे त्ति" । अत्र पूर्वपदवर्ती देवो भव्यत्वं व्यभिचरति, अभव्यस्यापि तस्य संभवात् । उत्तरपदवर्त्यपि भव्यो देवत्वं व्यभिचरति, अदेवस्यापि तस्य नरकादौ संभवात् । अत उभयपदव्याहतमिदम् । अत एवाह– 'विगप्पमो दो वि त्ति' इह प्राकृतशैल्या द्वयोरपि पदयोर्विकल्पो व्यभिचार इत्यर्थः । ततश्च विकल्पयुक्तो विकल्पो यत्रासौ

---

१ जीवति जीवो जीवो जीवति नियमाद् मतो विकल्पश्च । देवो भव्यो भव्यो देव इति विकल्पो द्वयोरपि ॥ २१५८ ॥
जीवो जीवो जीवो जीव इति द्विकेऽपि गम्यते नियम । जीवो यथोपयोगस्तथोपयोगश्च जीव इति ॥ २१५९ ॥

२ जीवति भगवन्' जीव, जीवो जीवति ? । गौतम' जीवति तावद् नियमाजीव, जीव पुन स्याज्जीवति, स्याद् नो जीवति । ३ देवो भगवन्' भवसिद्धिक, भवसिद्धिको देव ? । गौतम ! देव, स्याद् भवसिद्धिक,, स्यादभवसिद्धिक । भवसिद्धिकोऽपि स्याद् देव, स्याद् नो देव इति ।

विकल्पविकल्पनामकोऽयमुभयपदव्याहतस्तृतीयो भङ्ग इति । 'जीवो जीवो जीवो जीवो त्ति' इहापि व्याख्याप्रज्ञप्तिसूत्रमेतद् द्रष्टव्यम्; तद्यथा– "जीवे भंते ! जीवे, जीवे जीवे ?। गोयमा ! जीवे ताव नियमा जीवे, जीवे वि नियमा जीवे त्ति"। इह एकस्य जीवशब्दस्योपयोगो वाच्यः। ततश्चोपयोगो नियमाज्जीवः, जीवोऽपि नियमादुपयोगः, अत उभयपदाव्याहतमिदम्। अत एवाह– 'दुगे वि गम्मए नियमो इत्यादि' पदद्वयेऽप्यत्र नियमो गम्यते । ततश्च नियमान्वितो नियमो यत्रासौ नियमनियमाभिधान उभयपदाव्याहतश्चतुर्थो भङ्ग इति ॥ २१५८ ॥ २१५९ ॥

अथ लोकेऽपि चतुर्विधमिदं गत्यागतिलक्षणं प्रसिद्धमिति दर्शयन्नाह—

[2]रूवी घडो त्ति चूओ दुमो त्ति नीलुप्पलं च लोयम्मि। जीवो सचेयणो त्ति य विगप्पनियमादओ सिद्धा ॥२१६०॥

पूर्वपदव्याहतं यथा 'रूपी घटः' इति। अत्र रूपिणो घटस्य पटादेश्च भावात् पूर्वपदव्याहतिः, उत्तरपदं तु न व्याहतम्, घटस्य रूपिण एव भावादिति विकल्पनियमः प्रथमो भङ्गः। उत्तरपदव्याहतं 'चूतो द्रुमः' इति। इह चूतो द्रुम एव भवतीति न व्याहतिः, द्रुमस्तु चूतोऽचूतश्च स्यादित्युत्तरपदव्याहतिरिति नियमविकल्पो द्वितीयो भङ्गः। उभयपदव्याहतं यथा 'नीलोत्पलम्' इति। नीलमुत्पलं मरकतादि च भवति, उत्पलमपि नीलं शुक्लादिरूपं च भवति, इत्युभयपदव्यभिचाराद् विकल्पविकल्पस्तृतीयो भङ्गः। उभयपदाव्याहतं यथा 'जीवः सचेतनः' इति। जीवः सचेतन एव भवति, चेतनापि जीवस्यैव, इत्युभयपदाव्यभिचाराद् नियमनियमश्चतुर्थो भङ्ग इति। एवं विकल्पनियमादयश्चत्वारो भङ्गा लोकेऽपि सिद्धा इति। तदेवमभिहितं गत्यागतिलक्षणम् ॥ २१६० ॥

अथ 'नाणत्ति त्ति' नानातालक्षणं विवरीषुराह—

[3]नाणत्ति त्ति विसेसो सो दव्व-क्खेत्त-काल-भावेहिं। असमाणाणं णेओ समाणसखाणमविसेसो ॥ २१६१ ॥

परमाणु-दुयणुयाणं जह नाणत्तं तहावसेसाणं। असमाणाणं तह खेत्त-काल-भावप्पभेयाणं ॥ २१६२ ॥

---

१ जीवो भगवन्! जीव, जीवो जीव ?। गौतम! जीवस्तावद् नियमाज्जीव, जीवोऽपि नियमाज्जीव इति।

२ रूपी घट इति चूतो द्रुम इति नीलोत्पलं च लोके। जीव सचेतन इति च विकल्पनियमादय सिद्धा ॥२१६०॥

३ नानातेति विशेष स द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावै। असमानाना ज्ञेय समानसख्यानामविशेष ॥ २१६१ ॥
परमाणु-द्व्यणुकाना यथा नानात्व तथाऽवशेषाणाम्। असमानाना तथा क्षेत्र काल-भावप्रभेदानाम् ॥ २१६२ ॥

नाना इत्येतस्य भावो नानाता वस्तूनां परस्परं भिन्नता विशेष इत्यर्थः । स च विशेषो द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावैरसमानानामसमानसंख्यानां ज्ञेयोऽवगन्तव्यः, द्रव्यादिभिः समानसंख्यानां पुनरविशेष इति । अत्रोदाहरणमाह– 'परमाण्वित्यादि' यथा द्रव्यसंख्ययाऽसमानानां परमाणूनां द्व्यणुकस्कन्धानां च, तथाऽवशेषाणां द्व्यणुकानां त्र्यणुकानां च, तथा त्र्यणुकानां चतुरणुकानां च, तथा, चतुरणुकानां पञ्चाणुकानां चेत्यादिद्रव्यसंख्ययाऽसमानानां परस्परं नानात्वं विशेषो ज्ञेयः । तथा तेनैव प्रकारेण क्षेत्र-काल-भावसंख्ययाऽसमानानां क्षेत्र-काल-भावप्रभेदानामपि परस्परं नानात्वं विशेषो मन्तव्यः; तद्यथा– एकप्रदेशावगाढानां द्व्यादिप्रदेशावगाढानां च, तथैकसमयस्थितिकानां द्व्यादिसमयस्थितिकानां च; तथा, एकगुणकालकादीनां द्विगुणकालकादीनां चेत्यादि । उपलक्षणं चेदम्, द्रव्यतः समानसंख्यानामपि परमाण्वादीनां क्षेत्र-काल-भावैर्नानात्वं द्रष्टव्यम्; एवमेकादिप्रदेशावगाढानां क्षेत्रावगाढप्रदेशैः समानसंख्यानामपि द्रव्य-काल-भावैर्नानात्वम्, एकसमयादिस्थितीनां च स्थितिसमयैः समानसंख्यानामपि द्रव्य-क्षेत्र-भावैर्नानात्वम्; एकगुणकालकादीनां च वर्ण-गन्धादिगुणैः समानसंख्यानामपि द्रव्य-क्षेत्र-कालैर्नानात्वमिति ॥ २१६१ ॥ २१६२ ॥

अथ 'निमित्त त्ति' निमित्तलक्षणं विवृण्वन्नाह—

लक्खिज्जइ सुभासुभमणेण तो लक्खणं निमित्तं ति । भोमाइ तदट्ठविहं तिकालविसयं जिणाभिहियं ॥२१६३॥

लक्ष्यते विज्ञायते यस्मात् शुभाशुभमनेन ततो निमित्तमपि लक्षणम् । तच्चाष्टविधमष्टप्रकारम्; उक्तं च–

"भोम सुमिण-तलिक्ख दिव्व अगसरलक्खणं तह य । वजणमट्ठविह खलु निमित्तमेवं मुणेयव्वं ॥ १ ॥"

इति । भौमादिस्वरूपं च ग्रन्थान्तरादवसेयम् । इदं चाष्टविधमपि निमित्तं प्रत्येकमतीता-ऽनागत-वर्तमानरूपकालत्रयविषयं जिनैरभिहितमिति ॥ २१६३ ॥

अथ 'उप्पाय-विगई य त्ति' उत्पाद-विगमलक्षणस्वरूपमाह—

नाणुप्पन्नं लक्खिज्जए जओ वत्थु लक्खणं तेणं । उप्पाओ संभवओ तह चेव विगच्छओ विगमो ॥२१६४॥

---

१ लक्ष्यते शुभाशुभमनेन ततो लक्षणं निमित्तमिति । भौमादि तदष्टविध त्रिकालविषय जिनाभिहितम् ॥ २१६३ ॥

२ भौम-स्वाप्ना-ऽऽन्तरिक्ष दिव्यमङ्गसरलक्षण तथा च । व्यञ्जनमष्टविध खलु निमित्तमेव ज्ञातव्यम् ॥ १ ॥

३ नानुत्पन्न लक्ष्यते यतो वस्तु लक्षण तेन । उत्पाद सभवतस्तथैव विगच्छतो विगम ॥ २१६४ ॥

यतो नानुत्पन्नं वस्तु लक्ष्यते तेनोत्पादोऽपि तल्लक्षणम् । कथंभूतस्य वस्तुन उत्पादो लक्षणम् ? । संभवत उत्पद्यमानस्य । तथा, विगच्छतो विनश्यतो वस्तुनो विगमो विनाशो लक्षणमेवेति ॥ २१६४ ॥

ननु विगमो नाशः कथं वस्तुलक्षणम् ? इत्याह—

लक्खिज्जइ जं विगयं विगमेण विणा व जं न संभूई । विगमो वि लक्खणमओ विगच्छओ वत्थुणोऽणण्णो ॥२१६५॥

यद् यस्माद् यथोत्पादेनोत्पन्नं लक्ष्यत एवं विगतमपि विगमेन लक्ष्यत एव, यथा चोत्पादमन्तरेण न वस्तुनः संभूतिः, एवं 'विगमेण' इत्यस्यावृत्त्योत्तरत्रापि संबन्धाद् यस्माद् विगमेनापि विना न वस्तुनः संभूतिः संभवः । न हि मृदः प्राक्तने रूपेऽविनष्टे घटस्य संभवोऽस्ति । अतोऽस्मात् कारणाद् विगमोऽपि वस्तुनो लक्षणमेव, तत्संभवहेतुत्वात्, उत्पादवत् । कथभूतो विगमः ? इत्याह– विगच्छतो वस्तुनोऽनन्योऽभिन्नः, यथोत्पन्नादभेदवानुत्पाद इति ॥ २१६५ ॥

एतदेव भावयति—

अङ्गुलिरिजुता निययप्पसूइ-वक्कत्तणासओ समयं । लक्खिज्जइ नेयरहा तह सव्वे दव्वपज्जाया ॥२१६६॥

अङ्गुल्या ऋजुताऽङ्गुल्यृजुता सा समकं युगपद् निजकप्रसूति-वक्रत्वनाशत एव लक्ष्यते, नेतरथा नान्यथेत्यर्थः । तत्र निजकप्रसूतिरुत्पाद ऋजुतायाः, वक्रत्वस्य नाशो वक्रत्वनाशः, निजकप्रसूतिश्च वक्रत्वनाशश्च निजकप्रसूति-वक्रत्वनाशौ, ताभ्यां निजकप्रसूति-वक्रत्वनाशाभ्यामिति समासः । अस्माच्च पञ्चमीद्विवचनान्तात् "पञ्चम्यास्तसिल् (पा० ५,३,७) इति तस्प्रत्ययः । इदमुक्तं भवति— अङ्गुलीद्रव्यस्य ऋजुतापर्यायो नियमत एव स्वस्योत्पादेन वक्रत्वस्य च नाशेन लक्ष्यते, नान्यथा, अनुत्पन्नस्य खरविषाणस्येव लक्षणायोगात्, विपक्षभूतपर्यायाविनाशे चोत्पादायोगात् । यथा चाङ्गुल्या ऋजुतापर्यायस्तथाऽन्येऽपि सर्वद्रव्यपर्यायाः स्वस्योत्पादे स्वविपक्षभूतपर्यायविनाश एव च सति लक्ष्यन्ते, नान्यथा । ततश्च यथोत्पादो वस्तुलक्षकत्वाल्लक्षणं तथा विनाशोऽपि, पूर्वपर्यायविनाशमन्तरेणाप्युत्तरपर्यायविशिष्टवस्तुनो लक्षणायोगादिति ॥ २१६६ ॥

अथ विनाशस्य ये सर्वथा वस्तुत्वं नेच्छन्ति सौगताः, तन्मतानुसारी परः प्राह—

---

१ लक्ष्यते यद् विगत विगमेन विना वा यद् न सभूति । विगमोऽपि लक्षणमतो विगच्छतो वस्तुनोऽनन्य ॥ २१६५ ॥

२ अङ्गुल्यृजुता निजकप्रसूति-वक्रत्वनाशत समकम् । लक्ष्यते नेतरथा तथा सर्वे द्रव्यपर्याया. ॥ २१६६ ॥

उप्पायस्स हि जुत्ता लक्खणया नासओ विणासस्स । नासोवलक्खियं वा वत्थुं न भावो खपुप्फं व ॥२१६७॥

ननूत्पादस्य लक्षणता युक्ता, उत्पन्नवस्त्वनन्यत्वेन तस्य सत्त्वात् , विनाशस्य त्वसतोऽविद्यमानस्य नासौ युक्ता । न ह्यसत् खरविषाणं कस्यापि लक्षणं भवितुमर्हति । अथ नाशोऽपि वस्तुनो लक्षणमिष्यते, तर्हि तस्याभावरूपत्वात् तल्लक्षितं वस्त्वप्यभाव एव स्यात्, आकाशकुसुमवदिति । एतदेवाह– 'नासोवलक्खियं वेत्यादि' ॥ २१६७ ॥

अत्रोत्तरमाह—

नासो भावो संभूइहेऊओ वत्थुणो धुवत्तं व । अहव समुप्पाओ इव वत्थुप्पभवाइभावाओ ॥ २१६८ ॥

नाशो भाव इति प्रतिज्ञा, पूर्वोक्तन्यायेन वस्तुनः संभूतिहेतुत्वात् , ध्रुवत्ववदिति । अथवा, हेतु-दृष्टान्तान्यत्वेनान्यथा प्रमाणम्– नाशो भाव इति सैव प्रतिज्ञा, वस्तुनः प्रकृष्टं भवनं प्रभवः प्रौढतापर्यायस्तस्यादौ प्रथमं पूर्वं भावः सत्त्वं तस्माद् वस्तुप्रभवादिभावादिति हेतुः । समुत्पादवदिति दृष्टान्तः । इह यो यो वस्तुनः प्रकृष्टभवनस्यादौ भवति स स भावः, यथोत्पादः, भवति च वस्तुप्रभवस्यादौ पूर्वोक्तयुक्तितो नाशः, तस्माद् भाव इति ॥ २१६८ ॥

यदुक्तम्– 'नासोवलक्खियं वेत्यादि' तत्राह—

नासोवलक्खियं चिय तदभावो च्चिय तदन्नहा भावो । आह नणु पत्तमेवं भावाभावोभयसभावं ॥२१६९॥

एवं च सति 'नासोवलक्खियं चिय तदिति' नाशोपलक्षितमेव तत्– निर्दिष्टयुक्तितो नाशेन लक्ष्यत एवैतदित्यर्थः । तथा चैतावतांशेनाभाव एव तद् वस्तु, नात्र विवादः, कथञ्चिद् वस्तूनामभावरूपताया जैनैरभ्युपगतत्वादिति । 'अन्नहा भावो त्ति' अन्यथा पुनरन्येन रूपेण तद्वस्तु भावः– उत्पाद-ध्रौव्यरूपतया भाव एव तदित्यर्थः । अत्राह परः– नन्वेवं सति भावाभावोभयस्वभावं वस्तु प्राप्तम्, एतच्चायुक्तम्, भावा-ऽभावयोः परस्परपरिहारेणावस्थानाच्छाया-ऽऽतपवदेकत्रायोगादिति ॥ २१६९ ॥

अत्रोत्तरमाह—

१ उत्पादस्य हि युक्ता लक्षणता नाऽसतो विनाशस्य । नाशोपलक्षितं वा वस्तु न भाव खपुष्पमिव ॥ २१६७ ॥

२ नाशो भाव सभूतिहेतुतो वस्तुनो ध्रुवत्वमिव । अथवा समुत्पाद इव वस्तुप्रभवादिभावात् ॥ २१६८ ॥

३ नाशोपलक्षितमेव तदभाव एव तदन्यथा भाव । आह ननु प्राप्तमेव भावाभावोभयस्वभावम् ॥ २१६९ ॥

एवं चिय तं वत्थुं सव्वाभावे व तं खपुप्फं व । भावे व सव्वहा सव्वसंकरे-गत्त-णिच्चाइं ॥ २१७० ॥

नन्वेवमेव भावाभावोभयरूपतायामेव तद् वस्तु भवति, न पुनरेकान्तेन भावस्वरूपत्वेऽभावस्वरूपत्वे वा । एतदेवाह— सर्वाभावे वा सर्वथैवाभावरूपतायां वेष्यमाणायां खपुष्पमिव तद् वस्तु स्यात् । भावे वा सर्वथा भावरूपतायां वैकान्तेनेष्यमाणायां सर्वसंकरै-कत्व-नित्यत्वादयो दोषाः प्रसजन्ति; तथाहि– 'सर्वथा सर्वैरपि प्रकारैर्घटस्य भावः' इत्युक्ते यथा घटरूपतया तथा पट-स्तम्भ-भू-भूधरादित्रैलोक्यरूपतयापि तस्य भावः प्राप्नोति, कथञ्चिदप्यभावरूपतानभ्युपगमात् । एवं स्तम्भ-भू-भूधरादीनामपि सर्वात्मना भावात् सर्वसंकरोऽन्योन्यानुप्रवेशलक्षणः स्यात् । एकस्मिन् वा कस्मिंश्चिद् घटादिवस्तुनि सर्वस्यापि त्रिभुवनस्यानुप्रवेशात् सर्वैकत्वं भवेत् । ततश्चैकस्मिन्नपि व्योमादिवस्तुनि सर्वदैवावतिष्ठमाने शेषस्यापि घटादिवस्तुजातस्य तदेकत्वापत्त्या सर्वदाऽवस्थानात् सर्वनित्यत्वप्रसङ्गः । आदिशब्दादेकस्मिन् घटादिवस्तुनि विनष्टे शेषस्यापि भू-भूधरादेस्तदेकत्वेन विनाशात् सर्वशून्यतापत्तिः, सर्वस्यापि च सर्वत्र विद्यमानत्वात् सर्वार्थेषु निराकाङ्क्षमेव विश्वं स्यादिति । तस्मात् केवले भावरूपत्वेऽभावरूपत्वे वेष्यमाणे दोषदर्शनाद् भावाभावोभयरूपं वस्तु । न चैवं विरोधः, भावा-ऽभावयोर्भिन्ननिमित्तत्वात् । यदि हि येनैव भावस्तेनैव चाभावः स्यात् तदा भवेद् विरोधः । न चैतदस्ति, स्वरूपेण घटादेर्भावात्, पररूपेण चाभावादिति ॥ २१७० ॥

ननु यद्येवम्, तर्ह्युत्पन्नमप्यनुत्पन्नम्, तस्याभावरूपत्वात्; अनुत्पन्नमभावीभूतं चास्ति, अभावरूपतया सत्त्वात् । तथा च सति 'उत्पन्नम्, विनष्टं वेदम्' इत्यादिलोकव्यवहारो न प्राप्नोति, इत्याशङ्क्याह—

उप्पन्नं विगयं वाऽणप्पियमविसेसियं सधम्मेहिं । तं चिय पज्जायंतरविसेसियमहप्पियं नाम ॥ २१७१ ॥

इहोत्पन्नं विगतं वेति यल्लोके व्यपदिश्यते वस्तु, तत् सर्वमपि द्विविधम्– अर्पितम्, अनर्पितं च । तत्र स्वधर्मैः विशेषवद्भिः, पर्यायैरविशेषितं सामान्यरूपं वस्त्वनर्पितमभिधीयते । तदेव च पर्यायान्तरैः पर्यायविशेषैर्विशेषितमर्पितमुच्यत इति । एवं व्यवस्थिते यदा सामान्यरूपमनपेक्ष्योत्पाद-विगमादिपर्यायेण केनापि विशेषितं वस्तु वक्तुमिष्यते तदोत्पन्नं विगतं चेत्यादि व्यपदेशतः सर्वोऽपि

---

१ एवमेव तद् वस्तु सर्वाभावे वा तत् खपुष्पमिव । भावे वा सर्वथा सर्वसकरै-कत्व-नित्यत्वानि ॥ २१७० ॥

२ उत्पन्न विगत वाऽनर्पितमविशेषित स्वधर्मै· । तदेव पर्यायान्तरविशेपितमथार्पित नाम ॥ २१७१ ॥

लोकव्यवहारः प्रवर्तते। तथाचाह–"अर्पिता-ऽनर्पितसिद्धेः" (तत्त्वा० ५,३१,१३३) इति। तदेवमुक्तमुत्पाद-विगमलक्षणम्। ध्रौव्यलक्षणं तु द्रव्यलक्षणाभिधानद्वारेणैवाभिहितम्, ध्रुवत्व-द्रव्यत्वयोरेकार्थत्वात् ॥ २१७१ ॥

अथ 'वीरिय त्ति' वीर्यलक्षणमभिधित्सुराह—

[1]वीरियं ति बलं जीवस्स लक्खणं जं व जस्स सामत्थं। दव्वस्स चित्तरूवं जह वीरियमहोसहाईणं ॥२१७२॥

वीर्यं जीवस्य बलमुच्यते। तेन च 'बलवानयम्' इत्यादिव्यपदेशाज्जीवो लक्ष्यत इति तत् तस्य लक्षणम्। अथवा, न जीवस्यैव बलं वीर्यमुच्यते, किन्तु यद् यस्य सचेतनस्याचेतनस्य वा द्रव्यस्य चित्ररूपं सामर्थ्यं तदिह वीर्यमभिधीयते यथा लोकेऽपि प्रसिद्धं हरीतकी-गुडूच्याद्यौषधीनां वीर्यम्, आदिशब्दाद् मणि-मन्त्रादिपरिग्रहः; उक्तं च– 'अचिन्त्यो हि मणि-मन्त्रौ-षधीनां प्रभावः' इति ॥ २१७२ ॥

अथ 'भावे य त्ति' भावलक्षणमाह—

[2]जमिहोदइयाईणं भावाणं लक्खणं त एवहवा। तं भावलक्खणं खलु तत्थुदओ पोग्गलविवागो ॥२१७३॥

यदिह भावानामौदयिकादीनां कर्मपुद्गलोदयादिरूपं लक्षणं तद् भावलक्षणम्, यथा कर्मपुद्गलानामुदयलक्षण औदयिकः, कर्मपुद्गलानामेवोपशमलक्षण औपशमिकः, तेषामेव सर्वथाऽभावलक्षणः क्षायिकः, क्षयोपशमरूपमिश्रतालक्षणः क्षायोपशमिकः, सामान्येन पुद्गलपरिणतिरूपः पारिणामिकः। एषामेव भावानां द्व्यादिसंयोगलक्षणः सांनिपातिकः। 'त एवहव त्ति 'अथवा, त एवौदयिकादयो भावा लक्षणं भावलक्षणम्। जीवो हि नारकादिव्यपदेशहेतुत्वात् तैर्लक्ष्यत एवेति। 'तत्थुदओ पोग्गलविवागो त्ति' तत्र प्रथमव्याख्यापक्ष औदयिकभावस्य कर्मपुद्गलविपाकलक्षण उदयो लक्षणम्, एवमन्येषामपि भावानां यथायोगं लक्षणं वाच्यम्। तच्च दर्शितमेवेति ॥ २१७३ ॥

भाष्यकारोऽपि 'तस्मिन्नुदये भव औदयिकः; तेन वा निर्वृत्तः, स एव वौदयिकः' इत्यादिकां भावानां व्युत्पत्तिं, शेषाणामौपशमिकादिभावानामुपशमादिरूपं लक्षणं च दर्शयन्नाह—

---

१ वीर्यमिति बलं जीवस्य लक्षणं यद्वा यस्य सामर्थ्यम्। द्रव्यस्य चित्ररूपं यथा वीर्यमथौषध्यादीनाम् ॥ २१७२ ॥

२ यदिहौदयिकादीनां भावानां लक्षणं त एवाथवा। तद् भावलक्षणं खलु तत्रोदय पुद्गलविपाक ॥ २१७३ ॥

[1]उदए सइ जो तेण व निव्वत्तो उदय एव ओदईओ । उदयविघाय उवसमो उवसम एवोवसमिउ त्ति ॥२१७४॥

खय इह कम्माभावो तब्भावे खाइओ स एवहवा । उभयसहावो मीसो खओवसमिओ तहेवायं ॥ २१७५ ॥

सव्वत्तो किर नामो परिणामोऽभिमुहया स एवेह । परिणामिउ त्ति सुद्धो जो जीवा-ऽजीवपरिणामो ॥२१७६॥

तिस्रोऽपि गतार्थाः, नवरं 'उभयसहावो इत्यादि' कर्मणो यावनन्तरोक्तौ क्षयो-पशमौ तदुभयस्वभावत्वाद् मिश्रः क्षायोपशमिको भावः । कथं कया व्युत्पत्त्या ? इत्याह— तथैवेति, क्षयोपशमावेव क्षायोपशमिकः; तयोर्वा भवः, ताभ्यां वा निर्वृत्त इति पूर्वदर्शित-व्युत्पत्त्येत्यर्थः । तदेवं नामादि भावावसानं द्वादशधा संक्षेपतो लक्षणमभिहितम् । एतदेवाह निर्युक्तिकारः–'लक्खणमेयं समासओ भ-णियं' इति ॥ २१७४ ॥ २१७५ ॥ २१७६ ॥

इह च प्रकृते भावलक्षणेनाधिकार इत्येतदेव दर्शयन्नाह भाष्यकारः—

[2]सम्मत्त-चरित्ताइं मीसो-वसम-क्खयस्सहावाइं । सुय-देसोवरईओ खओवसमभावरूवाओ ॥ २१७७ ॥

सामाइएसु एवं संभवओ सेसलक्खणाइं पि । जोएज्ज भावओ वा वइसेसियलक्खणं चउहा ॥ २१७८ ॥

इह सामायिकं तावच्चतुर्विधम्– सम्यक्त्वसामायिकम्, श्रुतसामायिकम्, देशविरतिसामायिकम्, सर्वविरतिसामायिकं चेति । तत्र सम्यक्त्वसामायिकं चारित्रसामायिकं चेत्येते द्वे अपि सामायिके मिश्रो-पशम-क्षयस्वभावे मन्तव्ये– मिश्रः क्षायोपशमिको भावः, उपशमस्त्वौपशमिको भावः, क्षयः क्षायिको भावः, एतेषु त्रिष्वपि भावेषु यथोक्तं सामायिकद्वयं वर्तत इत्यर्थः। श्रुतमिति श्रुतसामायिकं, देशोपरतिर्देशविरतिसामायिकम्, एते द्वे अप्येकस्मिन्नेव क्षायोपशमिके भावे वर्तेते। अत एतानि चत्वार्यपि सामायिकानि यथोक्तभावरू-पत्वात्, जीवस्य चैतैः सामायिकवत्त्वेन लक्षणाद् भावलक्षणरूपाणि भवन्ति। एवमेतेषु सामायिकेषु संभवतो यथासंभवं शेषाण्यपि नाम-

१ उदये सति यस्तेन वा निर्वृत्त उदय एवौदयिक । उदयविघात उपशम उपशम एवौपशमिक इति ॥ २१७४ ॥
क्षय इह कर्माभावस्तद्भावे क्षायिक स एवाथवा । उभयस्वभावो मिश्र क्षायोपशमिकस्तथैवायम् ॥ २१७५ ॥
सर्वत किल नाम परिणामोऽभिमुखता स एवेह । पारिणामिक इति शुद्धो यो जीवा-ऽजीवपरिणामः ॥ २१७६ ॥ २ गाथा २१४७ ।
३ सम्यक्त्व-चारित्रे मिश्रो-पशम-क्षयस्वभावे । श्रुत देशोपरती क्षयोपशमभावरूपे ॥ २१७७ ॥
सामायिकेष्वेव सभवतः शेषलक्षणान्यपि । योजयेद् भावतो वा वैशेषिकलक्षण चतुर्धा ॥ २१७८ ॥

॥० स्थापना-द्रव्यसादृश्यरूपाणि लक्षणानि योजयेत्; तथाहि– जीवद्रव्यमेतैर्लक्ष्यत इति द्रव्यलक्षणमप्येतानि भवन्ति, एवमन्यलक्षणताप्यभ्यूह्य वान्या। यदुक्तं निर्युक्तिकृता– 'अहवा वि भावलक्खण' इत्यादि, तद्व्याख्यानार्थमाह– 'भावओ वेत्यादि'। 'वा' इत्यथवा, भावतो भावविषयेऽन्यद् वैशेषिकं विशेषरूपलक्षणं चतुर्विधं बोद्धव्यम् ॥ २१७७ ॥ २१७८ ॥ बृ०

४॥ तच्च 'सद्दहण जाणणा' इत्यादिना निर्युक्तिकृता दर्शितं भाष्यकारो व्याख्यातुमाह—

सद्दहणाइसहावं जह सामाइयं जिणो परिकहेइ। तल्लक्खणं चिय तयं परिणमए गोयमाईणं ॥ २१७९ ॥

पूर्वमौदयिकादिभावानामुदयो-पशमादयो लक्षणमित्येतद् भावलक्षणमुक्तम्। अथवा, त एवौदयिकादयो भावा जीवा-ऽजीवलक्षकत्वेन भावलक्षणमुक्ताः। इदं च द्विविधमपि भावलक्षणं सामान्यम्, जीवा-ऽजीवलक्षकत्वेन सर्वत्र भावात्। श्रद्धानादिकं तु विशेषलक्षणम्, सम्यक्त्वादिसामायिकेष्वेव भावात्; तथाहि– जीवादिपदार्थश्रद्धानं सम्यक्त्वसामायिकस्य लक्षणम्; आदिशब्दात् 'जाणण त्ति' ज्ञानज्ञा जीवादिवस्तुपरिच्छित्तिरित्यर्थः। सा च श्रुतसामायिकस्य लक्षणम्। 'विरइ त्ति' विरमणं विरतिश्शेषसावद्ययोगनिवृत्तिः। सा पुनश्चारित्रसामायिकस्य लक्षणम्। 'मीसं व त्ति'। 'मीसा व त्ति' पाठान्तरं च। तत्र मिश्रं विरताविरतं, मिश्रा वा विरत्यविरतिदेशविरतिसामायिकस्य लक्षणम्। ततश्चैतद् यथा श्रद्धानादिस्वभावं श्रद्धानादिचतुर्लक्षणसंयुक्तं सम्यक्त्वादिसामायिकं जिनः श्रीमन्महावीरः परिकथयति, तल्लक्षणयुक्तमेव तद् गौतमादिश्रोतॄणां परिणमतीति। तदेवमभिहितं लक्षणद्वारम् ॥ २१७९ ॥

अथ नयद्वारम्। तत्र 'नयः' इति किमुच्यते, कतिभेदश्चायम्? इत्याह—

एगेण वत्थुणोऽणेगधम्मुणो जमवधारणेणेव। नयणं धम्मेण तओ होइ नओ सत्तहा सो य ॥ २१८० ॥

अनेकधर्मणोऽनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनो यदेकेन नित्यत्वादिनाऽनित्यत्वादिना वा धर्मेणावधारणेनैव सावधारणं नयनं प्ररूपणं तकोऽसौ नयो भवति। अनन्तधर्मात्मकं वस्त्वेकांशेनैव नयति प्ररूपयतीति नयः। कथं पुनरेकस्य वस्तुनो युगपदनन्तधर्मात्मकत्वम्? अत्रोच्यते– सर्वमेव वस्तु तावत् सपर्यायम्। ते च पर्याया द्विविधा रूप-रसादयो युगपद्भाविनः, नव-पुराणादयस्तु क्रमभाविनः। पुनः शब्दा-ऽर्थपर्यायभेदात् सर्वेऽपि द्विविधाः। तत्र 'इन्द्रो दुश्च्यवनो हरिः' इत्यादिशब्दैर्येऽभिलप्यन्ते ते

१ गाथा २१४७। २ गाथा २१४८। ३ श्रद्धानादिस्वभाव यथा सामायिक जिन परिकथयति। तल्लक्षणमेव तत् परिणमते गौतमादीनाम् ॥ २१७९ ॥
४ एकेन वस्तुनोऽनेकधर्मणो यदवधारणेनैव। नयन धर्मेण ततो भवति नय सप्तधा स च ॥ २१८० ॥

सर्वेऽपि शब्दपर्यायाः । ये त्वभिलपितुं न शक्यन्ते श्रुतज्ञानविषयत्वातिक्रान्ताः केवलादिज्ञानविषयास्तेऽर्थपर्यायाः । पुनरेते द्विविधाः– स्वपर्यायाः, परपर्यायाश्च । पुनस्तेऽपि केचित् स्वाभाविकाः, केचित्तु पूर्वापरादिशब्दवदापेक्षिकाः । पुनरेते सर्वेऽप्यतीता-ऽनागत वर्तमान-कालभेदात् त्रिविधा इत्यादिना प्रकारेण समयानुसारतः सुधिया वस्तुनो युगपदनन्तधर्मकत्वं भावनीयम् । स च नयः सप्तविधः सप्तप्रकारः ॥ इति व्याख्यातास्तिस्रो निर्युक्तिगाथाः, द्वात्रिंशच्च भाष्यगाथाः, इत्युभयं पञ्चत्रिंशद्गाथार्थः ॥ २१८० ॥

के पुनस्ते सप्त नयप्रकाराः ? इत्याह––

[1]नेगम संगह ववहार उज्जुसुए चेव होइ बोधव्वो । सद्दे य समभिरूढे एवंभूए य मूलनया ॥२१८१॥

णेगेहिं माणेहिं मिणइ त्ती णेगमस्स नेरुत्ती । सेसाणं पि नयाणं लक्खणमिणमो सुणह, वोच्छं ॥२१८२॥

संगहियपिंडियत्थं संगहवयणं समासओ बिंति । वच्चइ विणिच्छियत्थं ववहारो सव्वदव्वेसु ॥२१८३॥

पच्चुप्पन्नग्गाही उज्जुसुओ नयविही मुणेअव्वो । इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पन्नं नओ सद्दो ॥ २१८४ ॥

वत्थुओ संकमणं होइ अवत्थू नए समभिरूढे । वंजण-अत्थ-तदुभए एवंभूओ विसेसेइ ॥ २१८५ ॥

एताः पञ्च निर्युक्तिगाथाः क्रमेण व्याचिख्यासुर्भाष्यकारो नैगमनयशब्दार्थं तावदाह––

[2]णेगाइं माणाइं सामन्नो-भय-विसेसनाणाइं । जं तेहिं मिणइ तो णेगमो णओ णेगमाणो त्ति ॥२१८६॥

न एकं नैकं प्रभूतानीत्यर्थः, नैकानि किन्तु प्रभूतानि यानि मानानि सामान्यो-भय-विशेषज्ञानानि । तत्र समानानां भावः सामान्यं सत्तालक्षणम्, उभयं सामान्यविशेषोभयरूपमपान्तरालसामान्यं वृक्षत्व-गोत्व-गजत्वादिकम्, विशेषास्तु नित्यद्रव्य-

---

१ नैगम सग्रहो व्यवहार ऋजुसूत्रश्चैव भवति बोद्धव्य । शब्दश्च समभिरूढ एवभूतश्च मूलनया ॥ २१८१ ॥
नैकैर्मानैर्मिनोतीति नैगमस्य निरुक्ति । शेषाणामपि नयानां लक्षणमिद तु शृणुत, वक्ष्ये ॥ २१८२ ॥
सगृहीतपिण्डितार्थं सग्रहवचन समासतो ब्रुवन्ति । व्रजति विनिश्चितार्थं व्यवहार सर्वद्रव्येषु ॥ २१८३ ॥
प्रत्युत्पन्नग्राही ऋजुसूत्रो नयविधिर्ज्ञातव्य । इच्छति विशेपिततर प्रत्युत्पन्नं नय शब्द ॥ २१८४ ॥
वस्तुन सक्रमण भवत्यवस्तु नये समभिरूढे । व्यञ्जना-ऽर्थ तदुभयानेवभूतो विशेषयति ॥ २१८५ ॥
२ नैकानि मानानि सामान्यो भय विशेपज्ञानानि । यत् तैर्मिनोति ततो नैगमो नयोऽनेकमान इति ॥ २१८६ ॥

वृत्तयोऽन्त्यस्वरूपा व्यावृत्त्याकारबुद्धिहेतवः, तेषां सामान्यो-भय-विशेषाणां ग्राहकाणि ज्ञानानि सामान्यो-भय-विशेषज्ञानानि, तैर्यस्माद् मिनोति मिमीते वा, ततो नैगमः, अत एव नैकमानो नैकपरिच्छेदः किन्तु विचित्रपरिच्छेद इति ॥ २१८६ ॥

नैगमनयस्यैव व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

[1]लोगत्थनिबोहा वा निगमा तेसु कुसलो भवो वाऽयं । अहवा जं नेगगमोऽणेगपहो णेगमो तेणं ॥२१८७॥

'वा' इत्यथवा निगमा भण्यन्ते। के ?। लोकार्थनिबोधाः— अर्था जीवादयस्तेषु नितरामनेकप्रकारा बोधा निबोधा लोकस्यार्थनिबोधा लोकार्थनिबोधाः। तेष्वेवंविधेषु निगमेषु भवः कुशलो वाऽयमिति नैगमः। अथवा, अन्यथा व्युत्पत्तिः— गम्यतेऽनेनेति गमः पन्था नैके गमाः पन्थानो यस्यासौ नैकगमः, वक्ष्यमाणनीत्या बहुविधाभ्युपगमपरत्वाद् नैकमार्गः, निरुक्तविधिना च ककारलोपाद् नैगम इति ॥२१८७॥

कथंभूतः पुनरयम्, कथं चाऽनुगन्तव्यः ? इत्याह—

[2]सो कमविसुद्धभेओ लोगपसिद्धिवसओऽणुगंतव्वो । विहिणा निलयण-पत्थय-गामोवम्माइसंसिद्धो ॥२१८८॥

स नैगमनयः क्रमेण परिपाट्या विशुद्धा विशेषवन्तो भेदाः प्रकारा यस्य स क्रमविशुद्धभेदः, तथाहि— आद्यभेदोऽस्य निर्विकल्पमहासत्ताख्यकेवलसामान्यवादित्वात् सर्वाविशुद्धः, गोत्वादिसामान्यविशेषवादी तु द्वितीयभेदो विशुद्धाविशुद्धः, विशेषवादी तु तृतीयभेदः सर्वविशुद्धः। एवं प्रस्थकाद्युदाहरणेष्वपि क्रमविशुद्धिर्भावनीया। स चैवंभूतो नैगमनयो लोकप्रसिद्धिवशतः समयोक्तो यो विधिस्तेनानुगन्तव्यो ज्ञातव्यः। निलयन-प्रस्थक-ग्रामौपम्यादिना संसिद्धः साधितः। तत्र निलयनौपम्यं यथा— 'क वसति भवान् ?' इति पृष्टे कश्चिदाह— 'लोकेऽहं वसामि, तथा, तिर्यग्लोके, मनुष्यक्षेत्रे, जम्बूद्वीपे, भरतक्षेत्रे, मध्यमखण्डे, पाटलीपुत्रे, वसतौ, संस्तारके, आकाशप्रदेशेषु, यावदाह— 'स्वात्मनि वसामि' इत्येवमेतान् सर्वानपि प्रकारान् नैगमो मन्यत इति निलयनौपम्यम्। प्रस्थकः काष्ठघटितो धान्यमानविशेषः। तत्र तद्योग्यं काष्ठमटव्यां छिन्दानस्तक्षा 'किं करोषि' इति पृष्टः सन् प्राह— 'प्रस्थकं छिनद्मि'। मार्गे चागच्छन् पृष्टः— 'किमिदं स्कन्धे त्वयाऽऽरोपितम् ?' अत आह— 'प्रस्थकः'। एवमाकुट्टयन्, घटयन्, उत्किरन्, श्लक्ष्णीकुर्वन्, नाम च तत्राकुट्टयन्, यावद् धान्यमाने च तं व्यापारयन् 'किमिदम् ?' इति पृष्टः सन्नाह— 'प्रस्थकोऽयम्' इति।

१ लोकार्थनिबोधा वा निगमास्तेषु कुशलो भवो वाऽयम्। अथवा यद् नैकगमोऽनेकपथो नैगमस्तेन ॥ २१८७ ॥

२ स क्रमविशुद्धभेदो लोकप्रसिद्धिवशतोऽनुगन्तव्य । विधिना निलयन-प्रस्थक-ग्रामौपम्यादिसंसिद्ध ॥ २१८८ ॥

एवमेतासु सर्वास्वप्यवस्थासु नैगमः प्रस्थकव्यपदेशं मन्यत इति प्रस्थकौपम्यमिति । सीमापर्यन्तो ग्रामः, प्रजासमध्यासितगृहा-ऽऽराम-वापी-देवकुलादिरूपो वा, केवला प्रजा वा, प्रधानपुरुषो वा ग्राम इत्यादीन् सर्वानपि प्रकारान् मन्यतेऽसाविति ग्रामौपम्यम् । एवमन्येष्वपि घटाद्यर्थेष्वविशुद्ध-मध्यम-विशुद्धाभ्युपगमभेदेनोदाहरणानि द्रष्टव्यानीति ॥ २१८८ ॥

सामान्यं विशेषांश्चायमभ्युपगच्छति, अतः कथंभूतस्तानिच्छति ? इत्याह—

सामन्नमन्नदेव हि हेऊ सामन्नबुद्धि-वयणाणं । तस्स विसेसो अन्नो विसेसमइ-वयणहेउ त्ति ॥ २१८९ ॥[1]

सामान्यं विशेषेभ्योऽन्यदेव, हेतुश्च तत् 'सत्' इति सामान्यबुद्धेः सामान्यवचनस्य च । तस्मादपि सामान्यादन्यो भिन्न एव नित्यद्रव्यवर्ती अन्त्यो विशेषः । स च हेतुः 'विशेषः' 'विशेषः' इति मतेर्वचनस्य च । प्रयोगः– भिन्नौ परस्परं सामान्य विशेषौ, भिन्नकार्यत्वात्, घट-पटादिवदिति ॥ २१८९ ॥

न केवलं सामान्य-विशेषौ नैगमः परस्परं भिन्नौ मन्यते, किन्तु स्वाश्रयादपि गो-परमाण्वादेस्तयोर्भेदमेवायमिच्छतीति दर्शयन्नाह—

सदिति भणिएऽभिमन्नइ दव्वादत्थंतरं ति सामन्नं । अविसेसओ मईए सव्वत्थाणुप्पवित्तीए ॥ २१९० ॥[2]

'सत्' इति यतो 'द्रव्य-गुण-कर्मसु सा सत्ता' इति वचनात् सत्तासमवायादेव परस्परविलक्षणेषु द्रव्य गुण-कर्मसु 'सत्' इत्येकाकारा बुद्धिः प्रवर्तते, अतः 'सत्' इति भणिते द्रव्यादिभ्योऽर्थान्तरमेव सामान्यं मन्यते नैगमः । कुतः ? इत्याह– 'सत्' इत्यविशेषितमतेर्वचनस्य च सर्वत्र द्रव्य-गुण-कर्मस्वन्योन्यमतिविलक्षणेष्वप्यविशेषेण प्रवृत्तेः । इदमुक्तं भवति– यदि सत्तासामान्यं द्रव्यादिभ्योऽभिन्नं स्यात् तदा द्रव्यादिवत् तस्यापि भिन्नत्वात् ततः सर्वत्र 'सत्' इत्यभिन्ना बुद्धिर्न स्यात् । न हि भिन्नादभिन्नबुद्धिप्रसवो युज्यते, घट-स्तम्भादिभ्योऽपि तत्प्रसङ्गात् । तस्माद् भिन्नेष्वभिन्नबुद्ध्यन्यथानुपपत्तेर्द्रव्यादिभ्योऽर्थान्तरमेव सामान्यमिति ॥ २१९० ॥

गोत्वादिसामान्यं तर्हि कथंभूतम् ? इत्याह—

गोत्तादओ गवाइसु निययाधाराणुवित्तिबुद्धीओ । परओ य निवित्तीओ सामन्नविसेसनामाणो ॥ २१९१ ॥[3]

---

१ सामान्यमन्यदेव हि हेतु सामान्यबुद्धि-वचनयो । तस्माद् विशेषोऽन्यो विशेषमति-वचनहेतुरिति ॥ २१८९ ॥

२ सदिति भणितेऽभिमन्यते द्रव्याद्यर्थान्तरमिति सामान्यम् । अविशेषतो मते सर्वत्रानुप्रवृत्ते ॥ २१९० ॥

३ गोत्वादयो गवादिषु निजकाधारानुवृत्तिबुद्धे । परतश्च निवृत्ते सामान्यविशेषनामान ॥ २१९१ ॥

गोत्व-गजत्वादयस्तु गो-गजाद्याश्रयवृत्तयः सामान्यविशेषनामानो मन्तव्याः । कुतः ? इत्याह– निजकाधारेषु गो-गजादिष्वनुवृत्तिबुद्धितः– अनुगताकारबुद्धिहेतुत्वात् सामान्यनामानः, परतस्तु तुरग-महिषादेर्निवृत्तितो निवर्तनाद् विशेषनामानः । तेऽपि च गोत्वादयो भिन्नेष्वभिन्नबुद्धिहेतुत्वात् स्वाश्रयाद् भिन्ना एवास्य मतेन मन्तव्या इति । तदेवं निरूपितं सामान्यम् ॥ २१९१ ॥

अथ विशेषस्वरूपनिरूपणार्थमाह—

तुल्लागइ-गुण-किरिएगदेसतीयागएऽणुदव्वम्मि । अन्नत्तबुद्धिकारणमंत विसेसो त्ति से बुद्धी ॥ २१९२ ॥

आकृतिश्च गुणाश्च क्रिया चाकृति-गुण-क्रियाः, तुल्या आकृति-गुण-क्रिया यस्य तत् तुल्याकृति-गुण-क्रियम्, अतीतमतिक्रान्तमपगतम्, आगतं तु प्रतीतम्, अतीतं च तदागतं चातीतागतम्, एकदेशादतीतागतमेकदेशातीतागतम्, तुल्याकृति-गुण-क्रियं च तदेकदेशातीतागतं च तथा तस्मिंस्तुल्याकृति-गुण-क्रियैकदेशातीतागते परमाणुद्रव्ये 'अयमस्मादन्यः परमाणुः' इत्येवंभूताया योगिनामन्यत्वबुद्धेर्यः कारणं हेतुर्भवति सोऽन्त्यो विशेष इति 'से' तस्य नैगमस्य बुद्धिरभिप्रायः । इदमुक्तं भवति–'परिमण्डलसंस्थानाः सर्वेऽपि परमाणवः' इति वैशेषिकाः, ततः 'तेषु तुल्याकृतिष्वपि सर्वेषु परमाणुषु भिन्ना, एतेन त्वभिन्ना' इत्येवं येयं परस्परमन्यत्वग्राहिका योगिनां बुद्धिरुत्पद्यते तद्धेतुभूतः परमाणुद्रव्यवर्ती अन्त्यो विशेष उच्यते । यथाभूता हि प्रथमेऽणौ विशेषा न यथाभूता एव द्वितीये, यथाभूताश्च द्वितीये न तथाभूता एव प्रथमे, अन्यथैकत्वप्रसङ्गादितीह भावार्थः ।

तथा, पार्थिवा अणवः सर्वेऽपि परस्परं तुल्यगुणाः । तथा, अणु-मनसोराद्यं कर्मादृष्टकारितम्, यथाऽग्नेरूर्ध्वज्वलनम्, वायोस्तिर्यग् गमनमिति सर्वेऽप्यणवस्तुल्यक्रियाः । तथा, एकस्मादाकाशदेशादाकाशप्रदेशाद् यदैवैकः परमाणुः स्थितिक्षयादत्येति– अन्यत्र गच्छति– तदैव यदाऽन्यः परमाणुस्तत्स्थित्युद्भवात् तत्रैवाकाशप्रदेशे समागत्य तिष्ठति, तदैकदेशातीता-ऽऽगतत्वम्, अत एवं वैशेषिकमक्रियया तुल्याकृतिषु, तुल्यगुणेषु, तुल्यक्रियेषु, एकप्रदेशनिर्गतागतेषु च परमाणुद्रव्येषु यदन्यत्वबुद्धेः कारणं सोऽन्त्यो विशेष इति 'से' तस्य नैगमस्य बुद्धिः । स चाकृत्यादिना तुल्येष्वतुल्यबुद्धिहेतुत्वादणुभ्यो भिन्न एवेति ॥ २१९२ ॥

एवं सामान्य-विशेषेषु प्ररूपितेषु परः प्राह—

---

१ तुल्याकृति-गुण क्रियैकदेशातीतागतेऽणुद्रव्ये । अन्यत्वबुद्धिकारणमन्त्यो विशेष इति तस्य बुद्धि ॥ २१९२ ॥

[1]णु दव्व-पज्जवट्ठियनयावलंबि त्ति नेगमो चेव । सम्मद्दिट्ठी साहु व्व कीस मिच्छत्तभेओऽयं ? ॥२१९३॥

आह– नन्वेवं सति यत् सामान्यं तद् द्रव्यम्, विशेषास्तु पर्यायाः, ततो द्रव्य-पर्यायास्तिकनयद्वयमतावलम्बित्वात् सम्यग्दृष्टिरेवायं नैगमनयः, जैनसाधुवत् । न हि जैनसाधवोऽपि द्रव्य-पर्यायोभयरूपाद् वस्तुनोऽन्यत् किञ्चिदिच्छन्ति । तत् किमित्यसौ मिथ्यात्वभेदः ? इति ॥ २१९३ ॥

अत्रोत्तरमाह—

[2]जं सामन्नविसेसे परोप्परं वत्थुओ य सो भिन्ने । मन्नइ अच्चंतमओ मिच्छद्दिट्ठी कणादो व्व ॥२१९४॥

दोहिं वि नएहिं नीयं सत्थमुलूएण तह वि मिच्छत्तं । जं सविसयप्पहाणत्तणेण अन्नोन्ननिरवेक्खा ॥२१९५॥

यद् यस्मात् सामान्य-विशेषौ नैगमनयः परस्परमत्यन्तभिन्नौ मन्यते, वस्तुनोऽप्याधारभूताद् द्रव्य-गुण-कर्म-परमाणुरूपादत्यन्तभिन्नौ स ताविच्छति; जैनसाधवस्तु परस्परं स्वाधाराच्च कथञ्चिदेव तौ भिन्नाविच्छन्ति; अतो मिथ्यादृष्टिरेवाऽयम्, कणादवदिति; तथाहि– द्वाभ्यामपि द्रव्य-पर्यायास्तिकनयाभ्यां सर्वमपि निजं शास्त्रं नीतं समर्थितमुलूकेन तथापि तद् मिथ्यात्वमेव, यद् यस्मात् स्वस्वविषयप्राधान्याभ्युपगमेनोलूकाभिमतौ द्रव्य-पर्यायास्तिकनयावन्योन्यनिरपेक्षौ, जैनाभ्युपगतौ पुनस्तौ परस्परसापेक्षौ, स्याच्छब्दलाञ्छितत्वादिति ॥ २१९४ ॥ २१९५ ॥

अथ सिद्धान्तवादी स्थितपक्षदर्शनार्थमेकान्तवादिनं नैगमं दूषयितुमाह—

[3]जइ सामन्नं सामन्नबुद्धिहेउ त्ति तो विसेसो वि । सामन्नमन्नसामन्नबुद्धिहेउ त्ति को भेओ ? ॥२१९६ ॥

यदि 'गौः' 'गौः' इत्यादिसामान्यबुद्धि-वचनहेतुरिति कृत्वा सामान्यं त्वयेष्यते, हन्त ! तर्हि परमाणुगतोऽन्त्यो विशेषोऽपि सामान्यं प्राप्नोति, 'विशेषः' 'विशेषः' इत्यन्यसामान्यबुद्धि-वचनहेतुत्वात् । न च विशेषेष्वपि सामान्यमस्ति, द्रव्य-गुण-कर्मस्वेव तद्वृत्त्यभ्युपगमात् ।

---

१ ननु द्रव्य पर्यायास्तिकमतावलम्बीति नैगम एव । सम्यग्दृष्टि साधुरिव कस्माद् मिथ्यात्वभेदोऽयम् ? ॥ २१९३ ॥

२ यत् सामान्य-विशेषौ परस्पर वस्तुतश्च स भिन्नौ । मन्यतेऽत्यन्तमतो मिथ्यादृष्टि कणाद इव ॥ २१९४ ॥
द्वाभ्यामपि नयाभ्या नीत शास्त्रमुलूकेन तथापि मिथ्यात्वम् । यत् स्वविषयप्रधानत्वेनाऽन्योन्यनिरपेक्षौ ॥ २१९५ ॥

३ यदि सामान्य सामान्यबुद्धिहेतुरिति ततो विशेषोऽपि । सामान्यमन्यसामान्यबुद्धिहेतुरिति को भेद ? ॥ २१९६ ॥ ४ घ ज. 'त्यपरसा' ।

गोत्व-गजत्वादयस्तु गो-गजाद्याश्रयवृत्तयः सामान्यविशेषनामानो मन्तव्याः । कुतः ? इत्याह- निजकाधारेषु गो-गजादिष्वनु-
त्तिबुद्धितः- अनुगताकारबुद्धिहेतुत्वात् सामान्यनामानः, परतस्तु तुरग-महिषादेर्निवृत्तितो निवर्तनाद् विशेषनामानः । तेऽपि च गो-
त्वादयो भिन्नेष्वभिन्नबुद्धिहेतुत्वात् स्वाश्रयाद् भिन्ना एवास्य मतेन मन्तव्या इति । तदेवं निरूपितं सामान्यम् ॥ २१९१ ॥ बृहद्वृत्तिः

अथ विशेषस्वरूपनिरूपणार्थमाह—

तुल्लागइ-गुण-किरिएगदेसतीयागएऽणुदव्वम्मि । अन्नत्तबुद्धिकारणमंत विसेसो त्ति से बुद्धी ॥ २१९२ ॥

आकृतिश्च गुणाश्च क्रिया चाकृति-गुण क्रियाः, तुल्या आकृति-गुण-क्रिया यस्य तत् तुल्याकृति-गुण-क्रियम्, अतीतमतिक्रान्त-
पगतम्, आगतं तु प्रतीतम्, अतीतं च तदागतं चातीतागतम्, एकदेशादतीतागतमेकदेशातीतागतम्, तुल्याकृति-गुण-क्रियं च तदेकदेशा-
तीतागतं च तथा तस्मिंस्तुल्याकृति-गुण-क्रियैकदेशातीतागते परमाणुद्रव्ये 'अयमस्मादन्यः परमाणुः' इत्येवंभूताया योगिनाम-
न्यत्वबुद्धेर्यः कारणं हेतुर्भवति सोऽन्त्यो विशेष इति 'से' तस्य नैगमस्य बुद्धिरभिप्रायः । इदमुक्तं भवति-'परिमण्डलसंस्थानाः सर्वेऽपि
परमाणवः' इति वैशेषिकाः, ततः 'तेषु तुल्याकृतिष्वपि सर्वेषु परमाणुषु भिन्ना, एतेन त्वभिन्ना' इत्येवं येयं परस्परमन्यत्वग्राहिका योगिनां
बुद्धिरुत्पद्यते तद्धेतुभूतः परमाणुद्रव्यवर्ती अन्त्यो विशेष उच्यते । यथाभूता हि प्रथमेऽणौ विशेषा न यथाभूता एव द्वितीये, यथाभूताश्च
द्वितीये न तथाभूता एव प्रथमे, अन्यथैकत्वप्रसङ्गादितीह भावार्थः ।

तथा, पार्थिवा अणवः सर्वेऽपि परस्परं तुल्यगुणाः । तथा, अणु-मनसोराद्यं कर्मादृष्टकारितम्, यथाऽग्नेरूर्ध्वज्वलनम्, वायोस्ति-
र्यग् गमनमिति सर्वेऽप्यणवस्तुल्यक्रियाः । तथा, एकस्मादाकाशदेशादाकाशप्रदेशाद् यदैवैकः परमाणुः स्थितिक्षयादत्येति- अन्यत्र
गच्छति- तदैव यदाऽन्यः परमाणुस्तात्स्थित्युद्भवात् तत्रैवाकाशप्रदेशे समागत्य तिष्ठति, तदैकदेशातीता-ऽऽगतत्वम्, अत एवं वैशेषि-
कप्रक्रियया तुल्याकृतिषु, तुल्यगुणेषु, तुल्यक्रियेषु, एकप्रदेशनिर्गतागतेषु च परमाणुद्रव्येषु यदन्यत्वबुद्धेः कारणं सोऽन्त्यो विशेष इति
'से' तस्य नैगमस्य बुद्धिः । स चाकृत्यादिना तुल्येष्वतुल्यबुद्धिहेतुत्वादणुभ्यो भिन्न एवेति ॥ २१९२ ॥

एवं सामान्य-विशेषेषु प्ररूपितेषु परः प्राह—

---

१ तुल्याकृति-गुण क्रियैकदेशातीतागतेऽणुद्रव्ये । अन्यत्वबुद्धिकारणमन्त्यो विशेष इति तस्य बुद्धि ॥ २१९२ ॥

[1]णु दव्व-पज्जवट्ठियनयावलंबि त्ति नेगमो चेव। सम्मद्दिट्ठी साहु व्व कीस मिच्छत्तभेओऽयं? ॥२१९३॥

आह– नन्वेवं सति यत् सामान्यं तद् द्रव्यम्, विशेषास्तु पर्यायाः, ततो द्रव्य-पर्यायास्तिकनयद्वयमतावलम्बित्वात् सम्यग्दृष्टिरेवायं नैगमनयः, जैनसाधुवत्। न हि जैनसाधवोऽपि द्रव्य-पर्यायोभयरूपाद् वस्तुनोऽन्यत् किञ्चिदिच्छन्ति। तत् किमित्यसौ मिथ्यात्वभेदः? इति ॥ २१९३ ॥

अत्रोत्तरमाह—

[2]जं सामन्नविसेसे परोप्परं वत्थुओ य सो भिन्ने। मन्नइ अच्चंतमओ मिच्छद्दिट्ठी कणादो व्व ॥२१९४॥

दोहिं वि नएहिं नीयं सत्थमुलूएण तह वि मिच्छत्तं। जं सविसयप्पहाणत्तणेण अन्नोन्ननिरवेक्खा ॥२१९५॥

यद् यस्मात् सामान्य-विशेषौ नैगमनयः परस्परमत्यन्तभिन्नौ मन्यते, वस्तुनोऽप्याधारभूताद् द्रव्य-गुण-कर्म-परमाणुरूपादत्यन्तभिन्नौ स ताविच्छति; जैनसाधवस्तु परस्परं स्वाधाराच्च कथञ्चिदेव तौ भिन्नाविच्छन्ति; अतो मिथ्यादृष्टिरेवाऽयम्, कणादवदिति; तथाहि– द्वाभ्यामपि द्रव्य-पर्यायास्तिकनयाभ्यां सर्वमपि निजं शास्त्रं नीतं समर्थितमुलूकेन तथापि तद् मिथ्यात्वमेव, यद् यस्मात् स्वस्वविषयप्राधान्याभ्युपगमेनोलूकाभिमतौ द्रव्य-पर्यायास्तिकनयावन्योन्यनिरपेक्षौ, जैनाभ्युपगतौ पुनस्तौ परस्परसापेक्षौ, स्याच्छब्दलाञ्छितत्वादिति ॥ २१९४ ॥ २१९५ ॥

अथ सिद्धान्तवादी स्थितपक्षदर्शनार्थमेकान्तवादिनं नैगमं दूषयितुमाह—

[3]जइ सामन्नं सामन्नबुद्धिहेउ त्ति तो विसेसो वि। सामन्नमन्नसामन्नबुद्धिहेउ त्ति को भेओ? ॥२१९६ ॥

यदि 'गौः' 'गौः' इत्यादिसामान्यबुद्धि-वचनहेतुरिति कृत्वा सामान्यं त्वयेष्यते, हन्त! तर्हि परमाणुगतोऽन्त्यो विशेषोऽपि सामान्यं प्राप्नोति, 'विशेषः' 'विशेषः' इत्यन्यसामान्यबुद्धि-वचनहेतुत्वात्। न च विशेषेष्वपि सामान्यमस्ति, द्रव्य-गुण-कर्मस्वेव तद्वृत्त्यभ्युपगमात्।

---

१ ननु द्रव्य पर्यायास्तिकमतावलम्बीति नैगम एव। सम्यग्दृष्टि साधुरिव कस्माद् मिथ्यात्वभेदोऽयम्? ॥ २१९३ ॥

२ यत् सामान्य-विशेषौ परस्पर वस्तुतश्च स भिन्नौ। मन्यतेऽत्यन्तमतो मिथ्यादृष्टि कणाद इव ॥ २१९४ ॥
द्वाभ्यामपि नयाभ्या नीत शास्त्रमुलूकेन तथापि मिथ्यात्वम्। यत् स्वविपयप्रधानत्वेनाऽन्योन्यनिरपेक्षौ ॥ २१९५ ॥

३ यदि सामान्य सामान्यबुद्धिहेतुरिति ततो विशेषोऽपि। सामान्यमन्यसामान्यबुद्धिहेतुरिति को भेदः? ॥ २१९६ ॥ ४ घ. ज. 'त्यपरसा'।

अथवा, गोत्व-गजत्वादिको विशेषोऽपि सामान्यं प्राप्नोति– गोत्व-गजत्वादिसामान्येष्वपि सामान्यं प्राप्नोतीत्यर्थः, 'सामान्यम्' 'सामान्यम्' इति बुद्धि-वचनयोस्तत्रापि प्रवृत्तेः। न च सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति, "निःसामान्यानि सामान्यानि" इति वचनात्। ततश्चोक्तयुक्तेर्विशेषस्यापि सामान्यत्वात् को भेदः सामान्य-विशेषयोः?– न कश्चिदित्यर्थ इति ॥ २१९६ ॥

सामान्यस्यापि च विशेषरूपता प्राप्नोतीति दर्शयन्नाह—

[1]जइ जेण विसेसिज्जइ स विसेसो तेण जं पि सामण्णं। तं पि विसेसोऽवस्सं सत्ताइविसेसयत्ताओ ॥२१९७॥

यदि येन वस्तुना बुद्धिर्वचनं च विशेष्यते स विशेष उच्यते, तेन ततो यदपि परमपरं च सत्ता-गोत्वादिकं सामान्यं तदपि विशेषः प्राप्नोति। कुतः? सत्तादीनामपि विशेषकत्वात्; तथाहि– सत्तासामान्यमपि गोत्वादिभ्यो बुद्धि-वचने विशेषयति, गोत्वादयोऽपि च सत्तादिभ्यस्ते विशेषयन्त्येव; प्रयोगः– सामान्यमपि विशेष एव, बुद्धि-वचनविशेषकत्वात्, अन्त्यविशेषवदिति। तदेवं विशेषोऽपि सामान्यम्, सामान्यमपि विशेषः प्राप्नोतीत्युक्तम् ॥ २१९७ ॥

किञ्च, "त्रिपदार्थसत्करी सत्ता" इति वचनात् सत्तासमवायात् सत्त्वं भवताऽभ्युपगम्यते, तच्चायुक्तम्। कुतः? इत्याह—

[2]सत्ताजोगादसओ सओ व सत्तं हवेज्ज दव्वस्स। असओ न खपुप्फस्स व सओ व किं सत्तया कज्जं? ॥२१९८॥

यत् सत्तायोगाद् वस्तुनः सत्त्वमिष्यते तत् स्वरूपेण किं सतोऽसतो वा भवेत्? इति वक्तव्यम्। न तावदसतः खपुष्पस्येव सत्त्वं युज्यते। यदि तु स्वरूपेणैव सद् वस्तु, तर्हि सत्तया किं कार्यम्?, तामन्तरेणावि स्वरूपेणैव वस्तुनः सत्त्वादिति ॥ २१९८ ॥

अपि च,

[3]पइवत्थुं सामन्नं जइ तो णेगं न यावि सामन्नं। अह दव्वेसु तदेगं तह वि सदेसं न सामन्नं ॥ २१९९ ॥

यदि तत् सामान्यं प्रतिवस्तु वर्तते तर्हि नैकम्, प्रतिवस्तुवृत्तित्वात्, प्रतिवस्तुस्वात्मवत्। यदिवा, न तत् सामान्यम्,

१ यदि येन विशेष्यते स विशेषस्तेन यदपि सामान्यम्। तदपि विशेषोऽवश्य सत्तादिविशेषकत्वात् ॥ २१९७॥

२ सत्तायोगादसत सतो वा सत्त्व भवेद् द्रव्यस्य। असतो न खपुष्पस्येव सतो वा किं सत्तया कार्यम्? ॥ २१९८ ॥

३ प्रतिवस्तु सामान्य यदि ततो नैक न चापि सामान्यम्। अथ द्रव्येषु तदेक तथापि सदेश न सामान्यम् ॥ २१९९ ॥

प्रतिवस्तुवृत्तित्वात्, प्रतिवस्तुस्वात्मवत्। अथ बहुषु द्रव्येषु वृत्तमपि तदेकं तथापि सदेशं प्राप्नोति, अदेशस्य परमाणोरिव बहुषु वृत्त्य-योगात्। सदेशत्वे च सति न सामान्यम्, देशभेदे देशिनोऽपि तदव्यतिरिक्तस्य भेदादिति ॥ २१९९ ॥

अथ प्रतिवस्तु वर्तमानमपि तदेकमिष्यते तथापि दोष इति दर्शयन्नाह—

[1]अह पइवत्थुमिहेगं च तहवि तं नत्थि खरविसाणं व। न य तदुवलक्खणं तं सव्वगयत्तओ खं व ॥२२००॥

अथ प्रतिवस्तु वर्तते तत्, एकं चेष्यते, तथापि तद् नास्ति, अनुपलभ्यमानत्वात्, खरविषाणवत्। न च तस्य स्वाश्रयभूतस्य गवादेरुपलक्षणमुपलक्षकं तद् युज्यते, सर्वगतत्वात्, गवादिव्यक्तिभ्योऽन्यत्वाच्च, आकाशवदिति ॥ २२०० ॥

किञ्च,

[2]सामन्नविसेसकयं जइ नाणं तेसु किंनिमित्तं तो। अह तत्तो चिय तम्हा तं परहेउ त्ति णेगंतो ॥ २२०१ ॥

यदि 'गौः' 'गौः' इत्यादि सामान्यज्ञानं वचनं च सामान्यहेतुकं प्रवर्तते, तथा परमाणुषु 'अयमस्माद् विशिष्टः' इति विशेषज्ञानं वचनं च यदि विशेषकृतम्, ततस्तेषु गोत्व-तुरगत्वादिसामान्येषु सर्वत्र 'सामान्यम्' 'सामान्यम्' इति ज्ञानं वचनं च तथा तेषु विशेषेषु सर्वत्र 'विशेषः' 'विशेषः' इति विशेषबुद्धिर्वचनं च किंनिमित्तमिति वक्तव्यम्? । न च सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति, नापि विशेषेष्वन्ये विशेषाः सन्ति, येन तेषु तन्निमित्ते ते स्याताम्। अथ तत एव तेभ्य एव गोत्वादिसामान्येभ्योऽपरसामान्यमन्तरेणापि सामान्यज्ञान-वचने अभ्युपगम्येते, विशेषेभ्य एव चान्यविशेषानिरपेक्षेभ्यो विशेषज्ञान-वचने इष्येते, तस्मात् तर्हि तत् सामान्य-विशेषज्ञानं वचनं च परहेतुकं सामान्य-विशेषनिमित्तमेवेति नायमेकान्तः, सामान्य-विशेषविषयाभ्यामेव सामान्यविशेषज्ञान-वचनाभ्यां व्यभि-चारादिति ॥ २२०१ ॥

अथ सिद्धान्तवादी स्थितपक्षमुपदर्शयन्नाह—

[3]तम्हा वत्थूणं चिय जो सरिसो पज्जवो स सामन्नं। जो विसरिसो विसेसो स मओऽणत्थंतरं तत्तो ॥२२०२॥

---

१ अथ प्रतिवस्त्विहैकं च तथापि तद् नास्ति खरविषाणमिव। न च तदुपलक्षणं तत् सर्वगतत्वात् खमिव ॥ २२०० ॥

२ सामान्यविशेषकृतं यदि ज्ञानं तेषु किंनिमित्तं ततः?। अथ तत एव तस्मात् तत् परहेत्विति नैकान्तः ॥ २२०१ ॥

३ तस्माद् वस्तूनामेव यः सदृशः पर्यवः स सामान्यम्। यो विसदृशो विशेषः स मतोऽनर्थान्तरं ततः ॥ २२०२ ॥

तस्माद् वस्तूनामेव गवादीनां खुर-ककुद-लाङ्गूल-विषाण-सास्नादिमत्त्वलक्षणो यः सदृशः पर्यायः स एव सामान्यं, न पुनरेक-नित्य-निरवयवा-ऽक्रिय-सर्वगतत्वादिधर्मोपेतं पराभ्युपगतम् । यस्तु तेषामेव गवादीनां शाबलेय धावलेयत्वादिको विसदृशोऽन्योन्यं विलक्षणः पर्यायः स विशेषः। स च सामान्यरूपो विशेषरूपश्च पर्यायस्ततो वस्तुनोऽनर्थान्तरमभिन्नः, कथञ्चित्तु पररूपतादिभिर्भिन्नोऽपि, न त्वेकान्तेनाभिन्नो भिन्नो वेति द्रष्टव्यमिति । तदेवमुक्तो नैगमनयः ॥ २२०२ ॥

अथ संग्रहनयं व्याचिख्यासुराह—

[1]संगहणं संगिण्हइ संगिज्झते व तेण जं भेया । तो संगहो त्ति संगहियपिंडियत्थं वओ जस्स ॥ २२०३ ॥

संग्रहणं सामान्यरूपतया सर्ववस्तूनामाक्रोडनं संग्रहः अथवा, सामान्यरूपतया सर्वं संगृह्णातीति संग्रहः । अथवा, यद् यस्मात् सर्वेऽपि भेदाः सामान्यरूपतया संगृह्यन्तेऽनेनेति संग्रहः । संगृहीतं च तत् पिण्डितं च संगृहीतपिण्डितं तदेवार्थोऽभिधेयं यस्य तत् संगृहीतपिण्डितार्थम्, एवंभूतं वचो वचनं यस्य संग्रहस्येति ॥ २२०३ ॥

तत्र संगृहीतपिण्डितार्थं किमुच्यते ? इत्याह—

[2]संगहियमागहीयं संपिंडियमेगजाइमाणीयं । संगहियमणुगमो वा वइरेगो पिंडियं भणियं ॥ २२०४ ॥

अहव महासामन्नं संगहियपिंडियत्थमियरं ति । सव्वविसेसानन्नं सामन्नं सव्वहा भणियं ॥ २२०५ ॥

व्याख्या– सामान्याभिमुखेनाऽऽग्रहणमागृहीतं संगृहीतमुच्यते, पिण्डितं त्वेकजातिमानीतमभिधीयते, तदेवंभूतं वस्त्वर्थोऽभिधेयं यस्य तत् संगृहीतपिण्डितार्थं 'वचनं संग्रहनयस्य' इति स्वयमेव द्रष्टव्यम् । अथवा, संगृहीतमनुगमोऽभिधीयते, सर्वव्यक्तिष्वनुगतस्य सामान्यस्य प्रतिपादनमित्यर्थः । व्यतिरेकस्तु पिण्डितमुच्यते, विशेषप्रतिपादकपरमतनिराकरणमित्यर्थः । ततश्च संगृहीतपिण्डितार्थमनुगम-व्यतिरेकार्थं संग्रहवचनमिति दृश्यम् । अथवा, सत्ताख्यं महासामान्यं संगृहीतमुच्यते, इतरत्तु गोत्वादिकमवान्तरसामान्यं पिण्डितार्थमभिधीयते । ततः संगृहीतपिण्डितार्थं परा-ऽपरसामान्यार्थं संग्रहवचः । किं बहुनोक्तेन ? सर्वे विशेषा अनन्या अभिन्ना यस्य तत्

---

१ संग्रहणं संगृह्णाति संगृह्यन्ते वा तेन यद् भेदाः । ततः संग्रह इति संगृहीतपिण्डितार्थं वचो यस्य ॥ २२०३ ॥

२ संगृहीतमागृहीतं संपिण्डितमेकजातिमानीतम् । संगृहीतमनुगमो वा व्यतिरेकः पिण्डितं भणितम् ॥ २२०४ ॥
अथवा महासामान्यं संगृहीतपिण्डितार्थमितरदिति । सर्वविशेषानन्यं सामान्यं सर्वथा भणितम् ॥ २२०५ ॥

सर्वविशेषानन्यम् । अतः क्रोडीकृतसर्वविशेषं सामान्यमेव सर्वैः प्रकारैः संग्रहवचनस्याभिधेयतया भणितमिति ॥ २२०४ ॥२२०५ ॥

कथंभूतं पुनः सामान्यं संग्रहो मन्यते ? विशेषांस्तु कुतोऽसौ नाभ्युपगच्छति ? इति दर्शनार्थमाह—

एंगं निच्चं निरवयवमक्कियं सव्वगं च सामन्नं । निस्सामन्नत्ताओ नत्थि विसेसो खपुप्फं व ॥ २२०६ ॥

एकं सामान्यम्, सर्वत्र तस्यैव भावात्, विशेषाणां चाभावात्; तथा, नित्यं सामान्यम्, अविनाशात्; तथा, निरवयवम्, अदेशत्वात्; अक्रियम्, देशान्तरगमनाभावात्; सर्वगतं च सामान्यम्, अक्रियत्वादिति । विशेषास्तु न सन्ति, निःसामान्यत्वात्; सामान्यव्यतिरेकिणां तेषामभावात् । इह यत् सामान्यातिरिक्तं तद् नास्ति, यथा खपुष्पमिति ॥ २२०६ ॥

एतदेव समर्थयति—

सेदिति भणियम्मि जम्हा सव्वत्थाणुप्पवत्तए बुद्धी । तो सव्वं तम्मत्तं नत्थि तदत्थंतरं किंचि ॥२२०७॥

यस्मात् 'सत्' इत्येवं भणिते सर्वत्र भुवनत्रयान्तर्गते वस्तुनि बुद्धिरनुप्रवर्तते प्रधावति । न हि तत् किमपि वस्त्वस्ति यत् 'सत्' इत्युक्ते झगिति बुद्धौ न प्रतिभासते । ततस्तस्मात् सर्वं तन्मात्रमेव सत्तामात्रमेव, न तदर्थान्तरं किञ्चिदस्ति यद् विशेषतया कल्पेतेति ॥ २२०७ ॥

सत्तामात्रत्वमेव सर्वभावानां भावयन्नाह—

कुंभो भावाणन्नो जइ तो भावो अहन्नहाऽभावो । एवं पडादओ वि हु भावाणन्न त्ति तम्मत्तं ॥२२०८॥

कुम्भो घटः स भावात् सत्तातोऽन्यः, अनन्यो वा ?। यद्यनन्योऽभिन्नः, तर्हि भावः सत्तामात्रमेवासौ। 'अहन्नह त्ति' अथान्यथा- भावाद् भिन्नोऽभ्युपगम्यत इत्यर्थः, तर्ह्यभावोऽसन्नेवासौ, भावादन्यत्वात्, खरविषाणवदिति। एवं पटादयोऽपि प्रत्येकं वाच्याः। ततस्तेऽपि द्वितीयपक्षेऽसत्त्वप्रसङ्गाद् भावादनन्येऽभ्युपगन्तव्याः, इति सर्वमेव घट-पटादिकं वस्तु तन्मात्रं सत्तामात्रमेवेति॥२२०८॥

अथवाऽयमेवार्थोऽन्यथाऽभिधीयते । कथम् ? इत्याह—

१ एकं नित्यं निरवयवमक्रियं सर्वगं च सामान्यम् । निःसामान्यत्वाद् नास्ति विशेषः खपुष्पमिव ॥ २२०६ ॥

२ सदिति भणिते यस्मात् सर्वत्रानुप्रवर्तते बुद्धिः । ततः सर्वं तन्मात्रं नास्ति तदर्थान्तरं किञ्चित् ॥ २२०७ ॥

३ कुम्भो भावानन्यो यदि ततो भावोऽथान्यथाऽभावः । एवं पटादयोऽपि खलु भावानन्य इति तन्मात्रम् ॥ २२०८ ॥

[1]तम्मत्तमिह विसेसो सामन्नं पिव पमेयभावाओ । सव्वत्थ सम्मईओ वभिचाराभावओ वावि ॥२२०९॥

तन्मात्रमिह विशेषा इति प्रतिज्ञा, प्रमेयत्वात्, सामान्यवत् । अथवा, अन्यो हेतुः- सर्वत्र सन्मतेर्व्यभिचाराभावात्- सर्वत्र सन्मतिप्रवृत्तेरित्यर्थ इति ॥ २२०९ ॥

प्रकारान्तरेणापि विशेषाणां सामान्यरूपतां साधयितुमाह—

[2]चूओ वणस्सइ च्चिय मूलाइगुणो त्ति तस्समूहो व्व । गुम्मादओ वि एवं सव्वे न वणस्सइविसिट्ठा ॥२२१०॥

चूतो वनस्पतिः सामान्यरूप एव, मूलादिगुणत्वात्, तत्समूहवत्- चूतादिवृक्षसमूहवत् । गुल्मो लतासमूहः, तदादयोऽपि सर्वे वृक्षविशेषा वनस्पतेरविशिष्टा एव, इति सामान्यमेवास्ति, न विशेषा इति ॥ २२१० ॥

किञ्च,

[3]सामन्नाओ विसेसोऽन्नोऽणन्नो व नत्थि जइ अन्नो । निस्सामन्नत्ताओऽणन्नो सामन्नमेत्तं सो ॥ २२११ ॥

सामान्याद् विशेषोऽन्यः, अनन्यो वा ? । यद्यन्यः, तर्हि नास्त्यसौ, सामान्यबहिर्भूतत्वात्, खरविषाणवत् । अथानन्यः, तर्हि सामान्यमात्रमेवासौ, तत्स्वरूपवदिति । तदेवमुक्तः संग्रहः ॥ २२११ ॥

अथ व्यवहारनयमाह—

[4]ववहरणं ववहरए स तेण व वहीरए व सामन्नं । ववहारपरो व जओ विसेसओ तेण ववहारो ॥ २२१२ ॥

व्यवहरणं व्यवहारः, व्यवहरति स इति वा व्यवहारः, विशेषतोऽवह्रियते निराक्रियते सामान्यं तेनेति व्यवहारः, लोको व्यवहारपरो वा विशेषतो यस्मात् तेन व्यवहार इति । अयं च न यदुक्तसूक्तिकां प्रतिपद्यते ॥ २२१२ ॥

[5]'वच्चइ विणिच्छियत्थं ववहारो सव्वदव्वेसु' अस्य व्याख्यामाह—

---

१ तन्मात्रमिह विशेष सामान्यमिव प्रमेयभावात् । सर्वत्र सन्मतेर्व्यभिचाराभावतो वापि ॥ २२०९ ॥
२ चूतो वनस्पतिरेव मूलादिगुण इति तत्समूह इव । गुल्मादयोऽप्येव सर्वे न वनस्पतिविशिष्टा ॥ २२१० ॥
३ सामान्याद् विशेषोऽन्योऽनन्यो वा नास्ति यद्यन्य । नि सामान्यत्वादनन्य सामान्यमात्र स ॥ २२११ ॥
४ व्यवहरण व्यवहरति स तेन वाऽवह्रियते वा सामान्यम् । व्यवहारपरो वा यतो विशेषतस्तेन व्यवहार ॥ २२१२ ॥ ५ गाथा २१८३ ।

[1]सदिति भणियम्मि गच्छइ विणिच्छयं सदिति किं तदन्नं ति । होज्ज विसेसेहिंतो संववहारादवेतं जं ? ॥२२१३॥

'सत्' इति भणिते सति विनिश्चयमसौ गच्छति– विचार्य विशेषानेव वस्तुत्वेन व्यवस्थापयतीत्यर्थः, तथा ह्येवमयं विचारयति– ननु 'सत्' इति यदुच्यते तद् घट-पटादिविशेषेभ्यः किमन्यद् नाम यत् संव्यवहारादप्यपेतं व्यवहारे न क्वचिदुपयुज्यते, वार्तामात्रप्रसिद्धं सामान्यम् ?– नास्त्येव क्वापि तदित्यर्थः ॥ २२१३ ॥

अपिच,

[2]उवलंभव्ववहाराभावाओ निव्विसेसभावाओ । तं नत्थि खपुप्फं पिव संति विसेसा सपच्चक्खं ॥२२१४॥

नास्ति सामान्यम्, उपलम्भव्यवहाराभावात्– उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरित्यर्थः, तथा, निर्विशेषभावात्– विशेषव्यतिरिक्तत्वात्, खपुष्पवत् । विशेषास्तु सन्ति, स्वप्रत्यक्षत्वात्, घटादिवदिति ॥ २२१४ ॥

उपचयहेतुमाह—

[3]जं च विसेसेहिं चिय संववहारो वि कीरए सक्खं । जम्हा तम्मत्तं चिय फुडं तदत्थंतरमभावो ॥२२१५॥

यस्माच्च जलाहरण-व्रणपिण्डीप्रदानादिको लोकव्यवहारो घट-निम्बपत्रादिविशेषैरेव साक्षात् क्रियमाणो दृश्यते, न सामान्येन; तन्मात्रमेव च विशेषमात्रं यस्मात् स्फुटं 'उपलभ्यते' इति शेषः, तस्मात् तदर्थान्तरभूतं सामान्यमभाव एव, न तु भाव इति ॥२२१५॥

किञ्च,

[4]अन्नमणन्नं व मयं सामन्नं जइ विसेसओऽणन्नं । तम्मत्तमन्नमहवा नत्थि तयं निव्विसेसं ति ॥२२१६॥

विशेषेभ्यः सामान्यमन्यत्, अनन्यद् वा मतं भवतः ? । यदि विशेषेभ्यस्तदनन्यदभिन्नम्, तर्हि तन्मात्रं विशेषमात्रमेव तदिति । अथान्यद् विशेषेभ्यो भिन्नं सामान्यम्, तर्हि नास्त्येव तत्, निर्विशेषत्वात्, खरशृङ्गवदिति ॥ २२१६ ॥

---

१ सदिति भणिते गच्छति विनिश्चय सदिति किं तदन्यदिति । भवेद् विशेषेभ्य सव्यवहारादवेत यत् ? ॥ २२१३ ॥
२ उपलम्भव्यवहाराभावाद् निर्विशेषभावात् । तद् नास्ति खपुष्पमिव सन्ति विशेषा स्वप्रत्यक्षम् ॥ २२१४ ॥
३ यच्च विशेषैरेव सव्यवहारोऽपि क्रियते साक्षात् । यस्मात् तन्मात्रमेव स्फुट तदर्थान्तरमभाव ॥ २२१५ ॥
४ अन्यदनन्यद् वा मत सामान्य यदि विशेषतोऽनन्यत् । तन्मात्रमन्यदथवा नास्ति तद् निर्विशेषमिति ॥ २२१६ ॥

यदुक्तम्- 'चूओ वणस्सइ च्चिय' इत्यादि, तद्विपक्षमाह-

[2]तह चूयाइविरहिओ अन्नो को सो वणस्सई नाम । अवणस्सइ च्चिय तओ घडो व्व चूयादभावाओ ॥२२१७॥

तथा, चूतादिविरहितः- चूत-निम्ब-कदम्ब-जम्बूप्रभृतिविशेषेभ्योऽन्यः को नाम वनस्पतिर्यः सामान्यत्वेन गीयते ? । अथास्ति चूतादिभ्योऽपरः कोऽपि वनस्पतिः । ननु यद्येवम्, तर्हि तकोऽसाववनस्पतिरेव, चूताद्यभावरूपत्वात्, घटादिवदिति ॥ २२१७ ॥

तदेवं 'वच्चइ विणिच्छियत्थं' इत्येतद्व्याख्यायोपसंहरन्नाह—

[4]तो ववहारो गच्छइ विणिच्छयं को वणस्सई चूओ ? । होज्ज व बउलाइरूवो तह सव्वदव्वभेएसु ॥२२१८॥

ततस्तस्मादुक्तन्यायेन विचार्य विगतसामान्यानां विशेषाणां निश्चयो विनिश्चयस्तं गच्छति स्वीकरोति व्यवहारनयः । कथं विचार्य ? इत्याह- को नाम वनस्पतिर्भवेत् ? इति चिन्तायां चूतो बकुलादिर्वासौ भवेत्, न तु तदतिरिक्तवृक्षत्वसामान्यम् । तथा तेनैव प्रकारेण सर्वेष्वपि द्रव्यभेदेषु वक्तव्यम्- गो-तुरग-रथादयो विशेषा एव, गोत्वादिसामान्यं न पुनरन्यदित्येवं सर्वत्र वाच्यमित्यर्थ इति ॥२२१८॥

अथवा, अन्यथा विनिश्चयशब्दार्थं व्याचिख्यासुराह—

[5]अहिगो चउ त्ति वा निच्छओ त्ति सामन्नमस्स ववहारो । वच्चइ विणिच्छयत्थं जाइ विसामन्नभावं ति ॥२२१९॥

वा- अथवा, अधिकश्चयो निश्चयः, यथाऽधिको दाघो निदाघः, स च निश्चयोऽत्र सामान्यम् । अस्य सामान्यस्य व्यवहारनयो व्रजति याति । किमर्थम् ? । विनिश्चयार्थम् । कोऽर्थः ? । विसामान्यभावं विसामान्यभावार्थं तदभावाय यतत इत्यर्थः ॥२२१९॥

अथवा, लोकव्यवहारो विनिश्चयस्तदर्थं व्रजति व्यवहार इति दर्शयति—

[6]भमराइपंचवण्णाइं निच्छए जत्थ वा जणवयस्स । अत्थे विणिच्छओ सो विणिच्छयत्थो त्ति सो गज्झो ॥२२२०॥

---

१ गाथा २२१० । २ तथा चूतादिविरहितोऽन्य क स वनस्पतिर्नाम । अवनस्पतिरेव सको घट इव चूताद्यभावात् ॥ २२१७ ॥
३ गाथा २१८३ । ४ ततो व्यवहारो गच्छति विनिश्चय को वनस्पतिश्चूत ? । भवेद् वा बकुलादिरूपस्तथा सर्वद्रव्यभेदेषु ॥ २२१८ ॥
५ अधिकश्चय इति वा निश्चय इति सामान्यमस्य व्यवहार । व्रजति विनिश्चयार्थं याति विसामान्यभावमिति ॥ २२१९ ॥
६ भ्रमरादिपञ्चवर्णादौ निश्चये यत्र वा जनपदस्य । अर्थे विनिश्चय स विनिश्चयार्थ इति स ग्राह्यः ॥ २२२० ॥

ेबहुतरउ त्ति य तं चिय गमेइ संते वि सेसए मुयए। संववहारपरतया ववहारो लोगमिच्छंतो ॥२२२१॥

वा– अथवा, निश्चये निश्चयनयमते विचिन्त्यमाने भ्रमरादेः पञ्चवर्ण-द्विगन्ध-पञ्चरसा-ऽष्टस्पर्शत्वे सत्यपि यत्र कृष्णवर्णादावर्थे जनपदस्य निश्चयो भवति स विनिश्चयार्थस्तं व्रजति 'व्यवहारनयः' इति प्रकृतम्। कोऽर्थः?। सत्स्वपि वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शेषु यो यत्र जनपदस्य ग्राह्यः, तमेव व्यवहारनयो गमयति, मन्यते, प्ररूपयति च, सतोऽपि शेषान् वर्णादीन् मुञ्चति। कुतः?। स एव बहुतरः स्पष्ट इति कृत्वा। किं कुर्वन्?। लोकव्यवहारमिच्छन्। कया?। व्यवहारपरतया व्यवहारप्रधानतयेति। तदेवमभिहितो व्यवहारनयः॥ २२२० ॥ २२२१ ॥

अथ ऋजुसूत्रमाह—

ेउज्जं रुजुं सुयं नाणमुज्जुसुयमस्स सोऽयमुज्जुसुओ। सुत्तयइ वा जमुज्जुं वत्थुं तेणुज्जुसुत्तो त्ति ॥२२२२॥

'उज्जं' इति ऋजु, 'श्रुतम्' इति ज्ञानं बोधरूपम्, ततश्च ऋजु– अवक्रं श्रुतमस्य सोऽयमृजुश्रुतः। वा– अथवा, ऋजु– अवक्रं वस्तु सूत्रयतीति ऋजुसूत्र इति ॥ २२२२ ॥

कथं पुनरेतदभ्युपगतस्य वस्तुनोऽवक्रत्वम्? इत्याह—

ेपच्चुप्पन्नं संपयमुप्पन्नं जं च जस्स पत्तेयं। तं रुजु तदेव तस्स त्थि उ वक्कमन्नं ति जमसंतं॥ २२२३ ॥

यत् सांप्रतमुत्पन्नं वर्तमानकालीनं वस्तु, यच्च यस्य प्रत्येकमात्मीयं तदेतदुभयस्वरूपं वस्तु प्रत्युत्पन्नमुच्यते। तदेवासौ नय ऋजुः प्रतिपद्यते। तदेव वर्तमानमात्मीयं च वस्तु तस्यर्जुसूत्रनयस्यास्ति। अन्यत्तु शेषमतीतानागतं परकीयं च यद् यस्मादसदविद्यमानं ततोऽसत्त्वादेव तद् वक्रमिच्छत्यसाविति। अत एवोक्तं निर्युक्तिकृता– 'ैपच्चुप्पन्नग्गाही उज्जुसुओ नयविही मुणेअव्वो' इति॥ २२२३ ॥

एतन्मतमेव प्रमाणतः समर्थयन्नाह—

---

१ बहुतरक इति च तमेव गमयति सतोऽपि शेषकान् मुञ्चति। सव्यवहारपरतया व्यवहारो लोकमिच्छन्॥ २२२१ ॥

२ ऋजु ऋजु श्रुत ज्ञानमृजुश्रुतमस्य सोऽयमृजुश्रुत.। सूत्रयति वा यदृजु वस्तु तेनर्जुसूत्र इति॥ २२२२ ॥

३ प्रत्युत्पन्न सांप्रतमुत्पन्नं यच्च यस्य प्रत्येकम्। तदृजु तदेव तस्यास्ति तु वक्रमन्यदिति यदसत्॥ २२२३ ॥ ४ गाथा २१८४।

[1] न विगयमणागयं वा भावोऽणुवलंभओ खपुप्फं व । न य निप्पओयणाओ परकीयं परधणमिव त्थि ॥२२२४॥

विगतं विनष्टमतीतम्, अनागतं त्वनुत्पन्नम्, एतदुभयरूपमपि न भावो न वस्तु, अनुपलम्भात्- खपुष्पवदिति । न च परकीयं वस्त्वस्ति, निष्प्रयोजनत्वात्, प्रयोजनाकर्तृत्वात्, परधनवदिति ॥ २२२४ ॥

अथ व्यवहारनयं युक्तितः स्वपक्षं ग्राहयन्नाह--

[2] जइ न मयं सामन्नं संववहारोवलद्धिरहियं ति । नणु गयमेस्सं च तहा परक्कमवि निप्फलत्तणओ ॥२२२५॥

हे व्यवहारनयवादिन् ! यदि तत्र व्यवहारानुपयोगादनुपलम्भाच्च सामान्यं न मतं संग्रहस्य संमतमपि नेष्टमित्यर्थः, ननु तथा तेनैव प्रकारेण व्यवहारानुपयोगादनुपलम्भाच्च गतमतिक्रान्तम्, एष्यच्चानागतं वस्तु माऽभ्युपगमस्त्वम्, युक्तेः समानत्वात् । तथा, परकीयमपि वस्तु मैषीः, स्वप्रयोजनासाधकत्वेन निष्फलत्वात्, परधनवदिति ॥ २२२५ ॥

अथ यदसौ नयोऽभ्युपगच्छति तत् सर्वमुपसंहृत्य दर्शयति--

[3] तम्हा नियमं संपइकालीणं लिंग-वयणभिन्नं पि । नामाइभेयविहियं पडिवज्जइ वत्थुमुज्जुसुओ ॥ २२२६ ॥

तस्मादृजुसूत्रनयः प्रतिपादितयुक्तितो वस्तु प्रतिपद्यते । कथंभूतम् ? । निजकमात्मीयम्, न परकीयम्, तदपि सांप्रतकालीनं वर्तमानम्, न त्वतीतानागतरूपम् । तच्च निजं वर्तमानं च वस्तु लिङ्ग-वचनभिन्नमपि प्रतिपद्यते । तत्रैकमपि त्रिलिङ्गम्, यथा तटः, तटी, तटमित्यादि । तथैकमप्येकवचन-बहुवचनवाच्यम्, यथा गुरुर्गुरवः, आपो जलम्, दाराः कलत्रमित्यादि । तथा, नामादिभेदविहितमप्यसौ वस्त्वभ्युपगच्छति, नाम- स्थापना-द्रव्य भावरूपांश्चतुरोऽपि निक्षेपानसौ मन्यत इत्यर्थः । तदिह 'लिंग वयण' इत्यादिनाऽभ्युपगमद्वयोपन्यासेन वक्ष्यमाणशब्दनयेन सहास्याभ्युपगमभेदो दर्शितः । शब्दनयो हि लिङ्गभेदाद् वचनभेदाच्च वस्तुनो भेदमेव प्रतिपत्स्यते, न पुनरेकत्वम्; तथा, नामादिनिक्षेपेऽप्येकमेव भावनिक्षेपं मंस्यते, न तु शेषनिक्षेपत्रयमिति । तदेवमुक्त ऋजुसूत्रनयः ॥ २२२६ ॥

अथ शब्दनयमाह—

1 न विगतमनागत वा भावोऽनुपलम्भत खपुष्पमिव । न च निष्प्रयोजनात् परकीय परधनमिवास्ति ॥ २२२४ ॥

२ यदि न मत सामान्य सव्यवहारोपलब्धिरहितमिति । ननु गतमेष्यच्च तथा परकीयमपि निष्फलत्वत ॥ २२२५ ॥

३ तस्माद् निजक सम्प्रतिकालिक लिङ्ग वचनभिन्नमपि । नामादिभेदविहित प्रतिपद्यते वस्तु ऋजुश्रुत. ॥ २२२६ ॥

सैवणं सपइ स तेणं व सप्पए वत्थु जं तओ सद्दो । तस्सत्थपरिग्गहओ नओ वि सद्दो त्ति हेउ व्व ॥२२२७॥

'शप' आक्रोशे, शपनमाह्वानमिति शब्दः, शपतीति वाऽऽह्वयतीति शब्दः, शप्यते वाऽऽहूयते वस्त्वनेनेति शब्दः । तस्य शब्दस्य यो वाच्योऽर्थस्तत्परिग्रहात् तत्प्रधानत्वाद् नयोऽपि शब्दः, यथा कृतकत्वादित्यादिकः पञ्चम्यन्तः शब्दोऽपि हेतुः । अर्थरूपं हि कृतकत्वमनित्यगमकत्वाद् मुख्यतया हेतुरुच्यते, उपचारतस्तु तद्वाचकः कृतकत्वशब्दोऽपि हेतुरभिधीयते, एवमिहापि शब्दवाच्यार्थपरिग्रहादुपचारेण नयोऽपि शब्दो व्यपदिश्यत इति भावः ॥ २२२७ ॥

'इच्छइ विसेसिययरं पच्चुप्पन्नं नओ सद्दो' इति निर्युक्तिगाथादलव्याख्यानमाह—

तं चिय रिउसुत्तमयं पच्चुप्पन्नं विसेसिययरं सो । इच्छइ भावघडं चिय जं न उ नामादए तिन्नि ॥२२२८॥

तदेव ऋजुसूत्रनयस्य मतमभीष्टं प्रत्युत्पन्नं वर्तमानं वस्त्विच्छत्यसौ शब्दनयः । कथंभूतं तदित्याह– विशेषिततरम् । कुत इदं ज्ञायते ? इत्याह– यद् यस्मात् पृथुबुध्नोदराद्याकारकलितं मृन्मयं जलाहरणादिक्रियाक्षमं प्रसिद्धघटरूपं भावघटमेवेच्छत्यसौ, न तु शेषान् नाम-स्थापना-द्रव्यरूपांस्त्रीन् घटानिति । शब्दप्रधानो ह्येष नयः, चेष्टालक्षणश्च घटशब्दस्यार्थः, 'घट चेष्टायाम्' 'घटत इति घटः' इति व्युत्पत्तेः । ततश्च य एव जलाहरणादिक्रियार्थमाचेष्टे प्रसिद्धो घटस्तमेव भावरूपं घटमिच्छत्यसौ, शब्दार्थोपपत्तेः, न तु नामादिघटान्, घटशब्दार्थानुपपत्तेः । अतश्चतुरोऽपि नामादिघटानिच्छत ऋजुसूत्राद् विशेषिततरं वस्त्विच्छत्यसौ, एकस्यैव भावघटस्यानेनाभ्युपगमादिति ॥ २२२८ ॥

नामादिघटनिराकरणार्थमेव प्रमाणयन्नाह—

नामादओ न कुंभा तक्कज्जाकरणओ पडाइ व्व । पच्चक्खविरोहाओ तल्लिंगाभावओ वावि ॥२२२९॥

नाम स्थापना-द्रव्यरूपाः कुम्भा न भवन्तीति प्रतिज्ञा, जलाहरणादितत्कार्याकरणात्, पटादिवत्; तथा, प्रत्यक्षविरोधात्,

---

१ शपन शपति स तेन वा शप्यते वस्तु यत् तत शब्द । तस्यार्थपरिग्रहतो नयोऽपि शब्द इति हेतुरिव ॥ २२२७ ॥ २ गाथा २१८४ ।
३ तदेवर्जुसूत्रमत प्रत्युत्पन्न विशेषिततर स । इच्छति भावघटमेव यद् न तु नामादींस्त्रीन् ॥ २२२८ ॥
४ नामादयो न कुम्भास्तत्कार्याकरणत. पटादिरिव । प्रत्यक्षविरोधात् तल्लिङ्गाभावतो वापि ॥ २२२९ ॥

घटलिङ्गादर्शनाच्चेति। अघटरूपास्ते प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्त इति प्रत्यक्षविरोधः। जलाहरणादिकं घटलिङ्गं च तेषु न दृश्यत इति ततोऽनुमानविरोधोऽपीति ॥ २२२९ ॥

'कथं ते नामादिघटा घटव्यपदेशभाजो भवेयुः ?' इति ऋजुसूत्रशिक्षणार्थमाह—

जइ विगया-णुप्पन्ना पओयणाभावओ न ते कुंभा। नामादओ किमिट्ठा पओयणाभावओ कुंभा ?॥२२३०॥

यदि विगता अनुत्पन्नाश्च त्वयाहो ! ऋजुसूत्र ! कुम्भा नेष्टाः, प्रयोजनाभावात्, तर्हि नामादयोऽपि कुम्भाः किमिष्टाः, प्रयोजनाभावस्य समानत्वात् ? । न खलु तैरपि कुम्भप्रयोजनं किमपि विधीयत इति ॥ २२३० ॥

तदेवमृजुसूत्रात् शब्दनयस्य विशेषिततरत्वमुक्तम्। अथवा, अन्यथा तद् द्रष्टव्यम्। कथम् ? इत्याह—

अहवा पच्चुप्पन्नो रिउसुत्तस्साविसेसिओ चेव। कुंभो विसेसिययरो सब्भावाईहिं सद्दस्स ॥२२३१॥

सब्भावा-सब्भावो-भयप्पिओ स-परपज्जओ-भयओ। कुंभा-ऽकुंभा-ऽवत्तव्वोभयरूवाइभेओ सो ॥२२३२॥

अथवा, प्रत्युत्पन्न ऋजुसूत्रस्याविशेषित एव सामान्येन कुम्भोऽभिमतः, शब्दनयस्य तु स एव सद्भावादिभिर्विशेषिततरोऽभिमत इत्येवमनयोर्भेदः, तथाहि— स्वपर्यायैः, परपर्यायैः, उभयपर्यायैश्च सद्भावेन, असद्भावेन, उभयेन, चार्पितो विशेषितः कुम्भः कुम्भा-ऽकुम्भा-ऽवक्तव्योभयरूपादिभेदो भवति— सप्तभङ्गीं प्रतिपद्यत इत्यर्थः; तद्यथा— ऊर्ध्वग्रीवा-कपाल-कुक्षि-बुध्नादिभिः स्वपर्यायैः सद्भावेनार्पितो विशेषितः कुम्भः कुम्भो भण्यते— 'सन् घटः' इति प्रथमो भङ्गो भवतीत्यर्थः। तथा, पटादिगतैस्त्वक्त्राणादिभिः परपर्यायैरसद्भावेनार्पितो विशेषितोऽकुम्भो भवति— सर्वस्यापि घटस्य परपर्यायैरसत्त्वविवक्षायां 'असन् घटः' इति द्वितीयो भङ्गो भवतीत्यर्थः। तथा, सर्वोऽपि घटः स्व-परो-भयपर्यायैः सद्भावा-ऽसद्भावाभ्यां सत्त्वा-ऽसत्त्वाभ्यामर्पितो विशेषितो युगपद् वक्तुमिष्टोऽवक्तव्यो भवति, स्व-पर-पर्यायसत्त्वा-ऽसत्त्वाभ्यामेकेन केनाप्यसांकेतिकेन शब्देन सर्वस्यापि तस्य युगपद् वक्तुमशक्यत्वादिति। एते त्रयः सकलादेशाः।

अथ चत्वारोऽपि विकलादेशाः प्रोच्यन्ते। तत्रैकस्मिन् देशे स्वपर्यायसत्त्वेन, अन्यत्र तु देशे परपर्यायासत्त्वेन विवक्षितो घटः

---

१ यदि विगता-ऽनुत्पन्ना प्रयोजनाभावतो न त्वया कुम्भाः। नामादय किमिष्टा प्रयोजनाभावत कुम्भा ? ॥ २२३० ॥

२ अथवा प्रत्युत्पन्न ऋजुसूत्रस्याविशेषित एव। कुम्भो विशेषिततर सद्भावादिभि शब्दस्य ॥ २२३१ ॥

सद्भावा सद्भावो-भयार्पित स्व-परपर्ययो-भयत। कुम्भा-ऽकुम्भा-ऽवक्तव्योभयरूपादिभेद स ॥ २२३२ ॥

सन्नसंश्च भवति, घटोऽघटश्च भवतीत्यर्थः। तथा, एकस्मिन् देशे स्वपर्यायैः सद्भावेन सत्त्वेनार्पितो विशेषितोऽन्यत्र तु देशे स्व-परो-भय-पर्यायैः सद्भावा-ऽसद्भावाभ्यां सत्त्वा-ऽसत्त्वाभ्यां युगपदसांकेतिकेनैकेन शब्देन वक्तुं विवक्षितः कुम्भः संश्चावक्तव्यश्च भवति, घटोऽवक्तव्यश्च भवतीत्यर्थः, देशे तस्य घटत्वात्, देशे चावक्तव्यत्वादिति। तथा, एकदेशे परपर्यायैरसद्भावेनार्पितो विशेषितोऽन्यस्मिंस्तु देशे स्व-परपर्यायैः सद्भावा-ऽसद्भावाभ्यां सत्त्वा-ऽसत्त्वाभ्यां युगपदसांकेतिकेनैकेन शब्देन वक्तुं विवक्षितः कुम्भोऽसन्नवक्तव्यश्च भवति– अकुम्भोऽवक्तव्यश्च भवतीत्यर्थः, देशे तस्याकुम्भत्वात्, देशे चावक्तव्यत्वादिति। तथा, एकदेशे स्वपर्यायैः सद्भावेनार्पितः, एकस्मिंस्तु देशे परपर्यायैरसद्भावेनार्पितः, अन्यस्मिंस्तु देशे स्व-परो-भयपर्यायैः सद्भावा-ऽसद्भावाभ्यां युगपदेकेन शब्देन वक्तुं विवक्षितः कुम्भः संश्चासंश्चावक्तव्यश्च भवति– घटोऽघटोऽवक्तव्यश्च भवतीत्यर्थः, देशे तस्य घटत्वात्, देशेऽघटत्वात्, देशे चावक्तव्यत्वादिति।

इह च 'कुंभाकुंभ' इत्यादिना गाथार्धेन षड् भङ्गाः साक्षादुपात्ताः, सप्तमस्त्वादिशब्दात्; तद्यथा– 'कुम्भः' 'अकुम्भः' 'अवक्तव्यः' उभय त्ति' संश्चासंश्चेत्युभयम्, तथा सन्नवक्तव्यक इत्युभयम्, तथाऽसन्नवक्तव्यक इति चोभयम्, आदिशब्दसंगृहीतस्तु सप्तमः सन्नसन्नवक्तव्यक इति। एवं सप्तभेदो घटः। एवं पटादिरपि द्रष्टव्यः। तदेवं स्याद्वाददृष्टं सप्तभेदं घटादिकमर्थं यथाविवक्षमेकेन केनापि भङ्गकेन विशेषिततरमसौ शब्दनयः प्रतिपद्यते, नयत्वात्, ऋजुसूत्राद् विशेषिततरवस्तुग्राहित्वाच्च; स्याद्वादिनस्तु संपूर्णसप्तभङ्ग्यात्मकमपि प्रतिपद्यन्त इति। अलं विस्तरेणेति ॥ २२३१ ॥ २२३२ ॥

अथवा, लिङ्ग-वचने समाश्रित्य विशेषिततरं वस्त्विच्छति शब्दनय इति दर्शयन्नाह—

वत्थुमविसेसओ वा जं भिन्नाभिन्नलिंग-वयणं पि। इच्छइ रिउसुत्तनओ विसेसिययरं तयं सद्दो ॥२२३३॥

'वा' इत्यथवा, भिन्ना-ऽभिन्नलिङ्गवचनमप्यविशेषतो यद् वस्त्विच्छति ऋजुसूत्रनयः, तद् विशेषिततरमिच्छति शब्दनय इति ॥ २२३३ ॥

कुतः ? इत्याह—

१ वस्त्वविशेषतो वा यद् भिन्नाभिन्नलिङ्ग वचनमपि। इच्छत्यृजुसूत्रनयो विशेषिततर तत् शब्द ॥ २२३३ ॥

धणिभेयाओ भेओ त्थी-पुंलिङ्गाभिहाणवच्चाणं । पड-कुंभाणं व जओ तेणाभिन्नत्थमिट्ठं तं ॥ २२३४ ॥

यतो यस्मात् कारणात् स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गाभिधानवाच्यानामर्थानां तटादीनां भेद एव न पुनरेकत्वम्, 'तटी' इत्यभिधानस्यान्योऽर्थो वाच्यम्, 'तट' इत्यभिधानस्य त्वन्यः, 'तटम्' इत्यभिधानस्य त्वपरः । कुतः ? । ध्वनिभेदात् । तथा, 'गुरुर्गुरवः' इत्याद्येकवचन-बहुवचनवाच्यानामर्थानां ध्वनिभेदादेव भेदः । केषामिव ? इत्याह— पट-कुम्भादिध्वनिभेदात् पट कुम्भाद्यर्थानामिव । तेन तस्मात् कारणात् तल्लिङ्गं वचनं वा भिन्नार्थमेवेष्टम् । यादृशो ध्वनिस्तादृश एवाऽर्थोऽस्येष्ट इत्यर्थः । अन्यलिङ्गवृत्तेस्तु शब्दस्य नान्यलिङ्गमर्थं वाच्यमिच्छत्यसौ, नाप्यन्यवचनवृत्तेः शब्दस्यान्यवचनवाच्यं वस्त्वभिधेयमिच्छत्येष इति भावः ॥ २२३४ ॥

अथ यदसौ मन्यते तत् सर्वमुपसंहृत्य दर्शयति—

तो भावु च्चिय वत्थुं विसेसियमभिण्णलिंग-वयणं पि । बहुपज्जायं पि मयं सद्दत्थवसेण सद्दस्स ॥२२३५॥

ततस्तस्माद् नामादिनिक्षेपे भावघटादिको भाव एव वस्त्वित्यसाविच्छति । तदपि पूर्वोक्तनीत्या सद्भावादिभिर्विशेषितमभिन्नलिङ्ग-वचनं चाभ्युपैति, स्ववाचकध्वनीनामभिन्ने लिङ्ग-वचने यस्य तदभिन्नलिङ्ग-वचनं वस्त्वसावभ्युपगच्छति, न पुनरेकस्यैवार्थस्य लिङ्गत्रयवृत्तिशब्दवाच्यत्वम्, एक-बहुवचनवृत्तिशब्दवाच्यत्वं वा मन्यत इत्यर्थः । समभिरूढेन सहास्य मतभेदं दर्शयति– 'इन्द्रः' 'शक्रः' पुरन्दरः' इत्यादिबहुपर्यायमप्येकमिन्द्रादिकं शब्दनयस्य मतेन भवति । केन ? । शब्दस्येन्द्रादेरिन्दनादिको योऽर्थस्तद्वशेनैकस्मिन्नपीन्द्रादिके वस्तुनि यावन्त इन्दन-शकन-पूर्दारणादयोऽर्था घटन्ते तद्वशेनेन्द्र-शक्रादिबहुपर्यायमपि तद् वस्तु शब्दनयो मन्यत इत्यर्थः । समभिरूढस्तु नैवं मंस्यत इत्यनयोर्भेद इति ॥ उक्तः शब्दनयः ॥ २२३५ ॥

अथ समभिरूढमाह—

[3]जं जं सण्णं भासइ तं तं चिय समभिरोहए जम्हा । सण्णंतरत्थविमुहो तओ तओ समभिरूढो त्ति ॥२२३६॥

यां यां संज्ञां घटादिलक्षणां भाषते वदति तां तामेव यस्मात् संज्ञान्तरार्थविमुखः कुट कुम्भादिशब्दवाच्यार्थनिरपेक्षः

१ ध्वनिभेदाद् भेद स्त्री-पुलिङ्गाभिधानवाच्यानाम् । पट-कुम्भानामिव यतस्तेनाभिन्नार्थमिष्टं तत् ॥ २२३४ ॥
२ यतो भाव एव वस्तु विशेषितमभिन्नलिङ्ग वचनमपि । बहुपर्यायमपि मत शब्दार्थवशेन शब्दस्य ॥ २२३५ ॥
३ या या सज्ञा भाषते वा तामेव समभिरोहति यस्मात् । संज्ञान्तरविमुखस्तत सक समभिरूढ इति ॥ २२३६ ॥

समभिरोहति समध्यास्ते तत्तद्वाच्यार्थविषयत्वेन प्रमाणीकरोति, ततस्तस्माद् नानार्थसमभिरोहणात् समभिरूढो नयः। यो घटशब्द-वाच्योऽर्थस्तं कुट-कुम्भादिपर्यायशब्दवाच्यं नेच्छत्यसावित्यर्थ इति ॥ २२३६ ॥

यदुक्तं निर्युक्तिकृता– 'वत्थुओ संकमणं होइ अवत्थू नए समभिरूढे' इति, तद्व्याख्यानार्थमाह––

[2]दव्वं पज्जाओ वा वत्थुं वयणंतराभिधेयं जं। न तदन्नवत्थुभावं संकमए संकरो मा भू ॥ २२३७ ॥

न हि सद्दंतरवच्चं वत्थुं सद्दंतरत्थतामेइ। संसय-विवज्जए-गत्त-संकराइप्पसंगाओ ॥ २२३८ ॥

द्रव्यं कुटादि, पर्यायस्तु तद्गतो वर्णादिस्तल्लक्षणं प्रस्तुतघटादिवचनाद् यत् कुटादि वचनान्तरं तदभिधेयं यद् वस्तु न तदन्यवस्तु-भावं घटादिशब्दाभिधेयवस्तुभावं संक्रामति। कुतः? इत्याह– वस्तुनो वस्त्वन्तरसंक्रमे मा भूत् संकरादिदोष इति। एतदेव भावयति– न हि शब्दान्तरवाच्यं वस्तु शब्दान्तरवाच्यार्थरूपतामेति। एवं हि घटादौ पटाद्यर्थसंक्रमे किमयं घटः पटादिर्वा? इति संशयः स्यात्; विपर्ययो वा भवेत्, घटादावपि पटादिनिश्चयात्; पटादौ वा घटाद्यध्यवसायादेकत्वं वा घट-पटाद्यर्थानां प्राप्नुयात्; मेचकमणिवत् संकीर्णरूपता वा घट-पटाद्यर्थानां भवेदिति। इयमत्र भावना– घटः कुटः कुम्भ इत्यादिशब्दात् पट-स्तम्भादिशब्दादिव भिन्नप्रवृत्ति-निमित्तत्वाद् भिन्नार्थगोचरानेव समभिरूढनयो मन्यते; तथाहि– घटनाद् घट इति विशिष्टचेष्टावानर्थो घट इति गम्यते, तथा 'कुट कौटिल्ये' कुटनात् कौटिल्ययोगात् कुटः, तथा 'उभ उंभ पूरणे' कुम्भनात् कुत्सितपूरणात् कुम्भ इति भिन्नाः सर्वेऽपि घट-कुटा-द्यर्थाः। ततश्च यदा घटाद्यर्थे कुटादिशब्दः प्रयुज्यते तदा वस्तुनः कुटादेस्तत्र संक्रान्तिः कृता भवति, तथा च सति यथोक्तसंशयादिदोष इति ॥ २२३७ ॥ २२३८ ॥

ततो घट-कुटाद्यर्थानां भेदसाधनायैव प्रमाणयन्नाह––

[3]घड-कुडसद्दत्थाणं जुत्तो भेओऽभिहाणभेआओ। घड-पडसद्दत्थाण व तओ न पज्जायवयणं ति ॥२२३९॥

घट-कुट-कुम्भादिशब्दवाच्यानामर्थानां भेद एव परस्परं युक्त इति प्रतिज्ञा, अभिधानभेदाद् वाचकध्वनिभेदादिति हेतुः।

---

१ गाथा २१८६। २ द्रव्य पर्यायो वा वस्तु वचनान्तराभिधेय यत्। न तदन्यवस्तुभाव सक्रामति सकरो मा भूत् ॥ २२३७ ॥
न हि शब्दान्तरवाच्य वस्तु शब्दान्तरार्थतामेति। सशय-विपर्ययै-कत्व-सकरादिप्रसङ्गात् ॥ २२३८ ॥
३ घट-कुटशब्दार्थानां युक्तो भेदोऽभिधानभेदात्। घट-पटशब्दार्थानामिव ततो न पर्यायवचनमिति ॥ २२३९ ॥

घट-पट-स्तम्भादिशब्दवाच्यानामिवार्थानामिति दृष्टान्तः। तत एतदभिप्रायेण घटादेः कुट-कुम्भ-कलशादिकं पर्यायवचनं नास्त्येव, एकस्मिन्नर्थेऽनेकशब्दप्रवृत्त्यनभ्युपगमादिति ॥ २२३९ ॥

अतिक्रान्तशब्दनयशिक्षणार्थमाह—

धणिभेयाओ भेओऽणुमओ जइ लिंग-वयणभिन्नाणं। घड-पडवच्चाणं पिव घड-कुडवच्चाण किमणिट्ठो ? ॥२२४०॥

हन्त ! यदि लिङ्ग-वचनभिन्नानां घट-पट-स्तम्भादिशब्दवाच्यानामिवार्थानां ध्वनिभेदाद् भेदस्तवानुमतः, तर्हि घट-कुट-कुम्भ-कलशादिशब्दवाच्यानामर्थानां किमिति भेदो नेष्टः, ध्वनिभेदस्यात्रापि समानत्वात्। तस्मादस्मत्पथवर्तित्वं भवतोऽपि बलादापतितमिति ॥ २२४० ॥

वसति-प्रस्थकादिविचारेऽप्यस्य पूर्वनयेभ्यो भेद इति दर्शयन्नाह—

आगासे वसइ त्ति य भणिए भणइ किह अन्नमन्नम्मि। मोत्तूणायसहावं वसेज्ज वत्थुं विहम्मम्मि ? ॥२२४१॥

वत्थुं वसइ सहावे सत्ताओ चेयणा व जीवम्मि। न विलक्खणत्तणाओ भिन्ने छायातवे चेव ॥ २२४२॥

'क्वासौ साध्वादिर्वसति ?' इति पृष्टे 'लोक-ग्राम-वसत्यादौ वसति' इति नैगमादिनयवादिनो वदन्ति। ऋजुसूत्रनयवादी तु वदति– 'यत्रावगाढस्तत्राकाशखण्डे वसति'। ततश्च ऋजुसूत्रेणैवं भणिते भणति समभिरूढः– नन्वात्मस्वभावं मुक्त्वा कथमन्यद् वस्त्वन्यास्मिन् विधर्मके आत्मविलक्षणे वस्तुनि वसेत् ? न कथञ्चिदित्यर्थः। तर्हि क्व वसति ? इत्याह– सर्वमेव वस्त्वात्मस्वभावे वसति, सत्त्वात्, जीवे चेतनावत्। भिन्ने त्वात्मविलक्षणस्वरूपे वस्तुन्यन्यद् न वसति, यथा छायाऽऽतप इति। एष त्रयाणामपि शब्दनयानामभिप्राय इति ॥ २२४१ ॥ २२४२ ॥

अथ प्रस्थकविचारमधिकृत्याह—

---

१ ध्वनिभेदाद् भेदोऽनुमतो यदि लिङ्ग वचनभिन्नानाम्। घट पटवाच्यानामिव घट कुटवाच्याना किमनिष्ट ? ॥ २२४० ॥

२ आकाशे वसतीति च भणिते भणति कथमन्यदन्यस्मिन्। मुक्त्वात्मस्वभाव वसेद् वस्तु विधर्मणि ? ॥ २२४१ ॥

वस्तु वसति स्वभावे सत्त्वाच्चेतनेव जीवे। न विलक्षणत्वाद् भिन्ने छायाऽऽतप इव ॥ २२४२ ॥

[1]माणं पमाणमिट्ठं नाणसहावो स जीवओऽणन्नो । कह पत्थयाइभावं वएज्ज मुत्ताइरूवं सो ? ॥२२४३॥
न हि पत्थाइ पमाणं घडो व्व भुवि चेयणाइविरहाओ । केवलमिव तन्नाणं पमाणमिट्ठं परिच्छेओ ॥२२४४॥

इह यद् मानं तत् प्रमाणमेवेष्टम्, प्रमीयते परिच्छिद्यते वस्त्वनेनेति कृत्वा । प्रमाणं च परिच्छेदात्मकं जीवस्वभाव एव, स च जीवादनन्यः, अतः कथं मूर्तादिस्वभावम्, आदिशब्दादचेतनस्वभावं प्रस्थकादिस्वभावं व्रजेदसौ, येन नैगमादयः काष्ठमयं प्रस्थादिकं मानमिच्छन्ति ? । तर्हि शब्दनयानां किं प्रस्थकादि प्रमाणम्, किंवा न प्रमाणम् ? इत्याह– न हि नैव काष्ठघटितं प्रस्थादिकं प्रमाणम्, चेतनादिरहितत्वात्, घट-पट-लोष्टादिवत्; किन्तु तस्य प्रस्थकस्य ज्ञानं तज्ज्ञानं तदुपयोगस्तत्परिच्छेदः प्रमाणं मानमिष्टम्, तेनैव तत्त्वतः प्रमीयमाणत्वात् । 'परिच्छेया' इति पाठान्तरं वा, तेनैव परिच्छेदात् । केवलज्ञानवत् । तस्मात् प्रस्थकज्ञानमेव प्रस्थक इति स्थितम् ॥ २२४३ ॥ २२४४ ॥

अत्र परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

[2]पत्थादओ वि तक्कारणं ति माणं मई न तं तेसु । जमसंतेसु वि बुद्धी कासइ संतेसु वि न बुद्धी ॥२२४५॥
तक्कारणं ति वा जइ पमाणसिद्धं तओ पमेयं पि । सव्वं पमाणमेवं किमप्पमाणं पमाणं वा ? ॥२२४६॥

प्रस्थादयोऽपि मानमिति प्रतिज्ञा, तत्कारणात्– प्रस्थकज्ञानकारणत्वात्, यथा 'नड्वलं पादरोगः' इत्येवभूता परस्य मतिः स्यात् । तदेतद् न, यतस्तेषु प्रस्थकादिष्वसत्स्वपि कस्यापि धान्यराश्यवलोकनमात्रेणापि कलनशक्तिसंपन्नस्य, अतिशयज्ञानिनो वा प्रस्थकपरिच्छेदबुद्धिरुपजायते । कस्यापि पुनर्नालिकेरद्वीपाद्यायातस्य सत्स्वपि तेषु प्रस्थकपरिच्छेदबुद्धिर्न संपद्यते, इत्यनैकान्तिका एव काष्ठमयप्रस्थकादयः प्रस्थकज्ञानजनने, इति कथं तत्कारणत्वात् ते प्रस्थकादिमानरूपा भवेयुः ? । यदिवा, भवन्तु ते तत्कारणम्, तथापि न तत्कारणत्वेन तेषां प्रस्थादिमानरूपता, अतिप्रसङ्गादिति दर्शयति– 'तक्कारणं ति वेत्यादि' यदि प्रस्थकज्ञानकारण-

---

१ मान प्रमाणमिष्टं ज्ञानस्वभाव स जीवतोऽनन्य । कथं प्रस्थकादिभाव व्रजेद् मूर्तादिरूप स ? ॥ २२४३ ॥
न हि प्रस्थादि प्रमाण घट इव भुवि चेतनादिविरहात् । केवलमिव तज्ज्ञान प्रमाणमिष्ट परिच्छेद ॥ २२४४ ॥
२ प्रस्थादयोऽपि तत्कारणमिति मान मतिर्न तत् तेषु । यदसत्स्वपि बुद्धि कस्यचित् सत्स्वपि न बुद्धि ॥ २२४५ ॥
तत्कारणमिति वा यदि प्रमाणसिद्ध तत. प्रमेयमपि । सर्वं प्रमाणमेवं किमप्रमाण प्रमाणं वा ? ॥ २२४६ ॥

तामात्रेणापि ते काष्ठमयप्रस्थकादयः प्रमाणमिष्टाः, तर्हि प्रमेयमपि प्रमाणं प्राप्नोति, प्रमाणज्ञानकारणत्वात् । एवं च सति दधिभक्षणादीनामपि परम्परया तत्कारणत्वेन प्रमाणत्वात् किं नामाप्रमाणं स्यात् ?। यदि च सत्यपि तत्कारणत्वेऽन्यत् सर्वं दधिभक्षणादिकं न प्रमाणम्, तर्हि काष्ठमयप्रस्थकादयोऽपि न प्रमाणम्, अतः किं नाम प्रमाणं भवेत् ?– न किञ्चित् । ततो विशीर्णा प्रमाणा-ऽप्रमाणव्यवस्था । तस्मात् प्रस्थकज्ञानमेव प्रस्थकप्रमाणं त्रयाणामपि शब्दनयानामिति ॥ २२४५ ॥ २२४६ ॥

तथा, पञ्चानां धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-जीव-पुद्गलास्तिकायानां देश-प्रदेशकल्पनायामस्य षष्ठीसमासादि नेष्टम् । किं तर्हि ? देशी चासौ देशश्चेत्यादिकर्मधारयमेव मन्यतेऽसौ नयः । कुतः ? इत्याह—

[1]देसी चेव य देसो नो वत्थुं वा न वत्थुणो भिन्नो । भिन्नो व न तस्स तओ तस्स व जइ तो न सो भिन्नो॥२२४७॥

एत्तो चेव समाणाहिगरणया जुज्जए पयाणं पि । नीलुप्पलाइयाणं न रायपुरिसाइसंसग्गो ॥ २२४८ ॥

व्याख्या– धर्मास्तिकायादिको देश्येव हि देशो न पुनस्तस्माद् घटादिवारघट्टोऽत्यन्तभिन्नं स्वतन्त्रवस्तु देशः । अथ न स्वतन्त्रवस्तु देशः, किन्तु तत्संबन्धित्वादस्वतन्त्रोऽपि देशितो भिन्नो देश इति चेत् । तदप्ययुक्तम् । कुतः ? इत्याह– न वा देशिलक्षणाद् वस्तुनो भिन्नोऽसौ देशः । अथ भिन्नस्तस्मादिष्यते सः, तर्ह्यन्यस्यान्येन विन्ध्य-हिमवदादीनामिव सर्वथा संबन्धायोगाद् न तस्य देशिनस्तकोऽसौ देशः । यदि पुनस्तस्य देशिनः संबन्धी देशोऽभ्युपगम्यते, तर्हि घटादेः स्वस्वरूपवद् न स देशस्तस्माद् देशिनो भिन्नः किन्तु तदात्मक एवेति । अत एव विशेषणविशेष्यभूतानां सर्वेषां पदानां समानाधिकरणता– कर्मधारय एव समासो युज्यत इत्यर्थः, यथा नीलोत्पलादीनाम्, उपलक्षणं चेदं धव-खदिर-पलाशादीनां द्वन्द्वोऽपि स्यात्, न तु राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति षष्ठ्यादिसमासः, यतो भिन्नानामन्योन्यं संसर्गः संबन्धो न घटते, तथाहि–संबद्धवस्तुद्वयात् संबन्धो भिन्नो वा स्यादभिन्नो वा ? । यदि भिन्नः, तर्हि संबद्धवस्तुद्वयाद् भिन्नं स्वतन्त्रं तृतीयमेव वस्तु तत् स्याद् न तु संबन्ध इति कथं तद्वशात् षष्ठ्यादिविभक्तिः ?। न हि विन्ध्य-हिमवदादिभ्यो भिन्नो घटादिः संबन्धो भण्यते । नापि तद्वशात् तेषां षष्ठ्यादिविभक्तिः प्रवर्तते । अथ संबद्धवस्तुद्वयादभिन्नः संबन्धः, तर्हि नासौ षष्ठ्यादिहेतुः, संबद्धवस्तुद्वयादव्यतिरिक्तत्वात्, तत्स्वरूपवत्, इत्यादि बह्वत्र वक्तव्यम्, तत्तु नोच्यते, ग्रन्थगहनताप्रसङ्गादिति ॥२२४७॥ ॥ २२४८ ॥

---

१ देश्येव च देशो नो वस्तु वा न वस्तुनो भिन्नः । भिन्नो वा न तस्य सकस्तस्य वा यदि ततो न स भिन्नः ॥ २२४७ ॥
एतस्मादेव समानाधिकरणता युज्यते पदानामपि । नीलोत्पलादिकानां न राजपुरुषादिसंसर्गः ॥ २२४८ ॥

अपरमपि समभिरूढनयाभिप्रायभेदं दर्शयन्नाह—

[1]घडकारविवक्खाए कत्तुरणत्थंतरं जओ किरिया । न तदत्थंतरभूए समवाओ तो मओ तीसे ॥ २२४९ ॥

कुंभम्मि वत्थुपज्जायसंकराइप्पसंगदोसाओ । जो जेण जं व कुरुए तेणाभिन्नं तयं सव्वं ॥ २२५० ॥

'घटं करोति' इति घटकार इत्यस्यां विवक्षायां प्ररूपणायां यस्मात् तस्य घटकर्तुरनर्थान्तरमव्यतिरिक्ता घटकरणक्रिया, कर्तर्येव घटकारे तस्याः समवायात् । 'तो त्ति' तस्माद् न तदर्थान्तरभूते कर्तुर्व्यतिरिक्ते कुम्भे घटे यस्याः समवायः संश्लेषो मतः । कुतः ?। वस्तुपर्यायसंकरादिदोषप्रसङ्गात्– वस्तूनां ये पर्याया धर्मास्तेषां परस्परं संकरः संकीर्णत्वमेकत्वं वा स्यात्, कर्तृगतक्रियायाः कुम्भेऽपि समवायाभ्युपगमात् । ततश्च यः कुम्भकारादिर्येन क्रियाविशेषेण यत् कुम्भादिकं कुरुते तेन क्रियाविशेषेण तत्क्रियारूपतयेत्यर्थः, सर्वं तत् कर्तृ-कर्माद्यभिन्नं स्यात् । तस्मात् कर्तृगतक्रियाया न कर्मणि संक्रमः, किन्तु कुर्वन् कारकः, कुम्भनादिभ्य एव कुम्भादय इति मन्यते समभिरूढ इति । उक्तः समभिरूढनयः ॥ २२४९ ॥ २२५० ॥

अथैवंभूतमाह—

[2]एवं जह सद्दत्थो संतो भूओ तदन्नहाऽभूओ । तेणेवंभूयनओ सद्दत्थपरो विसेसेणं ॥ २२५१ ॥

एवं यथा 'घट चेष्टायाम्' इत्यादिरूपेण शब्दार्थो व्यवस्थितः, 'तह त्ति' तथैव यो वर्तते घटादिकोऽर्थः, स एव सन् भूतो विद्यमानः । 'तदन्नहाऽभूउ त्ति' यस्तु तदन्यथा शब्दार्थोल्लङ्घनेन वर्तते स तत्त्वतो घटाद्यर्थोऽपि न भवति किन्त्वभूतोऽविद्यमानः । येनैवं मन्यते, तेन कारणेन शब्द-समभिरूढनयाभ्यां सकाशादेवंभूतनयो विशेषेण शब्दार्थतत्परः । अयं हि योषिन्मस्तकारूढं जलाहरणादिक्रियानिमित्त घटमानमेव चेष्टमानमेव घटं मन्यते, न तु गृहकोणादिव्यवस्थितम्, अचेष्टनात्, इत्येवं विशेषतः शब्दार्थतत्परोऽयमिति ॥२२५१॥

'[3]वंजण-अत्थ-तदुभए एवंभूओ विसेसेइ' इति निर्युक्तिगाथादलं व्याचिख्यासुराह—

---

१ घटकारविवक्षायां कर्तुरनर्थान्तर यत क्रिया । न तदर्थान्तरभूते समवायस्ततो मतस्तस्या ॥ २२४९ ॥
कुम्भे वस्तुपर्यायसकरादिप्रसङ्गदोषात् । यो येन यद् वा कुरुते तेनाभिन्न तत् सर्वम् ॥ २२५० ॥
२ एवं यथा शब्दार्थ सन् भूतस्तदन्यथाऽभूत । तेनैवभूतनय. शब्दार्थपरो विशेषेण ॥ २२५१ ॥ ३ गाथा २१८५ ।

भा० वंजणमत्थेणत्थं च वंजणेणोभयं विसेसेइ । जह घडसद्दं चेट्ठावया तहा तं पि तेणेव ॥ २२५२ ॥ बृह

१८॥ व्यज्यतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनं वाचकशब्दो घटादिस्तं चेष्टावतैद्वाच्येनार्थेन विशिनष्टि– स एव घटशब्दो यश्चेष्टावन्तमर्थं प्रतिपादयति, नान्यम्, इत्येवं शब्दमर्थेन नैयत्ये व्यवस्थापयतीत्यर्थः । तथा, अर्थमप्युक्तलक्षणमभिहितरूपेण व्यञ्जनेन विशेषयति– चेष्टापि सैव या घटशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धा योषिन्मस्तकारूढस्य घटस्य जलाहरणादिक्रियारूपा, न तु स्थान भरणाक्रियात्मिका, इत्येवमर्थं शब्देन नैयत्ये स्थापयतीत्यर्थ इति, एवमुभयं विशेषयति । शब्दमर्थेन, अर्थस्तु शब्देन नैयत्ये स्थापयतीत्यर्थः । एतदेवाह– 'जह घडसद्दमित्यादि' । इदमत्र हृदयम्– यदा योषिन्मस्तकारूढश्चेष्टावानर्थो घटशब्देनोच्यते तदा स घटलक्षणोऽर्थः, स च तद्वाचको घटशब्दः; अन्यदा तु वस्त्वन्तरस्येव तच्चेष्टाऽभावादघटत्वं, घटध्वनेश्चावाचकत्वमिति । एवमुभयविशेषक एवंभूतनय इति ॥ २२५२ ॥

एतदेव प्रमाणतः समर्थयन्नाह—

[2]सद्दवसादभिधेयं तप्पच्चयओ पईव-कुम्भो व्व । संसय-विवज्जए-गत्त-संकराइप्पसंगाओ ॥ २२५३ ॥

यथाऽभिधायकः शब्दस्तथैवाभिधेयं प्रतिपत्तव्यमिति प्रतिज्ञा । तत्प्रत्ययत्वात्– तथाभूत एवार्थे ततः प्रत्ययसंभूतेरिति हेतुः, प्रदीपवत् कुम्भवद् वेति दृष्टान्तः । विपर्यये बाधकमाह– 'संसयेत्यादि' । इदमुक्तं भवति– प्रदीपशब्देन प्रकाशवानेवार्थोऽभिधीयते, अन्यथा संशयादयः प्रसज्येरन्, तथाहि– यदि दीपनक्रियाविकलोऽपि दीपस्तर्हि दीपशब्दे समुच्चारिते किमनेन दीपनः प्रकाशवानर्थोऽभिहितः, किं वाऽप्रकाशकोऽप्यन्धोपलादिः? इति संशयः । अन्धोपलादिरेव तेनाभिहितो न दीप इति विपर्ययः । तथा, दीप इत्युक्तेऽप्यन्धोपलादा, अन्धोपलादौ चोक्ते दीपे प्रत्ययात् पदार्थानामेकत्वं सांकर्यं वा स्यात् । तस्माच्छब्दवशादेवाभिधेयम्, अधिधेयवशाच्च शब्द इति ॥ २२५३ ॥

समभिरूढनयं शिक्षयन्नाह—

[3]सद्दपरिणामओ जइ घड-कुडसद्दत्थभेयपडिवत्ती । तो निच्चेट्ठो वि कहं घडसद्दत्थो घडोऽभिमओ ? ॥२२५४॥

१ व्यञ्जनमर्थेनार्थं च व्यञ्जनेनोभय विशेषयति । यथा घटशब्द चेष्टावता तथा तामपि तेनैव ॥ २२५२ ॥

२ शब्दवशादभिधेय तत्प्रत्ययत्वात् प्रदीप कुम्भवत् । संशय विपर्ययै-कत्व संकरादिप्रसङ्गात् ॥ २२५३ ॥

३ शब्दपरिणामतो यदि घट कुटशब्दार्थभेदप्रतिपत्ति । ततो निश्चेष्टोऽपि कथ घटशब्दार्थो घटोऽभिमत ? ॥ २२५४ ॥

यदि शब्दपरिणामतः शब्दभेदाद् घट-कुट कुम्भादिपर्यायशब्दानामर्थभेदप्रतिपत्तिस्तव, ततस्तर्हि निश्चेष्टोऽपि घटशब्दाभिधेयोऽर्थः कथं घटोऽभिमतः, घटनाद् घट इति शब्दार्थाभावात् ? इति ॥ २२५४ ॥

किञ्च,

जंइ वत्थुसंकमो वा निट्ठो चिट्ठावओ य संकन्ती। तो नहि निच्चिट्ठतया जुत्ता हाणी व समयस्स॥२२५५॥

वा– अथवा, युक्त्यन्तरमुच्यते– हन्त ! यदि 'वंत्थुओ संकमणं होइ अवत्थु' इत्यादिवचनात् तव वस्तुसंक्रमो नेष्टो नाभिमतः, तर्हि चेष्टावतोऽपि भावघटस्य निश्चेष्टतयेति । कोऽर्थः ? । चेष्टाविकले द्रव्यघटे घटशब्दप्रवृत्तितः संक्रमणं संक्रान्तिर्नहि नैव युक्ता। अथ चेष्टावतोऽपि निश्चेष्टेऽर्थे संक्रान्तिरिष्यते, तर्हि समयहानिर्भवतः, 'वंत्थुओ संकमणं' इत्यादिस्वप्रतिज्ञाक्षतिरित्यर्थः ॥ २२५५ ॥

अपरमप्यस्य मतभेदं दर्शयन्नाह—

ऍवं जीवं जीवो संसारी पाणधारणाणुभवो । सिद्धो पुणरजीवो जीवपरिणामरहिउ त्ति ॥ २२५६ ॥

जीवति

"पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च उच्छ्वास-निःश्वासमथान्यदायुः । प्राणा दशैते भगवद्भिरिष्टास्तेषां वियोगीकरणं च हिंसा ॥ १ ॥"

इत्यादिवचनप्रसिद्धान् दशविधप्राणान् धरतीति शब्दार्थवशाज्जीवन्नेव दशविधप्राणधारणं कुर्वन्नस्य नयस्य मतेन जीव उच्यते। स च सामर्थ्याद् दशविधप्राणधारणमनुभवतीति दशविधप्राणानुभवो नारकादिः संसार्येव भवति । सिद्धस्त्वेतन्नयमतेन जीवः, आयुष्मान्, प्राणीत्यादिशब्दैर्न व्यपदिश्यते, जीवनादिपरिणामरहित इति कृत्वा शब्दार्थाभावात् । किं तर्हि ? । सत्तायोगात् सत्त्वः, अतति तांस्तान् ज्ञान-दर्शन-सुखादिपर्यायान् गच्छतीत्यात्मा, इत्यादिभिरेव शब्दैर्निर्दिश्यत इति ॥ २२५६ ॥

यदपि देश देशिनोरेकत्वं समर्थयता 'देशी चासौ देशश्च' इत्याद्युक्तं समभिरूढेन, तदप्ययुक्तमिति दर्शयन्नाह—

जॅइ देसि च्चिय देसो पत्ता पज्जायवयणपडिवत्ती । पुणरुत्तमाणत्थं वत्थुसंकमो वा ण चेट्ठं ते ॥ २२५७॥

---

१ यदि वस्तुसंक्रमो वा नेष्टश्चेष्टावतश्च संक्रान्ति । ततो नहि निश्चेष्टतया युक्ता हानिर्वा समयस्य ॥ २२५५ ॥ २ गाथा २१८५ ।
३ एवं जीवञ्जीवः संसारी प्राणधारणानुभवः । सिद्धः पुनरजीवो जीवपरिणामरहित इति ॥ २२५६ ॥
४ यदि देश्येव देशः प्राप्ता पर्यायवचनप्रतिपत्तिः । पुनरुक्तमानर्थक्यं वस्तुसंक्रमो वा न चेष्ट ते ॥ २२५७ ॥

यदि देश्येव देशः, देशो वा देशी, तद् नन्वनयोः पर्यायवचनतैव प्राप्ता, यथा वृक्षः पादप इत्यादीनां पर्यायवचनता तथा देशि-देशशब्दयोरपीत्यर्थः । ततः को दोषः ? इति चेत् । उच्यते- ततो यथा वृक्षः पादप इत्येकार्थशब्दप्रयोगे पौनरुक्त्यं तथा देशिदेशशब्द-प्रयोगेऽपि स्यात् । तथैकेनापि द्वितीयशब्दार्थस्य प्रतिपादितत्वाद् द्वितीयशब्दप्रयोगस्यानर्थक्यं च स्यात् । तथा, देशस्य देशिनि, देशिनश्च देशे तिरोधानाद् वस्तुसंक्रमोऽपि भवेत् । न चेदं तवेष्टम् । तस्माद् न देश-देशिनोरेकत्वमिति । भेदपक्षस्तु तयोस्त्वयापि निराकृतः ॥ २२५७ ॥

अथ निराकृतमप्यभेदपक्षोक्तदूषणभयात् पुनस्तमङ्गीकरिष्यसीत्याह—

अह भिण्णो तस्स तओ न होइ न य वत्थुसंकमभयाओ । देसी चेव य देसो न वा पएसी पएसो त्ति ॥२२५८॥

अथ भिन्नो देशिनो देशः, तर्हि प्राक्त्वदुक्तयुक्तेरेव तस्य देशिनस्तकोऽसौ देशो न भवतीति स्मर्यतामिदम् । न च वस्तुसंक्रमा-दिदोषभयाद् देश्येव देशोऽभ्युपगन्तव्य इत्यनन्तरमेवोक्तम् । एवं प्रदेशी प्रदेश इत्यपि नैष्टव्यम्, समानदोषत्वात् । तस्माद् देशिमात्रं प्रदेशिमात्रं चाखण्डवस्त्वभ्युपगन्तव्यम् । न तु देश-प्रदेशकल्पना कार्या, तयोर्भेदेऽभेदे च यथोक्तदोषप्रसङ्गात् । अत एतन्मतेन कर्मधारयोऽपि पदानां न भवति । सर्वस्यापि वस्तुनः प्रत्येकमखण्डरूपत्वात् ॥ २२५८ ॥

अथ देशप्रतिपादनार्थं नो देशीति प्रयोगः क्रियते, एकदेशवचनश्च नोशब्दो देशिन एकदेशभूत एव देशः, न पुनस्तद्व्यतिरिक्त इत्यर्थः । एतदप्ययुक्तम् । कुतः ? इत्याह—

नोसद्दो वि समत्तं देसं व भणिज्ज जइ समत्तं तो । तस्स पओगोऽणत्थो अह देसो तो न सो वत्थुं ॥२२५९॥

'नो देशी' इति प्रयोगे योऽयं नोशब्दः स किं समस्तं देशिलक्षणं वस्तु वदेत्, अथवा तं देशमेव ब्रूयात् ? । यद्याद्यः पक्षः, तर्हि नोशब्दस्य प्रयोगोऽनर्थकः, केवलाद् देशिशब्दादेव समस्तवस्तुप्रतीतेः । अथ देशो नोशब्देनोच्यते ततो नासौ वस्तु, देशिनो भिन्नो-ऽभिन्नो वा नायमुपपद्यत इत्युक्तत्वादिति ॥ २२५९ ॥

नीलोत्पलादिसमासश्च द्वयोः पदयोरेकाधिकरणतायां भवति । द्वयोश्चैकमधिकरणं नास्ति, अनन्तरमेव निषिद्धत्वात् । ततस्तद-भावात् कर्मधारयसमासो न युक्त इति दर्शयन्नाह—

---

१ अथ भिन्नस्तस्य सको न भवति न च वस्तुसंक्रमभयात् । देश्येव च देशो न वा प्रदेशी प्रदेश इति ॥ २२५८ ॥

२ नोशब्दोऽपि समस्त देशं वा भणेद् यदि समस्त तत । तस्य प्रयोगोऽनर्थोऽथ देशस्ततो न स वस्तु ॥ २२५९ ॥

नीलुप्पलाइसद्दाहिगरणमेगं च जं मयं तत्थ। नणु पुणरुत्ता-ऽणत्थय-समयविघाया पुहत्तं वा ॥ २२६० ॥

नीलोत्पलादिशब्दानां यदेकमधिकरणमतिक्रान्तनयस्य संमतं, तत्र ननु पौनरुक्त्या-ऽऽनर्थक्य समयविघातलक्षणा दोषा उक्ता एवेति न कर्मधारयः। अथ पौनरुक्त्यादिदोषा नेष्यन्ते, तर्हि नीलोत्पलादिशब्दाभिधेयस्यार्थस्य पृथक्त्वं भेदः प्राप्नोति, इत्यतोऽपि तुल्याधिकरणताऽभावाद् न कर्मधारयः ॥ २२६० ॥

तस्मात् किं स्थितम्? इत्याह—

[2]तो वत्थुसंकराइप्पसंगओ सव्वमेव पडिपुन्नं। वत्थुं सेसमवत्थुं विलक्खणं खरविसाणं व ॥ २२६१ ॥

तस्माद् वस्तुसांकर्यादिदोषप्रसङ्गतः सर्वं धर्मास्तिकायादिकं संपूर्णं देशि-देशकल्पनारहितमखण्डं वस्तु। एतस्मात्तु विलक्षणं देशि-देशकल्पनान्वितमवस्तु, युक्तिविकलत्वात्, खरविषाणवदिति। तदेवमुक्ता विस्तरतः समस्ता अपि नयाः ॥ २२६१ ॥

अथ विस्तरावधारणविकलशक्तिविनेयानुग्रहार्थं संक्षिप्य तदभिप्रायमाह—

[3]अत्थप्पवरं सद्दोवसज्जणं वत्थुमुज्जुसुत्तंता। सद्दप्पहाणमत्थोवसज्जणं सेसया बिंति ॥ २२६२ ॥

ऋजुसूत्रान्ताश्चत्वारो नया वस्तु ब्रुवते प्रतिपादयन्ति। कथंभूतम्? इत्याह– अर्थप्रवरं शब्दोपसर्जनं च, अर्थः प्रवरः प्रधानभूतो मुख्यो यत्र तदर्थप्रवरम्, शब्द उपसर्जनमप्रधानभूतो गौणो यत्र तत् शब्दोपसर्जनम्। शेषास्तु शब्दादयस्त्रयो नया व्यत्ययमिच्छन्ति। अत एवाद्याश्चत्वारोऽर्थनयाः, अन्त्यास्तु त्रयः शब्दनयाः प्रोच्यन्त इति ॥ २२६२ ॥

अथाभिहितमुपसंहरन् वक्ष्यमाणं च संबन्धयन्नाह—

[4]इय नेगमाइसंखेवलक्खणं मूलजाइभेएणं। एवं चिय वित्थरओ विण्णेयं तप्पभेएणं ॥ २२६३ ॥

इत्येवं नैगमादिनयानां मूलजातिभेदतः संक्षेपलक्षणमुपलक्षणमुक्तम्। विस्तरतोऽप्येवमेवोक्तानुसारेणैषां लक्षणं विज्ञेयम्।

---

१ नीलोत्पलादिशब्दाधिकरणमेकं च यद् मतं तत्र। ननु पुनरुक्ता-ऽनर्थक समयविघाता. पृथक्त्वं वा ॥ २२६० ॥
२ ततो वस्तुसंकरादिप्रसङ्गत सर्वमेव परिपूर्णम्। वस्तु शेषमवस्तु विलक्षणं खरविषाणमिव ॥ २२६१ ॥
३ अर्थप्रवरं शब्दोपसर्जनं वस्तु ऋजुसूत्रान्ता। शब्दप्रधानमर्थोपसर्जनं शेषका ब्रुवते ॥ २२६२ ॥
४ इति नैगमादिसंक्षेपलक्षणं मूलजातिभेदेन। एवमेव विस्तरतो विज्ञेयं तत्प्रभेदेन ॥ २२६३ ॥

केन ? । 'तप्पभेएणं ति' तेषां मूलजातिभेदानां येऽन्ये प्रकृष्टाः सूक्ष्मतरा भेदास्तैरित्यर्थ इति । एवं व्याख्याताः पञ्च निर्युक्तिगाथाः, अष्टसप्ततिश्च भाष्यगाथाः, इत्युभयं त्र्यशीतिगाथार्थः ॥ २२६३ ॥

के पुनस्ते प्रभेदाः ? इत्याह—

इक्किक्को य सयविहो सत्त नयसया हवंति एमेव । अन्नो वि य आएसो पंचेव सया नयाणं तु ॥२२६४॥

एतेषां मूलजातिभेदतः सप्तानां नैगमादिनयानामेकैकः प्रभेदतः शतविधः शतभेदः । एवं च सर्वैरपि प्रभेदैः सप्त नयशतानि भवन्ति । अन्योऽपि चादेशः प्रकारस्तेन पञ्च नयशतानि भवन्ति । शब्दादिभिस्त्रिभिरपि नयैर्यदैक एव शब्दनयो विवक्ष्यते तदा पञ्चैव मूलनया भवन्ति, एकैकस्य च शतविधत्वात् पञ्चशतविधत्वं नयानाम् । 'अन्नो वि य त्ति' अपिशब्दात् षट्, चत्वारि, द्वे वा शते नयानाम् । तत्र यदा सामान्यग्राहिणो नैगमस्य संग्रहे, विशेषग्राहिणस्तु व्यवहारेऽन्तर्भावो विवक्ष्यते तदा मूलनयानां षड्विधत्वादेकैकस्य च शतभेदत्वात् षट् शतानि नयानाम् । यदा तु संग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्रलक्षणास्त्रयोऽर्थनया विवक्ष्यन्ते, एकस्तु शब्दनयः पर्यायास्तिकस्तदा चत्वारो मूलनया भवन्ति, प्रत्येकं च शतभेदत्वाच्चत्वारि नयशतानि । यदा तु नैगमादयश्चत्वारोऽप्येको द्रव्यास्तिकः, शब्दनयास्तु त्रयोऽप्येक एव पर्यायास्तिक इत्येवं द्वावेव नयौ विवक्ष्येते तदाऽनयोः प्रत्येकं शतभेदत्वाद् द्वे नयशते भवतः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २२६४ ॥

अथवा, किमनेन स्तोकभेददर्शनेन ?, उत्कृष्टतोऽसंख्याता अपि नया भवन्ति । तेऽपि चापिशब्दाद् द्रष्टव्या इति दर्शयन्नाह—

जावन्तो[2] वयणपहा तावन्तो वा नया विसद्दाओ । ते चेव य परसमया सम्मत्तं समुदिया सव्वे ॥२२६५ ॥

'वा' अथवा, यावन्तो वचनपथा वचनमार्गा वचनप्रकारास्तेऽपीहापिशब्दात् संगृहीताः । य एव च नयास्त एव च सावधारणाः सर्वेऽपि परसमयास्तीर्थिकसिद्धान्ताः, समुदितास्तु निरवधारणाः स्याच्छब्दलाञ्छिताः सर्वेऽपि नयाः सम्यक्त्वं जिनशासनभावं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । आह च स्तुतिकारः—

"उदधाविव सर्वसिन्धवः समुदीर्णास्त्वयि नाथ ! दृष्टयः । न च तासु भवान् प्रदृश्यते प्रविभक्तासु सरित्स्विवोदधिः ॥ १ ॥"

---

१ एकैकश्च शतविध सप्त नयशतानि भवन्त्येवमेव । अन्योऽपि चादेश पञ्चैव शतानि नयाना तु ॥ २२६४ ॥

२ यावन्तो वचनपथास्तावन्तो वा नया अपिशब्दात् । त एव च परसमया सम्यक्त्वं समुदिता सर्वे ॥ २२६५ ॥

इति ॥ २२६५ ॥

एतदक्षममाणः परः प्राह—

न[1] समेन्ति न य समेया सम्मत्तं नेव वत्थुणो गमगा। वत्थुविघायाय नया विरोहओ वेरिणो चेव ॥२२६६॥

न समयन्ति न समुदायभावमापद्यन्ते नयाः, नापि समेतास्ते सम्यक्त्वं भवति, प्रत्येकावस्थायां मिथ्यादृष्टित्वात्, तत्समुदाये महामिथ्यात्वप्रसङ्गात्, प्रचुरविषलवसमुदाये विषप्राचुर्यवत्। नापि ते समेता वस्तुनो गमकाः, प्रत्येकावस्थायां तदगमकत्वात्। समुदिताश्च ते विवदमानाः प्रत्युत वस्तुविघातायैव भवन्ति, न पुनस्तद्गमकाः। कुतः पुनस्ते न समयन्ति, न च समुदिताः सम्यक्त्वं, नापि वस्तुगमकाः? इत्याह– विरोधित्वात्, वैरिवदिति ॥ २२६६ ॥

अत्रोत्तरमाह—

सव्वे[2] समयंति सम्मं चेगवसाओ नया विरुद्धा वि। भिच्च-ववहारिणो इव राओदासीणवसवत्ती ॥२२६७॥

परस्परविरुद्धा अपि नयाः सर्वेऽपि समयन्ति समुदिता जायन्ते, सर्वे च सम्यक्त्वं भवन्ति। कुतः? इत्याह– एकस्य जिनसाधोर्वशवर्तित्वात्, राजवशवर्तिनानाभिप्रायभृत्यवर्गवत्। अथवा, व्यवहारिण इवोदासीनवशवर्तिनः। इदमुक्तं भवति– यथा नयदर्शिनाऽऽज्ञासारेणैकेन राज्ञा विरोधादिभावमापन्ना बहवोऽपि भृत्याः सम्यगुपायतो विरोधादिकारणान्यपनीयैकत्र मीलयन्ते, सत्प्रवृत्तिं च कार्यन्ते; यथा वा धन-धान्य-भूम्याद्यर्थे परस्परं विवदमाना बहवोऽप्यर्थि-प्रत्यर्थिलक्षणा व्यवहारिणः सम्यग् न्यायदर्शिना केनाप्युदासीनेन युक्तिभिर्विवादकारणान्यपनीय मील्यन्ते, सन्मार्गं च ग्राह्यन्ते; तथेहापि परस्परविरुद्धान् बहूनपि नयान् सम्यग्ज्ञानी जैनसाधुस्तेषां सावधारणतालक्षणं विरोधकारणमपनीयैकत्र मीलयति, सावधारणत्वे च मिथ्यात्वकारणेऽपनीते तान् सम्यग्रूपतां ग्राहयति। प्रचुरविषलवा अपि हि प्रौढमन्त्रवादिना निर्विषीकृत्य कुष्ठादिरोगिणो दत्ता अमृतरूपतां प्रतिपद्यन्त एवेति ॥ २२६७ ॥

प्रत्येकावस्थायामेकैकांशग्राहित्वात् समुदिता अपि कथं ते वस्तुगमकाः? इत्यत्राह—

---

१ न समयन्ति न च समेता सम्यक्त्वं नैव वस्तुनो गमकाः। वस्तुविघाताय नया विरोधतो वैरिण इव ॥ २२६६ ॥

२ सर्वे समयन्ति सम्यक्त्वं चैकवशाद् नया विरुद्धा अपि। भृत्य व्यवहारिण इव राजो दासीनवशवर्तिन ॥ २२६७ ॥

दृष्टान्तान्तरेणापि समुदितानां समस्तवस्तुगमकत्वं समर्थयन्नाह—

[1]न समत्तवत्थुगमगा वीसुं रयणावलीए मणउ व्व । सहिया समत्तगमगा मणओ रयणावलीए व्व॥२२७१॥

न समस्तवस्तुगमकाः पृथग्भूता नयाः, परस्परनिरपेक्षत्वात्, पृथक्स्थितरत्नावलीव्यपदेशानर्हमणय इव । त एव समुदिताः समस्तवस्तुगमकाः, यथास्थानविनियोगेन परस्परसापेक्षत्वात्, एकसूत्रक्रमप्रोतरत्नावलीमणय इवेति ॥ २२७१ ॥

अथ परस्परं विवदमानान् नयान् समीक्ष्य ये मुह्यन्ति, 'न किञ्चिदिह परस्परं मिलति' इत्यादिभाषणतः समयाशातनां च कुर्वन्ति, तदुपदेशगर्भमुपसंहरन्नाह—

[2]एवं सविसयसच्चे परविसयपरंमुहतए नाउं । नेएसु न संमुज्झइ न य समयासायणं कुणइ ॥ २२७२ ॥

एवमुक्तप्रकारेण यो यस्य द्रव्यास्तिकायादिनयस्यात्मीयो नित्यत्वादिको विषयस्तन्मात्रप्रतिपादने सत्योऽवितथो नयः, परस्य तु पर्यायास्तिकादिनयस्स योऽनित्यत्वादिको विषयस्तत्र पराङ्मुखः, न तं निराकरोति, निरवधारणत्वेन सम्यग्नयत्वात्, नापि तं स्थापयति, नयत्वेनैकांशग्राहित्वादित्यर्थः। एवंभूतान् सर्वानपि नयान् ज्ञात्वाऽन्योन्यरूपतया तेषां स्वविषयप्रतिपादनेऽपि नयविधिज्ञः साधुर्ज्ञेयेषु वस्तुषु न संमुह्यति, न दोलायमानमानसो भवति। नापि निन्दादिभिः समयाशातनां विधाय मिथ्यात्वमुपगच्छति, किन्तु 'कथञ्चिदेतदप्यस्ति कथञ्चिदिदमपि च घटते' इत्यादिरूपतया नयान् विषयविभागेन व्यवस्थाप्य वस्त्वर्थं गमयतीति ॥२२७२॥

नन्वनेन संमोहहेतुना नयविचारेण मूलत एव किं प्रयोजनम्? इत्याह—

[3]अत्थं जो न समिक्खइ निक्खेव-नय-प्पमाणओ विहिणा । तस्साजुत्तं जुत्त जुत्तमजुत्तं व पडिहाइ॥२२७३॥

परसमएगनयमयं तप्पडिवक्खनयओ निवत्तेज्जा । समए व परिग्गहियं परेण जं दोसबुद्धीए ॥२२७४॥

यो नाम-स्थापनादिद्वारेण, तथा नैगमादिनयैः, प्रत्यक्षादिभिश्च प्रमाणैरर्थं सूक्ष्मेक्षिकया विचार्य न समीक्षते न परिभावयति,

---

१ न समस्तवस्तुगमका विष्वग् रत्नावल्या मणय इव । सहिता समस्तगमका मणयो रत्नावल्या इव ॥ २२७१ ॥

२ एवं स्वविषयसत्यान् परविषयपराङ्मुखतया ज्ञात्वा । ज्ञेयेषु न समुह्यति न च समयाशातना करोति ॥ २२७२ ॥

३ अर्थं यो न समीक्षते निक्षेप-नय प्रमाणतो विधिना । तस्यायुक्त युक्त युक्तमयुक्त वा प्रतिभाति ॥ २२७३ ॥
परसमयैकनयमत तत्प्रतिपक्षनयतो निवर्तयेत् । समये वा परिगृहीत परेण यद् दोषबुद्ध्या ॥ २२७४ ॥

तस्याविचारितरमणीयनयाऽयुक्तं युक्तं प्रतिभाति, युक्तमपि वान्यतयाऽयुक्तं प्रतिभाति । अतः कर्तव्यो नयविचारः । किञ्च, बौद्धादिपरसमयरूपमनित्यत्वादिप्रतिपादकस्यर्जुसूत्रादिकनयस्य यन्मतं तद् नयविधिज्ञः साधुः 'तप्पडिवक्खनयउ त्ति' तस्यानित्यत्वादिप्रतिपादकनयस्य प्रतिपक्षभूतो नित्यत्वादिप्रतिपादको यो द्रव्यास्तिकादिनयस्तस्मात् ततो निवर्तयेद् निराकुर्यात् । अथवा, समये स्वसिद्धान्ते जैनागमेऽपीत्यर्थः, यदज्ञान-द्वेषादिदोषकलुषितेन परेण दोषबुद्ध्या किमपि जीवादिकं वस्तु परिगृहीतं भवति तदपि नयविधिज्ञो निवर्तयेत्– नयोक्तिभिर्गुणरूपतया तत् स्थापयेदित्यर्थः । अस्मात् कर्तव्यो नयविचारः । इति गाथादशकार्थः॥२२७३॥२२७४॥

आह– किं सर्वत्र सर्वदा सर्वोऽपि कर्तव्यो नयविचारः ? । न, इत्याह—

गा० एएहिं दिट्ठिवाए परूवणा सुत्त-अत्थकहणाए । इह पुण अणब्भुवगमो अहिगारो तीहिं ओसन्नं॥२२७५॥

२२६॥ एभिर्नैगमादिभिर्नयैः सप्रभेदैर्दृष्टिवादे सर्ववस्तुप्ररूपणा सूत्रार्थकथना च 'क्रियते' इति शेषः । इह पुनः कालिकश्रुतेऽनभ्युपगमो नावश्यं नयैर्व्याख्या कार्या । यदि च श्रोत्रपेक्षया नयविचारः क्रियते तदा त्रिभिराद्यैरुत्सन्नं प्रायेणात्राधिकारः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥२२७५ ॥

किमिति त्रिभिरेवाद्यनयैरिहाधिकारो न शेषैः ? इत्याह—

पायं संववहारो ववहारंतेहिं तिहिं य जं लोए । तेण परिकम्मणत्थं कालियसुत्ते तदहिगारो ॥ २२७६ ॥

सुगमा, नवरं शिष्यमतिपरिकर्मणार्थं तैः स्थूलसंव्यवहारार्थप्रतिपादकैरेव नैगम-संग्रह-व्यवहारनयैरिहाधिकारः ॥ इति गाथार्थः ॥ २२७६ ॥

आह— नन्विह पुनर्नाभ्युपगम इत्यभिधाय पुनस्त्रिनयानुज्ञा किमर्थम् ? इत्याह—

नत्थि नएहिं विहूणं सुत्तं अत्थो य जिणमए किंचि । आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ बूया ॥२२७७॥

सूत्रमर्थो वा नास्ति जिनमते नयैर्विहीनं किञ्चिदपि, तथाप्याचार्य-शिष्याणां मतिमान्द्यापेक्षया सर्वनयविचारनिषेधः कृतः ।

---

१ एभिर्दृष्टिवादे प्ररूपणा सूत्रा-ऽर्थकथनायाम् । इह पुनरनभ्युपगमोऽधिकारस्त्रिभिरुत्सन्नम् ॥ २२७५ ॥
२ प्राय सव्यवहारो व्यवहारान्तैस्त्रिभिश्च यल्लोके । तेन परिकर्मणार्थं कालिकसूत्रे तदधिकार ॥ २२७६ ॥
३ नास्ति नयैर्विहीन सूत्रमर्थश्च जिनमते किञ्चित् । आसाद्य तु श्रोतार नयान् नयविशारदो ब्रूयात् ॥ २२७७ ॥

विमलमतिं श्रोतारं पुनरासाद्य नयविशारदः सूरिः समनुज्ञातमाद्यनयत्रयं शेषान् वा नयान् ब्रूयात् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥२२७७॥

अत्र भाष्यम्—

[1]भासिज्ज वित्थरेण वि नयमयपरिणामणासमत्थम्मि । तदसत्ते परिकम्मणमेगनएणं पि वा कुज्जा ॥२२७८॥

सुगमा, नवरं वाशब्दाद् नयद्वयेन त्रयेण वा शिष्यमतिपरिकर्मणां कुर्यात्, तथाविधमतिमान्द्ये तु नैकमपि नयं भाषेत, इत्येतदपि द्रष्टव्यम् ॥ २२७८ ॥

॥ तदेवमुक्तं नयद्वारम् ॥

अथ समवतारद्वारमुच्यते । क षां नयानां समवतारः ? क वाऽनवतारः ? इति संशयापनोदार्थमाह—

[2]मूढनइयं सुयं कालियं तु नया समोयरंति इहं । अपुहत्ते समोयारो नत्थि पुहत्ते समोयारो ॥२२७९॥

मूढा अविभागस्था नया यत्र तद् मूढनयं तदेव मूढनयिकम् । किं तत् ? । कालिकं श्रुतं– काले प्रथम-चरमपौरुषीलक्षणे कालग्रहणपूर्वकं पठ्यत इति कालिकम्, तत्र न नयाः समवतरन्ति– अत्र प्रतिपदं न भण्यन्त इत्यर्थः । क पुनस्तर्ह्यमीषां समवतार आसीत्, कदा चायमनवतारस्तेषामभूत् ? इत्याह– 'अपुहत्ते इत्यादि' । चरणकरणानुयोग-धर्मकथानुयोग-गणितानुयोग-द्रव्यानुयोगानामपृथग्भावोऽपृथक्त्वं प्रतिसूत्रमविभागेन वक्ष्यमाणेन विभागाभावेन प्रवर्तनं प्ररूपणमित्यर्थस्तस्मिन्नपृथक्त्वे नयानां विस्तरेणासीत् समवतारः । चरणकरणाद्यनुयोगानां पुनर्वक्ष्यमाणलक्षणे पृथक्त्वे नास्ति समवतारो नयानाम् । भवति वा क्वचित् पुरुषापेक्षोऽसौ ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥२२७९॥

भाष्यकारव्याख्या—

[3]अविभागत्था मूढा नय त्ति मूढनइयं सुयं तेण । न समोयरंति संता पइपयं जं न भण्णंति ॥२२८०॥

---

१ भाषेत विस्तरेणापि नयमतपरिणामनासमर्थे । तदसत्त्वे परिकर्मणामेकनयेनापि वा कुर्यात् ॥ २२७८ ॥

२ मूढनयिक श्रुत कालिक तु न नया. समवतरन्तीह । अपृथक्त्वे समवतारो नास्ति पृथक्त्वे समवतार ॥२२७९॥

३ अविभागस्था मूढा नया इति मूढनयिक श्रुत तेन । न समवतरन्ति सन्त. प्रतिपद यद् न भण्यन्ते ॥२२८०॥

[1]अपुहत्तमेगभावो सुत्ते सुत्ते सवित्थरं जत्थ । भण्णंतणुओगा चरण-धम्म-संखाण-दव्वाणं ॥२२८१॥

तत्थेव नयाणं पि हु पइवत्थुं वित्थरेण सव्वेसिं । देसिंति समोयारं गुरवो, भयणा पुहत्तम्मि ॥२२८२॥

एगो च्चिय देसिज्जइ जत्थणुओगो न सेसआ तिण्णि। सन्ता वि तं पुहत्तं तत्थ नया पुरिसमासज्ज ॥२२८३॥

चतस्रोऽपि गतार्थाः, नवरं प्रथमगाथोत्तरार्धे यद् यस्माद् सन्तोऽपि प्रतिपदं न भण्यन्ते । अपृथक्त्वं किमुच्यते ? इत्याह– एकभावः। एकभावमेव विवृणोति– 'सुत्ते सुत्ते इत्यादि' यत्र सूत्रे सूत्रेऽनुयोगा व्याख्यानानि भण्यन्ते। केषाम् ? इत्याह– 'चरणेत्यादि' । संख्यानं गणितमुच्यते । ततश्चेदमत्र हृदयम्– यत्रैकैकस्मिन् सूत्रे चरणकरणानुयोगः, धर्मकथानुयोगः, गणितानुयोगः, द्रव्यानुयोगश्च सविस्तरं व्याख्यायते, न तु वक्ष्यमाणेन पार्थक्येन 'तदपृथक्त्वम्' इति शेषः । पृथक्त्वं तु किमुच्यते ? इत्याह– 'एगो च्चियेत्यादि' इदं च 'कालियसुयं च' इत्यादिवक्ष्यमाणगाथायां व्यक्तीभविष्यतीति ॥ २२८० ॥ २२८१ ॥ २२८२ ॥ २२८३ ॥

आह– कियन्तं कालं यावत् पुनरिदं पृथक्त्वमासीत् ? कुतो वा पुरुषविशेषादारभ्य पृथक्त्वमभूत् ? इत्याह—

[2]जावं ति अज्जवइरा अपुहत्तं कालियाणुओगस्स । तेणारेण पुहत्तं कालियसुय दिट्ठिवाए य ॥ २२८४ ॥

यावदार्यवैरा गुरवो महामतयस्तावत् कालिकश्रुतानुयोगस्यापृथक्त्वमासीत्, तदा व्याख्यातॄणां श्रोतॄणां च तीक्ष्णप्रज्ञत्वात् । कालिकग्रहणं च प्राधान्यख्यापनार्थम्, अन्यथोत्कालिकेऽपि सर्वत्र प्रतिसूत्रं चत्वारोऽप्यनुयोगास्तदानीमासन्नेवेति। तदाऽऽरत आर्यरक्षितेभ्यः समारभ्य कालिकश्रुते दृष्टिवादे चानुयोगानां पृथक्त्वमभूत् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २२८४ ॥

भाष्यम्—

[3]अपुहत्तमासि वइरा जावं ति पुहत्तमारओऽभिहिए । के ते आसि कया वा पसंगओ तेसिमुप्पपत्ती ॥२२८५॥

---

१ अपृथक्त्वमेकभाव सूत्रे सूत्रे सविस्तर यत्र । भण्यन्तेऽनुयोगाश्चरण धर्म संख्यान-द्रव्याणाम् ॥२२८१॥

तत्रैव नयानामपि खलु प्रतिवस्तु विस्तरेण सर्वेषाम् । दिशन्ति समवतारं गुरवो, भजना पृथक्त्वे ॥२२८२॥

एक एव दिश्यते यत्रानुयोगो न शेषकास्त्रय । सन्तोऽपि तत् पृथक्त्व तत्र नया पुरुषमासाद्य ॥ २२८३ ॥

२ यावदित्यार्यवैरा अपृथक्त्व कालिकानुयोगस्य । तेनाऽऽर्यत पृथक्त्व कालिकश्रुते दृष्टिवादे च ॥ २२८४ ॥

३ अपृथक्त्वमासीद् वैराद् यावदिति पृथक्त्वमार्यतोऽभिहिते । के त आसन् कदा वा प्रसङ्गतस्तेषामुत्पत्ति ॥ २२८५ ॥

आर्यवैराद् यावदपृथक्त्वमासीत् तदाऽऽरतस्तु पृथक्त्वमुक्तम्। एतस्मिंश्चाभिहिते क एत आर्यवैराः, कदा च त आसन्? इति विनेयपृच्छायां प्रसङ्गत आर्यवैराणामुत्पत्तिरुच्यते ॥ इति गाथार्थः ॥ २२८५ ॥

तां चार्यवैरोत्पत्तिमनन्यसाधारणतद्गुणरञ्जितमानसो ग्रन्थकारः स्तुतिद्वारेणाह– "तुंबवण"–इत्यादि। एतच्चारितगाथाश्च सुगमाः, मूलावश्यकटीकातश्च सभावार्थाः समवसेयास्तावत्, यावदियं गाथा—

[2]अपुहत्तेऽणुओगो चत्तारि दुवार भासई एगो। पुहत्ताणुओगकरणे ते अत्थ तओ वि वोच्छिन्ना ॥२२८६॥

आर्यवैराद् यावदपृथक्त्वे सति सूत्रव्याख्यारूप एकोऽप्यनुयोगः क्रियमाणः प्रतिसूत्रं चत्वारि द्वाराणि भाषते– चरणकरणादींश्चत्वारोऽप्यर्थान् प्रतिपादयतीत्यर्थः। पृथक्त्वानुयोगकरणे तु ते चरणकरणादयोऽर्थास्ततोऽपि पृथक्त्वानुयोगकरणादेव व्यवच्छिन्नाः, तत्प्रभृत्येक एव चरणकरणादीनामन्यतरोऽर्थः प्रतिसूत्रं व्याख्यायते न तु चत्वारोऽपीत्यर्थः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥२२८६॥

अथ यैरनुयोगाः पार्थक्येन व्यवस्थपितास्तेषामार्यरक्षितसूरीणामुत्पत्तिमभिधित्सुर्भाष्यकारः संबन्धगाथामाह—

[3]किं वइरेहिं पुहत्तं कयमह तदणंतरेहिं भणियम्मि। तदणंतरेहिं तदभिहियगहियसुत्तत्थसारेहिं ॥२२८७॥

विनेयः पृच्छति– नन्वार्यवैराद् यावदपृथक्त्वमित्युक्तम्, तत् किमार्यवैरैरेव कृतम्, किंवा तदनन्तरैरार्यरक्षितसूरिभिः? इत्येवमुभयथापि यावच्छब्दार्थोपपत्तेः। इति शिष्येण भणिते गुरुराह– तदनन्तरैरेवार्यरक्षितसूरिभिरनुयोगानां पृथक्त्वमकारि। कथंभूतैः?। तेनार्यवैरेणाभिहितः प्रतिपादितो गृहीतः सूत्रार्थसारो यैस्ते तथा तैः, आर्यवैरसमीपेऽधीतसूत्रार्थोभयैरित्यर्थः ॥ इति गाथार्थः ॥२८८७॥

पुनरपि कथंभूतैः, किंनामकैश्च तैः? इत्याह—

[4]देविंदवंदिएहिं महाणुभावेहिं रक्खियज्जेहिं। जुगमासज्ज विभत्तो अणुओगो तो कओ चउहा ॥२२८८॥

देवेन्द्रवन्दितैर्महानुभावैरार्यरक्षितैर्दुर्बलिकापुष्पमित्रं प्राज्ञमप्यातिगुपिलतयाऽनुयोगस्य विस्मरत्सूत्रार्थमवलोक्य वर्तमानकाललक्षणं युगं चासाद्य प्रवचनहितायानुयोगो विभक्तः पृथक् पृथग् व्यवस्थापितः, ततश्चतुर्धा कृतश्चतुर्धाकालिकश्रुतादिस्थानेषु नियुक्तः।

१ आ० नि० पृ० १३६। २ अपृथक्त्वेऽनुयोगश्चत्वारि द्वाराणि भाषत एक। पृथक्त्वानुयोगकरणे तेऽर्थास्ततोऽपि व्युच्छिन्ना ॥ २२८६ ॥
३ किं वैरैः पृथक्त्वं कृतमथ तदनन्तरैर्भणिते। तदनन्तरैस्तदभिहितगृहीतसूत्रार्थसारैः ॥ २२८७ ॥
४ देवेन्द्रवन्दितैर्महानुभावैः रक्षितार्यैः। युगमासाद्य विभक्तोऽनुयोगस्ततः कृतश्चतुर्धा ॥ २२८८ ॥

इति निर्युक्तिगाथार्थः । 'माया य रुद्दसोमा' इत्यादि सर्वं मूलावश्यकटीकालिखितार्यरक्षितकथानकादवसेयमिति ॥ २२८८ ॥

भाष्यकारो 'देविंदवंदिएहिं' इत्यादिभावार्थमाह—

नाऊण[2] रक्खियज्जो मइ-मेहा-धारणासमग्गं पि । किच्छेण धरेमाणं सुयण्णवं पूसमित्तं पि ॥ २२८९ ॥

अइसयकओवओगो मइ-मेहा-धारणाइपरिहीणे । नाऊणमेस्सपुरिसे खेत्तं-कालाणुरूवं च ॥ २२९० ॥

साणुग्गहोऽणुओगे वीसुं कासी य सुयविभागेण । सुहगहणाइनिमित्तं नए य सुनिगूहियविभागे ॥२२९१॥

सविसयमसद्दहंता नयाण तम्मत्तयं च गिण्हंता । मण्णंता य विरोहं अपरिणामातिपरिणामा ॥२२९२॥

गच्छेज्ज मा हु मिच्छं परिणामा य सुहुमाइबहुभेए । होज्जाऽसत्ते घेत्तुं न कालिए तो नयविभागो ॥२२९३॥

व्याख्या– स देवेन्द्रवन्दितः श्रीमानार्यरक्षितसूरिर्निजशिष्यं दुर्बलिकापुष्पमित्रमपि कृच्छ्रेण श्रुतार्णवं धारयन्तं ज्ञात्वा विनेयवर्गे सानुग्रहो वक्ष्यमाणकालिकादिश्रुतविभागेन विष्वक् पृथक् चरणकरणाद्यनुयोगानकार्षीदिति संबन्धः । कथंभूतं दुर्बलिकापुष्पमित्रम्? मति-मेधा-धारणासमग्रमपि, तत्र 'मनु बोधने' मननं मतिरवबोधशक्तिः, मेधा– पाठशक्तिः, धारणा– अवधारणशक्तिः, ताभिः समग्रं युक्तमपि । तथा, अतिशयज्ञानकृतोपयोगतया एष्यतो भविष्यतः पुरुषांश्च ज्ञात्वा । कथंभूतान्?। मति-मेधा-धारणादिपरिहीणान् । तथा क्षेत्र-कालानुरूपं च ज्ञात्वा न केवलमनुयोगान् पृथगकार्षीत्, तथा नयांश्च नैगमादीन् 'अकार्षीत्' इति वर्तते । कथंभूतान् । सुष्ठु– अतिशयेन निगूहितो व्याख्यानिरोधेन च्छन्नीकृतो विभागो व्यक्ततापादानरूपो येषां ते सुनिगूहितविभागास्तांस्तथाभूतान् । किमर्थम् । सुखग्रहणादिनिमित्तम्, आदिशब्दाद् धारणादिपरिग्रहः ।

1आ०नि०पृ० १३८ । 2 ज्ञात्वा रक्षितार्यो मति मेधा-धारणासमग्रमपि । कृच्छ्रेण धारयन्तं श्रुतार्णव पुष्पमित्रमपि ॥ २२८९ ॥
अतिशयकृतोपयोगो मति-मेधा-धारणादिपरिहीणान् । ज्ञात्वैष्यत पुरुषान् क्षेत्र-कालानुरूपं च ॥ २२९० ॥
सानुग्रहोऽनुयोगे विष्वगकार्षीच्च श्रुतविभागेन । सुखग्रहणादिनिमित्तं नयाश्च सुनिगूहितविभागान् ॥ २२९१ ॥
स्वविषयमश्रद्दधाना नयाना तन्मात्रक च गृह्णन्त । मन्वानाश्च विरोधमपरिणामा-ऽतिपरिणामा ॥ २२९२ ॥
गच्छेयुर्मा खलु मिथ्यात्व परिणामाश्च सूक्ष्मादिबहुभेदा । भवेयुरशक्ता ग्रहीतु न कालिके ततो नयविभाग ॥ २२९३ ॥

विशेषा०

॥९३१॥

तदेवमनुयोगपृथक्करणे तथा विभागकरणे च सामान्येनोक्तेऽपि कारणे पुनरपि नयाविभागे विशेषतः कारणमाह– 'सविसये-त्यादि'। इह शिष्यास्त्रिविधाः, तद्यथा– अपरिणामाः, अतिपरिणामाः, परिणामाश्चेति। तत्राविपुलमतयोऽगीतार्था अपरिणतजिनवचनरहस्या अपरिणामाः। अतिव्याप्त्याऽपवाददृष्टयोऽतिपरिणामाः। सम्यक्परिणतजिनवचनास्तु मध्यस्थवृत्तयः परिणामाः। तत्र येऽपरिणामास्ते नयानां यः स्वः स्व आत्मीय आत्मीयो विषयः 'ज्ञानमेव श्रेयः क्रिया चाश्रेयः' इत्यादिकस्तमश्रद्दधानाः। ये त्वतिपरिणामास्तेऽपि यदैवै-केन नयेन क्रियादिकं वस्तु मोक्तं तदेव तन्मात्रं प्रमाणतया गृह्णन्त एकान्तनित्यादिवस्तुप्रतिपादकनयानां च परस्परविरोधं मन्वाना मिथ्यात्वं मा गच्छेयुः। येऽप्युक्तस्वरूपाः परिणामाः शिष्यास्ते यद्यपि मिथ्यात्वं न गच्छन्ति तथापि विस्तरेण नयैर्व्याख्यायमानैर्ये सूक्ष्माः सूक्ष्मतराश्च तद्भेदास्तान् ग्रहीतुमशक्ता असमर्था भवेयुरिति मत्वा तत आर्यरक्षितसूरिभिः 'कालिक'– इत्युपलक्षणत्वात् सर्वस्मिन्नपि श्रुते नयविभागो विस्तरव्याख्यारूपो न कृतः ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥ २२८९ ॥ २२९० ॥ २२९१ ॥ २२९२ ॥ २२९३ ॥

कः पुनरयं चरणकरणाद्यनुयोगानां श्रुतविभागः? इत्याह—

कालियसुयं च इसिभासियाइं तइओ य सूरपन्नत्ती। सव्वो य दिट्ठिवाओ चउत्थओ होइ अणुओगो ॥२२९४॥

जं च महाकप्पसुयं जाणि अ सेसाणि छेअसुत्ताणि। चरणकरणाणुओगो त्ति कालियत्थे उवगयाणि ॥२२९५॥

इहैकादशाङ्गरूपं सर्वमपि श्रुतं कालग्रहणादिविधिनाऽधीयत इति कालिकमुच्यते। तत्र प्रायश्चरण-करणे एव प्रतिपाद्येते। अत आर्यरक्षितसूरिभिस्तत्र चरणकरणानुयोग एव कर्तव्यतयानुज्ञातः, न तु सन्तोऽपि शेषा धर्मकथाद्यनुयोगास्त्रय इति, अतोऽनुयोग-[illegible]तोरभेदोपचारात् कालिकश्रुतं प्रथमश्चरणकरणानुयोगो व्यपदिश्यते। तथा, ऋषिभाषितान्युत्तराध्ययनानि तेषु च नमि-कपिलादि-[illegible] [illegible]नि प्रायो धर्माख्यानकान्येव कथ्यन्त इति धर्मकथानुयोग एव तत्र व्यवस्थापितः। सूर्यप्रज्ञप्त्या तु चन्द्र-सूर्य ग्रह-[illegible] प्रायः प्रतिपाद्यत इति तत्र गणितानुयोग एव व्यवस्थापितः। दृष्टिवादे तु सर्वस्मिन्नपि चालना-प्रत्यवस्थाना-[illegible] प्रायेणाच्यन्ते, तथा सुवर्ण-रजत-मणि-मौक्तिकादिद्रव्याणां च सिद्धयोऽभिधीयन्त इति द्रव्यानुयोग एव तत्र [illegible] चत्वारोऽप्यनुयोगाः श्रुतभेदेन स्थापिताः, प्रतिसूत्रं तत्करणं निषिद्धमित्यर्थः। ऋषिभाषितानि धर्मकथानुयोग

[illegible] सूर्यप्रज्ञप्तिः। सर्वश्च दृष्टिवादश्चतुर्थको भवत्यनुयोगः ॥ २२९४ ॥
[illegible] चरणकरणानुयोग इति कालिकार्थे उपगतानि ॥ २२९५ ॥

इत्युक्तम्, ततश्च महाकल्पश्रुतादीनामपि दृष्टिवादादुद्धृत्य महर्षिभिः प्रतिपादितत्वेनर्षिभाषितत्वाद् धर्मकथानुयोगत्वप्रसङ्गे चरणकरणानुयोगत्वप्रतिपादनार्थमाह– 'जं चेत्यादि' यच्च महाकल्पश्रुतं, यानि च शेषाणि कल्पादीनि च्छेदसूत्राणि तान्यपि सर्वाणि चरणकरणानुयोग इति मन्तव्यानि। कुतः ? । यस्मात् तान्यपि कालिकार्थे उपगतानि कालिकश्रुतेऽन्तर्भूतानीत्यर्थः । इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥ २२९४ ॥ २२९५ ॥

अथ 'बहुरय पएस' इत्यादिवक्ष्यमाणनिर्युक्तिगाथायाः प्रस्तावनां कर्तुमाह—

एवं निहियपुहत्तेहिं रक्खियज्जेहिं पूसमित्तम्मि । ठविए गणिम्मि किर गोट्ठमाहिलो पडिनिवेसेणं ॥२२९६॥

सो मिच्छत्तोदयओ सत्तमओ निण्हवो समुप्पण्णो । के अन्ने छ ब्भणिए पसंगओ निण्हउप्पत्ती ॥२२९७॥

एवमुक्तप्रकारेण विहितानुयोगपृथक्त्वैरार्यरक्षितसूरिभिर्दिवं यियासुभिर्घृत-तैल-वल्लघटादिप्ररूपणां सकलगच्छसमक्षं विधाय दुर्बलिकापुष्पमित्रे गणिन्याचार्ये स्थापिते यो मथुरानगर्यामन्यतीर्थिकेन सह 'वचस्वी' इति कृत्वा वाददानार्थं सूरिभिर्निजमातुलको गोष्ठामाहिलः प्रेषित आसीत्, स यशःशेषेषु सूरिषु प्रतिवादिनं जित्वा समागतः सन् 'मामेवंभूतं वचस्विनं परित्यज्यान्योऽयमृषिमूककल्पः सूरिभिराचार्य उपवेशितः, तत्पश्य कीदृशं तैः कृतम्' इत्यभिप्रायतः, तथा तां च घृतघटादिप्ररूपणां श्रुत्वा प्रतिनिवेशेन गाढानुशयेन यो मिथ्यात्वोदयो जातस्तस्मात् स गोष्ठामाहिलः सप्तमो निह्नवः समुत्पन्नः । ननु यद्ययं सप्तमः, तर्हि केऽन्ये षड् ? इत्याशङ्कय प्रसङ्गतो निह्नवोत्पत्तिर्भण्यते । इत्येका प्रस्तावना ॥ २२९६ ॥ २२९७ ॥

अथवा, अन्यथाऽभिधीयते, तद्यथा—

अहवा चोएइ नयाणुओगनिण्हवणओ कहं गुरवो। न हि निण्हवंति, भण्णइ जओ न जंपंति नत्थि त्ति ॥२२९८॥

न य मिच्छभावणाए वयंति जो पुण पयं पि निण्हवइ। मिच्छाभिनिवेसाओ स निण्हवो बहुरयाइ व्व ॥२२९९॥

---

१ गाथा २३०१ । २ एवं विहितपृथक्त्वै रक्षितार्यैः पुष्पमित्रे । स्थापिते गणिनि किल गोष्ठामाहिलः प्रतिनिवेशेन ॥ २२९६ ॥
स मिथ्यात्वोदयतः सप्तमको निह्नवः समुत्पन्नः । केऽन्ये षड् भणिताः प्रसङ्गतो निह्नवोत्पत्तिः ॥ २२९७ ॥
३ अथवा चोदयति नयानुयोगनिह्नवनतः कथं गुरवः । न हि निह्नवा इति, भण्यते यतो न जल्पन्ति न सन्तीति ॥ २२९८ ॥
न च मिथ्याभावनया वदन्ति यः पुनः पदमपि निह्नुते । मिथ्याभिनिवेशात् स निह्नवो बहुरतादिरिव ॥ २२९९ ॥

अथत्रेति प्रस्तावनान्तरसूचकः । परः प्रेरयति– ननु नयानुयोगनिह्नवात् कथमार्यरक्षितगुरवो न निह्नवा भण्यन्ते ? । अत्रोत्तरम्– यतो 'न सन्ति नयानुयोगाः' इति तेन जल्पन्ति, नापि मिथ्यात्वभावनया मिथ्याभिनिवेशेन ते किञ्चिद् वदन्ति । किन्तु प्रवचनहितार्थमेव नयानुयोगगोपनं तैर्विहितम् । यः पुनर्मिथ्याभिनिवेशादेकमपि जिनोक्तं पदं निह्नुते स बहुरतादिवज्जमाल्यादिवद् निह्नव एवेति ॥ २२९८ ॥ २२९९ ॥

के पुनस्ते बहुरतादयः ? इत्याह –

बहुरय पएस अव्वत्त सामुच्छा दुग तिग अबद्धिआ चेव । एएसिं निग्गमणं वोच्छामि अहाणुपुव्वीए ॥२३००॥

[illegible] क्रमेणाह—

सावत्थी[2] उसभपुरं सेअम्बिआ मिहिल उल्लुगातीरं । पुरमंतरंजि दसउर रहवीरपुरं च नयराइं ॥२३०३॥

श्रावस्ती, ऋषभपुरम्, श्वेतविका, मिथिला, उल्लुकातीरम्, पुनरन्तरञ्जिका, दशपुरम्, रथवीरपुरं चेति । एतान्यष्टौ नगराणि निह्नवानां यथायोगमुत्पत्तिस्थानानि बोद्धव्यानि । अष्टमं नगरं द्रव्यलिङ्गमात्रेणापि भिन्नानां सर्वापलापिनां महामिथ्यादृशां वक्ष्यमाणानां बोटिकनिह्नवानां लाघवार्थमुत्पत्तिस्थानमुक्तमिति ॥ २३०३ ॥

अथ भगवतः समुत्पन्नकेवलज्ञानस्य परिनिर्वृतस्य च कः कियता कालेन निह्नवः समुत्पन्न इत्येतत् प्रतिपादयन्नाह—

चोद्दस[3] सोलस वासा चोद्दा-वीसुत्तरा य दुण्णि सया । अट्ठावीसा य दुवे पंचेव सया य चोआला ॥२३०४॥

पंच सया चुलसीओ छच्चेव सया नवुत्तरा हुंति । नाणुप्पत्तीए दुवे उप्पन्ना निव्वुए सेसा ॥२३०५॥

चतुर्दश वर्षाणि । तथा षोडश वर्षाणि । तथा 'चोद्दा वीसुत्तरा य दुण्णि सय त्ति' चतुर्दशाधिके द्वे शते, विंशत्युत्तरे च द्वे

१ बहुरता जमालिप्रभवा जीवप्रदेशाश्च तिष्यगुप्तात् । अव्यक्ता आषाढात् सामुच्छेदा अश्वमित्रात् ॥ २०३१ ॥
गङ्गाद् द्वैक्रिया षडुलूकात् त्रैराशिकानामुत्पत्ति । स्थविराश्च गोष्ठामाहिला स्पृष्टमबद्ध च प्ररूपयन्ति ॥ २३०२ ॥

२ श्रावस्ती ऋषभपुर श्वेतविका मिथिलोल्लुकातीरम् । पुरमन्तरञ्जिका दशपुर रथवीरपुरं च नगराणि ॥ २२०३ ॥

३ चतुर्दश षोडश वर्षाणि चतुर्दश विंशत्युत्तरे च द्वे शते । अष्टाविंशत्या च द्वे पञ्चैव शतानि च चतुश्चत्वारिंशता ॥ २३०४ ॥
पञ्च शतानि चतुरशीत्या षडेव शतानि नवोत्तराणि भवन्ति । ज्ञानोत्पत्तौ द्वावुत्पन्नौ निर्वृते शेषा ॥ २३०५ ॥

शते 'वर्षाणाम्' इति गम्यते। तथा, अष्टाविंशत्यधिके च द्वे शते, तथा पञ्चैव शतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि, पञ्च शतानि चतुरशीत्यधिकानि, षट् चैव शतानि नवोत्तराणि भवन्ति। एतावता व्यवधानकालेन ज्ञानोत्पत्तेरारभ्याद्यौ द्वौ निह्नवौ समुत्पन्नौ। शेषास्तु षड् भवन्ति श्रीमन्महावीरे निर्वृते निर्वाणकालादारभ्य उक्तशेषेण यथोक्तेन व्यवधानकालेनोत्पन्नाः। इदमुक्तं भवति- श्रीमन्महावीरस्य केवलोत्पत्तेश्चतुर्दशभिर्वर्षैरतिक्रान्तैर्बहुरताः समुत्पन्नाः, षोडशभिर्वर्षैर्व्यतिक्रान्तैर्जीवप्रदेशाः समुत्पन्नाः। भगवत एव निर्वाणकालात् शेषेण चतुर्दशाधिकवर्षशतद्वयादिना कालेनातिक्रान्तेन शेषा अव्यक्तादयो निह्नवाः समुत्पन्ना इति ॥ २३०४ ॥ २३०५ ॥

अथ संपिण्ड्य सामान्यतः सूचितमेवार्थमेकैकनिह्नवं प्रति व्यक्तितो निर्दिशन्नाह—

[1]चोद्दस वासाणि तया जिणेण उप्पाडियस्स नाणस्स। तो बहुरयाण दिट्ठी सावत्थीए समुप्पन्ना ॥२३०६॥

चतुर्दश वर्षाणि तदा जिनेन श्रीमन्महावीरेणोत्पादितस्य केवलज्ञानस्य ततोऽत्रान्तरे बहुरतनिह्नवानां दर्शनं दृष्टिः श्रावस्त्यां नगर्यां समुत्पन्नेति ॥ २३०६ ॥

सा च यथोत्पन्ना तथा दिदर्शयिषुः संग्रहगाथामाह—

[2]जिट्ठा सुदंसण जमालिणोज्ज सावत्थीतिंदुगुज्जाणे। पंच सया य सहस्सं ढंकेण जमालि मोत्तूणं ॥२३०७॥

व्याख्या- अत्र भावार्थस्तावत् कथानकेनोच्यते- इहैव भरतक्षेत्रे कुण्डपुरं नाम नगरम्। तत्र भगवतः श्रीमन्महावीरस्य भागिनेयो जमालिर्नाम राजपुत्र आसीत्। तस्य च भार्या श्रीमन्महावीरस्य दुहिता। तस्याश्च ज्येष्ठेति वा, सुदर्शनेति वा, अनवद्याङ्गीति वा नामेति। तत्र पञ्चशतपुरुषपरिवारो जमालिर्भगवतो महावीरस्यान्तिके प्रव्रज्यां जग्राह। सुदर्शनापि सहस्रस्त्रीपरिवारा तदनु प्रव्रजिता। ततश्चैकादशस्वङ्गेष्वधीतेषु जमालिना भगवान् विहारार्थं मुत्कलापितः। ततो भगवता तूष्णीमास्थाय न किञ्चित् प्रत्युत्तरमदायि। तत एवममुत्कलितोऽपि पञ्चशतसाधुपरिवृतो निर्गतः श्रीमन्महावीरान्तिकात्। ग्रामानुग्रामं च पर्यटन् गतः श्रावस्तीनगर्याम्। तत्र च तैन्दुकाभिधानोद्याने कोष्ठकनाम्नि चैत्ये स्थितः। ततश्च तत्र तस्यान्त-प्रान्ताहारैस्तीव्रो रोगातङ्कः समुत्पन्नः। तेन च न शक्नोत्युपविष्टः स्थातुम्। ततो बभाण श्रमणान्- 'मन्निमित्तं शीघ्रमेव संस्तारकमास्तृणीत येन तत्र तिष्ठामि'। ततस्तैः कर्तुमारब्धोऽसौ। बाढं च

---

१ चतुर्दश वर्षाणि तदा जिनेनोत्पादितस्य ज्ञानस्य। ततो बहुरताना दृष्टि श्रावस्त्यामुत्पन्ना ॥ २३०६ ॥

२ ज्येष्ठा सुदर्शना जमालिरनवद्या श्रावस्तीतेन्दुकोद्याने। पञ्च शतानि च सहस्र ढङ्केन जमालिं मुक्त्वा ॥ २३०७ ॥

दाहज्वराभिभूतेन जमालिना पृष्टम्–'संस्तृतः संस्तारको नवा ?' इति। साधुभिश्च संस्तृतप्रायत्वादर्धसंस्तृतेऽपि प्रोक्तम्–'संस्तृतः' इति। ततोऽसौ वेदनाविह्वलितचेता उत्थाय तत्र तिष्ठासुरर्धसंस्तृतं तद् दृष्ट्वा क्रुद्धः 'क्रियमाणं कृतम्' इत्यादि सिद्धान्तवचनं स्मृत्वा मिथ्यात्वमोहनीयोदयतो वक्ष्यमाणयुक्तिभिर्वितथमिति चिन्तयामास। ततः स्थविरैर्वक्ष्यमाणाभिरेव युक्तिभिः प्रतिबोधितो यदा कथमपि न प्रतिबुध्यते तदा गतास्तं परित्यज्य भगवत्समीपे। अन्ये तु तत्समीप एव स्थिताः। सुदर्शनापि तदा तत्रैव श्रावकढङ्ककुम्भकारगृह आसीत्। जमाल्यनुरागेण च तन्मतमेव प्रपन्ना ढङ्कमपि तद् ग्राहयितुं प्रवृत्ता। ततो ढङ्केन 'मिथ्यात्वमुपगतेयम्' इति ज्ञात्वा प्रोक्तम्– 'नेदृशं किमपि वयं जानीमः'। अन्यदा चापाकाग्निमध्ये मृद्भाजनोद्वर्तन-परावर्तने कुर्वताऽङ्गारकमेकं प्रक्षिप्य तत्रैव प्रदेशे स्वाध्यायं कुर्वत्याः सुदर्शनायाः संघाव्यञ्चलो दग्धः। ततस्तया प्रोक्तम्– 'श्रावक! किं त्वया मदीयसंघाटी दग्धा ?।' तेनोक्तम्– 'ननु दह्यमानमदग्धम्' इति भवतां सिद्धान्तः, ततः क्व केन त्वदीया संघाटी दग्धा ?'। इत्यादि तदुक्तं परिभाव्य संबुद्धाऽसौ 'सम्यक् प्रेरिताऽस्मि' इत्यभिधाय मिथ्या दुष्कृतं ददाति। जमालिं च गत्वा प्रज्ञापयति। यदा चासौ कथमपि न प्रज्ञाप्यते तदासौ सपरिवारा, शेषसाधवश्चैकाकिनं जमालिं मुक्त्वा भगवत्समीपं जग्मुः। जमालिस्तु बहुजनं व्युद्ग्राह्यानालोचितप्रतिक्रान्तः कालं कृत्वा किल्विषिकदेवेषूत्पन्नः। व्याख्याप्रज्ञप्त्यागमाच्चैतच्चरितं विस्तरतोऽवसेयमिति। एष संग्रहगाथाभावार्थः। अक्षरार्थस्त्वयम्— 'जेट्ठा सुदंसण जमालिणोज्ज त्ति' ज्येष्ठा, सुदर्शना, अनवद्याङ्गीति जमालिगृहिणीनामानि। अन्ये तु व्याचक्षते– 'ज्येष्ठा महती सुदर्शना नाम भगवतः श्रीमन्महावीरस्य भगिनी तस्याः पुत्रो जमालिः, अनवद्याङ्गी नाम भगवतो दुहिता जमालिगृहिणी' इति। श्रावस्त्यां नगर्यां तैन्दुकोद्याने 'जमालिनिह्नवदृष्टिरुत्पन्ना' इति वाक्यशेषः। तत्र पञ्च शतानि साधूनां, सहस्रं चार्यिकाणाम्, एतेषां मध्ये यः स्वयं न प्रतिबुद्धस्तं जमालिं मुक्त्वा ढङ्केन प्रतिबोधितः॥ इति निर्युक्तिगाथासप्तकार्थः॥ २३०७॥

अथ भाष्यकारो येन विप्रतिपत्त्यभिप्रायेण जमालिर्निह्नवो जातस्तं प्रकटयन्नाह—

सक्खं चिय संथारो न कज्जमाणो कउ त्ति मे जम्हा। बेइ जमाली सव्वं न कज्जमाणं कयं तम्हा॥२३०८॥

'मे जम्ह त्ति' यस्माद् मम साक्षात् प्रत्यक्षमेवेदं वृत्तं यदुत– कम्बलास्तरणरूपः संस्तारकः क्रियमाणो न कृतः संस्तीर्यमाणो न संस्तृतः। तस्माज्जमालिर्ब्रवीति– सर्वमपि वस्तु क्रियमाणं कृतं न भवति, किन्तु कृतमेव कृतमुच्यते। ततो भगवत्यादिषु यदुक्तम्–

१ साक्षादेव संस्तरो न क्रियमाणः कृत इति मम यस्मात्। ब्रवीति जमालिः सर्वं न क्रियमाणं कृतं तस्मात्॥ २३०८॥

'[1]चलमाणे चलिए, उईरिज्जमाणे उईरिए, वेइज्जमाणे वेइए" इत्यादि, तत् सर्वं मिथ्येत्यभिप्राय इति ॥ २३०८ ॥

अपिच, क्रियमाणकृताभ्युपगमे बहवो दोषाः । क एते ? इत्याह—

[2]जस्सेह कज्जमाणं कयं ति तेणेह विज्जमाणस्स । करणकिरिया पवन्ना तहा य बहुदोसपडिवत्ती ॥२३०९॥

इह यस्य वादिनः 'क्रियमाणं वस्तु कृतम्' इत्यभ्युपगमः, तेनेह विद्यमानस्य सतः करणरूपाः क्रियाः करणक्रियाः प्रतिपन्ना अङ्गीकृताः । तथा च सति वक्ष्यमाणानां बहूनां दोषाणां प्रतिपत्तिरभ्युपगमरूपा कृता भवतीति ॥ २३०९ ॥

तथाहि—

[3]कयमिह न कज्जमाणं सब्भावाओ चिरंतनघडो व्व । अहवा कयं पि कीरइ कीरउ निच्चं न य समत्ती ॥२३१०॥

इह क्रियमाणं कृतं न भवतीति प्रतिज्ञा । सद्भावात्— कृतस्य विद्यमानत्वादिति हेतुः । चिरन्तनघटवदिति दृष्टान्तः । विपर्यये बाधकमाह– अथ कृतमपि क्रियत इत्यभ्युपगम्यते, तर्हि नित्यमनवरतमेव क्रियतां, कृतत्वाविशेषात् । एवं च सति न कदाचिदपि कार्यक्रियापरिसमाप्तिरिति ॥ २३१० ॥

किमेतावन्मात्रमेव दूषणम् ? नेत्याह—

[4]किरियावेफल्लं ति य पुव्वमभूयं च दीसए होंतं । दीसइ दीहो य जओ किरियाकालो घडाईणं ॥२३११॥

यदि च क्रियमाणं कृतमिष्यते, तर्हि घटादिकार्यार्थं या मृन्मर्दन-चक्रभ्रमणादिका क्रिया तस्या वैफल्यं प्राप्नोति, तत्काले कार्यस्य कृतत्वाभ्युपगमात् । प्रयोगः– इह यत् कृतम्, तत्क्रिया विफलैव, यथा चिरनिष्पन्नघटे, कृतं चाभ्युपगम्यते क्रियाकाले कार्यम्, ततो विफला तत्र क्रियेति । किञ्च, क्रियमाणकृतवादिना कृतस्य विद्यमानस्य क्रियेति प्रतिपादितं भवति । एवं च प्रत्यक्षविरोधः, यस्मादुत्पत्तिकालात् पूर्वमभूतमविद्यमानमेव कार्यं भवज्जायमानं दृश्यत उत्पत्तिकाले, तस्मात् क्रियमाणमकृतमेवेति । किञ्च,

१ चल्यमाने चलितम्, उदीर्यमाणे उदीरितम्, वेद्यमाने वेदितम् । भगवत्या प्रथमशतके प्रथमोद्देशे ।

२ यस्येह क्रियमाण कृतमिति तेनेह विद्यमानस्य । करणक्रिया प्रपन्ना तथा च बहुदोषप्रतिपत्ति ॥ २३०९ ॥

३ कृतमिह न क्रियमाण सद्भावाच्चिरन्तनघट इव । अथवा कृतमपि क्रियते क्रियता नित्य न च समाप्ति ॥ २३१० ॥

४ क्रियावैफल्यमिति च पूर्वमभूत च दृश्यते भवत् । दृश्यते दीर्घश्च यत क्रियाकालो घटादीनाम् ॥ २३११ ॥

आरम्भक्रियासमय एव कार्यमुत्पद्यत इति तवाभ्युपगमः । एतच्चायुक्तम् । कुतः ? । यस्माद् घटादिकार्याणामुत्पद्यमानानां दीर्घ एव निर्वर्तनक्रियाकालो दृश्यत इति ॥ २३११ ॥

दृश्यतां नाम दीर्घः क्रियाकालः, परं घटादि कार्यमारम्भक्रियासमय एव शिवकादिकाले वा द्रक्ष्यत इति चेत् । तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह—

[1]नारंभे च्चिय दीसइ न सिवादद्धाए दीसइ तदंते । तो नहि किरियाकाले जुत्तं कज्जं तदंतम्मि ॥२३१२॥

नारम्भक्रियासमय एव घटादि कार्यं भवद् दृश्यते, नापि शिवाद्यद्धायां– शिवक-स्थास-कोश-कुशूलादिसमयेष्वपि न दृश्यत इत्यर्थः । क्व तर्हि दृश्यते ? इत्याह– 'तदंते' दीर्घक्रियाकालस्यान्ते घटादिकार्यं भवद् दृश्यते । तस्माद् न क्रियाकाले कार्यं युक्तम्, तस्य तदानीमदर्शनात् । तदन्ते तु दीर्घक्रियाकालस्यान्ते युक्तं कार्यम्, तदानीमेव तस्य दर्शनादिति सकलजनस्य प्रत्यक्षसिद्धमेवेदम् । इति जमालिपूर्वपक्षः ॥ २३१२ ॥

अत्र स्थविराः प्रतिविदधति स्म । कथम् ? इत्याह—

[2]थेराण मयं नाकयमभावओ कीरए खपुप्फं व । अह व अकयं पि कीरइ कीरउ तो खरविसाणं पि ॥२३१३॥

स्थविराः श्रुतवृद्धा गीतार्थाः साधवस्तेषां मतं– कुप्ररूपणां कुर्वन्तं जमालिं त एवं प्रज्ञापयन्तीत्यर्थः– नाकृतमविद्यमानं घटादिकार्यं क्रियते, असत्त्वात्, आकाशकुसुमवत् । अथाकृतमविद्यमानमपि क्रियते, क्रियतां तर्हि खरविषाणमपि, अकृतत्वाविशेषादिति ॥२३१३॥

यदुक्तम्– 'कीरउ निच्चं न य समत्ती'[3] इत्यादि, तत्राह—

[4]निच्चाकिरियाइदोसा णणु तुल्ला असइ कट्ठतरगा वा । पुव्वमभूयं च न ते दीसइ किं खरविसाणं पि ? ॥२३१४॥

नन्वसत्यऽविद्यमाने वस्तुनि करणक्रियाभ्युपगमे नित्यक्रियादिदोषाः, आदिशब्दात् क्रियाऽपरिसमाप्ति-क्रियावैफल्यपरिग्रहः, आवयोस्तुल्याः समाः, यथा कृतपक्षे त्वया दत्तास्तथाऽकृतपक्षेऽप्यापतन्तीत्यर्थः । किं तुल्या एव ? । नेत्याह– कष्टतरका वा । विद्यमाने

---

१ नारम्भ एव दृश्यते न शिवाद्यद्धायां दृश्यते तदन्ते । ततो नहि क्रियाकाले युक्तं कार्यं तदन्ते ॥ २३१२ ॥
२ स्थविराणा मत नाकृतमभावत क्रियते खपुष्पमिव । अथ वाऽकृतमपि क्रियते क्रियतां तत खरविषाणमपि ॥ २३१३ ॥ ३ गाथा २३१० ।
४ नित्यक्रियादिदोषा ननु तुल्या असति कष्टतरका वा । पूर्वमभूत चं न तव दृश्यते किं खरविषाणमपि ? ॥ २३१४ ॥

हि वस्तुनि पर्यायविशेषाधानद्वारेण कथञ्चित् करणक्रियाद्युपपद्यत एव, यथा 'आकारं कुरु, पादौ कुरु, पृष्ठं कुरु' इत्यादि । अविद्यमाने तु सर्वथा नायं न्यायः संभवति, सर्वथाऽसत्त्वात्, खरविषाणवदिति । यदि च पूर्वं कारणावस्थायामभूतमसत् कार्यं जायते, तर्हि मृत्पिण्डाद् घटवत् खरविषाणमपि जायमानं किं न दृश्यते, असत्त्वाविशेषात् ? । अथ खरविषाणं भवद् न दृश्यते, तर्हि घटोऽपि तथैवास्तु, विपर्ययो वेति ॥ २३१४ ॥

यदुक्तम्- '[1]दीसइ दीहो य जओ' इत्यादि । तत्राह—

[2]पइसमउप्पन्नाणं परोप्परविलक्खाण सुबहूणं । दीहो किरियाकालो जइ दीसइ किं त्थ कुंभस्स ?॥२३१५॥

यदि नाम प्रतिसमयोत्पन्नानां परस्परविलक्षणस्वरूपाणां सुबह्वीनां शिवक-स्थास-कोश-कुशूलादिकार्यकोटीनां क्रियाकाल-निष्ठाकालयोरेकत्वेन प्रतिप्रारम्भसमयनिष्ठाप्राप्तानां दीर्घक्रियाकालो दृश्यते, तर्हि कुम्भस्य घटस्य किमत्रायातम् ? । इदमुक्तं भवति- मृदानयन-मर्दन-पिण्डविधानादिकालः सर्वोऽपि घटनिर्वर्तनक्रियाकाल इति तवाभिप्रायः । अयं चायुक्त एव । यतस्तत्र प्रतिसमयमन्यान्येव कार्याण्यारभ्यन्ते, निष्पाद्यन्ते च, कार्यस्य कारणकाल-निष्ठाकालयोरेकत्वात् । घटस्तु पर्यन्तसमय एवारभ्यते, तत्रैव च निष्पद्यते, इति कोऽस्य दीर्घो निर्वर्तनक्रियाकालः ? इति ॥ २३१५ ॥

अथान्यप्राक्तनकार्यसमयेष्वपि घटः किं न दृश्यते ? इत्याह—

[3]अन्नारंभे अन्नं किह दीसउ जह घडो पडारंभे । सिवकादओ न कुंभो किह दीसए सो तदद्धाए ? ॥२३१६॥

अन्यस्य शिवकादेरारम्भेऽन्यद् घटलक्षणं कार्यं कथं दृश्यते ? । न हि पटारम्भे घटः कदाचिदपि दृश्यते । अतः किमुच्यते- 'नारंभे च्चिय दीसइ त्ति' । शिवकादयोऽपि कुम्भरूपा न भवन्ति, किन्तु ततोऽन्य एवेति कथं तदद्धायामप्यसौ कुम्भो दृश्यते ? । अत एव तदप्यज्ञतया प्रोच्यते '[4]न सिवादद्धाए' इति ॥ २३१६ ॥

यत्तूक्तम्-'दीसइ तदन्ते' इति, तत्राह—

[5]अंते च्चिय आरद्धो जइ दीसइ तम्मि चेव को दोसो ?।अकयं व संपइ गए कह कीरउ कह व एस्सम्मि ?॥२३१७॥

---

१ गाथा २३११ । २ प्रतिसमयोत्पन्नाना परस्परविलक्षणाना सुबहूनाम् । दीर्घ क्रियाकालो यदि दृश्यते किमत्र कुम्भस्य ? ॥ २३१५ ॥
३ अन्यारम्भेऽन्यत् कथ दृश्यता यथा घट पटारम्भे । शिवकादयो न कुम्भ कथ दृश्यते स तदद्धायाम् ? ॥ २३१६ ॥ ४ गाथा २३१२ ।
५ अन्त एवारब्धो यदि दृश्यते तस्मिन्नेव को दोप ? । अकृत वा सम्प्रति गते कथ क्रियतां कथ वैष्यति ? ॥ २३१७ ॥

अन्त एव क्रियाक्षणे प्रारब्धो घटो यदि तत्रैव दृश्यते तर्हि को दोषः ?– न कश्चिदित्यर्थः । यदुक्तम्— 'तो नहि किरियाकाले' इत्यादि । तत्राह— 'अकयं वेत्यादि' । यदि च संप्रति वर्तमानक्रियाक्षणे न कृतं कार्यमितीष्यते तदा गतेऽतिक्रान्ते, एष्यति– अनागते च क्रियाक्षणे कथं नाम तत् कार्यं क्रियताम् ?– न कथञ्चिदित्यर्थः । तथाहि– नातीत-भविष्यत्क्रियाक्षणौ कार्यकारकौ, विनष्टा ऽनुत्पन्नत्वेनासत्त्वात्, खरविषाणवत् । अतः कथं क्रियान्ते कार्यं स्यात् ? । तस्मात् क्रियमाणमेव कृतमिति । यदि च क्रियमाणमपि न कृतम्, क्व तर्हि कृतमिति वक्तव्यम् ? । क्रियाविगम इति चेत् । तदयुक्तम्, तदानीं क्रियाया असत्त्वात् । तदसत्त्वेऽपि च कार्योत्पत्ताविष्यमाणायां क्रियारम्भात् प्रागपि कार्योत्पत्तिः स्यात्, क्रियासत्त्वाविशेषात् । अथ संप्रतिसमयः क्रियमाणकालः, तदनन्तरस्तु कृतकालः, न च क्रियमाणकाले कार्यमस्ति, इत्यतः खल्वकृतं क्रियते न तु कृतमित्यभिधत्से । नन्वेतदिह प्रष्टव्योऽसि किं भवतः कार्यं क्रियया क्रियते, उत तामन्तरेणापि भवति ? । यदि क्रियया, तर्हि कथं साऽन्यत्र समये, अन्यत्र तु कार्यम् ? । न हि खदिरे च्छेदनक्रियायां पलाशे च्छेदः समुपजायते । किञ्च, 'क्रियोपरमे कार्यं भवति, न तु क्रियासद्भावे' इति वदता प्रत्युत कार्योत्पत्तेर्विघ्नहेतुः क्रियेति प्रतिपादितं भवति । ततश्च कारणमप्यकारणमिति प्रत्यक्षादिविरोधः । अथ क्रियामन्तरेण कार्यमुपजायत इत्यभ्युपगम्यते, तर्हि घटादिकार्यार्थिनां निरर्थकः सर्वोऽपि मृन्मर्दन-पिण्डविधान-चक्रारोपण-भ्रमणादिक्रियारम्भः । अतो न कर्तव्यं मुमुक्षुभिरपि तपः-संयमादिक्रियानुष्ठानम्, तदन्तरेणापि मुक्तिसुखसिद्धेः । न चैवम् । तस्मात् क्रियाकाल एव कार्यम्, न पुनस्तदुपरम इति ॥ २३१७ ॥

पुनरप्याह– ननु मृदानयन-तन्मर्दनादिकश्चक्रादिच्छिन्नताकरणकार्यपर्यन्तो दीर्घ एव मया घटनिर्वर्तनक्रियाकालोऽनुभूयते, न तु यत्रैव समये प्रारभ्यते तत्रैव निष्पद्यत इत्यनुभूयते । तदेतत् कथम् ? इत्याह—

पइसमयकज्जकोडीनिरवेक्खो[2] घडगयाहिलासो सि । पइसमयकज्जकालं थूलमई ! घडम्मि लाएसि ॥२३१८॥

हन्त ! यद्यपि प्रतिसमयमन्यान्यरूपाः कार्यकोटयस्तत्रोत्पद्यन्ते, तथापि तन्निरपेक्षस्त्वं– निष्प्रयोजनत्वेनाविवक्षितत्वादुत्पद्यमाना अपि तास्त्वं न गणयसीत्यर्थः । कुतः ? । यस्माद् घटगताभिलाषोऽसि, सप्रयोजनत्वेन तस्यैव प्रधानतया विवक्षितत्वात् । 'घट इहोत्पत्स्यते' इत्येवं तत्रैव तवाभिलाषः, अतः प्रतिसमयकार्यकोटीनामदर्शकत्वेन स्थूलमते ! प्रतिसमयकार्यसंबन्धिनमपि कालं सर्वमपि घटे लगयसि– 'सर्वोऽप्ययं घटोत्पत्तिकालः' इत्येवमध्यवस्यासि त्वमित्यर्थः, अतो मिथ्यानुभवोऽयं तवेत्यभिप्रायः, एकसामयिक एव

१ गाथा २३१२ । २ प्रतिसमयकार्यकोटीनिरपेक्षो घटगताभिलाषोऽसि । प्रतिसमयकार्यकाल स्थूलमते ' घटे लगयसि ॥ २३१८ ॥

घटोत्पत्तिकाले बहुसामयिकत्वग्रहणेन प्रवृत्तेः। अत्राह– ननु प्रतिसमयं कार्यकोटय उत्पद्यमानास्तत्र न काश्चन संवेद्यन्ते, किन्त्व-पान्तराले शिवक-स्थास-कोशादीनि कानिचिदेव कार्याणि संवेद्यन्ते। सत्यम्, किन्तु स्थूलान्येव शिवकादिकार्याणि, यानि तु प्रतिसमयभावीनि सूक्ष्मकार्याणि तानि च्छद्मस्थो व्यक्त्या नावधारयितुं शक्नोति, परं प्रतिसमयकार्याणां ग्राहकाण्यनन्तसिद्धकेवलिनां ज्ञानान्युत्पद्यन्ते तान्यपि तत्रापान्तराले कार्याण्येव, इति घटन्त एव प्रतिसमयं कार्यकोटय इति ॥ २३१८ ॥

अत्र प्रेरकः प्राह—

[1]को चरमसमयनियमो पढमे च्चिय तो न कीरए कज्जं ?। नाकारणं ति कज्जं तं चेवं तम्मि से समए ॥२३१९॥

ननु यदि कार्यस्य दीर्घः क्रियाकालो नेष्यते, किन्त्वेकसामयिक एव, तर्हि कोऽयं चरमसमयनियमो येन तत्रैवोत्पद्यते घटादिकार्यम्– न घटत एवायं नियम इत्यर्थः। तत एतन्नियमाभावात् किं प्रथमसमय एव कार्यं न क्रियते ?– अपि तु क्रियत एवेति काका नीयते। अत्रोत्तरमाह– अकारणं कार्यं न भवति, तच्चान्त्यसमय एव 'से' तस्य घटस्य कारणमस्ति, न तत्प्रथमसमये, अतः कथं तत्रोत्पद्यते ?। अन्वय व्यतिरेकसमधिगम्यो हि कार्य-कारणभावः, अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां चान्त्यसमय एव घटादेः कारणं लक्ष्यत इति तत्रैव तदुत्पद्यत इति युक्त एव चरमसमयनियम इति ॥ २३१९ ॥

अथोपसंहरंस्तात्पर्यमाह—

[2]तेणेह कज्जमाणं नियमेण कयं कयं तु भयणिज्जं। किंचिदिह कज्जमाणं उवरयकिरियं च हुज्जाहि ॥२३२०॥

तेनोक्तप्रकारेण क्रियमाणं वर्तमानक्रियाक्षणभावि कार्यं नियमेन कृतमेवोच्यते, यत्तु कृतं तद् भजनीयं विकल्पनीयम्। कथम् ? इत्याह– किञ्चिदिह कृतं क्रियाप्रवृत्तकालभावि क्रियमाणमुच्यते, अन्यत् तूपरतक्रियं चक्रापाकाद्युत्तीर्णं कृतं घटादिकार्यं न क्रियमाणमुच्यते, उपरतक्रियत्वादिति ॥ २३२० ॥

तदेवं सामान्येन प्रतिपाद्य प्रस्तुते जमालिसंस्तारकेऽप्युं सकलमपि स्थविरोक्तं युक्तिकलापमायोजयन्नाह—

[3]जं जत्थ नभोदेसे अत्थुव्वइ जत्थ जत्थ समयम्मि। तं तत्थ तत्थमत्थुयमत्थुव्वतं पि तं चेव ॥२३२१॥

---

१ कश्चरमसमयनियमः प्रथम एव ततो न क्रियते कार्यम् ?। नाकारणमिति कार्यं तदेव तस्मिंस्तस्य समये ॥ २३१९ ॥

२ तेनेह क्रियमाणं नियमेन कृतं कृतं तु भजनीयम्। किञ्चिदिह क्रियमाणमुपरतक्रियं च भवेत् ॥ २३२० ॥

३ यद् यत्र नभोदेश आस्तीर्यते यत्र यत्र समये। तत् तत्र तत्रास्तीर्णमास्तीर्यमाणमपि तदेव ॥ २३२१ ॥

आस्तीर्यमाणसंस्तारकस्य यद् यावन्मात्रं नभोदेशे यत्र यत्र समये 'अत्थुव्वइ' आस्तीर्यते तत् तावन्मात्रं तस्मिन् नभोदेशे तत्र तत्र समय आस्तीर्णमेव भवति, आस्तीर्यमाणमपि च तदेवोच्यते। इदमुक्तं भवति– सर्वोऽपि संस्तारक आस्तीर्यमाणो नास्तीर्ण इति 'क्रियमाणं कृतम्' इत्यादि महावीरवचनं व्यलीकमेव जमालिर्मन्यते। एतच्चायुक्तम्, भगवद्वचनाभिप्रायापरिज्ञानात्। सर्वनयात्मकं हि भगवद्वचनम्। ततश्च 'क्रियमाणमकृतम्' इत्यपि भगवान् कथञ्चिद् व्यवहारनयमतेन मन्यत एव, परं "[1]चलमाणे चलिए, उईरिज्जमाणे उईरिए" इत्यादिसूत्राणि निश्चयनयमतेनैव प्रवृत्तानि। तन्मतेन च क्रियमाणं संस्तृतम्, इत्यादि सर्वमुपपद्यत एव। निश्चयो हि मन्यते– प्रथमसमयादेव घटः कर्तु नारब्धः, किन्तु मृदानयन-मर्दनादीनि प्रतिसमयं परापरकार्याण्यारभ्यन्ते, तेषां च मध्ये यद् यत्र समये प्रारभ्यते तत् तत्रैव निष्पद्यते, कार्यकाल-निष्ठाकालयोरेकत्वात्, अन्यथा पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात्। ततः क्रियमाणं कृतमेव भवति। एवं प्रस्तुतः संस्तारकोऽपि नाद्यसमयात् सर्वोऽपि संस्तरीतुमारभ्यते, किन्त्वपरापरे तदवयवाः प्रतिसमयमास्तीर्यन्ते, तेषां च मध्ये यो यत्र समयेऽवयवः संस्तरीतुमारभ्यते, स तत्रैवास्तीर्यते, परिपूर्णस्तु संस्तारकश्चरमसमय एव संस्तरीतुमारभ्यते तत्रैव च निष्पद्यत इति संस्तीर्यमाणं संस्तीर्णमेव भवतीति ॥ २३२३ ॥

'[2]दीसइ दीहो य जओ' इत्यत्राह—

[3]बहुवत्थत्तरणविभिण्णदेसकिरियाइकज्जकोडीणं। मण्णासि दीहं कालं जइ, संथारस्स किं तस्स? ॥२३२२॥

यदि नाम बहुवस्त्रास्तरणविभिन्नदेशक्रियादिकार्यकोटीनां संबन्धिनं दीर्घकालं मन्यसे जानासि त्वम्, ततः संस्तारकस्य तस्य किमायातम्? इत्यक्षरघटना। विभिन्नो देशो यासां ता विभिन्नदेशास्ताश्च ताः क्रियाश्च विभिन्नदेशक्रियाः, वस्त्रस्योपलक्षणत्वात् कम्बलानां चास्तरणं वस्त्र-कम्बलास्तरणं तस्य विभिन्नदेशक्रिया वस्त्रकम्बलास्तरणविभिन्नदेशक्रिया, तदादयश्च ताः कार्यकोटयश्च तास्तथा, बह्वयश्च ता वस्त्र-कम्बलास्तरणविभिन्नदेशक्रियादिकार्यकोटयश्च बहुवस्त्रकम्बलास्तरणविभिन्नदेशक्रियादिकार्यकोटय इति समासस्तासामिति। आदिशब्दः स्वगतानेकभेदख्यापकः। कार्याणां च कोटिसंख्यत्वमिहापि पूर्ववद् भावनीयमिति ॥२३२२॥

ननु यदि पूर्वमपरापराणि कार्याणि निष्पद्यन्ते, संस्तारकस्तु पर्यन्तसमय एवारभ्यते, निष्पद्यते च, कार्यक्रियाकाल-निष्ठाकालयोरभेदात्। तर्हि कथं संस्तारकस्यैव स दीर्घः क्रियाकालो मयाऽनुभूयते? इत्याह—

१ चल्यमाने चलितम्, उदीर्यमाण उदीरितम्। २ गाथा २३११।
३ बहुवस्त्रास्तरणविभिन्नदेशक्रियादिकार्यकोटीनाम्। मन्यसे दीर्घं कालं यदि, संस्तारस्य किं तस्य?॥ २३२२॥

पइसमयकज्जकोडीविमुहो[1] संथारयाहिकयकज्जो । पइसमयकज्जकालं कथं संथारम्मि लाएसि ? ॥२३२३॥

गतार्था, नवरं संस्तारकेणाधिकृतं प्रस्तुतं कार्यं यस्यासौ संस्तारकाधिकृतकार्य इति समासः ॥ २३२३ ॥

तदेवं स्थविरैर्युक्तिभिः संबोध्यमाने तस्मिन् किं संजातम् ? इत्याह—

सो[2] उज्जुसुयनयमयं अमुणंतो न पडिवज्जए जाहे । ताहे समणा केई उवसंपण्णा जिणं चेव ॥ २३२४ ॥

पियदंसणा वि पइणोऽणुरागओ तम्मयं चिय पवण्णा । ढंकोवहियागणिदड्ढवत्थदेसा तयं भणइ ॥२३२५॥

सावय ! संघाडी मे तुमए दड्ढ त्ति सो वि य तमाह । नणु तुज्झ डज्झमाणं दड्ढं ति मओ न सिद्धंतो ॥२३२६॥

दड्ढं न डज्झमाणं जइ विगएऽणागए व का संका । काले तयभावाओ संघाडी कम्मि ते दड्ढा ? ॥२३२७॥

चतस्रोऽपि[3] गाथा गतार्थाः, नवरमृजुसूत्रो निश्चयनयविशेषः । 'पियदंसणा वि त्ति' आह—ननु पूर्वं 'सुदर्शना' इति तस्या नाम प्रोक्तम्, कथमिदानीं 'प्रियदर्शना' इत्युच्यते ? । सत्यम्, किन्त्विदमपि तस्या नाम द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तम्— "तेयसिरिं[4] च सुरूवं जणइ य पियदंसणं धूयं" इति । 'ढंकोवहियेत्यादि' स्वाध्यायपौरुषीं कुर्वत्यास्तस्या आपाकाद् गृहीत्वा ढङ्केनोपहितः क्षिप्तो योऽग्निस्तेन दग्धो वस्त्रदेशो यस्याः सा ढङ्कोपहिताग्निदग्धवस्त्रदेशा सती तं ढङ्कं भणति । सोऽपि तां प्रियदर्शनामाह— दड्ढमित्यादिचतुर्थगाथाया अयं भावार्थः— ननु यदि दह्यमानं दाहक्रियाक्षणे वर्तमाने वस्त्रं न दग्धमिति भवद्भिरुच्यते, ततो विगत उपरते, अनागते वा भविष्यति दाहक्रियाकाले का शङ्का वस्त्रदाहविषया, तदभावात्— दाहक्रियाया विनष्टानुत्पन्नत्वेन सर्वथाऽभावादित्यर्थः । अतो वर्तमाना-ऽतीताऽनागतलक्षणे कालत्रयेऽप्युक्तयुक्तितोऽदग्धत्वात् कस्मिन् काले आर्ये ! ते तव संघाटी मया दग्धेत्युच्यताम् ? इति ॥२३२४॥२३२५॥२३२६॥२३२७॥

अथार्ये ! त्वमेवं मन्यसे किम् ? इत्याह—

---

१ प्रतिसमयकार्यकोटिविमुख संस्तारकाधिकृतकार्य । प्रतिसमयकार्यकाल कथं संस्तारके लगयसि ? ॥ २३२३ ॥

२ स ऋजुसूत्रनयमतमजानन् न प्रतिपद्यते यावत् । तावत् श्रमणा केऽप्युपसपन्ना जिनमेव ॥ २३२४ ॥

प्रियदर्शनापि पत्युरनुरागतस्तन्मतमेव प्रपन्ना । ढङ्कोपहिताग्निदग्धवस्त्रदेशा त भणति ॥ २३२५ ॥

श्रावक ! सघाटी मे त्वया दग्धेति सोऽपि च तामाह । ननु तव दह्यमान दग्धमिति मतो न सिद्धान्त ॥ २३२६ ॥

दग्ध न दह्यमान यदि विगतेऽनागते वा का शङ्का । काले तदभावात् सघाटी कस्मिंस्ते दग्धा ? ॥ २३२७ ॥

३ घ ज. 'पि गता' । ४ तेजःश्रिय च सुरूपा जनयति प्रियदर्शनां दुहितरम् ।

[1]अहवा न डज्झमाणं दड्ढं दाहकिरियासमत्तीए । किरियाऽभावे दड्ढं जइ दड्ढं किं न तेलुक्कं ? ॥२३२८॥

अथवैवं ब्रूषे– दह्यमानं न दग्धम्, किन्तु दाहक्रियासमाप्तौ दग्धम् । नन्वेवं सति दाहक्रियाऽभावे दग्धमित्युक्तं भवति। एतच्चायुक्तम्, यतो यदि दाहक्रियाऽभावे दग्धम्, तर्हि त्रैलोक्यमपि किं न 'दग्धम्' इत्यत्रापि संबध्यते, यथा वस्त्रे तथा त्रैलोक्येऽपि दाहक्रियाऽभावस्य तुल्यत्वादिति ॥ २३२८ ॥

ततः किमिह स्थितम् ? इत्याह––

[2]उज्जुसुयनयमयाओ वीरजिणिंदवयणावलंबीणं । जुज्जेज्ज डज्झमाणं दड्ढं वोत्तुं न तुज्झ त्ति ॥२३२९॥

उत्तानार्था ॥ २३२९ ॥

ननु दह्यमानदग्धवादिनोऽप्यञ्चलमात्रदेशे दह्यमाने संघाटी कथं 'दग्धा' इति व्यपदिश्यते ? इत्याह––

[3]समए समए जो जो देसोऽग्गिभावमेइ डज्झमाणस्स । तं तम्मि डज्झमाणं दड्ढं पि तमेव तत्थेव ॥ २३३० ॥

यो यो दाह्यस्य पटादेर्देशस्तन्त्वादिः समये समयेऽग्निभावमेति– दह्यत इत्यर्थः, तत्तद्देशरूपं वस्तु तस्मिन् समये दह्यमानं भण्यते, तथा दग्धमपि तदेव वस्तु तस्मिन्नेव समये भण्यते। अतो दह्यमानमेव दग्धम्। यत्तु देशमात्रेऽपि दग्धे संघाटी मे 'दग्धा' इति त्वं वदसि, तत् संघाट्येकदेशेऽपि संघाटीशब्दोपचारादिति मन्तव्यमिति ॥ २३३० ॥

ततः किमिह स्थितम् ? इत्याह––

[4]नियमेण डज्झमाणं दड्ढं दड्ढं तु होइ भयणिज्जं । किंचिदिह डज्झमाणं उवरयदाहं च हुज्जाहि॥२३३१॥

व्याख्या प्रागुक्तानुसारेण कार्येति ॥ २३३१ ॥

इत्यादिढङ्कोक्तयुक्तिभिः संबुद्धा प्रियदर्शना, शेषसाधवश्च 'आर्य ! इच्छामः सद्भूतमिदं त्वदीयसंबोधनम्' इत्येवं ढङ्काभिमुखमा-

---

१ अथवा न दह्यमान दग्ध दाहक्रियासमाप्तौ । क्रियाऽभावे दग्ध यदि दग्ध किं न त्रैलोक्यम् ? ॥ २३२८ ॥

२ ऋजुसूत्रनयमताद् वीरजिनेन्द्रवचनावलम्बिनाम् । युज्यते दह्यमान दग्ध वक्तु न तवेति ॥ २३२९ ॥

३ समये समये यो यो देशोऽग्निभावमेति दह्यमानस्य । तत् तस्मिन् दह्यमान दग्धमपि तदेव तत्रैव ॥ २३३० ॥

४ नियमेन दह्यमान दग्ध दग्ध तु भवति भजनीयम् । किञ्चिदिह दह्यमानमुपरतदाह च भवेत् ॥ २३३१ ॥

भिधायैकाकिनं जमालिनं मुक्त्वा सर्वाण्यपि गतानि जिनसमीपमिति । एतदेवाह—

इच्छामो संबोहणमज्जो ! पियदंसणादओ ढंकं । वोत्तुं जमालिमेक्कं मोत्तूण गया जिणसगासं ॥ २३३२ ॥

उक्तार्थैव ॥ इति पञ्चविंशतिगाथार्थः ॥ २३३२ ॥

॥ इति बहुरताख्यः प्रथमो जमालिनिह्नवः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयनिह्नववक्तव्यतामाह—

सोलस वासाणि तया जिणेण उप्पाडियस्स नाणस्स । जीवपएसियदिट्ठी तो उसभपुरे समुप्पण्णा ॥२३३३॥

रायगिहे गुणसिलए वसु चउदसपुव्वि तीसगुत्ते य । आमलकप्पा नयरी मित्तसिरी कूर-पिउडाई ॥२३३४॥

व्याख्या– श्रीमन्महावीरजिनेन तदा षोडश वर्षाणि केवलज्ञानस्योत्पादितस्याभूवन् । ततश्च राजगृहापरनाम्नि ऋषभपुरे नगरे जीवप्रदेशिकदृष्टिः समुत्पन्नेति । कथमुत्पन्ना ? इत्याह– राजगृहे नगरे गुणशिलके चैत्ये चतुर्दशपूर्विणो वसुनामान आचार्याः समागताः, तेषां च तिष्यगुप्तो नाम शिष्यः । स च तत्र पूर्वगतमालापकं वक्ष्यमाणस्वरूपमधीयानो वक्ष्यमाणयुक्तिभिर्विप्रतिपन्नोऽसंबुद्धः परिहृतो गुरुभिर्विहरन्नामलकल्पायां नगर्यां गतः । तत्र मित्रश्रीनाम्ना श्रावकेण कूर-पिउडादिना कूर-सिक्थादिदानेन प्रतिबोधित इत्यर्थः ॥ २३३३ ॥ २३३४ ॥

अथास्य निर्युक्तिगाथाद्वयस्य भाष्यमाह—

आयप्पवायपुव्वं अहिज्जमाणस्स तीसगुत्तस्स । नयमयमयाणमाणस्स दिट्ठिमोहो समुप्पण्णो ॥२३३५॥

---

१ इच्छामः संबोधनमार्य ! प्रियदर्शनादयो ढङ्कम् । उक्त्वा जमालिमेकं मुक्त्वा गता जिनसकाशम् ॥ २३३२ ॥

२ षोडश वर्षाणि तदा जिनेनोत्पादितस्य ज्ञानस्य । जीवप्रदेशिकदृष्टिस्तत ऋषभपुरे समुत्पन्ना ॥ २३३३ ॥
राजगृहे गुणशिलके वसुश्चतुर्दशपूर्वी तिष्यगुप्तश्च । आमलकल्पा नगरी मित्रश्री कूर-सिक्थादिना ॥ २३३४ ॥

३ आत्मप्रवादपूर्वमधीयानस्य तिष्यगुप्तस्य । नयमतमजानतो दृष्टिमोहः समुत्पन्नः ॥ २३३५ ॥

आत्मप्रवादनामकं पूर्वमधीयानस्य तिष्यगुप्तस्यायं सूत्रालापकः समायातस्तद्यथा– "एगे भंते ! जीवपएसे जीवे त्ति वत्तव्वं सिया ? । नो इणट्ठे समट्ठे । एवं दो, तिन्नि, जाव दस, संखेज्जा, असंखेज्जा भंते ! जीवपएसा जीव त्ति वत्तव्वं सिया ? । नो इणट्ठे समट्ठे, एगपएसूणे वि णं जीवे नो जीवे त्ति वत्तव्वं सिया । से केणं अट्ठेणं ? । जम्हा णं कसिणे पडिपुन्ने लोगागासपएसतुल्ले जीवे जीवे त्ति वत्तव्वं सिया, से तेणं अट्ठेणं" इति । अमुं चालापकमधीयानस्य 'कस्यापि नयस्येदमपि मतम्, न तु सर्वनयानाम्' इत्येतमजानतस्तिष्यगुप्तस्य मिथ्यात्वोदयाद् दृष्टेर्दर्शनस्य मोहो विपर्यासः संजात इति ॥२३३५॥

कथम् ? इत्याह—

ऐगादओ पएसा नो जीवो नो पएसहीणो वि । जं तो स जेण पुण्णो स एव जीवो पएसो त्ति ॥२३३६॥

यद् यस्मादेकादयः प्रदेशास्तावज्जीवो न भवति, "एगे भंते ! जीवपएसे" इत्याद्यालापके निषिद्धत्वात्; एवं यावदेकेनापि प्रदेशेन हीनो जीवो न भवति, अत्रैवालापके निवारितत्वात् । ततस्तस्माद् येन केनापि चरमप्रदेशेन स जीवः परिपूर्णः क्रियते स एव प्रदेशो जीवो न शेषप्रदेशाः, एतत्सूत्रालापकप्रामाण्यादिति । एवं विप्रतिपन्नोऽसाविति ॥ २३३६ ॥

ततः किम् ? इत्याह—

[3]गुरुणाऽभिहिओ जइ ते पढमपएसो न संमओ जीवो । तो तप्परिणामो च्चिय जीवो कहमंतिमपएसो ? ॥२३३७॥

'एकोऽन्त्यप्रदेशो जीवः, तद्भावभावित्वाज्जीवत्वस्य' इत्यादि ब्रुवाणस्तिष्यगुप्तो गुरुणा वसुसूरिणाऽभिहितः– हन्त ! यदि ते तव प्रथमो जीवप्रदेशो जीवो न संमतः, ततस्तद्वदन्तिमो जीवप्रदेशः कथं केन प्रकारेण जीवः ?– न घटत एव सोऽपि जीव इत्यर्थः । कुतः ? तत्परिणाम इति कृत्वा । इदमुक्तं भवति– भवदभिमतोऽन्त्यप्रदेशोऽपि न जीवः, अन्यप्रदेशैस्तुल्यपरिणामत्वात्, प्रथमाद्यन्यप्रदेशवदिति ॥ २३३७ ॥

१ एको भगवन् ! जीवप्रदेशो जीव इति वक्तव्यं स्यात् ? । नो अयमर्थ समर्थ । एवं द्वौ, त्रयो यावद् दश, सङ्ख्येयाः, असङ्ख्येया भगवन् ! जीवप्रदेशा जीव इति वक्तव्यं स्यात् ? । नो अयमर्थः समर्थः, एकप्रदेशोनोऽपि जीवो नो जीव इति वक्तव्यं स्यात् । अथ केनार्थेन ? । यस्मात् कृत्स्नः परिपूर्णो लोकाकाशप्रदेशतुल्यो जीवो जीव इति वक्तव्यं स्यात् तेनार्थेन ।

२ एकादयः प्रदेशा नो जीवो नो प्रदेशहीनोऽपि । यत् ततः स येन पूर्णः स एव जीवः प्रदेश इति ॥ २३३६ ॥

३ गुरुणाऽभिहितो यदि तव प्रथमप्रदेशो न संमतो जीवः । ततस्तत्परिणाम एव जीवः कथमन्तिमप्रदेशः ? ॥ २३३७ ॥

अथवा, व्यत्ययेन प्रयोग इति दर्शयति—

अहव स जीवो कह नाइमो त्ति को वा विसेसहेऊ ते ?। अह पूरणो त्ति बुद्धी एक्केक्को पूरणो तस्स ॥२३३८॥

अथवा, सोऽन्तिमप्रदेशः कथं जीवस्त्वयाऽभ्युपगम्यते, कथं च न– नैवादिमः प्रथमस्तद्रूपतयेष्यते ?। नन्वाद्योऽपि प्रदेशो जीव एवेष्यताम्, शेषप्रदेशतुल्यपरिणामत्वात्, अन्त्यप्रदेशवदिति । को वाऽत्र विशेषहेतुस्तव, येन प्रदेशत्वे तुल्येऽप्यन्तिमो जीवो न प्रथमः ? इति। अथ विवक्षितासंख्येयप्रदेशराशेरन्त्यः प्रदेशः पूरण इति विशेषसद्भावतः स जीवो न प्रथम इति तव बुद्धिः। तदयुक्तम्, यतो यथाऽन्त्यः प्रदेशः पूरणस्तथैकैकः प्रथमादिप्रदेशस्तस्य विवक्षितजीवप्रदेशराशेः पूरण एव, एकमपि प्रदेशमन्तरेण तस्यापरिपूर्तेरिति ॥ २३३८ ॥

एवं च सर्वप्रदेशानां पूरणत्व इदमनिष्टमापतति। किम् ? इत्याह—

एवं जीवबहुत्तं पइजीवं सव्वहा व तदभावो । इच्छा विवज्जओ वा विसमत्तं सव्वसिद्धी वा ॥२३३९॥

एवं सर्वजीवप्रदेशानां विवक्षितप्रदेशमानपूरणत्वेऽन्त्यप्रदेशवत् प्रत्येकं जीवत्वात् प्रतिजीवं जीवबहुत्वमसंख्येयजीवात्मकं प्राप्नोति। अथवा, प्रथमादिप्रदेशवदन्त्यप्रदेशस्याप्यजीवत्वे सर्वथा तदभावो जीवाभावः प्रसजति । अथ पूरणत्वे समानेऽप्यन्त्यप्रदेश एव जीवः, शेषास्तु प्रदेशा अजीवा इत्याग्रहो न मुच्यते, तर्हि राजादेरिवेच्छा भवतः, यत् प्रतिभासते तदेव हि जल्प्यत इति। तथा च सति विपर्ययोऽपि कस्माद् न भवति, आद्यो जीवः, अन्त्यस्तु प्रदेशोऽजीव इति ?। विषमत्वं वा कुतो न भवति– केचनापि प्रदेशा जीवाः, केचित्तु अजीवा इति ?। अनियमेन सर्वविकल्पसिद्धिर्वा कस्माद् न भवति, स्वेच्छया सर्वपक्षाणामपि वक्तुं शक्यत्वात् ? इति ॥ २३३९ ॥

किञ्च,

जं सव्वहा न वीसुं सव्वेसु वि तं न रेणुतेल्लं व। सेसेसु असब्भूओ जीवो कहमंतिमपएसे ? ॥२३४०॥

---

१ अथवा स जीव कथ नादिम इति को वा विशेषहेतुस्तव ?। अथ पूरण इति बुद्धिरेकैक पूरणस्तस्य ॥ २३३८ ॥

२ एव जीवबहुत्व प्रतिजीव सर्वथा वा तदभाव । इच्छा विपर्ययो वा विषमत्व सर्वसिद्धिर्वा ॥ २३३९ ॥

३ यत् सर्वथा न विष्वक् सर्वेष्वपि तद् न रेणुतैलमिव। शेषेष्वसद्भूतो जीव कथमन्तिमप्रदेशे ? ॥ २३४० ॥

यद् विप्रत्येकैकस्मिन्नवयवे सर्वथा नास्ति तत् सर्वेष्वप्यवयवेषु समुदितेषु न भवति, यथा रेणुकणेषु प्रत्येकमसत् तत्समुदाये तैलम्, नास्ति च प्रथमादिक एकैकस्मिन् प्रदेशे जीवत्वम्, ततः शेषेषु प्रथमादिप्रदेशेष्वसज्जीवत्वं परिणामादिना तुल्ये कथमकस्मादेवास्मिन्नेवान्त्यप्रदेशे समायातम् ? इति ॥ २३४० ॥

पुनः परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

[1]अह देसओऽवसेसेसु तो वि किह सव्वहंतिमे जुत्तो। अह तम्मि व जो हेऊ स एव सेसेसु वि समाणो ॥२३४१॥

अथान्त्यादवशेषेषु प्रथमादिप्रदेशेषु देशतो जीवः समस्त्येव, अन्त्यप्रदेशे तु सर्वात्मनाऽसौ समस्तीति विशेषः। ततो '[2]जं सव्वहा न वीसुं' इत्येतदसिद्धमिति भावः। अत्रोत्तरमाह– तथापि कथमन्त्यप्रदेशे सर्वात्मना जीवो युक्तः ?। ननु तत्रापि देशत एवासौ युज्यते, तस्यापि प्रदेशत्वात्, प्रथमादिप्रदेशवत्। अथान्त्यप्रदेशे संपूर्णो जीव इष्यते, तर्हि तत्र तद्भावे यो हेतुः स शेषेष्वपि प्रथमादिप्रदेशेषु समान एव, तुल्यधर्मकत्वात्। अतस्तेष्वपि प्रतिप्रदेशं संपूर्णजीवत्वमन्त्यप्रदेशवत् किं नेष्यते ? इति ॥ २३४१ ॥

अथ प्रथमादिप्रदेशेषु जीवत्वं नेष्यते, तर्ह्यन्त्यप्रदेशेऽपि नेष्टव्यम्। कुतः ? इत्याह—

[3]नेह पएसत्तणओ अन्तो जीवो जहाइमपएसो। आह सुयम्मि निसिद्धा सेसा न उन्तिमपएसो ॥२३४२ ॥

इहान्त्यप्रदेशोऽपि न जीवः, प्रदेशत्वात्, यथा प्रथमादिप्रदेश इति। आह— नन्वागमबाधितेयं प्रतिज्ञा, यतः पूर्वोक्तालापकरूपे श्रुते शेषाः प्रथमादिप्रदेशा जीवत्वेन निषिद्धाः, न पुनरन्त्यप्रदेशः, तस्य तत्र जीवत्वानुज्ञानात्। अतः कथं प्रथमादिप्रदेशवदन्त्यस्य जीवत्वनिषेधं मन्यामहे ? इति ॥ २३४२ ॥

अत्रोत्तरमाह—

[4]नणु एगो त्ति निसिद्धो सो वि सुए जइ सुयं पमाणं ते। सुत्ते सव्वपएसा भणिया जीवो न चरिमो त्ति॥२३४३॥

ननु सोऽप्यन्त्यप्रदेशः श्रुते जीवत्वेन निषिद्धः। कुतः ? इत्याह– एक इति कृत्वा। तथाहि– तत्रैवेत्थमुक्तम्– "[5]एगे भन्ते !

---

१ अथ देशतोऽवशेषेषु ततोऽपि कथ सर्वथान्तिमे युक्त । अथ तस्मिन् वा यो हेतु स एव शेषेष्वपि समान. ॥ २३४१ ॥ २ गाथा २३४० ।
३ नेह प्रदेशत्वतोऽन्त्यो जीवो यथादिमप्रदेश । आह श्रुते निषिद्धा शेषा न त्वन्तिमप्रदेश ॥ २३४२ ॥
४ नन्वेक इति निषिद्ध सोऽपि श्रुते यदि श्रुत प्रमाण तव । सूत्रे सर्वप्रदेशा भणिता जीवो न चरम इति ॥ २३४३ ॥ ५ पृ० ९४६ ।

जीवपएसे जीवे त्ति वत्तव्वं सिया ? । नो इणट्ठे समट्ठे " इति । ततो यदि श्रुतं तत्र प्रमाणम् , ततोऽन्त्यप्रदेशस्यापि जीवत्वं नेष्टव्यम् , एकत्वात्, प्रथमाद्यन्यतरप्रदेशवत् । किञ्च, यदि श्रुतं हन्त ! प्रमाणीकरोषि, तदा सर्वेऽपि जीवप्रदेशाः परिपूर्णा जीवत्वेन श्रुते भणिताः, न त्वेक एव चरमप्रदेशः । तथा च तत्रैवाभिहितम्– "जम्हा णं कसिणे पडिपुन्ने लोगागासपएसतुल्ले जीवे त्ति वत्तव्वं सिया" । अतः श्रुतप्रामाण्यमिच्छता भवता नैक एवान्त्यप्रदेशो जीवत्वेनैष्टव्य इति ॥ २३४३ ॥

अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन साधयन्नाह—

[2]तंतू पडोवयारी न समत्तपडो य समुदिया ते उ । सव्वे समत्तपडओ सव्वपएसा तहा जीवो ॥ २३४४ ॥

एकस्तन्तुर्भवति समस्तपटोपकारी, तमभ्यन्तरेण समस्तपटस्याभावात् । परं स एकस्तन्तुः समस्तपटो न भवति, किन्तु ते तन्तवः सर्वेऽपि समुदिताः समस्तपटव्यपदेशं लभन्त इति प्रतीतमेव । तथा जीवप्रदेशोऽप्येको जीवो न भवति, किन्तु सर्वेऽपि जीवप्रदेशाः समुदिता जीव इति ॥ २४३४ ॥

ननु प्राग् यदुक्तम्– 'नेयमयमयाणमाणस्स दिट्ठिमोहो समुप्पण्णो' इति । तत् कस्य नयस्यैवं मतम् ? इत्येतद् व्यक्तीकरणपूर्वकमुपदेशमाह—

[3]एवंभूयनयमयं देस-पएसा न वत्थुणो भिन्ना । तेणावत्थु त्ति मया कसिणं चिय वत्थुमिट्ठं से ॥२३४५॥

जइ तं पमाणमेवं कसिणो जीवो अहोवयाराओ । देसे वि सव्वबुद्धी पवज्ज सेसे वि तो जीवं ॥२३४६॥

एवंभूतनयस्येदं मतं यदुत– देश-प्रदेशा न वस्तुनो भिन्नाः, तेन ताववस्तुरूपौ मतौ । अतो देश-प्रदेशकल्पनारहितं कृत्स्नं परिपूर्णमेव वस्तु 'से' तस्यैवंभूतनयस्येष्टम् । ततो यदि तदेवंभूतनयमतं प्रमाणं जानासि त्वम् , एवं तर्हि कृत्स्नः परिपूर्णो जीवो, न त्वन्त्यप्रदेशमात्रमिति प्रतिपद्यस्व । अथ 'ग्रामो दग्धः' 'पटो दग्धः' इत्यादिन्यायादेकदेशेऽपि सतस्तवस्तूपचारादन्त्यप्रदेशलक्षणे देशेऽपि [illegible]जीवबुद्धिस्तत्र प्रवर्तते, तर्हि शेषे प्रथमादिप्रदेश उपचारतो जीवं प्रतिपद्यस्व, न्यायस्य समानत्वादिति ॥ २३४५ ॥ २३४६ ॥

[illegible] २ तन्तु पटोपकारी न समस्तपटश्च समुदितास्ते तु । सर्वे समस्तपटक. सर्वप्रदेशास्तथा जीव ॥ २३४४ ॥

[illegible] ३ एवंभूतनयमत देश-प्रदेशौ न वस्तुनो भिन्नौ । तेनावास्त्विति मतौ कृत्स्नमेव वस्त्विष्ट तस्य ॥ २३४५ ॥

यदि तत् प्रमाणमेवं कृत्स्नो जीवोऽथोपचारात् । देशेऽपि सर्वबुद्धि. प्रपद्यस्व शेषानपि ततो जीवम् ॥ २३४६ ॥

अथवा, अभ्युपगम्येदमुक्तम्, न चैकप्रदेशमात्रे सर्वजीवोपचारो युज्यत इति दर्शयन्नाह—

जेत्तो व तदुवयारो देसूणे न उ पएसमेत्तम्मि। जह तंतूणम्मि पडे पडोवयारो न तंतुम्मि ॥२३४७॥

अथवा, उपचारादप्येक एवान्त्यप्रदेशो जीवो न भवति, किन्तु देशोन एव जीवे जीवोपचारो युज्यते, यथा तन्तुभिः कतिपयैरूने पटे पटोपचारो दृश्यते, न त्वेकस्मिंस्तन्तुमात्र इति ॥ २३४७ ॥

एवं गुरुणाऽभिहिते ततः किम्? इत्याह—

इय पण्णविओ जाहे न पवज्जइ सो कओ तओ बज्झो। ततो आमलकप्पाए मित्तसिरिणा सुहोवायं ॥२३४८॥

भक्खण-पाण-वंजण-वत्थंतावयवलाभिओ भणइ। सावय! विधम्मिया म्हे कीस त्ति तओ भणइ सड्ढो ॥२३४९॥

नणु तुज्झं सिद्धंतो पज्जंतावयवमित्तओऽवयवी। जइ सच्चमिणं तो का विहम्मणा मिच्छमिहरा भे ॥२३५०॥

गतार्था एव। नवरमिति पूर्वोक्तप्रकारेण गुरुभिः प्रज्ञापितस्तिष्यगुप्तो यावद् न किञ्चित् प्रतिपद्यते तत उद्घाट्य बाह्यः कृतो विहरन्नामलकल्पां नगरीं गत्वाऽऽम्रसालवने स्थितः। तत्र मित्रश्रीश्रावकेण 'निह्नवोऽयम्' इति ज्ञात्वा तत्प्रतिबोधनार्थं गत्वा निमन्त्रितः– 'यद् मदीयगृहे प्रकरणमद्य तत्र भवद्भिः स्वयमागन्तव्यम्'। ततो गतास्ते तद्गृहे। तेन च तत्र तिष्यगुप्तमुपवेश्य महान्तं संभ्रममुपदर्शयता तत्पुरतो भक्ष्य-भोज्या-ऽन्न-पान-व्यञ्जन-वस्त्रादिवस्तुनिचया विस्तारिताः। ततस्तेषां मध्ये सर्वत्रान्त्यावयवान् गृहीत्वा प्रतिलाभितोऽसौ कूर-सिक्थादिना प्रतिलाभित इत्यर्थः। ततो भणत्यभिधत्ते– 'हे श्रावक! विधर्मिताः किमिति त्वया वयमित्थम्?'। ततः श्राद्धो भणति– 'नणु तुज्झमित्यादि'। 'मिच्छमिहरा भे त्ति' अन्यथा यदि नेदं सत्यम्, तदा सर्वमपि मिथ्या भवतां भाषितमिति ॥ २३४८ ॥ २३४९ ॥ २३५० ॥

अपि च,

---

१ यतो वा तदुपचारो देशोने न तु प्रदेशमात्रे। यथा तन्तूने पटे पटोपचारो न तन्तौ ॥ २३४७ ॥

२ इति प्रज्ञापितो यावद् न प्रपद्यते स कृतस्ततो बाह्य । तत आमलकल्पायां मित्रश्रिया सुखोपायम् ॥ २३४८ ॥

भक्षण-पान व्यञ्जन-वस्त्रान्तावयवलाभितो भणति। श्रावक! विधर्मिता वयं कस्मादिति ततो भणति श्राद्ध ॥ २३४९ ॥

ननु तव सिद्धान्त पर्यन्तावयवमात्रतोऽवयवी। यदि सत्यमिद तत का विधर्मता मिथ्यात्वमितरथा भवताम् ॥ २३५० ॥

विशेषा० ९५१॥

अंतोऽवयवो न कुणइ समत्तकज्जं ति जइ न सोऽभिमओ। संववहाराईए तो तम्मि कओऽवयविग्गाहो?॥२३५१॥

यदि नामान्त्यावयवः समस्तस्याप्यवयविनो यत् साध्यं कार्यं तद् न करोति, इत्यतोऽसौ नाभिमतो भवताम्– कूर-पक्वान्न-वस्त्रादीनां सिक्थ-सुकुमारिकादिसूक्ष्मखण्डतन्त्वादिरूपोऽन्त्यावयवो यदि न परितोषकरो भवतामित्यर्थः, तर्हि संव्यवहारातीते तस्मिन्नन्त्यावयवे कुतः किल समस्तावयविग्रहो भवताम्? इति ॥ २३५१ ॥

प्रमाणयन्नाह—

[2]अंतिमततू न पडो तक्कज्जाकरणओ जहा कुंभो। अह तयभावे वि पडो सो किं न घडो खपुप्फं व?॥२३५२॥

अन्त्यतन्तुमात्रं न पटः, तस्य पटस्य कार्यं शीतत्राणादिकं तत्कार्यं तस्याकरणं तत्कार्याकरणं तस्मादिति। यथा कुम्भो घटः। अथ तदभावेऽपि पटकार्याभावेऽपि तन्तुः पट इष्यते, तर्हि किमित्यसौ पटो घटः खपुष्पं वा न भवति, पटकार्याकर्तृत्वस्याविशेषादिति ॥ २३५२ ॥

तथा[3],

[4]उवलंभव्ववहाराभावाओ नत्थि ते खपुप्फं व। अंतावयवेऽवयवी दिट्ठंताभावओ वावि ॥ २३५३ ॥

तवाभिमतोऽवयवी अन्त्यावयवे नास्ति, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः, व्यवहाराभावाच्च, खपुष्पवदिति। अथवा, 'अन्त्यावयवमात्रमवयवी, अवयविसंपूर्णहेतुत्वात्' इत्यत्र तावद् दृष्टान्ताभावाद् न साध्यसिद्धिरिति ॥ २३५३ ॥

यदि नाम नोपलभ्यते, नापि व्यवह्रियते, दृष्टान्ताभावाच्च नानुमीयते, ततः किम्? इत्याह—

[5]पच्चक्खओऽणुमाणादागमओ वा पसिद्धी अत्थाणं। सव्वप्पमाणविसयाईयं मिच्छत्तमेवं भे ॥२३५४॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणैरर्थानां सिद्धिः, तानि च त्वत्पक्षसाधकत्वेन न प्रवर्तन्ते। अतः सर्वप्रमाणविषयातीतं 'भे' भवतामभिमतं मिथ्यात्वमेवेति ॥ २३५४ ॥

---

१ अन्त्योऽवयवो न करोति समस्तकार्यमिति यदि न सोऽभिमत। सव्यवहारातीते ततस्तस्मिन् कुतोऽवयविग्रह?॥ २३५१ ॥
२ अन्तिमतन्तुर्न पटस्तत्कार्याकरणतो यथा कुम्भ। अथ तदभावेऽपि पट स किं न घट खपुष्प वा?॥ २३५२ ॥ ३ क ग 'थाहि'।
४ उपलम्भव्यवहाराभावाद् नास्ति तव खपुष्पमिव। अन्त्यावयवेऽवयवी दृष्टान्ताभावतो वापि ॥ २३५३ ॥
५ प्रत्यक्षतोऽनुमानादागमतो वा प्रसिद्धिरर्थानाम्। सर्वप्रमाणविषयातीत मिथ्यात्वमेव भवताम् ॥ २३५४ ॥

तदेवं मित्रश्रीश्रावकेणोक्ते स किं कृतवान्? इत्याह—

[1]ईय चोइय संबुद्धो खामियपडिलाभिओ पुणो विहिणा। गंतुं गुरुपायमूलं ससीसपरिसो पडिक्कंतो ॥२३५५॥

इति प्रेरितः संबुद्धोऽसौ विहितक्षमितक्षामितेन मित्रश्रीश्रावकेण संपूर्णान्नप्रदानादिविधिना पुनरपि प्रतिलाभितो गुरुपादमूलं गत्वा शिष्यपरिषत्समेतो विधिना प्रतिक्रान्तः सम्यग् मार्गं प्रपन्नो गुर्वन्तिके विजहार ॥ इति त्रयोविंशतिगाथार्थः ॥ २३५५ ॥

॥ इति जीवप्रदेशवादी तिष्यगुप्तनामा द्वितीयो निह्नवः समाप्तः ॥

अथ तृतीयनिह्नववक्तव्यतामाह—

[2]चउदस दो वाससया तइआ सिद्धिं गयस्स वीरस्स। तो अव्वत्तयदिट्ठी सेयविआए समुप्पण्णा ॥२३५६॥

चतुर्दशाधिकवर्षशतद्वयं तदा श्रीमन्महावीरस्य सिद्धिगतस्यासीत्। ततोऽव्यक्ताभिधाननिह्नवानां दृष्टिर्दर्शनरूपा श्वेतविकायां नगर्यां समुत्पन्नेति ॥ २३५६ ॥

कथम्? इत्याह—

[3]सेयविपोलासाढे जोगे तद्दिवसहिययसूले य। सोहम्मनलिणिगुम्मे रायगिहे मूरियबलभद्दे ॥२३५७॥

श्वेतविकाया नगर्याः पौलाषाढचैत्य आर्याषाढनामान आचार्याः स्थिताः। तेषां च बहवः शिष्या आगाढयोगान् प्रपन्नाः। अपरवाचनाचार्यासत्त्वे च त एवार्याषाढसूरयस्तेषां वाचनाचार्यत्वं प्रतिपन्नाः। तथाविधकर्मविपाकतश्च ते तत्रैव दिवसे रजन्यां हृदयशूलेन कालं कृत्वा सौधर्मदेवलोके नलिनीगुल्मविमाने देवत्वेनोत्पन्नाः। न च विज्ञाताः केनापि गच्छमध्ये। ततोऽवधिना प्राक्तनव्यतिकरं विज्ञाय साध्वनुकम्पया समागत्य तदेव शरीरमधिष्ठाप्योत्थाप्य च प्रोक्तास्तेन साधवः— यथा वैरात्रिककालं गृह्णीत। ततः कृतं साधुभिस्तथैव। श्रुतस्योद्देश-समुद्देशा-ऽनुज्ञाश्च तदग्रतः कृताः। एवं दिव्यप्रभावतस्तेन देवेन तेषां साधूनां कालभङ्गादिविघ्नं

१ इति चोदित· सबुद्ध क्षामितप्रतिलाभित पुनर्विधिना। गत्वा गुरुपादमूल सशिष्यपरिषत् प्रतिक्रान्त· ॥ २३५५ ॥

२ चतुर्दश द्वे वर्षशते तदा सिद्धिं गतस्य वीरस्य। ततोऽव्यक्तकदृष्टि श्वेतविकाया समुत्पन्ना ॥ २३५६ ॥

३ श्वेतविकापौलाषाढे योगे तद्दिवसहृदयशूले च। सौधर्मनलिनीगुल्मे राजगृहे मौर्यबलभद्र ॥ २३५७ ॥

रक्षता शीघ्रमेव निस्तारिता योगाः। ततोऽनेन तच्छरीरं मुक्त्वा दिवं गच्छता प्रोक्ताः साधवो यथा क्षमणीयं भदन्तैर्यदसंयतेन सता मयाऽऽत्मनो वन्दनादि कारिताश्चारित्रिणो यूयम्। अहं ह्यमुकादिने कालं कृत्वा दिवं गतो युष्मदनुकम्पयाऽत्रागतः, निस्तारिताश्च भवतामागाढयोगाः। इत्याद्युक्त्वा क्षमयित्वा च स्वस्थानं गतः। ततस्ते साधवस्तच्छरीरकं परिष्ठाप्य चिन्तयन्ति– 'अहो! असंयतो बहुकालं वन्दितः। तदित्थमन्यत्रापि शङ्का, को जानाति– 'कोऽपि संयतः, कोऽप्यसंयतो देवः?। इति' सर्वस्याप्यवन्दनमेव श्रेयः, अन्यथा ह्यसंयतवन्दनं मृषावादश्च स्यात्। इत्थं तथाविधगुरुकर्मोदयात् तेऽपरिणतमतयः साधवोऽव्यक्तमतं प्रतिपन्नाः परस्परं न वन्दन्ते। ततः स्थविरैस्तेऽभिहिताः, यदि परस्मिन् सर्वत्र भवतां संदेहः, तर्हि येनोक्तम्– 'देवोऽहम्' इति, तत्रापि भवतां कथं न संदेहः?– किं स देवोऽदेवो वा? इति। यदि तेन स्वयमेव कथितं– 'अहं देवः' तथा, देवरूपं च प्रत्यक्षत एव दृष्टम्, इति न तत्र संदेहः। हन्त! यद्येवम्, तर्हि य एवं कथयन्ति– 'वयं साधवः' तथा, साधुरूपं प्रत्यक्षत एव दृश्यते, तेषु कः साधुत्वसंदेहः, येन परस्परं यूयं न वन्दध्वे?। न च साधुवचनाद् देववचनं सत्यमिति शक्यते वक्तुम्। देववचनं हि क्रीडाद्यर्थमन्यथापि संभाव्यते, न तु साधुवचनम्, तद्विरतत्वात् तेषामिति। एवं च युक्तिभिर्यावद् न प्रज्ञाप्यन्ते तावदुद्घाट्य बाह्याः कृताः। पर्यटन्तश्च राजगृहनगरं गताः। तत्र च मौर्यवंशसंभूतो बलभद्रो नाम राजा। स च श्राद्धः। ततस्तेन ते विज्ञाता यथाऽव्यक्तवादिनो निह्नवा इह समायाता गुणशिलकचैत्ये तिष्ठन्ति। ततः स्वपुरुषान् प्रेष्य राजकुल आनायितास्तेन ते। कटकमर्देन मारणार्थं चानुज्ञाताः। ततो हस्तिनि कटकेषु च तन्मर्दनार्थमानीतेषु तैः प्रोक्तम्– 'राजन्! वयं जानीमः– 'श्रावकस्त्वम्' तत् कथमस्मान् श्रमणानित्थं मारयसि?'। ततो राज्ञा प्रोक्तम्– 'युष्मत्सिद्धान्तेनैव को जानाति 'किं श्रावकोऽहं नवा?'। भवन्तोऽपि किं चौराः, चारिकाः, अभिमरा वा? इत्यपि को वेत्ति?। तैः प्रोक्तम्– 'साधवो वयम्'। यद्येवम्, अव्यक्तवादितया किमिति परस्परमपि यथाज्येष्ठं वन्दनादिकं न कुरुथ?। इत्यादिनिष्ठुरैर्मृदुभिश्च वचनैः प्रोक्तास्ते नरपतिना। ततः संबुद्धा लज्जिताश्च निःशङ्किताः सन्मार्गं प्रतिपन्नाः। ततो राज्ञा प्रोक्तम्– 'भवतां संबोधनार्थमिदं मया सर्वमपि विहितम्' इति क्षमणीयमिति ॥ २३५७ ॥

अमुमेवार्थं भाष्यकारः प्राह—

गुरुणा देवीभूएण समणरूवेण वाइया सीसा। सब्भावे परिकहिए अव्वत्तयदिट्ठिणो जाया ॥ २३५८ ॥

गतार्था ॥ २३५८ ॥

१ गुरुणा देवीभूतेन श्रमणरूपेण वादिताः शिष्याः। सद्भावे परिकथितेऽव्यक्तकदृष्टयो जाताः ॥ २३५८ ॥

कथमव्यक्तदृष्टयो जाताः ? इत्याह—

को जाणइ किं साहू देवो वा तो न वंदणिज्जो त्ति । होज्जाऽसंजयनमणं होज्ज मुसावायममुगो त्ति ॥२३५९॥

को जानाति– किमयं साधुवेषधारी साधुर्देवो वा ?– नास्त्येवात्र निश्चय इत्यर्थः । न च वक्तव्यम्– साधुरेवायम्, तद्वेष-समाचारदर्शनात्, भवानिव; आर्याषाढदेवेऽपि साधुवेष-समाचारदर्शनेनानैकान्तिकत्वात् । तस्माद् न कोऽपि वन्दनीयः, संशयविषयत्वात् । यदि पुनर्नम्यते तदाऽऽर्याषाढदेववन्दन इवासंयतवन्दनं स्यात् । तदमुको ब्रवीति– भाषणे च मृषावादः स्यादिति ॥ २३५९ ॥

अथ प्रतिविधानमाह—

[2]थेरवयणं जइ परे संदेहो किं सुरो त्ति साहु त्ति ? । देवे कहं न संका किं सो देवो न देवो त्ति ? ॥२३६०॥

तेण कहियं ति व मई देवोऽहं रूवदरिसणाओ य । साहु त्ति अहं कहिए समाणरूवम्मि का संका ? ॥२३६१॥

देवस्स व किं वयणं सच्चं ति न साहुरूवधारिस्स । न परोप्परं पि वन्दह जं जाणन्ता वि जयउ त्ति॥२३६२॥

तिस्रोऽप्युक्तार्थाः ॥ २३६० ॥ २३६१ ॥ २३६२ ॥

किञ्च, यदि प्रत्यक्षेष्वपि यतिषु भवतां शङ्का, तर्हि परोक्षेषु जीवादिषु सुतरामसौ प्राप्नोति, ततः सम्यक्त्वस्याप्यभाव इति दर्शयन्नाह—

[3]जीवाइपयत्थेसु य सुहुम-व्ववहिय-विगिट्ठरूवेसुं । अच्चंतपरोक्खेसु य किह न जिणाईसु भे संका? ॥२३६३॥

गतार्था ॥ २३६३ ॥

---

१ को जानाति किं साधुर्देवो वा ततो न वन्दनीय इति । भवेदसंयतनमनं भवेद् मृषावादोऽमुक इति ॥ २३५९ ॥

२ स्थविरवचनं यदि परे सन्देहः किं सुर इति साधुरिति ? । देवे कथं न शङ्का किं स देवो न देव इति ? ॥ २३६० ॥

तेन कथितमिति वा मतिर्देवोऽहं रूपदर्शनाच्च । साधुरिति कथं कथिते समानरूपे का शङ्का ? ॥ २३६१ ॥

देवस्य वा किं वचनं सत्यमिति न साधुरूपधारिणः । न परस्परमपीह वन्दध्वे यज्जानन्तोऽपि यतय इति ॥ २३६२ ॥

३ जीवादिपदार्थेषु च सूक्ष्म-व्यवहित-विकृष्टरूपेषु । अत्यन्तपरोक्षेषु च कथं न जिनादिषु भवतां शङ्का ? ॥ २३६३ ॥

अथ जिनवचनाज्जीवादिषु न शङ्का, तदेतदिहापि समानमित्याह—

[1]तव्वयणाओ व मई नणु तव्वयणे सुसाहुवित्तो त्ति । आलय-विहारसमिओ समणोऽयं वंदणिज्जो त्ति ॥२३६४॥

अथ तद्वचनाज्जिनवचनाद् न जीवाद्यर्थेषु शङ्का। ननु यद्येवम्, तद्वचन इदमप्यस्ति यदुत– शोभनं साधुवृत्तं श्रमणशीलं यस्यासौ सुसाधुवृत्त इति हेतोः 'श्रमणोऽयम्' इति निश्चयाद् वन्दनीयः। सुसाधुवृत्तोऽपि स कथं ज्ञायते ? इत्याह– 'आलय-विहारसमिओ' इति कृत्वा। उक्तं च—

"[2]आलयेणं विहारेण ठाणा चक्कमणेण य । सक्का सुविहियं नाउ भासावेणइएण य ॥ १ ॥"

इति ॥ २३६४ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह—

[3]जह वा जिणिंदपडिमं जिणगुणरहियं ति जाणमाणा वि। परिणामविसुद्धत्थं वंदह तह किं न साहुं पि ?॥२३६५॥

हुज्ज नवा साहुत्तं जइरूवे नत्थि चेव पडिमाए । सा कीस वंदणिज्जा जइरूवे कीस पडिसेहो ?॥२३६६॥

सुगमे, नवरं प्रथमगाथायां प्रतिमायाः साधुरूपेण सह वन्दनीयत्वे साम्यमुक्तम्। द्वितीयगाथायां तु साधुरूपे विशेषं दर्शयति– यतिरूपे प्राणिनि साधुत्वं भवेद् नवा ? इति संदिग्धमेव। प्रतिमायां तु जिनत्वं नास्त्येवेति निश्चयः। ततः किमिति सा वन्दनीया ?, यतिरूपे च किमिति वन्दनप्रतिषेधः ? ॥ २३६५ ॥ २३६६ ॥

अत्रोत्तरमाह—

[4]असंजयजइरूवे पावाणुमई मई न पडिमाए । नणु देवाणुगयाए पडिमाए वि हुज्ज सो दोसो ॥२३६७॥

---

१ तद्वचनाद् वा मतिर्ननु तद्वचने सुसाधुवृत्त इति। आलय-विहारसमेत श्रमणोऽय वन्दनीय इति ॥ २३६४ ॥

२ आलयेन विहारेण स्थानाच्चङ्क्रमणेन च। शक्त्या सुविहित ज्ञात्वा भापावैनयिकेन च॥ १ ॥

३ यथा वा जिनेन्द्रप्रतिमा जिनगुणरहितामिति जानन्तोऽपि। परिणामविशुद्ध्यर्थं वन्दध्वे तथा कि न साधुमपि ? ॥ २३६५ ॥
भवेद् नवा साधुत्व यतिरूपे नास्त्येव प्रतिमायाम्। सा कस्माद् वन्दनीया यतिरूपे कस्मात् प्रतिपेध ? ॥२३६६ ॥

४ असंयतयतिरूपे पापानुमतिर्मतिर्न प्रतिमायाम्। ननु देवानुगताया प्रतिमायामपि भवेत् स दोप ॥ २३६७ ॥

अथैवंभूता मतिः परस्य भवेत्– असंयतदेवाधिष्ठिते यतिरूपे वन्द्यमाने तद्गतासंयमरूपपापानुमतिर्भवति, न त्वसौ प्रतिमायाम् । अत्रोच्यते– ननु देवताधिष्ठितप्रतिमायामप्ययमनुमतिलक्षणो दोषो भवेदेवेति ॥ २३६७ ॥

अथैवं ब्रूयात् परः । किम् ? इत्याह—

[1]अह पडिमाए न दोसो जिणबुद्धीए नमओ विसुद्धस्स। तो जइरूवं नमओ जइबुद्धीए कहं दोसो ? ॥२३६८॥

अथ प्रतिमायां नायमनुमतिलक्षणो दोषः। किं कुर्वतः ?। नमस्यतः । कया ? । जिनबुद्ध्या । कथंभूतस्य ? । विशुद्धस्य– विशुद्धाध्यवसायस्य । यद्येवम्, ततो यतिबुद्ध्या यतिरूपं विशुद्धस्य नमस्यतः को दोषः, येन भवन्तः परस्परं न वन्दन्ते ? । अत्रापरः कश्चिदाह–– यद्येवम्, लिङ्गमात्रधारिणं पार्श्वस्थादिकमपि यतिबुद्ध्या विशुद्धस्य नमस्यतो न दोषः। तदयुक्तम् । पार्श्वस्थादीनां सम्यग्यतिरूपस्याप्यभावात् । तदभावश्च "आलएणं विहारेण" इत्यादियतिलिङ्गस्यानुपलम्भात् । ततः प्रत्यक्षदोषवतः पार्श्वस्थादीन् वन्दमानस्य तत्सावद्यानुज्ञालक्षणो दोष एव । उक्तं च––

[3]"जइचेल बगलिंग जाणतस्स नमओ हवइ दोसो । निद्धंधसं य नाऊण वदमाणे धुवो दोसो ॥ १ ॥"

इत्यादि । प्रतिमायास्तु दोषाचरणाभावात् तद्वन्दने सावद्यानुज्ञाऽभावतो न दोष इति ॥ २३६८ ॥

अत्र पुनरपि पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह––

[4]अह पडिमं पि न वंदह देवासंकाइ तो न घेत्तव्वा। आहारो-वहि-सज्जा मा देवकया भवेज्ज ण्हु ॥२३६९॥

अथ प्रतिमामपि न वन्दध्वे यूयम्, हन्त ! यद्येवं शङ्काचारी भवान्, तर्हि मा देवकृता भवेयुरित्याहारो-पधि-शय्यादयोऽपि न ग्राह्या इति ॥ २३६९ ॥

किञ्च, इत्थमतिशङ्कालुतायां समस्तव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । कुतः ? इत्याह—

---

१ अथ प्रतिमायां न दोषो जिनबुद्ध्या नमतो विशुद्धस्य । ततो यतिरूप नमतो यतिबुद्ध्या कथ दोष ? ॥ २३६८ ॥ २ पृ० ९५५ ।

३ यतिचेल बकलिङ्ग जानतो नमतो भवेद् दोष । निद्धाध्वस च ज्ञात्वा वन्दमाने ध्रुवो दोष ॥ २३६९ ॥

४ अथ प्रतिमामपि न वन्दध्वे देवाशङ्कया ततो न ग्रहीतव्या । आहारो-पधि शय्या मा देवकृता भवेयुर्नु ॥ २३७० ॥

को जाणइ किं भत्तं किमओ किं पाणयं जलं मज्जं । किमलाबुं माणिक्कं किं सप्पो चीवरं हारो ? ॥ २३७० ॥
को जाणइ किं सुद्धं किमसुद्धं किं सजीव निज्जीवं । किं भक्खं किमभक्ख पत्तमभक्खं तओ सव्वं ॥२३७१॥

को जानाति किमिदं भक्तं कृमयो वा ? इत्याद्याशङ्कायां भक्तादावपि कृम्यादिभ्रान्त्यनिवृत्तेः सर्वमभक्ष्यमेव प्राप्तं भवतः । तथा, अलाबु-चीवरादौ मणि-माणिक्य-सर्पादिभ्रान्त्यनिवृत्तेः सर्वमभोग्यं च प्राप्तमिति ॥ २३७० ॥ २३७१ ॥

तथा,

जइणा वि न संवासो सेओ पमया-कुसीलसंकाए। होज्ज गिही वि जइ त्ति य तस्सासीसा न दायव्वा ॥२३७२॥
न य सो दिक्खेयव्वो भव्वोऽभव्वो त्ति जेण को मुणइ । चोरु त्ति चारिउ त्ति य होइ जओ परदारगामि त्ति ?॥२३७३॥
को जाणइ को सीसो को व गुरू तो न तव्विसेसो वि । गज्झो न चोवएसो को जाणइ सच्चमलियं ति ? ॥२३७४॥
किं बहुणा सव्वं चिय संदिद्धं जिणमयं जिणिंदा य । परलोय-सग्ग-मोक्खा दिक्खाए किमत्थमारंभो ?॥२३७५॥
अह संति जिणवरिंदा तव्वयणाओ य सव्वपडिवत्ती । तो तव्वयणाउ च्चिय जइवंदणयं कहं न मयं ? ॥२३७६॥

सर्वा अपि प्रकटार्थाः । नवरं 'जइणा वि न संवासो' इत्यादिनाऽभ्युपगमविरोधो दर्शितः । अथ सन्ति जिनवरेन्द्राः, तद्वचनसिद्धत्वात् तेषां, तद्वचनादेव च सर्वस्यापि परलोक-स्वर्ग-मोक्षादेः प्रतिपत्तिर्भवतिः एवं तर्हि तद्वचनादेव यतिवन्दनमपि कस्माद् न संमतम् ? इति ॥ २३७२ ॥ २३७३ ॥ २३७४ ॥ २३७५ ॥ २३७६ ॥

---

१ को जानाति किं भक्तं कृमय किं पानक जल मद्यम् । किमलाबु माणिक्य कि सर्पश्चीवर हार ? ॥ २३७० ॥
को जानाति किं शुद्ध किमशुद्ध किं सजीव निर्जीवम् । कि भक्ष्य किमभक्ष्य प्राप्तमभक्ष्य तत सर्वम् ॥ २३७१ ॥

२ यतिनापि न सवास श्रेय प्रमदा-कुशीलशङ्कया । भवेद् गृह्यपि यतिरिति च तस्मा आशीर्न दातव्या ॥ २३७२ ॥
न च स दीक्षितव्यो भव्योऽभव्य इति येन को जानाति ? । चौर इति चारिक इति च भवति यको परदारगामीति ? ॥ २३७३ ॥
को जानाति क शिष्य· को वा गुरुस्ततो न तद्विशेषोऽपि । ग्राह्यो न चोपदेश को जानाति सत्यमलीकमिति ? ॥ २३७४ ॥
किं बहुना सर्वमेव संदिग्धं जिनमत जिनेन्द्राश्च । परलोक-स्वर्ग-मोक्षा दीक्षाया किमर्थमारम्भ· ? ॥ २३७५ ॥
अथ सन्ति जिनवरेन्द्रास्तद्वचनाच्च सर्वप्रतिपत्ति । ततस्तद्वचनादेव यतिवन्दनक कथ न मतम् ? ॥ २३७६ ॥

अपि च,

जइ जिणमयं पमाणं मुणि त्ति तो बज्झकरणपरिसुद्धं । देवं पि वन्दमाणो विसुद्धभावो विसुद्धो त्ति ॥२३७७॥[1]

यदि जिनमतं भवतां प्रमाणम्, तर्हि 'मुनिः' इत्यनया बुद्ध्या आलय-विहारादिबाह्यकरणपरिशुद्धं देवमपि- अमरमपि वन्दमानो विशुद्धभावो भवेद् दोषरहितो विशुद्ध एव । उक्तं चागमे—

"[2]परमरहस्समिसीण समत्तगणिपिडगभवियसाराण । परिणामिय पमाण निच्छयमबलंबमाणाणं ॥ १ ॥"

इत्यादि ॥ २३७७ ॥

अथवा,

[3]जह वा सो जइरूवो दिट्ठो तह कित्तिया सुरा अन्ने । तुब्भेहिं दिट्ठपुव्वा सव्वत्थापच्चओ जं भे ॥२३७८॥

'वा' इत्यथवा, यथाऽऽर्याषाढदेवो यतिरूपधरोऽत्र दृष्टस्तथा कियन्तः सुरास्ततोऽन्ये भवद्भिर्दृष्टपूर्वाः, यदेतावन्मात्रेणापि सर्वत्राप्रत्ययो 'भे' भवताम् ? । न हि कदाचित् कथञ्चित् कचिदाश्चर्यकल्पे कस्मिंश्चित् तथाविधे दृष्टे सर्वत्र तथाभावाशङ्का युज्यत इति भावः । तस्माद् व्यवहारनयमाश्रित्य युक्तं भवतामन्योन्यवन्दनादिकम् । उक्तं च —

"[4]निच्छयओ दुन्नेय को भावे कम्मि वट्टए समणो । सववहारो य जुज्जइ जो पुव्वट्ठिओ चरित्तम्मि ॥ १ ॥"

इत्यादि ॥ २३७८ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह—

[5]छेउमत्थसमयचज्जा ववहारनयाणुसारिणी सव्वा । तं तह समायरंतो सुज्झइ सव्वो विसुद्धमणो ॥ २३७९ ॥

---

१ यदि जिनमतं प्रमाणं मुनिरिति ततो बाह्यकरणपरिशुद्धम् । देवमपि वन्दमानो विशुद्धभावो विशुद्ध इति ॥ २३७७ ॥

२ परमरहस्यमृषीणां समस्तगणिपिटकभव्यसाराणाम् । पारिणामिक प्रमाण निश्चयमवलम्बमानानाम् ॥ १ ॥

३ यथा वा स यतिरूपो दृष्टस्तथा कियन्त सुरा अन्ये ? । युष्माभिर्दृष्टपूर्वा सर्वत्राप्रत्ययो यद् भवताम् ॥ २३७८ ॥

४ निश्चयतो दुर्ज्ञान को भावे कस्मिन् वर्तते श्रमण ? । व्यवहारतश्च युज्यते य पूर्वस्थितश्चरित्रे ॥ १ ॥

५ छद्मस्थसमयचर्या व्यवहारनयानुसारिणी सर्वा । ता तथा समाचरन् शुध्यति सर्वो विशुद्धमना ॥ २३७९ ॥

संववहारो वि बली जमसुद्धं पि गहियं सुयविहीए। कोवेइ न सव्वण्णू वंदइ य कयाइ छउमत्थं ॥ २३८० ॥
निच्छयववहारनओवणीयमिह सासणं जिणिंदाणं। एगयरपरिच्चाओ मिच्छं संकादओ जे य ॥ २३८१ ॥
जइ जिणमयं पवज्जह तो मा ववहारनयमयं मुयह। ववहारपरिच्चाए तित्थुच्छेओ जओऽवस्सं ॥ २३८२ ॥

चतस्रोऽपि सुगमाः। नवरं 'कोवेईत्यादि' न कोपयति नाप्रमाणीकरोति न परिहरति भुङ्क्त इत्यर्थः। 'संकादउ इत्यादि' येऽपि शङ्का-काङ्क्षादयस्ते हि मिथ्यात्वमिति संबन्धः ॥ २३७९ ॥ २३८० ॥ २३८१ ॥ २३८२ ॥

एतावत्युक्ते ततः किं तत्र संजातम्? इत्याह—

इय ते नासग्गाहं मुयंति जाहे बहुं पि भण्णंता। ता संघपरिच्चत्ता रायगिहे निवतिणा नाउं ॥ २३८३ ॥
बलभद्देणग्घाया भणंति सावय वं तवस्सि त्ति। मा कुरु संकमसंकारुहेसु भणिए भणइ राया ॥ २३८४ ॥
को जाणइ के तुब्भे किं चोरा चारिआ अभिमर त्ति। संजयरूवच्छण्णा अज्जमहं भे विवाएमि ॥२३८५॥
नाण-चरियाहिं नज्जइ समणोऽसमणो व कीस जाणंतो। तं सावय! संदेहं करेसि भणिए निवो भणइ ॥२३८६॥
तुब्भं चिय न परुप्परं वीसंभो साहवो त्ति कह मज्झं। नाण-चरियाहिं जायइ चोराण वि किं न ता संति? ॥२३८७॥

---

१ सव्यवहारोऽपि बली यदशुद्धमपि गृहीतं श्रुतविधिना। कोपयति न सर्वज्ञो वन्दते च कदाचिच्छद्मस्थम् ॥ २३८० ॥
निश्चयव्यवहारनयोपनीतमिह शासनं जिनेन्द्राणाम्। एकतरपरित्यागो मिथ्यात्वं शङ्कादयो ये च ॥ २३८१ ॥
यदि जिनमतं प्रपद्यध्वं ततो मा व्यवहारनयमतं मुञ्चत। व्यवहारपरित्यागे तीर्थोच्छेदो यतोऽवश्यम् ॥ २३८२ ॥

२ इति ते नासद्ग्रहं मुञ्चन्ति यावद् बह्वपि भण्यमानाः। तावत् संघपरित्यक्ता राजगृहे नृपतिना ज्ञात्वा ॥ २३८३ ॥
बलभद्रेणाघ्राता भणन्ति श्रावक! वयं तपस्विन इति। मा कुरु शङ्कामशङ्कारुहेषु भणिते भणति राजा ॥ २३८४ ॥
को जानाति के यूयं किं चौराश्चारिका अभिमरा इति। संयतरूपच्छन्ना अद्याहं भवतो व्यापादयामि ॥ २३८५ ॥
ज्ञान-चर्याभ्यां ज्ञायते श्रमणोऽश्रमणो वा कस्माज्जानन्। त्वं श्रावक! संदेहं करोषि भणिते नृपो भणति ॥ २३८६ ॥
युष्माकमेव न परस्परं विस्रम्भः साधव इति कथं मम। ज्ञान-चर्याभ्यां जायते चोराणामपि किं न ते स्तः? ॥ २३८७ ॥

[1]उववुत्तिओ भयाओ य पव्वण्णा सव्वमयमसग्गाहे। निवखामियाभिगंतुं गुरुमूलं ते पडिक्कंता ॥२३८८॥

सर्वा अप्युक्तार्थाः, सुगमाश्च। नवरं नृपतिना बलभद्रेण 'ते आगताः' इति ज्ञात्वाऽऽघ्राता आहूताः 'के यूयम्?' इति पृष्टाश्च भणन्ति– 'हे श्रावक! इत्यादि'। 'नाण-चरियाहिं ति' ज्ञान-क्रियाभ्यां यो भवतामपि 'साधवः' इति विस्रम्भः परस्परं नास्ति स ताभ्यां कथं मम जायते?। अपिच, किं ते कृत्रिमे ज्ञान क्रिये चौराणामपि न स्तो– न भवतः? ॥ इति त्रयस्त्रिंशद्गाथार्थः ॥२३८३॥ २३८४ ॥ २३८५ ॥ २३८६ ॥ २३८७ ॥ २३८८ ॥

॥ इति तृतीयोऽव्यक्ताभिधाननिह्नववादः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थवक्तव्यतामाह—

[2]वीसा दो वाससया तइया सिद्धिं गयस्स वीरस्स। सामुच्छेइयदिट्ठी मिहिलपुरीए समुप्पन्ना ॥२३८९॥

विंशत्युत्तरं वर्षशतद्वयं तदा सिद्धिं गतस्य वीरस्यासीत्। ततोऽत्रान्तरे सामुच्छेदिकदृष्टिर्मिथिलापुर्यां समुत्पन्नेति ॥२३८९॥

यथोत्पन्ना तथा दर्शयन्नाह—

[3]मिहिलाए लच्छिघरे महगिरि कोडिन्न आसमित्ते य। नेउणियाणुप्पवाए रायगिहे खंडरक्खा य ॥२३९०॥

मिथिलानगर्यां लक्ष्मीगृहे चैत्ये महागिरिसूरीणां कौण्डिन्यो नाम शिष्यः स्थितः। तस्याप्यश्वमित्रो नाम शिष्योऽनुप्रवादाभिधानपूर्वे नैपुणिकं नाम वस्तु पठति स्म। तत्र च्छिन्नच्छेदनकनयवक्तव्यतायामालापकाः समायाताः, तद्यथा– "[4]पडुप्पन्नसमयनेरइया सव्वे वोच्छिज्जिस्संति, एवं जाव वेमाणिय त्ति, एवं बीयाइसमएसु वि वत्तव्वं"। अत्र तस्य चिकित्सा जाता, तद्यथा– 'प्रत्युत्पन्नसमयनारकाः सर्वेऽपि तावद् व्यवच्छेदं प्राप्स्यन्ति, ततश्च कुतः सुकृत-दुष्कृतकर्मफलवेदनम्, उत्पादानन्तरं सर्वजीवानां नाशात्?' इति। एवमादि स्वमतिकल्पितं प्ररूपयन् वक्ष्यमाणभाष्ययुक्तिभिर्गुरुणा प्रज्ञाप्यमानोऽपि यावत् कथमपि न प्रज्ञाप्यते तत उद्घाट्य संघबाह्यः

---

१ उपपत्तितो भयाच्च प्रपन्नाः सर्वमतमसद्ग्राहे। नृपक्षामिता अभिगत्य गुरुमूलं ते प्रतिक्रान्ता ॥ २३८८ ॥

२ विंशत्या द्वे वर्षशते तदा सिद्धिं गतस्य वीरस्य। सामुच्छेदिकदृष्टिर्मिथिलापुर्यां समुत्पन्ना ॥ २३८९ ॥

३ मिथिलायां लक्ष्मीगृहे महागिरिः कौण्डिन्य अश्वमित्रश्च। नैपुणिकमनुप्रवादे राजगृहे खण्डरक्षाश्च ॥ २३९० ॥

४ प्रत्युत्पन्नसमयनैरयिकाः सर्वे व्यवच्छेत्स्यन्ति, एवं यावद् वेमानिका इति; एवं द्वितीयादिसमयेष्वपि वक्तव्यम्।

कृतः समुच्छेदवादं प्ररूपयन् काम्पिल्यपुरनगरं राजगृहापरनामकं गतः। तत्र च खण्डरक्षाभिधानाः श्रावका आसन्, ते शुल्कपालाः। तैश्च ते निह्नवाः समागता विज्ञाता मारयितुं चारब्धाः। ततो भीतैरश्वमित्रादिभिस्ते प्रोक्ताः– 'वयं न जानीमः– श्रावका यूयम्, तत्किमस्मान् श्रमणान् सतो मारयथ ?'। ततस्तैरुक्तम्– 'ये श्रमणास्ते युष्मत्सिद्धान्तेन समुच्छिन्नाः, यूयं तु चौराद्यन्यतराः केचिदिति मारयामः'। ततस्तैर्भीतैर्मुक्तो निजाग्रहः, संबुद्धाश्च दत्तमिथ्यादुष्कृता गता गुरुपादमूल इति ॥ २३९० ॥

अस्य निर्युक्तिगाथाद्वयस्य भाष्यम्--

[1]नेउणमणुप्पवाए अहिज्जओ वत्थुमास मित्तस्स। एगसमयाइवोच्छेयसुत्तओ नासपडिवत्ती ॥२३९१॥

उप्पायाणंतरओ सव्वं चिय सव्वहा विणासि त्ति। गुरुवयणमेगनयमयमेयं मिच्छं न सव्वमयं ॥२३९२॥

अनुप्रवादपूर्वमध्यगतं नैपुणं वस्त्वधीयानस्याश्वमित्रस्य पूर्वोक्तादेकसमयादिव्यवच्छेदसूत्राद् नाशप्रतिपत्तिरुत्पन्ना। कोऽर्थः ? इत्याह– 'उत्पादानन्तरमेव सर्वं वस्तु सर्वथा विनश्वररूपम्' इत्येवंभूतो बोधः समुत्पन्नः। अत्र प्रतिविधानार्थं गुरुवचनम्– 'ननु प्रतिसमयविनाशित्वं वस्तूनाम्' इत्येतदेकस्यैव क्षणक्षयवादिन ऋजुसूत्रनयस्य मतम्, न तु सर्वनयमतम्, ततो मिथ्यात्वमेवेति॥२३९१॥२३९२॥

कुतः पुनरेतद् मिथ्यात्वम् ? इत्याह—

[2]न हि सव्वहा विणासोऽद्धापज्जायमेत्तनासम्मि। स-परपज्जायाणंतधम्मणो वत्थुणो जुत्तो ॥ २३९३ ॥

न हि सर्वथैव वस्तुनो विनाशो युक्तः। क्व सति ? इत्याह– अद्धापर्यायमात्रनाशे। तत्रेहाद्धा नारकादीनामुत्पत्तिप्रथमादिसमयः, स एव पर्यायमात्रं तस्य नाशोऽपगमस्तस्मिन् सति। कथंभूतस्य वस्तुनः ? इत्याह– स्व-परपर्यायानन्तधर्मकस्य। इदमुक्तं भवति– यस्मिन्नेव समये तद् नारकवस्तु प्रथमसमयनारकत्वेन समुच्छिद्यते तस्मिन्नेव समये द्वितीयसमयनारकत्वेनोत्पद्यते, जीवद्रव्यतया त्ववतिष्ठते। अतो यदि नामाद्धापर्यायमात्रमुच्छिन्नम्, ततः सर्वस्यापि वस्तुनः समुच्छेदे किमायातम्, अनन्तपर्यायात्मकस्य वस्तुन एकपर्यायमात्रोच्छेदे सर्वोच्छेदस्य दूरविरुद्धत्वात् ? इति ॥ २३९३ ॥

अत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरति—

---

१ नैपुणमनुप्रवादेऽधीयानस्य वस्त्वश्वमित्रस्य। एकसमयादिव्यवच्छेदसूत्रतो नाशप्रतिपत्ति ॥ २३९१ ॥
उत्पादानन्तरत सर्वमेव सर्वथा विनाशीति। गुरुवचनमेकनयमतमेतद् मिथ्या न सर्वमतम् ॥ २३९२ ॥
२ न हि सर्वथा विनाशोऽद्धापर्यायमात्रनाशे। स्व-परपर्यायानन्तधर्मणो वस्तुनो युक्त ॥ २३९३ ॥

अह सुत्ताउ त्ति मई सुत्ते नणु सासयं पि निद्दिट्ठं । वत्थुं दव्वट्ठाए असासयं पज्जयट्ठाए ॥ २३९४ ॥

अथ पूर्वोक्तालापकरूपात् सूत्रात् सूत्रप्रामाण्यात् प्रतिसमयं सर्वथा वस्तूच्छेदः प्रतिपाद्यत इति तव मतिः । ननु यदि सूत्रं तव प्रमाणम्, तर्हि सूत्रे द्रव्यार्थतया शाश्वतमपि वस्त्वन्यत्रोक्तमेव, पर्यायार्थतयैव चाशाश्वतम्; तथा च सूत्रम्– "नेरइया णं भंते ! किं सासया, असासया ?। गोयमा ! सिय सासया, सिय असासया । से केणट्ठेणं ?। गोयमा ! दव्वट्ठयाए सासया, भावट्ठयाए असासया" इति ॥ २३९४ ॥

अपिच,

एत्थ वि न सव्वनासो समयाइविसेसणं जओऽभिहियं । इहरा न सव्वनासे समयाइविसेसणं जुत्तं ॥२३९५॥

को पढमसमयनारगनासे बितिसमयनारगो नाम । न सुरो घडो अभावो व होइ जइ सव्वहा नासो ? ॥२३९६॥

अत्रापि– 'प्रथमसमयनारका व्यवच्छेदं यास्यन्ति' इति सूत्रे न सर्वनाशः सर्वात्मना नाशो गम्यते । कुतः ? इत्याह— यतो यस्मात् समयादिविशेषणमभिहितम्, ततो न सर्वथा नाशोऽत्र गम्यते, किन्तु प्रथमसमयनारका व्यवच्छेत्स्यन्ति । कोऽर्थः । प्रथमसमयनारकत्वेन विनङ्क्ष्यन्ति । एवं द्वितीयादिसमयनारका अपि द्वितीयादिसमयनारकत्वेनैव विनङ्क्ष्यन्ति न तु सर्वथा, द्रव्यार्थतया शाश्वतत्वात् । इतरथा सर्वनाशेऽभिप्रेते प्रथमसमयादिविशेषणं न युक्तं स्यादिति । कथमयुक्तम् ? इत्याह– 'को पढमेत्यादि' प्रथमसमयोत्पन्नानां हि नारकाणां सर्वथा विनाशे को नाम द्वितीय-तृतीयादिसमयनारकः ? । अवस्थितस्यैव हि कस्यचित् प्रथम-द्वितीय-तृतीयादिसमयोत्पन्नविशेषणं युज्यते । यदि तु सर्वथा नाशः, तर्हि प्रथमसमयोत्पन्ननारकस्य निरन्वयनाशेन नष्टत्वाद् द्वितीयसमयोत्पन्नो नारक इति व्यपदेष्टुं कथं युज्यते, यन्नारकात् सर्वथा विलक्षणत्वादसौ सुरो घटोऽभावो वा नोच्यते ? । सुरादिव्यपदेशे च न द्वितीयादिसमयनारकाः । तस्मात् प्रथम-द्वितीय-तृतीयादिसमयोत्पन्ना इति विशेषणं कथञ्चिदवस्थितस्यैव नारकादेर्युज्यत

---

१ अथ सूत्रादिति मति सूत्रे ननु शाश्वतमपि निर्दिष्टम् । वस्तु द्रव्यार्थतयाऽशाश्वत पर्ययार्थतया ॥ २३९४ ॥

२ नैरयिका भगवन् ! किं शाश्वता अशाश्वता ? । गौतम ? स्यात् शाश्वता, स्यादशाश्वता । तत् केनार्थेन ? । गौतम ! द्रव्यार्थतया शाश्वता, भावार्थतया अशाश्वताः ।

३ अत्रापि न सर्वनाश समयादिविशेषण यतोऽभिहितम् । इतरथा न सर्वनाशे समयादिविशेषण युक्तम् ॥ २३९५ ॥

क प्रथमसमयनारकनाशे द्वितीयसमयनारको नाम । न सुरो घटोऽभावो वा भवति यदि सर्वथा नाश ? ॥ २३९६ ॥

इत्यस्मिन्नपि सूत्रे न नारकादेः सर्वोच्छेदः प्रतिपाद्यते । इति निर्मूल एव निजाशुभकर्मविपाकजनितस्तवैष व्यामोह इति ॥ २३९५ ॥ २३९६ ॥

अथ पराशङ्कापरिहारार्थमाह—

[1]अहव समाणुप्पत्ती समाणसंताणओ मई होज्जा । को सव्वहा विणासे संताणो किं व सामण्णं ?॥२३९७॥

अथवैवंभूता मतिः परस्य भवेद् यदुत– नारकादीनां प्रतिसमयमपरापरसमानक्षणोत्पत्तिर्भवति । ततस्तया समानक्षणोत्पत्त्या यः समानक्षणसंततिरूपः संतानस्तस्मात् संतानात् संतानमाश्रित्य नारकादेः कथञ्चिद् ध्रौव्यमन्तरेणापि प्रथम-द्वितीयादिसमयोत्पन्नविशेषणमुपपद्यत एव । अत्रोत्तरमाह— 'को सव्वहेत्यादि' । ननु सर्वथा विनाशे समुच्छेदेऽङ्गीक्रियमाणे कः कस्य संतानः, किं वा कस्य समानम् ? इति निर्निबन्धनमेवेदमुच्यते । न हि निरन्वयविनाशेऽवस्थिताः केचनापि नारकादिक्षणाः सन्ति, यानाश्रित्येदमुच्यते– 'अयमेषां सन्तानः, इदं चास्य समानम्' इति ॥ २३९७ ॥

किञ्च,

[2]संताणिणो न भिण्णो जइ संताणो न नाम संताणो । अह भिण्णो न क्खणिओ खणिओ वा जइ न संताणो ॥२३९८॥

यदि सन्तानिभ्यो न भिन्नः किन्त्वभिन्नः संतानः, तर्हि न नामासौ संतानः, संतानिभ्योऽनर्थान्तरभूतत्वात्, तत्स्वरूपवत् । अथ संतानिभ्यो भिन्नः संतानः, तर्हि क्षणिकोऽसौ नेष्टव्यः, अवस्थितत्वाभ्युपगमात् । अथ क्षणिकोऽसाविष्यते, तर्हि नासौ संतानः, संतानिवत् । ततस्त एव संतानाभावपक्षोक्ता दोषा इति । तदेवं सर्वथोच्छेदेऽभ्युपगम्यमाने संतान उत्पद्यत इति भावितम् ॥ २३९८ ॥

अथ यदुक्तम्– '[3]किं व सामण्णं' इति । तद्भावनार्थमाह—

[4]पुव्वाणुगमे समया हुज्ज न सा सव्वहा विणासम्मि । अह सा न सव्वनासो तेण समं वा नणु खपुप्फं ॥२३९९॥

---

१ अथवा समानोत्पत्ति समानसतानतो मतिर्भवेत् । क सर्वथा विनाशे सतान किंवा सामान्यम् ? ॥ २३९७ ॥

२ सतानिनो न भिन्नो यदि संतानो न नाम संतान । अथ भिन्नो न क्षणिक· क्षणिको वा यदि न सतान ॥ २३९८ ॥ ३ गाथा २३९७ ।

४ पूर्वानुगमे समता भवेद् न सा सर्वथा विनाशे । अथ सा न सर्वनाशस्तेन सम वा ननु खपुष्पम् ॥ २३९९ ॥

यदि पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणे केनापि रूपेणानुगमोऽन्वयो भवेत् तदा तत्रानुगमे पूर्वोत्तरक्षणयोः समता समानरूपता भवेत्। सर्वथा तु सर्वात्मना पूर्वक्षणस्य निरन्वयविनाशे न सा समतोत्तरक्षणस्य युज्यते । अथ सा समता तयोरभ्युपगम्यते, तर्हि तद्रूपस्य कथञ्चिदवस्थितत्वाद् न पूर्वक्षणस्य सर्वथा विनाशः। अथ सर्वथा विनाशेऽपि तस्य समताऽभ्युपगम्यते, हन्त ! तर्हि तेन सर्वथाऽभावीभूतेन पूर्वक्षणेन समं तुल्यं युज्यते यदि, परं खपुष्पम्, सर्वथाभावरूपतया द्वयोरपि तुल्यत्वादिति ॥ २३९९ ॥

किञ्च,

[1]अण्णविणासे अण्णं जइ सरिसं होइ होउ तेलुक्कं। तदसंबद्धं व मई सो वि कओ सव्वनासम्मि ? ॥२४००॥

सर्वथा निरन्वयविनाशे घटात् पट इवोत्तरक्षणात् सर्वथाऽन्य एव पूर्वक्षणस्तस्माच्चान्य एवोत्तरक्षणः । ततः सर्वथाऽन्यस्य पूर्वक्षणस्य विनाशे तस्मात् सर्वथान्यदुत्तरक्षणरूपं यदि सदृशं भवतीत्यभ्युपेयते, तर्हि भवतु त्रैलोक्यमपि ततस्तत्सदृशम्, अनन्वयित्वेऽन्यत्वस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । अथ तत् त्रैलोक्यं प्रस्तुतपूर्वक्षणेन सह देशादिव्यवहितत्वादसंबद्धमिति न तत्सदृशम्, उत्तरक्षणस्तु तेन सह संबद्ध इति तत्सदृश इति परस्य मतिः स्यात्। ननु सोऽपि पूर्वोत्तरक्षणयोः संबन्धः पूर्वस्य सर्वथा विनाशे कुतः ?– न कुतश्चिदित्यर्थः, तत्संबन्धाभ्युपगमेऽन्यसंबन्धायोगेनान्वयाभ्युपगमप्रसङ्गादिति भावः ॥ २४०० ॥

अपि च, पर्यनुयुञ्ज्महे भवन्तम्। किम् ? इत्याह—

[2]किह वा सव्वं खणियं विण्णायं जइ मई सुयाउ त्ति । तदसंखसमयसुत्तत्थगहणपरिणामओ जुत्तं ॥२४०१॥

न उ पइसमयविणासे जेणिक्किक्कक्खरं चिय पयस्स । संखाईयसामइयं संखिज्जाइं पयं ताइं ॥२४०२॥

संखिज्जपयं वक्कं तदत्थग्गहणपरिणामओ हुज्जा । सव्वक्खणभंगनाणं तदजुत्तं समयनट्ठस्स ॥२४०३॥

'वा' इत्यथवा, पर्यनुयुज्यते भवान्। ननु 'सर्वं वस्तु क्षणिकम्' इत्येतत् कथं भवता विज्ञातमिति वक्तव्यम् ?। श्रुतादिति

---

१ अन्यविनाशेऽन्यद् यदि सदृश भवति भवतु त्रैलोक्यम् । तदसबद्ध वा मति सोऽपि कुतः सर्वनाशे ? ॥ २४०० ॥

२ कथ वा सर्व क्षणिक विज्ञात यदि मति श्रुतादिति । तदसख्यसमयसूत्रार्थग्रहणपरिणामतो युक्तम् ॥ २४०१ ॥
न तु प्रतिसमयविनाशे येनैकैकाक्षरमेव पदस्य । सख्यातीतसामयिक सख्यातानि पद तानि ॥ २४०२ ॥
सख्यातपद वाक्य तदर्थग्रहणपरिणामतो भवेत् । सर्वक्षणभङ्गज्ञान तदयुक्त समयनष्टस्य ॥ २४०३ ॥

चेत् । ननु तत् श्रुतादर्थविज्ञानमसंख्येयसमयैर्निष्पन्नो यः सूत्रार्थग्रहणपरिणामस्तस्मादेव युक्तम्, न तु प्रतिसमयविनाशे । इदमुक्तं भवति– असंख्येयानेव समयान् यावच्चित्तस्यावस्थाने 'सर्वं क्षणिकम्' इति विज्ञानोपयोगो युज्यते, न तु प्रतिसमयोच्छेदे । अत्र कारणमाह– येन यस्मात् कारणात् पदस्य सावयवत्वात् तत्संबध्यैकैकमप्यक्षरं संख्यातीतसामयिकमसंख्यातैः समयैर्निष्पद्यत इत्यर्थः, तानि चाक्षराणि संख्यातानि समुदितानि पदं भवति । संख्यातैश्च पदैर्वाक्यं निष्पद्यते, तदर्थग्रहणपरिणामाच्च वाक्यार्थग्रहणपरिणामादित्यर्थः, सर्वक्षणभङ्गज्ञानं भवेत् । तच्चोत्पत्तिसमयानन्तरमेव नष्टस्य समुच्छिन्नस्य मनसोऽयुक्तमेवेति ॥२४०१॥२४०२॥२४०३॥

अन्यदपि क्षणभङ्गवादे यद् नोपपद्यते तद् दर्शयति—

[1]तित्ती समो किलामो सारिक्ख-विवक्ख-पच्चयाईणि । अज्झयणं झाण भावणा य का सव्वनासम्मि ? ॥२४०४॥

तृप्तिर्घ्राणिः, मार्गगमनादिप्रवृत्तस्य खेदः श्रमः, क्लमो ग्लानिः, सादृश्यं साधर्म्यम्, विपक्षो वैधर्म्यम्, प्रत्ययः प्रत्यभिज्ञानादि, आदिशब्दात् स्वनिहितप्रत्यनुमार्गण-स्मरणादिपरिग्रहः । अध्ययनं पुनः पुनर्ग्रन्थाभ्यासः, ध्यानमेकालम्बने मनःस्थैर्यम्, भावना पौनःपुन्येनानित्यत्वादिप्रकारतो भवनैर्गुण्यपरिभावनरूपा । एतानि सर्वाण्यप्युत्पत्त्यनन्तरमेव वस्तुनः सर्वनाशेऽङ्गीक्रियमाणे कथमुपपद्यन्ते ? इति ॥ २४०४ ॥

यथा च नोत्पद्यन्ते तथा दर्शयन्नाह—

[2]अण्णण्णो पइगासं भुत्ता अंते न सो वि का त्तित्ती ? । गंतादओ वि एवं इय संववहारवुच्छित्ती ॥२४०५॥

'ग्रसु ग्लसु अदने' ग्रसनं ग्रासः कवलक्षेपः, ग्रस्यत इति वा ग्रासः कवलः । ततश्च प्रतिग्रासं प्रतिकवलं भोक्ता देवदत्तः क्षणिकत्वादन्यश्चान्यश्च भवति, भोजनक्रियायाश्चान्ते पर्यन्ते सोऽपि भोक्ता सर्वथा न भवति, भुजिक्रियाविशेषणस्याभावे तद्विशिष्टस्य देवदत्तस्यापि सर्वथोच्छेदात् । ततश्चैकस्मिन्नन्त्यकवलप्रक्षेपे का तृप्तिः, भोक्तुश्चाभावात् कस्यासौ तृप्तिः ? । एवमुक्तानुसारेण गन्त्रादीनामपि श्रमाद्यभावः स्वबुद्ध्या भावनीय इति । एवं समस्तलोकव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिरिति ॥ २४०५ ॥

अत्र परः प्राह—

---

१ तृप्ति श्रम क्लम सादृश्य-विपक्ष-प्रत्ययादीनि । अध्ययन ध्यान भावना च का सर्वनाशे ? ॥ २४०४ ॥
२ अन्योऽन्य प्रतिग्रास भोक्ताऽन्ते न सोऽपि का तृप्ति ? । गन्त्रादयोऽप्येवमिति सव्यवहारव्युच्छित्ति ॥ २४०५ ॥

[1]जेणं चिय पइगासं भिन्ना तित्ती अओ चिय विणासो। तित्तीए तित्तस्स य एवं चिय सव्वसंसिद्धी॥२४०६॥

येनैव यत एव प्रतिग्रासमन्योऽन्यश्च भोक्ता भवति, अपरापरा च तृप्तिमात्रा भवति, अत एव तृप्तेः, तृप्तस्य च प्रतिक्षणं विनाशोऽभ्युपगम्यतेऽस्माभिः, विशेषणभेदे विशेष्यस्याप्यवश्यं भेदात्, अन्यथा विशेषणभेदस्याप्ययोगात्। प्रतिक्षणविनाशित्वे तृप्त्याद्ययोगोऽभिहित एवेति चेत्। तदयुक्तम्। कुतः? इत्याह– 'एवं चिय सव्वसंसिद्धी त्ति' एवमेव प्रतिक्षणविनाशित्व एव सर्वस्यापि तृप्ति-श्रम-क्लमादेर्लोकव्यवहारस्य संसिद्धिः। इदमुक्तं भवति– तृप्त्यादिवासनावासितः पूर्वपूर्वक्षणादुत्तरोत्तरक्षणः समुत्पद्यते तावत्, यावत् पर्यन्त उत्कर्षवन्तस्तृप्त्यादयो भवन्ति। एतच्च क्षणिकत्व एवोपपद्यते, न नित्यत्वे। नित्यस्याप्रच्युता-ऽनुत्पन्न-स्थिरैकस्वभावत्वेन सर्वदैव तृप्त्यादिसद्भावात्, सर्वदैव तदभावाद् वेति॥ २४०६॥

अत्रोत्तरमाह—

[2]पुव्विल्लसव्वनासे वुड्ढी तित्ती य किंनिमित्ता तो?। अह सा वि तेऽणुवत्तइ सव्वविणासो कहं जुत्तो?॥२४०७॥

'तो त्ति' यद्येवम्, ततः पूर्वक्षणस्य सर्वथा विनाशे उत्तरोत्तरक्षणेषु तृप्त्यादीनां या क्रमेण वृद्धिरुत्कर्षवती पर्यन्ते तृप्तिः श्रमादिसंभूतिश्च, सा किंनिमित्ता किंकारणा? इति वक्तव्यम्?। पूर्वपूर्वक्षणेनोत्तरोत्तरक्षणस्य या तृप्त्यादिवासना जन्यते तन्निमित्तेति चेत्। न, तस्यास्तदनर्थान्तरत्वे पूर्वपूर्वक्षणनाशे नाशात्। अथोत्तरोत्तरक्षणेषु सानुवर्तत एवेति ते तवाभिप्रायः, तर्हि पूर्वपूर्वक्षणस्य सर्वविनाशः कथं युक्तो वक्तुम्, तदनर्थान्तरभूततृप्त्यादिवासनायाः समनुवर्तनात्? इति॥ २४०७॥

सर्वस्य क्षणिकत्वे दूषणान्तरमप्याह––

[3]दिक्खा व सव्वनासे किमत्थमहवा मई विमोक्खत्थं। सो जइ नासो सव्वस्स तो तओ किं व दिक्खाए?॥२४०८॥

दीक्षा वा क्षणानां सर्वनाशे किमर्थमिति वाच्यम्?– निरर्थिकेयमिति भावः। अथ मोक्षार्थं दीक्षेति परस्य मतिः, तर्ह्यत्रापि वक्तव्यम्– स मोक्षो नाशरूपो वाऽभ्युपगम्यते, अनाशरूपो वा?। तत्र 'सो जइ नासो त्ति' स मोक्षो यदि नाशरूप इति पक्षः, 'सव्वस्स

१ येनैव प्रतिग्रास भिन्ना तृप्तिरत एव विनाश'। तृप्तेस्तृप्तस्य चैवमेव सर्वसंसिद्धि ॥ २४०६॥
२ पूर्वसर्वनाशे वृद्धिस्तृप्तिश्च किंनिमित्ता तत ?। अथ सापि तेऽनुवर्तते सर्वविनाश कथ युक्त ?॥ २४०७॥
३ दीक्षा वा सर्वनाशे किमर्थमथवा मतिर्विमोक्षार्थम्। स यदि नाश, सर्वस्य ततः सक किं मा दीक्षया ?॥ २४०८॥

तो तउ त्ति' ततस्तर्हि तकोऽसौ मोक्षः सर्वस्यापि वस्तुनः स्वरसतः प्रयत्नमन्तरेणापि त्वदभिप्रायेण सिद्ध एव, किं दीक्षाप्रयत्नेन ? इति ॥ २४०८ ॥

अथानाशरूपो नित्यो मोक्षस्तत्राह—

[1]अह निच्चो, न क्खणियं तो सव्वं अह मई ससंताणो । अहउ त्ति तओ दिक्खा निस्संताणस्स मुक्खो त्ति ॥२४०९॥

अथ नित्यो मोक्षः 'तो त्ति' ततस्तर्हि 'सर्वं वस्तु क्षणिकम्' इत्येतद् न भवति, मोक्षेणैव व्यभिचारात् । अथ स्व आत्मीयो विज्ञान-वेदना-संज्ञा-संस्कार-रूपात्मकस्कन्धस्य क्षणपरम्परारूपः संतानो नाद्यापि हतः, निःसंतानस्यैव च मोक्षः, अतो निःसंतानार्थं दीक्षा विधीयत इति ॥ २४०९ ॥

अत्रोत्तरमाह—

[2]छिण्णेणाच्छिण्णेण व किं संताणेण सव्वनट्ठस्स । किंचाभावीभूयस्स स-परसंताणचिंताए ? ॥ २४१० ॥

सर्वनष्टस्य सर्वप्रकारैर्विनाशमापन्नस्य च्छिन्नेन, अच्छिन्नेन वा संतानेन किं प्रयोजनम्, येन संतानहननार्थं दीक्षां गृह्णीयात् ?। किञ्च, सर्वथाऽभावीभूतस्य क्षणभङ्गुरतया सर्वथा विनष्टस्य किमनया चिन्तया– अयं स्वसंतानः, अयं तु परसंतानः, अयं तु न हतः, येनोच्यते– '[3]ससंताणो अहउ त्ति तओ दिक्खा' इति ? ॥ २४१० ॥

अथ क्षणिकत्वसाधकपराभिमतप्रमाणमुपन्यस्य दूषणमाह—

[4]सव्वं पयं व खणियं पज्जंते नासदरिसणाउ त्ति । नणु इत्तो च्चिय न खणियमंते नासोवलद्धीओ ॥२४११॥

सर्वं वस्तु क्षणिकम् , पर्यन्ते नाशदर्शनात्, पयोवदिति । आह– ननु यदि वस्तूनां पर्यन्ते नाशो दृश्यते, तर्हि प्रतिक्षणविनाशित्वे किमायातम्, येन सर्वं क्षणिकमुच्यते ? । सत्यम्, किन्त्वयमिह तदभिप्रायः– पर्यन्तेऽपि घटादीनां विनाशस्तावद् निर्हेतुक एव भवति, मुद्गरादेर्विनाशहेतोरयोगात्; तथाहि– मुद्गरादिना किं घट एव क्रियते, कपालानि वा, तुच्छरूपोऽभावो वा ? इत्यादियुक्तितो

१ अथ नित्यो, न क्षणिक तत सर्वमथ मति स्वसतानः । अहत इति ततो दीक्षा नि सतानस्य मोक्ष इति ॥ २४०९ ॥
२ छिन्नेनाच्छिन्नेन वा किं सतानेन सर्वनष्टस्य । किञ्चाऽभावीभूतस्य स्व-परसतानचिन्तया ? ॥ २४१० ॥ ३ गाथा २४०९ ।
४ सर्वं पय इव क्षणिक पर्यन्ते नाशदर्शनादिति । नन्वित एव न क्षणिकमन्ते नाशोपलब्धे. ॥ २४११ ॥

विनाशस्य निर्हेतुकत्वं प्रागत्रैव दर्शितम् । ततो निर्हेतुकोऽसौ भवन्नादित एव भवतु, अन्यथा पर्यन्तेऽपि तदभवनप्रसङ्गादिति पर्यन्ते नाशदर्शनाद् हेतोः क्षणिकत्वसिद्धिः ।

अत्र सूरिः प्राह— नन्वेतस्मादेव पर्यन्ते नाशदर्शनलक्षणाद्धेतोरस्माभिरेतच्छक्यते वक्तुम् । किम्? इत्याह– न क्षणिकं न प्रतिक्षणं वस्तु विनश्यतीत्यर्थः, पर्यन्त एव तन्नाशोपलब्धेः, घटादिवत् । न च युक्तिबाधितत्वाद् भ्रान्तेयमुपलब्धिरिति शक्यते वक्तुम्, सर्वेषां सर्वत्रेत्थमेव प्रवर्तनात्, युक्तीनामेवानया बाधनात्, शून्यवादियुक्तिवदिति ॥ २४११ ॥

यदि पुनरादित एव वस्तूनां विनाशः स्यात् तदा किं भवेत्? इत्याह—

[1]ईहराइउ च्चिय तओ दीसेज्जंते व्व कीस व समाणो । सव्वविणासे नासो दीसइ अंते न सोऽन्नत्थ ? ॥ २४१२ ॥

इतरथा यदि प्रतिक्षणं नाशो भवेत् तदा यथा पर्यन्ते सर्वेणापि भवन्नसौ दृश्यते, तथा आदित एवादि-मध्येषु सर्वत्र तकोऽसौ नाशो दृश्येत । अथ पर्यन्तेऽसौ दृश्यते नादि-मध्येषु, किं कुर्मः? । तर्हि प्रष्टव्योऽसि । किम्? इत्याह– 'कीस वेत्यादि' किमिति चासौ नाशो वस्त्वभावरूपतया सर्वत्र समानो निरवशेषस्वरूपोऽपि सन् सर्वविनाशे मुद्गरादिना विहिते दृश्यत उपलक्ष्यतेऽन्ते पर्यन्ते, न पुनरन्यत्रादि-मध्येषु सर्वत्र भवताऽभ्युपगतोऽप्यसौ भवन्नुपलक्ष्यत इत्यत्र कारणं वाच्यम्?, न पुनः पादप्रसारिका श्रेयस्करीति भावः ॥ २४१२ ॥

अपि च– पर्यन्ते नाशदर्शनरूपस्य हेतोः सिद्धत्वमभ्युपगम्य दूषणमुक्तं यावता जैनानां हेतुरप्ययमसिद्धः, पर्यन्तेऽपि घटादीनां सर्वथा नाशानभ्युपगमादिति दर्शयन्नाह—

[2]अंते व सव्वनासो पडिवण्णो केण जदुवलद्धीओ । कप्पेसि क्खणविणासं नणु पज्जायंतरं तं पि ॥ २४१३ ॥

यदिवा, भोः क्षणभङ्गवादिन्! अन्ते पर्यन्तेऽपि मुद्गरादिसंनिधाने घटादिवस्तुनः सर्वनाशः सर्वथा विनाशः केन प्रतिवादिना जैनेनाभ्युपगतः, यदुपलब्धेर्यद्दर्शनावष्टम्भेन त्वं क्षणभङ्गरूपं प्रतिक्षणविनाशं कल्पयसि घटादेः? । यदि मुद्गरादिसंनिधाने सर्वविनाशस्तस्य जैनैर्नाभ्युपगम्यते, तर्हि तदवस्थायां घटो न दृश्यते, कपालान्येव च दृश्यन्त इत्येतत् किमिष्यते? इत्याह—

१ इतरथादित एव सको दृश्येतान्ते इव कस्माद् वा समान । सर्वविनाशे नाशो दृश्यतेऽन्ते न सोऽन्यत्र ?॥ २४१२ ॥
२ अन्ते वा सर्वनाश प्रतिपन्न केन यदुपलब्धे. । कल्पयसि क्षणविनाशं ननु पर्यायान्तर तदपि ॥ २४१३ ॥

'नण्वित्यादि' नन्वहो! मृद्रूपतयाऽवस्थितस्यैव घटद्रव्यस्य भूत भविष्यदनन्तपर्यायापेक्षया तदपि पर्यायान्तरं पर्यायविशेष एव कपालानि, न पुनस्तदानीं घटस्य सर्वथा विनाशः, मृद्रूपताया अप्यभावप्रसङ्गात्, तथा च कपालानाममृद्रूपतापत्तेरित्यसिद्धिः पर्यन्ते सर्वनाशस्येति ॥ २४१३ ॥

भवतु वा तत्सिद्धिः, तथापि नातः सर्वव्यापिनी क्षणिकत्वसिद्धिरिति दर्शयन्नाह—

[1]जेसिं व न पज्जंते विणासदरिसणमिहंबराईणं। तन्निच्चब्भुवगमओ सव्वक्खणविणासिमयहाणी ॥२४१४॥

घटादीनां तावत् पर्यन्ते सर्वनाशदर्शनात् प्रसङ्गेनादित एव प्रतिक्षणनश्वरतां साधयति भवान्, ततो येषामम्बरादीनां व्योम-काल-दिगादीनां पर्यन्ते विनाशदर्शनं कदाचिदपि नास्ति, तेष्वस्मात् प्रसङ्गसाधनात् प्रतिसमयनश्वरत्वं न सिध्यति। ततस्तेषां नित्यत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम्। तन्नित्यत्वाभ्युपगमे च 'सर्वं क्षणिकम्' इति व्याप्तिपरं यद् मतं भवतस्तस्य हानिरघटमानतैव प्राप्नोतीति ॥ २४१४ ॥

भङ्गयन्तरेणापि स्थविरा अश्वमित्रं शिक्षयन्ति। कथम्? इत्याह—

[2]पज्जायनयमयमिणं जं सव्वं विगम-संभवसहावं। दव्वट्ठियस्स निच्चं एगयरमयं च मिच्छत्तं ॥२४१५॥

पर्यायवादिन एव नयस्येदं मतं यत् त्वं ब्रूषे- सर्वमेव त्रिभुवनान्तरगतं वस्तु विगम-संभवस्वभावं- प्रतिक्षणमुत्पद्यते विनश्यति चेत्यर्थः। द्रव्यमेवार्थो यस्य न पर्याया स द्रव्यार्थिकस्तस्य तु द्रव्यार्थिकनयस्य तदेव सर्वं वस्तु नित्यं मतम्। एवं च स्थिते यद् भवानेकतरस्यैव पर्यायनयस्य प्रतिक्षणविनश्वरत्वलक्षणं मतमभ्युपगच्छति तद् मिथ्यात्वमेवेति मुञ्चेदमिति भावः ॥ २४१५ ॥

किमित्येतद् मिथ्यात्वम्? इत्याह—

[3]जमणंतपज्जयमयं वत्थुं भुवणं व चित्तपरिणामं। ठिइ-विभव-भंगरूवं निच्चानिच्चाइ तोऽभिमयं ॥२४१६॥

यद् यस्माद् नैकान्ततः पर्यायमयं, नाप्येकान्तेन द्रव्यरूपम्, किन्त्वनन्तपर्यायं स्थित्यु-त्पाद-विनाशरूपत्वाद् भू-भवन-विमान-

१ येषां वा न पर्यन्ते विनाशदर्शनमिहाम्बरादीनाम्। तन्नित्याभ्युपगमत सर्वक्षणविनाशिमतहानिः ॥ २४१४ ॥
२ पर्यायनयमतमिदं यत् सर्वं विगम संभवस्वभावम्। द्रव्यार्थिकस्य नित्यमेकतरमतं च मिथ्यात्वम् ॥ २४१५ ॥
३ यदनन्तपर्यवमयं वस्तु भुवनमिव चित्रपरिणामम्। स्थिति-विभव भङ्गरूपं नित्यानित्यादि ततोऽभिमतम् ॥ २४१६ ॥

द्वीप-समुद्रादिरूपतया त्रिभुवनमिव समस्तमपि वस्तु नित्या-ऽनित्यादिरूपतया विचित्रपरिणाममनेकस्वरूपं भगवतामभिमतम् । अतोऽस्यैकान्तविनश्वरलक्षणैकरूपाभ्युपगमो मिथ्यात्वमेवेति ॥ २४१६ ॥

अपिच,

[1]सुह-दुक्ख-बंध-मुक्खा उभयनयमयाणुवट्टिणो जुत्ता । एगयरपरिच्चाए सव्वव्ववहारवोच्छित्ती ॥ २४१७ ॥

भावितार्थैवेति ॥ २४१७ ॥

किमित्येकतरपरित्यागे सुखादिव्यवहाराभावः ? इत्याशङ्क्य प्रमाणयन्नाह—

[2]न सुहाइ पज्जयमए नासाओ सव्वहा मयस्सेव । न य दव्वट्ठियपक्खे निच्चत्तणओ नभस्सेव ॥२४१८॥

एकस्मिन्नेव पर्यायनयमतेऽङ्गीक्रियमाणे न सुखादि जगतो घटत इति प्रतिज्ञा, सुख-दुःख-बन्ध-मोक्षादयो न घटन्त इत्यर्थः । उत्पत्त्यनन्तरं सर्वथा नाशादिति हेतुः । मृतस्येवेति दृष्टान्तः । न च द्रव्यार्थिकनयपक्षे केवले समाश्रीयमाणे सुखादि घटते, एकान्तनित्यत्वेनाविचलितरूपत्वात्, नभस इवेति । तस्माद् द्रव्य-पर्यायोभयपक्ष एव सर्वमिदमुपपद्यत इत्ययमेव ग्राह्यः, केवलैकनयपक्षस्तु दोषलक्षकक्षीकृतत्वात् त्याज्य एवेति ॥ २४१८ ॥

पुनरप्यश्वमित्रमनुकम्पमानाः स्थविरास्तच्छिक्षामाहुः—

[3]जइ जिणमय पमाणं तो मा दव्वट्ठियं परिच्चयसु । सक्कस्स व होइ जओ तन्नासे सव्वनासो त्ति ॥२४१९॥

पूर्वदर्शितसूत्रापालकभावार्थमजानन्नपि विभ्रमितचित्ततया तत्प्रामाण्यं पूत्कुर्वाणः किल जिनवचनप्रामाण्यावलम्बिनमात्मानं मन्यते भवान् । तद् यदि हन्त ! सत्यमेव जिनमतं भवतः प्रमाणम्, ततः केवलपर्यायवादितया जिनमताभिमतमपि द्रव्यास्तिकनयं मा परित्याक्षीः– द्रव्यास्तित्वं मा प्रतिषेधयेत्यर्थः, यतो यस्मात् शाक्यस्य बौद्धस्येव तव तन्नाशे द्रव्यस्य सर्वथा विनाशे स्वीक्रियमाणे 'सव्वनासो त्ति' सर्वस्यापि तृप्ति-श्रमादेर्बन्ध-मोक्षादेश्च व्यवहारस्य नाशो भवति विलोपः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २४१९ ॥

---

१ सुख-दुःख-बन्ध-मोक्षा उभयनयमतानुवर्तिनो युक्ता । एकतरपरित्यागे सर्वव्यवहारव्युच्छित्तिः ॥ २४१७ ॥
२ न सुखादि पर्यवमते नाशात् सर्वथा मृतस्येव । न च द्रव्यार्थिकपक्षे नित्यत्वतो नभस इव ॥ २४१८ ॥
३ यदि जिनमतं प्रमाणं ततो मा द्रव्यार्थिकं परित्याक्षीः । शाक्यस्येव भवति यतस्तन्नाशे सर्वनाश इति ॥ २४१९ ॥

इत्यादियुक्तिप्रबन्धतः प्रज्ञाप्यमानोऽप्यसौ यावद् न किञ्चित् प्रतिपद्यते, ततस्तत्र किं संजातम्? इत्याह–

ईय पण्णविओ वि जओ न पवज्जइ सो कओ तओ बज्झो। विहरंतो रायगिहे नाउं तो खंडरक्खेहिं॥२४२०॥

गहिओ सीसेहिं समं एएऽहिमर त्ति जंपमाणेहिं। संजयवेसच्छण्णा, सज्झं सव्वे समाणेह ॥ २४२१ ॥

अम्हे सावय! जयओ कत्थुप्पण्णा कहिं च पव्वइया। अमुगत्थ बेंति सड्ढा ते वोच्छण्णा तया चेव ॥२४२२॥

तुब्भे तव्वेसधरा भणिए भयओ सकारणं च त्ति। पडिवण्णा गुरुमूलं गंतूण तओ पडिक्कन्ता ॥ २४२३ ॥

उक्तार्था एव, नवरं 'भणिए भयओ सकारणं च त्ति' तैः खण्डरक्षश्रावकैरेवं पूर्वोक्ते भणिते सति भयतो भयात् सकारणं च सयुक्तिकं च समाकर्ण्यानुशास्तिरूपं तद्वचः प्रतिपन्नास्तेऽश्वमित्त्रप्रमुखा निह्नवसाधवः। इति पञ्चत्रिंशद्गाथार्थः ॥ २४२० ॥ ॥ २४२१ ॥ २४२२ ॥ २४२३ ॥

॥ इत्यश्वमित्त्रनामा चतुर्थः सामुच्छेदिकनिह्नवः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

अट्ठावीसा दो वाससया तइआ सिद्धिं गयस्स वीरस्स। दोकिरियाणं दिट्ठी उल्लुगतीरे समुप्पण्णा ॥२४२४॥

अष्टाविंशत्यभ्यधिके द्वे वर्षशते तदा सिद्धिं गतस्य श्रीमन्महावीरस्यात्रान्तरे द्वैक्रियनिह्नवानां दृष्टिरुल्लुकातीरे समुत्पन्नेति ॥ २४२४ ॥

कथं पुनरियमुत्पन्ना? इत्याह—

---

१ इति प्रज्ञापितोऽपि यतो न प्रपद्यते स कृतस्ततो बाह्य । विहरन् राजगृहे ज्ञात्वा तत खण्डरक्षै ॥ २४२० ॥
गृहीत शिष्यै सममेतेऽभिमरा इति जल्पद्भि । संयतवेषच्छन्ना, सद्य सर्वान् समानयेह ॥ २४२१ ॥
वय श्रावक! यतय कुत्रोत्पन्ना कदा वा प्रव्रजिता । अमुत्रक ब्रुवन्ति श्राद्धास्ते व्युच्छिन्नास्तदैव ॥ २४२२ ॥
यूय तद्वेषधरा भणिते भयत सकारण चेति। प्रतिपन्ना गुरुमूल गत्वा तत प्रतिक्रान्ता ॥ २४२३ ॥
२ अष्टाविंशत्या द्वे वर्षशते तदा सिद्धिं गतस्य वीरस्य । द्वैक्रियाणा दृष्टिरुल्लुकातीरे समुत्पन्ना ॥ २४२४ ॥

नेइखेडजणवउल्लुग महागिरि धणगुत्त अज्जगंगे य। किरिया दो रायगिहे महातवोतीरमणिनाए ॥ २४२५॥

उल्लुका नाम नदी तदुपलक्षितो जनपदोऽप्युल्लुका। उल्लुकानद्याश्चैकस्मिंस्तीरे धूलिप्राकारावृतनगरविशेषरूपं खेटस्थानमासीत्, द्वितीये तूल्लुकातीरं नाम नगरम्। अन्ये त्वाहुः– एतदेवोल्लुकातीरं धूलिप्राकारावृतत्वात् खेटमुच्यते। तत्र च महागिरिशिष्यो धनगुप्तो नाम। अस्यापि शिष्य आर्यगङ्गो नामाचार्यः। अयं च नद्याः पूर्वतटे, तदाचार्यस्त्वपरतटे। ततोऽन्यदा शरत्समये सूरिवन्दनार्थं गच्छन् गङ्गो नदीमुत्तरति। स च खल्वाटः। ततस्तस्योपरिष्टादुष्णेन दह्यते खल्ली। अधस्तात्तु नद्याः शीतलजलेन शैत्यमुत्पद्यते। ततोऽत्रान्तरे कथमपि मिथ्यात्वमोहनीयोदयादसौ चिन्तितवान्– अहो! सिद्धान्ते युगपत्क्रियाद्वयानुभवः किल निषिद्धः, अहं त्वेकस्मिन्नेव समये शैत्यमौष्ण्यं च वेदयामि, अतोऽनुभवविरुद्धत्वाद् नेदमागमोक्तं शोभनमाभाति। इति विचिन्त्य गुरुभ्यो निवेदयामास। ततस्तैर्वक्ष्यमाणयुक्तिभिः प्रज्ञापितोऽसौ। यदा च स्वाग्रहग्रस्तबुद्धित्वाद् न किञ्चित् प्रतिपद्यते। तदोद्धाट्य बाह्यः कृतो विहरन् राजगृहनगरमागतः। तत्र च महातपस्तीरप्रभवनाम्नि प्रश्रवणे मणिनागनाम्नो नागस्य चैत्यमस्ति। तत्समीपे च स्थितो गङ्गः पर्षत्पुरस्सरं युगपत्क्रियाद्वयवेदनं प्ररूपयति स्म। तच्च श्रुत्वा प्रकुपितो मणिनागस्तमवादीत्– अरे दुष्टशिक्षक! किमेवं प्रज्ञापयसि, यतोऽत्रैव प्रदेशे समवसृतेन श्रीमद्वर्धमानस्वामिनैकस्मिन् समये एकस्या एव क्रियाया वेदनं प्ररूपितम्। तच्चेह स्थितेन मयापि श्रुतम्। तत् किं ततोऽपि लष्टतरः प्ररूपको भवान्, येनैवं युगपत् क्रियाद्वयवेदनं प्ररूपयसि? । तत्परित्यजैतां कूटप्ररूपणाम्, अन्यथा नाशयिष्यामि त्वाम्। इत्यादितदुदितभयवाक्यैर्युक्तिवचनैश्च प्रबुद्धोऽसौ मिथ्यादुष्कृतं दत्त्वा गुरुमूलं गत्वा प्रतिक्रान्त इति ॥ २४२५ ॥

अत्र भाष्यम्—

[2] नइमुल्लुगमुत्तरओ सरए सीयजलमज्जगंगस्स। सूराभितत्तसिरसो सीउसिणवेयणोभयओ ॥ २४२६ ॥

लग्गोऽयमसग्गाहो जुगवं उभयकिरिओवओगो त्ति। जं दो वि समयमेव य सीउसिणवेयणाओ मे ॥२४२७॥

गतार्थे, नवरमार्यगङ्गस्य लग्नोऽयमसद्ग्रहो यदुत– युगपत्क्रियाद्वयसंवेदनोपयोगोऽस्ति, यद् यस्माद् मे मम द्वे अपि शीतोष्ण-

१ नरखेटजनपदोल्लुके महागिरिर्धनगुप्त आर्यगङ्गश्च। क्रिये द्वे राजगृहे महातपस्तीरमणिनाग ॥ २४२५ ॥

२ नदीमुल्लुकामुत्तरत. शरदि शीतजलामार्यगङ्गस्य। सूराभितप्तशिरस शीतोष्णवेदनोभयतः ॥ २४२६ ॥
लग्नोऽयमसद्ग्रहो युगपदुभयक्रियोपयोग इति। यद् द्वे अपि समकमेव च शीतोष्णवेदने मे ॥ २४२७ ॥

येदने समकालमेव स्तः । प्रयोगश्चात्र– युगपदुभयक्रियासंवेदनमस्ति, अनुभवसिद्धत्वात्, मम पाद-शिरोगतशीतोष्णक्रियासंवेदनवदिति ॥ २४२६ ॥ २४२७ ॥

एवं गङ्गेनोक्ते किमभूत्? इत्याह—

[१]तरतमजोगेणायं गुरुणाऽभिहिओ तुमं न लक्खेसि । समयाइसुहुमयाओ मणोऽतिचलसुहुमयाओ य ॥२४२८॥

गुरुणाऽभिहितोऽसौ– हन्त! योऽयं युगपत्क्रियाद्वयानुभवस्त्वया गीयते स तरतमयोगेन क्रमेणैव भवतः संपद्यते न युगपत्, परं सदपि क्रमभवनमस्य त्वं न लक्षयसि, समया-ऽऽवलिकादेः कालस्य सूक्ष्मत्वात्, तथा मनसश्चातिचलत्वेनातिसूक्ष्मत्वेन चाशुसंचारित्वादिति । तस्मात् 'अनुभवसिद्धत्वात्' इत्यसिद्धोऽयं हेतुरिति ॥ २४२८ ॥

हेत्वसिद्धिमेव भावयति—

[२]सुहुमासुचरं चित्तं इंदियदेसेण जेण जं कालं । संबज्झइ तं तम्मत्तनाणहेउ त्ति नो तेण ॥२४२९॥

उवलभए किरियाओ जुगवं दो दूरभिण्णदेसाओ । पाय-सिरोगयसीउण्हवेयणाणुभवरूवाओ ॥२४३०॥

सूक्ष्ममाशुचरं च चित्तं मनः, तत्र सूक्ष्मं सूक्ष्मातीन्द्रियपुद्गलस्कन्धनिर्वृत्तत्वात्, आशुचरं तु शीघ्रसंचरणशीलत्वात् । ततश्च तदेवंभूतं चित्तं येन येन कायाद्याकारस्पर्शनादिद्रव्येन्द्रियसंबन्धिना देशेन सह यस्मिन् काले संबध्यते संयुज्यते तस्मिन् काले तस्य तन्मात्रज्ञानहेतुर्भवति– येन स्पर्शनादिद्रव्येन्द्रियदेशेन संबध्यते तज्जन्यस्यैव शीतादिविषयस्योष्णादिविषयस्य वैकतरविज्ञानस्य हेतुर्जायते, न तु येनेन्द्रियदेशेन सह तत्काले स्वयं तद् न संबद्धं तज्जन्यज्ञानस्यापि हेतुरित्यर्थः। इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः। येनैवम्, तेन कारणेन नो नैव दूरभिन्नदेशे द्वे क्रिये कोऽपि युगपदुपलभते संवेदयत इति संबन्धः । कथंभूते द्वे क्रिये? इत्याह– पाद-शिरोगतशीतो-ष्णवेदनयोरनुभवनमनुभवस्तद्रूपे तदात्मिके । अत्र प्रयोगः– इह पाद-शिरोगतशीतो-ष्णवेदने युगपद् न कोऽपि संवेदयते, भिन्नदेशत्वात्, विन्ध्य-हिमवच्छिखरस्पर्शनक्रियाद्वयवदिति 'अनुभवसिद्धत्वात्' इत्यसिद्धोऽयं हेतुरिति ॥ २४२९ ॥ २४३० ॥

---

१ तरतमयोगेनायं गुरुणाऽभिहितस्त्वं न लक्षयसि । समयादिसूक्ष्मतातो मनोऽतिचलसूक्ष्मतातश्च ॥ २४२८ ॥

२ सूक्ष्माशुचरं चित्तमिन्द्रियदेशेन येन यस्मिन् काले । संबध्यते तत् तन्मात्रज्ञानहेतुरिति नो तेन ॥ २४२९ ॥
उपलभते क्रिये युगपद् द्वे दूर-भिन्नदेशात् । पाद शिरोगतशीतो-ष्णवेदनानुभवरूपे ॥ २४३० ॥

किञ्च,

[1]उवओगमओ जीवो उवउज्जइ जेण जम्मि जं कालं । सो तम्मओवओगो होइ जहिंदोवओगम्मि ॥२४३१॥

उपयोगेनैव केवलेन निर्वृत्त उपयोगमयो जीवः । ततः स येन केनापि स्पर्शनादीन्द्रियदेशेन करणभूतेन यस्मिन् शीतोष्णाद्यन्यतरविषये 'जं कालं ति' यस्मिन् काल उपयुज्यते सावधानो भवति तन्मयोपयोगो भवति– यत्र शीताद्यन्यतरार्थ उपयुक्तस्तन्मयोपयोग एव भवति नान्यथोपयुक्त इत्यर्थः । उदाहरणमाह– 'जहिंदोवओगम्मि त्ति' यथेन्द्रोपयोगे वर्तमानो माणवकस्तन्मयोपयोग एव भवति, न पुनरर्थान्तरमयोपयोगः । इदमत्र तात्पर्यम्– एकस्मिन् काल एकत्रैवार्थ उपयुक्तो जीवः संभवति, न त्वर्थान्तरे, पूर्वोक्तसांकर्यादिदोषप्रसङ्गात् । ततश्च युगपत्क्रियाद्वयोपयोगानुभवोऽसिद्ध एवेति ॥ २४३१ ॥

एकस्मिन्नर्थ उपयुक्तः किमित्यर्थान्तरेऽपि नोपयुज्यते ? इत्याह—

[2]सो तदुवओगमेत्तोवउत्तसत्ति त्ति तस्समं चेव । अत्थंतरोवओगं जाउ कहं केण वंसेण ? ॥ २४३२ ॥

स जीवः 'तदुवओगमेत्तोवउत्तसत्ति त्ति' तस्य विवक्षितैकार्थस्योपयोगस्तदुपयोगः स एव तन्मात्रं तत्रोपयुक्ता व्यापृता निष्ठां गता शक्तिर्यस्य स तदुपयोगमात्रोपयुक्तशक्तिरिति कृत्वा कथं तत्समकालमेवार्थान्तर उपयोगं यातु ?– न कथञ्चिदित्यर्थः, सांकर्यादिप्रसङ्गात् । किञ्च, सर्वैरपि स्वप्रदेशैरेकस्मिन्नर्थ उपयुक्तो जीवः केनोद्वरितेनांशेनार्थान्तरोपयोगं व्रजतु ? । नास्त्येव हि स कश्चिदुद्वरितोंशो येन तत्समकमेवार्थान्तरोपयोगमसौ गच्छेदिति भावः ॥ २४३२ ॥

यदि समकालमेव क्रियाद्वयोपयोगो न भवति, तर्हि कथमहं तं संवेदयामि ? इत्याशङ्क्याह—

[3]समयाइसुहुमयाओ मन्नसि जुगवं च भिन्नकालं पि । उप्पलदलसयवेहं व जह व तदलायचक्कं ति ॥२४३३॥

समयावलिकादिकालकृतविभागस्य सूक्ष्मत्वाद् भिन्नकालमपि कालविभागेन प्रवृत्तमपि क्रियाद्वयसंवेदनमुत्पलपत्रशतवेधवद् युगपत् प्रवृत्तमिव मन्यसे त्वम् । न हि उत्पलपत्रशतमौत्तराधर्येण व्यवस्थापितं सुतीक्ष्णयापि सूच्या छेकेन समर्थेनापि च वेधकर्त्रा सम-

१ उपयोगमयो जीव उपयुज्यते येन यस्मिन् यस्मिन् काले । स तन्मयोपयोगो भवति यथेन्द्रोपयोगे ॥ २४३१॥
२ स तदुपयोगमात्रोपयुक्तशक्तिरिति तत्सममेव । अर्थान्तरोपयोग यातु कथ केन वांशेन ? ॥ २४३२ ॥
३ समयादिसूक्ष्मतातो मन्यसे युगपच्च भिन्नकालमपि । उत्पलदलशतवेधमिव यथा वा तदलातचक्रमिति ॥ २४३३ ॥

कालमेव विध्यते, किन्तु कालभेदेन, उपर्युपरितनेऽविद्धेऽधोऽधोवर्तिनः पत्रस्य वेधायोगात्, अथ च वेधकर्ता युगपद् विहितमेव वेधं मन्यते, तद्वेधनकालभेदस्य सूक्ष्मत्वेन दुर्लक्षत्वात्। यथा वा तत् प्रसिद्धमलातचक्रं कालभेदेन दिक्षु भ्रमदपि भ्रमणकालभेदस्य सूक्ष्मत्वेन दुरवगमत्वाद् निरन्तरभ्रमणमेव लक्ष्यते। एवमिहापि शीतो-ष्णक्रियानुभवकालभेदस्य सूक्ष्मत्वेन दुरवसेयत्वाद् युगपदिव तदनुभवं मन्यते भवानिति ॥ २४३३ ॥

मनोऽपि शिरः-पादादिभिः स्पर्शनेन्द्रियदेशैरिन्द्रियान्तरैश्च युगपद् न संबध्यते किन्तु क्रमेणैव, केवलमाशुचारित्वेन सूक्ष्मत्वेन

किञ्च,

[1]उवओगमओ जीवो उवउज्जइ जेण जम्मि जं कालं । सो तम्मओवओगो होइ जहिंदोवओगम्मि ॥२४३१॥

उपयोगेनैव केवलेन निर्वृत्त उपयोगमयो जीवः । ततः स येन केनापि स्पर्शनादीन्द्रियदेशेन करणभूतेन यस्मिन् शीतोष्णाद्यन्यतरविषये 'जं कालं ति' यस्मिन् काल उपयुज्यते सावधानो भवति तन्मयोपयोगो भवति– यत्र शीताद्यन्यतरार्थ उपयुक्तस्तन्मयोपयोग एव भवति नान्यथोपयुक्त इत्यर्थः । उदाहरणमाह– 'जहिंदोवओगम्मि त्ति' यथेन्द्रोपयोगे वर्तमानो माणवकस्तन्मयोपयोग एव भवति, न पुनरर्थान्तरमयोपयोगः । इदमत्र तात्पर्यम्– एकस्मिन् काल एकत्रैवार्थ उपयुक्तो जीवः संभवति, न त्वर्थान्तरे, पूर्वोक्तसांकर्यादिदोषप्रसङ्गात् । ततश्च युगपत्क्रियाद्वयोपयोगानुभवोऽसिद्ध एवेति ॥ २४३१ ॥

एकस्मिन्नर्थ उपयुक्तः किमित्यर्थान्तरेऽपि नोपयुज्यते ? इत्याह—

[2]सो तदुवओगमेत्तोवउत्तसत्ति त्ति तस्समं चेव । अत्थंतरोवओगं जाउ कहं केण वंसेण ? ॥ २४३२ ॥

स जीवः 'तदुवओगमेत्तोवउत्तसत्ति त्ति' तस्य विवक्षितैकार्थस्योपयोगस्तदुपयोगः स एव तन्मात्रं तत्रोपयुक्ता व्यापृता निष्ठां गता शक्तिर्यस्य स तदुपयोगमात्रोपयुक्तशक्तिरिति कृत्वा कथं तत्समकालमेवार्थान्तर उपयोगं यातु ?– न कथञ्चिदित्यर्थः, सांकर्यादिप्रसङ्गात् । किञ्च, सर्वैरपि स्वप्रदेशैरेकस्मिन्नर्थ उपयुक्तो जीवः केनोद्वरितेनांशेनार्थान्तरोपयोगं व्रजतु ? । नास्त्येव हि स कश्चिदुद्वरितोंशो येन तत्समकमेवार्थान्तरोपयोगमसौ गच्छेदिति भावः ॥ २४३२ ॥

यदि समकालमेव क्रियाद्वयोपयोगो न भवति, तर्हि कथमहं तं संवेदयामि ? इत्याशङ्क्याह—

[3]समयाइसुहुमयाओ मन्नसि जुगवं च भिन्नकालं पि । उप्पलदलसयवेहं व जह व तदलायचक्कं ति ॥२४३३॥

समयावलिकादिकालकृतविभागस्य सूक्ष्मत्वाद् भिन्नकालमपि कालविभागेन प्रवृत्तमपि क्रियाद्वयसंवेदनमुत्पलपत्रशतवेधवद् युगपत् प्रवृत्तमिव मन्यसे त्वम् । न हि उत्पलपत्रशतमौत्तराधर्येण व्यवस्थापितं सुतीक्ष्णयापि सूच्या छेकेन समर्थेनापि च वेधकर्त्रा सम-

१ उपयोगमयो जीव उपयुज्यते येन यस्मिन् यस्मिन् काले । स तन्मयोपयोगो भवति यथेन्द्रोपयोगे ॥ २४३१॥
२ स तदुपयोगमात्रोपयुक्तशक्तिरिति तत्सममेव । अर्थान्तरोपयोग यातु कथ केन वाशेन ? ॥ २४३२ ॥
३ समयादिसूक्ष्मतातो मन्यसे युगपच्च भिन्नकालमपि । उत्पलदलशतवेधमिव यथा वा तदलातचक्रमिति ॥ २४३३ ॥

यथैककाले द्वितीयोपयोगस्तथा बहवोऽपि भवन्त्विति भावः । इह च 'दव्वाओ असंखेज्जे संखेज्जे यावि पज्जवे लहइ' इति वचनादेकस्मिन्नर्थे समकालमवधिज्ञानिनः किलोत्कृष्टतोऽसंख्येया उपयोगाः प्राप्नुवन्ति, शेषज्ञानिनां त्वनन्ता इत्यभिप्रायवता प्रोक्तम्– 'पइवत्थुमसंखेज्ज'– इत्यादि ॥ २४३७ ॥

अत्र पराभिप्रायमधिकृत्य परिहारमाह—

[2]बहु-बहुविहाइगहणे नणुवओगबहुया सुएऽभिहिआ । तमणेगग्गहणं चिय उवओगाणेगया नत्थि ॥२४३८॥

ननु बहु-बहुविध-क्षिप्रा-ऽनिश्रिता-ऽसंदिग्ध-ध्रुव सेतरवस्तुग्रहणे पूर्वमिहैवावग्रहादीनामनुज्ञाने एकस्मिन्नुपयोगबहुता श्रुतेऽभिहितैव, इति 'पइवत्थुमसखेज्ज-' इत्यादि सिद्धसाधनमेव, इति परेणोक्ते सत्याह– 'तमणेगेत्यादि' । तद् बहु-बहुविधादिरूपं वस्तुनोऽनेकपर्यायाणां सामान्यरूपतया ग्रहणमात्रमेव ज्ञाने उपयोगयोग्यतामात्रव्यवस्थापनमेव, एकस्मिंस्तु वस्तुन्येककालमुपयोगानेकता क्वापि नास्ति, क्रमेणैवोपयोगानां भावादिति ॥ २४३८॥

यदुक्तम्–'तमणेगग्गहण चिय' इति, तदुपजीव्य परः प्राह—

[3]समयमणेगग्गहणं जइ सीओसिणदुगम्मि को दोसो ? । केण व भणियं दोसो उवओगदुगे वियारोऽयं ॥२४३९॥

यद्याचार्य ! समकं युगपदनेकेषामर्थानां ग्रहणं त्वयाप्यनुज्ञायते तदा शीतोष्णद्वये गृह्यमाणे को दोषः, येन गङ्गाभ्युपगमो दूष्यते ? । सूरिराह– 'केण वेत्यादि' केन पुनर्भणितम्– 'हन्त ! यत् समकमनेकार्थग्रहणे दोषः ?, गृह्यन्ते युगपदपि सामान्यरूपतया सेना-वन-ग्राम-नगरादिवदनेकेऽर्था इति, एतद् न निवारयामो वयमित्यर्थः, केवलमिहोपयोगद्वये विचारोऽयं प्रस्तुतः । स च उपयोग एकदा एक एव भवति, न त्वनेक इति ॥ २४३९ ॥

पुनरपि परप्रश्नमाशङ्क्योत्तरमाह—

[3]समयमणेगग्गहणे एगाणेगोवओगभेओ को ? । सामण्णमेगजोगो खंधावारोवओगो व्व ॥ २४४० ॥

---

१ गाथा ७६० । २ बहु-बहुविधादिग्रहणे ननूपयोगबहुता श्रुतेऽभिहिता । तदनेकग्रहणमेवोपयोगानेकता नास्ति ॥ २४३८ ॥
२ समकमनेकग्रहणं यदि शीतोष्णाद्विके को दोष ? । केन वा भणित दोष उपयोगद्विके विचारोऽयम् ॥ २४३९ ॥
३ समकमनेकग्रहण एकानेकोपयोगभेद क ? । सामान्यमेकयोग. स्कन्धावारोपयोग इव ॥ २४४० ॥

[1]खंधारोऽयं सामण्णमेत्तमेगोवओगया समयं । पइवत्थुविभागो पुण जो सोऽणेगोवओग त्ति ॥ २४४१ ॥

ननु समकं युगपदनेकार्थग्रहणेऽभ्युपगम्यमाने कोऽयमेकानेकोपयोगभेदो नाम, येनोच्यते– 'उवओगाणेगया नत्थि' इति ? । अत्रोत्तरमाह– 'सामण्णमेगजोगो त्ति' यः सामान्योपयोगः स एकोपयोगोऽभिधीयते, स्कन्धावारोपयोगवदिति दृष्टान्तः । अमुमेवार्थं स्पष्टयति– 'खंधारोऽयमित्यादि' समकं युगपदेव 'स्कन्धावारोऽयम्' इत्येवं यत् सामान्यं सामान्यमात्रग्राहको य उपयोग इत्यर्थः, स एकोपयोगता भण्यते । यः पुनः प्रतिवस्तु 'एते हस्तिनः, अमी अश्वाः, इमे रथाः, एते पदातयः, एते खड्ग-कुम्भादयः, शिरस्त्राण-कवचादयः, पट-कुटिकाः, ध्वजाः, पताकाः, ढक्का-शङ्ख-काहलादयः, करभ-रासभादयश्च' इत्यादिको विभागो भेदाध्यवसायः सोऽनेकोपयोग इति ॥ २४४० ॥ २४४१ ॥

आह– एवमेकानेकोपयोगभेदे भवद्भिर्युगपत् किं निषिध्यते ? इत्याह—

[3]ते च्चिय न संति समयं सामण्णाणेगगहणमविरुद्धं । एगमणेगं पि तयं तम्हा सामण्णभावेणं ॥ २४४२ ॥

त एवानेकोपयोगाः समकं युगपद् न सन्ति न भवन्तीति निषिध्यन्तेऽस्माभिः । यत्तु सामान्येनानेकेषामर्थानां युगपद् ग्रहणं तदविरुद्धमेव । 'तम्ह त्ति' तस्माद् युगपदनेकोपयोगनिषेधेन किमुक्तं भवति इत्याह– 'एगमणेगं पीत्यादि' यदिदं स्कन्धावारा-द्युपयोगे युगपदनेकार्थग्रहणमस्माभिरनुज्ञायते 'तयं ति' तदनेकमप्यनेकार्थग्रहणमपि सदित्यर्थः, 'एगं ति' एकमेव तत्त्वत एकार्थ-ग्रहणमेवेत्यर्थः । केन ? इत्याह– 'सामण्णभावेणं ति' सामान्यरूपतयेत्यर्थः । अयमत्र तात्पर्यार्थः– यदनेकार्थग्रहणमनुज्ञायते तत् सामान्यमेव रूपमाश्रित्य, विशेषरूपतया त्वनेकार्थग्रहणं नास्त्येव, एकस्मिन् काल एकस्यैव विशेषोपयोगस्य सद्भावादिति ॥२४४२॥

अमुमेवार्थं प्रकृते योजयन्नाह—

[4]उसिणेयं सीयेयं न विभागो नोवओगदुगमित्थं । होज्ज समं दुगगहणं सामण्णं वेयणा मे त्ति ॥२४४३॥

'उष्णेयं शीतेयं वेदना' इत्येवं योऽसौ विभागो भेदोऽसौ नेष्टः– शीतोष्णविभागे शीतोष्णविशेषरूपतया युगपद् ग्रहणं

---

१ स्कन्धावारोऽय सामान्यमात्रमेकोपयोगता समकम् । प्रतिवस्तुविभाग पुनर्यः सोऽनेकोपयोग इति ॥ २४४१ ॥ २ गाथा २४३८ ।
३ त एव न सन्ति समक सामान्यानेकग्रहणमविरुद्धम् । एकमनेकमपि तत् तस्मात् सामान्यभावेन ॥ २४४२ ॥
४ उष्णेय शीतेय न विभागो नोपयोगद्विकमित्थम् । भवेत् सम द्विकग्रहण सामान्य वेदना ममेति ॥ २४४३ ॥

नेष्टमित्यर्थः । अत एव तद्विषयमुपयोगद्वयं युगपद् नेष्टम् । किं युगपद् वस्तुद्वयग्रहणं सर्वथा नेष्टम् ? । नैवम् । कुतः ? इत्याह– भवेत् समं युगपद् वस्तुद्वयग्रहणम् । किं विशेषरूपतया ? । न, इत्याह– सामान्यं सामान्यरूपतयेत्यर्थः । कथम् ? । 'वेदना मे मम वर्तते' इत्येवं युगपद् द्वयग्रहणं भवेत्, न तु शीतोष्णवेदनाविशेषरूपतयेत्यर्थः, युगपदुपयोगद्वयप्रसङ्गात्, तत्र च दोषाणामुक्तत्वादिति ॥ २४४३ ॥

आह– ननु यदा वेदनामात्रग्राहकं सामान्यज्ञानं, तदैवं शीतोष्णवेदनाविशेषग्राहकमपि तत् कस्माद् नेष्यते ? इत्याह—

[1]जं सामण्णविसेसा विलक्खणा तन्निबंधणं जं च । नाणं जं च विभिन्ना सुदूरओवग्गहा-ऽवाया ॥२४४४॥

जं च विसेसन्नाणं सामन्ननाणपुव्वयमवस्सं । तो सामण्णविसेसन्नाणाइं नेगसमयम्मि ॥ २४४५ ॥

'तो त्ति' तस्मात् सामान्यग्राहकं विशेषग्राहकं च ज्ञानं द्वे अपि नैकसमये नैककालं भवत इति द्वितीयगाथायां संबन्धः । कुतः ? इत्याह–'जं सामण्णेत्यादि' यद् यस्मात् सामान्य विशेषौ परस्परमतीव विभिन्नलक्षणौ भिन्नजातीयौ, अतः कथं तावेककालमेकज्ञाने प्रतिभासेते, एकत्वप्रसङ्गात्, सामान्यतत्स्वरूपवत्, विशेषतत्स्वरूपवद् वा ? । मा भूत् तत्प्रतिभासः, तथापि तज्ज्ञाने युगपद् भविष्यत इत्याह– यस्माच्च तन्निबन्धनं सामान्यविशेषहेतुकं सर्वमपि ज्ञानं, तत् कथं तत्प्रातिभासमन्तरेणोत्पद्येत ? । सामान्य-विशेषज्ञानयोरेकत्वादेककालं ते भविष्यत इति चेत् । तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह– यस्माच्च सुदूरं विभिन्नौ सामान्य-विशेषज्ञानरूपाववग्रहा-ऽवायौ, इति कथं समकालं भवतः ? । यद् यस्माच्चावश्यकं सामान्यग्राहकज्ञानपूर्वकमेव विशेषग्राहकं ज्ञानम्, "नानवगृहीतमीह्यते, नानीहितं निश्चीयते" इत्यादिवचनात् । अतः कथं तयोर्युगपत् सम्भवः ? इति ॥ २४४४ ॥ २४४५ ॥

पुनरपि परः प्राह—

[2]होज्ज न विलक्खणाइं समयं सामण्ण-भेयनाणाइं । बहुयाण को विरोहो समयम्मि विसेसनाणाणं ? ॥२४४६॥

नन्वाचार्य ! एवं तर्हि अस्तु यदुत– सामान्यवेदनामात्रग्राहकं सामान्यज्ञानं, शीतोष्णवेदनाविशेषग्राहकं विशेषज्ञानरूपं भेदज्ञानं

---

१ यत् सामान्य विशेषौ विलक्षणौ तन्निबन्धनं यच्च । ज्ञान यच्च विभिन्नौ सुदूरतोऽवग्रहा-ऽवायौ ॥ २४४४ ॥
यच्च विशेषज्ञान् सामान्यज्ञानपूर्वकमवश्यम् । तत' सामान्य-विशेषज्ञाने नैकसमये ॥ २४४५ ॥

२ भवेतां न विलक्षणे समक सामान्य-भेदज्ञाने । बहुकाना को विरोध. समये विशेषज्ञानानाम् ? ॥ २४४६ ॥

च, इत्येते द्वे अपि सुदूरविलक्षणत्वात् समकं युगपद् न भवतः; बहूनां तु शीतोष्णादिविशेषज्ञानानां समय एकस्मिन् काले जायमानानां विशेषज्ञानरूपतया तेषां बहूनामपि तुल्यत्वेन वैलक्षण्याभावात् को विरोधः, येन शीतोष्णवेदनाविशेषज्ञाने युगपद् गङ्गस्य निषिध्येते ? इति ॥ २४४६ ॥

अत्रोत्तरमाह—

[1]लक्खणभेयाउ च्चिय सामण्णं च जमणेगविसयं ति । तमघेत्तुं न विसेसन्नाणाइं तेण समयम्मि ॥२४४७॥

तो सामन्नग्गहणाणंतरमीहियमवेइ तब्भेयं । इय सामन्नविसेसावेक्खो जावंतिमो भेओ ॥ २४४८ ॥

तेन कारणेन समय एकस्मिन् काले बहूनि विशेषज्ञानानि न भवन्ति । कुतः ? इत्याह— लक्षणं शीतोष्णादिविशेषणस्वरूपं तस्य परस्परं भेदाद् भिन्नत्वाद् न तद्ग्राहकाणि ज्ञानानि समकं भवन्ति, यस्माच्चानेकविषयमनेकाधारं सामान्यम्, इत्यतस्तदगृहीत्वा न विशेषज्ञानसंभूतिरस्तीति, अतोऽपि न युगपद् विशेषज्ञानानि । इदमुक्तं भवति– पूर्वं वेदनासामान्यं गृहीत्वा तत ईहां प्रविश्य 'शीतेयं पादयोर्वेदना' इति वेदनाविशेषं निश्चिनोति । शिरस्यपि प्रथमं वेदनासामान्यं गृहीत्वा तत ईहां प्रविश्य 'उष्णेयमिह वेदना' इत्यध्यवस्यति । न हि घटविशेषज्ञानादनन्तरमेव पटाश्रयसामान्यरूपेऽगृहीते पटविशेषज्ञानमुपजायते 'उग्गहो ईहअवाओ य' इत्यमुनैव क्रमेण घटादिविशेषज्ञानोत्पत्त्यभिधानात् । एवं च सति विशेषज्ञानादनन्तरमपि विशेषज्ञानं नोत्पद्यते, आस्तां पुनः समकालम्, सामान्यस्यानेकविशेषाश्रयत्वात् । तच्च पूर्वमगृहीत्वा विशेषज्ञानस्याप्रसवादिति ।

यतश्चैवं सामान्येऽगृहीते नास्ति विशेषज्ञानम्, 'तो त्ति' ततः सामान्यग्रहणानन्तरमीहितं तद्भेदं सामान्यभेदं घटत्वादिसामान्याश्रयं घटादिविशेषमित्यर्थः, अवैति– 'घटादिरेवाऽयम्' इत्येवं निश्चिनोतीत्यर्थः । तत उत्तरभेदापेक्षया घट एव सामान्यम् । तस्मिंश्च गृहीते ईहित्वा 'धातुजोऽयम्, न मार्तः' इत्येवं निश्चिनोति । ततो धातुजोऽप्युत्तरभेदापेक्षया सामान्यम् । तस्मिंश्च गृहीते ईहित्वा 'ताम्रोऽयं न राजतादिः' इतीत्थं निश्चिनोतीति । एवं सामान्य-विशेषापेक्षा तावत् कर्तव्या यावदन्तिमो भेदः स कश्चिद् यदनन्तरमीहा न प्रवर्तते । ततश्चैवं न कचिद् विशेषज्ञानानां युगपत्प्रवृत्तिसंभवः, सामान्यरूपतया तु समकालमपि विशेषाणां ग्रहणं भवेत्, यथा सेना,

---

१ लक्षणभेदादेव सामान्य च यदनेकविषयमिति । तदगृहीत्वा न विशेषज्ञानानि तेन समये ॥ २४४७ ॥
तत सामान्यग्रहणानन्तरमीहितमवैति तद्भेदम् । इति सामान्यविशेषापेक्षा यावदन्तिमो भेद ॥ २४४८ ॥ २ गाथा १७८ ।

वनमित्यादि, न तु युगपदुपयोग इत्युक्तमेव । तथा च भिन्नकाले एव शीतोष्णविशेषज्ञाने । ततो भ्रान्तमेव समकालं शीतोष्ण-क्रियाद्वयवेदनं भवत इति ॥ २४४७ ॥ २४४८ ॥

इत्यादियुक्तिशतैः प्रज्ञापितोऽपि न स्वाग्रहं मुक्तवान् गङ्गः । ततः किम् ? इत्याह—

इय[1] पण्णविओ वि जओ न पवज्जइ तो तओ कओ बज्झो । तो रायगिहे समयं किरियाओ दो परूवंतो ॥२४४९॥

मणिनागेणारद्धो भओववत्तिओ पडिबोहिओ वोत्तुं । इच्छामो गुरुमूलं गंतूण तओ पडिक्कंतो ॥२४५०॥

व्याख्यातार्थे एव ॥ इति सप्तविंशतिगाथार्थः ॥ २४४९ ॥ २४५० ॥

॥ इति गङ्गाख्यः पञ्चमो निह्नवः समाप्तः ॥

अथ षष्ठवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

पंच[2] सया चोयाला तइआ सिद्धिं गयस्स वीरस्स । पुरिमंतरंजियाए तेरासियदिट्ठी उप्पन्ना ॥२४५१॥

पञ्च वर्षशतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि तदा सिद्धिं गतस्य श्रीमन्महावीरस्य, अत्रान्तरेऽन्तरञ्जिकायां पुर्यां त्रैराशिकदृष्टि-रुत्पन्नेति ॥ २४५१ ॥

कथमुत्पन्ना ? इत्याह—

पुरि[3]मंतरंजि भूयगिह बलसिरी सिरिगुत्त रोहगुत्ते य । परिवायपोट्टसाले घोसणपडिसेहणा वाए ॥२४५२॥

संग्रहगाथेयम् । अस्याश्च कथानकादर्थोऽवसेयः । तच्चेदम्– अन्तरञ्जिका नाम नगरी । तस्याश्च बहिर्भूतगृहं नाम चैत्यम् । तत्र च श्रीगुप्तनामाचार्यः स्थितः । तस्यां च नगर्यां बलश्रीर्नाम राजा । श्रीगुप्ताचार्याणां च रोहगुप्तो नाम शिष्योऽन्यत्र ग्रामे स्थित आसीत् । अतोऽसौ गुरुवन्दनार्थमन्तरञ्जिकायामागतः । तत्र चैकः परिव्राजको लोहपट्टकेनोदरं बद्ध्वा जम्बूवृक्षशाखया च हस्ते गृही-

१ इति प्रज्ञापितोऽपि यतो न प्रपद्यते तत सको कृतो बाह्य । ततो राजगृहे समक क्रिये द्वे प्ररूपयन् ॥ २४४९ ॥
मणिनागेनारब्धो भयोपपत्तित प्रतिबोधित उक्त्वा । इच्छामो गुरुमूल गत्वा तत प्रतिक्रान्त ॥ २४५० ॥

२ पञ्च शतानि चतुश्चत्वारिंशता तदा सिद्धिं गतस्य वीरस्य । पुर्यामन्तरञ्जिकाया त्रैराशिकदृष्टिरुत्पन्ना ॥ २४५१ ॥

३ पुर्यन्तरञ्जिका भूतगृह बलश्री श्रीगुप्तो रोहगुप्तश्च । परिव्राजकपोट्टशालो घोषणप्रतिषेधना वाद ॥ २४५२ ॥

तया नगर्यां भ्राम्यति । 'किमेतत् ?' इति च लोकेन पृष्टो वदति– 'मदीयोदरमतीव ज्ञानेन पूरितत्वात् स्फुटतीति लोहपट्टेन बद्धम्, 'जम्बूद्वीपमध्ये च मम प्रतिवादी नास्ति' इत्यस्यार्थस्य सूचनार्थं जम्बूवृक्षशाखा हस्ते गृहीता । ततस्तेन परिव्राजकेन सर्वस्यामपि नगर्यां 'शून्याः सर्वेऽपि परप्रवादाः, नास्ति कश्चिद् मम प्रतिवादी' इत्युद्घोषणापूर्वकः पटहको दापितः । लोहपट्टबद्धपोट्ट-जम्बूवृक्षशाखायोगाच्च तस्य लोके 'पोट्टशाल' इति नाम जातम् । ततस्तत्पटहको नगरीं प्रविशता रोहगुप्तेन दृष्टः, उद्घोषणा च श्रुता । ततो 'अहं तेन सार्धं वादं दास्यामि' इत्यभिधाय गुरूनपृष्ट्वापि निषिद्धस्तेनासौ पटहकः । गुरुसमीपं चागत्यालोचयता कथितोऽयं व्यतिकरस्तेषाम् । आचार्यैः प्रोक्तम्– न युक्तं त्वयाऽनुष्ठितम्, स हि परिव्राजको वादे निर्जितोऽपि विद्यास्वतिकुशलत्वात् ताभिरुपतिष्ठति । तस्य चैताः सप्त विद्या वाढं स्फुरन्ति ॥ २४५२ ॥

काः पुनस्ताः ? इत्याह—

[1]विच्छू य सप्पे मूसग मिगी वराही य काग पोयाई । एयाहिं विज्जाहिं सो य परिवायगो कुसलो॥२४५३॥

'विच्छू य त्ति' वृश्चिकप्रधाना विद्या गृह्यते । 'सप्पे त्ति' सर्पप्रधाना विद्या । 'मूसगे त्ति' मूषकप्रधाना । तथा मृगी नाम विद्या मृगीरूपेणोपघातकारिणी । एवं वराही च । 'काग पोयाइ त्ति' काकविद्या, पोताकीविद्या च । पोताक्यः शकुनिकाः । एतासु विद्यासु, एताभिर्वा विद्याभिः स परिव्राजकः कुशल इति। ततो रोहगुप्तेनोक्तम्– 'यद्येवम्, तत् किमिदानीं नष्टुं क्वापि शक्यते ?, निषिद्धस्तत्पटहकः, यद् भवति तद् भवतु' । ततः सूरिभिः प्रोक्तम्– 'यद्येवम्, तर्हि पठितसिद्धा एवैताः सप्त तत्प्रतिपक्षविद्या गृहाण ॥ २४५३ ॥

काः पुनस्ताः ? इत्याह—

[2]मोरी नउली बिराली वग्घी सिही य उलुगि उवाई । एआओ विज्जाओ गिण्ह परिव्वायमहणीओ ॥२४५४॥

वृश्चिकाणां प्रतिपक्षभूता मोरीविद्या । सर्पाणां तु प्रतिपक्षभूता नकुली । मूषकाणां बिडाली । एवं व्याघ्री, सिंही, उलूकी । 'उवाइ त्ति' पोताकीप्रतिपक्षभूता उलावकप्रधाना विद्येत्यर्थः । एताः परिव्राजकमथनीर्विद्या गृहाण त्वम् । इति सूरिणा प्रोक्ते गृह्णाति रोहगुप्तः । तथा रजोहरणं चाभिमन्त्र्य सूरिभिस्तस्य समर्पितम् । अभिहितश्च यथा यद्यन्यदपि किञ्चित् तत्प्रणीतक्षुद्रविद्याकृतमुपसर्ग-

---

१ वृश्चिकी सर्पी मूषकी मृगी वराही काकी पोताकी । एताभिर्विद्याभि स च परिव्राजक कुशल ॥ २४५३ ॥

२ मोरी नकुली बिडाली व्याघ्री सिंही चोलुकी उलावकी । एता विद्या गृहाण परिव्राजकमथनी ॥ २४५४ ॥

जातमुपतिष्ठते तदा तन्निवारणार्थमेतद् मस्तकस्योपरि भ्रमणीयम्। ततश्चैन्द्रीणामप्यजेयो भविष्यसि, किमुत मनुष्यमात्रस्य तस्येति। ततश्च गतो राजसभां रोहगुप्तः। प्रोक्तं च तत्र तेन-'किमेष द्रुमकः परिव्राजको जानाति?, करोत्वयमेव यदृक्षया पूर्वपक्षम्, येनाहं निराकरोमि'। ततः परिव्राजकेन चिन्तितम्- निपुणाः खल्वमी भवन्ति, तदमीषामेव संमतं पक्षं परिगृह्णामि, येन निराकर्तुं न शक्नोति। विचिन्त्य चेदमभ्यधायि-'इह जीवाश्चाजीवाश्चेति द्वावेव राशी, तथैवोपलभ्यमानत्वात्, शुभा-ऽशुभादिराशिद्वयवत्' इत्यादि। ततो रोहगुप्तेन तद्बुद्धिपरिभवनार्थं स्वसंमतोऽप्ययं पक्षो निराकृतः। कथम्? इति चेत्। उच्यते- असिद्धोऽयं हेतुः, अन्यथोपलम्भात्, जीवा अजीवा नोजीवाश्चेति राशित्रयदर्शनात्। तत्र जीवा नरक-तिर्यगादयः, अजीवास्तु परमाणु-घटादयः, नोजीवास्तु गृहकोकिलापुच्छादयः। ततो जीवा-ऽजीव-नोजीवरूपास्त्रयो राशयः, तथैवोपलभ्यमानत्वात्, अधम-मध्यमो-त्तमादिराशित्रयवत्, इत्यादियुक्तिभिर्निष्प्रश्नव्याकरणः कृत्वा जितः परिव्राजको रोहगुप्तेन। ततोऽसौ क्रुद्धो वृश्चिकविद्यया रोहगुप्तविनाशार्थं वृश्चिकान् मुञ्चति। ततो रोहगुप्तस्तत्प्रतिपक्षभूतमयूरीविद्यया मयूरान् मुञ्चति। तैश्च वृश्चिकेषु हतेषु परिव्राजकः सर्पान् मुञ्चति। इतरस्तत्प्रतिघातार्थं नकुलान् विसृजति। एवं मूषिकाणां बिडालान्, मृगीणां व्याघ्रान्, शूकराणां सिंहान्, काकानामुलूकान्, पोतकीनामुलावकान् मुञ्चति। ततो गर्दभी मुक्ता। तां चागच्छन्तीं दृष्ट्वा रोहगुप्तेन रजोहरणं मस्तकस्योपरि भ्रमयित्वा तेनैव रजोहरणेन ताडिता सती परिव्राजकस्योपरि मूत्र-पुरीषोत्सर्गं कृत्वा गतासौ। ततः सभापतिना, सभ्यैः, समस्तलोकेन च निन्द्यमानो नगराद् निर्वासितः परिव्राजकः ॥२४५४॥

इतः परं यदभूत् तद् भाष्यकारः प्राह—

[1]जेऊण पोट्टसालं छलूओ भणइ गुरुमूलमागंतुं। वायम्मि मए विजिओ सुणह जहा सो सहामज्झे ॥२४५५॥
रासिदुगगहियपक्खो तइयं नोजीवरासिमादाय। गिहकोकिलाइपुच्छच्छेओदाहरणओऽभिहिए ॥२४५६॥
भणइ गुरू सुट्ठु कयं किं पुण जेऊण कीस नाभिहियं। अयमवसिद्धंतो णे तइओ नोजीवरासि त्ति ॥२४५७॥
एवं गए वि गंतुं परिसामज्झम्मि भणसु नायं णे। सिद्धंतो किंतु मए बुद्धिं परिभूय सो सामिओ ॥ २४५८ ॥

---

1 जित्वा पोट्टशालं षडुलूको भणति गुरुमूलमागत्य। वादे मया विजितः श्रृणुत यथा स सभामध्ये ॥ २४५५ ॥
राशिद्विकगृहीतपक्षस्तृतीयं नोजीवराशिमादाय। गृहकोकिलादिपुच्छच्छेदोदाहरणतोऽभिहिते ॥ २४५६ ॥
भणति गुरुः सुष्ठु कृतं किं पुनर्जित्वा कस्माद् नाभिहितम्। अयमपसिद्धान्तो नस्तृतीयो नोजीवराशिरिति ॥ २४५७ ॥
एवं गतेऽपि गत्वा परिषन्मध्ये भण नाऽयं नः। सिद्धान्तः किन्तु मया बुद्धिं परिभूय स शमितः ॥ २४५८ ॥

[1]बहुसो स भण्णमाणो गुरुणा, पडिभणइ किमवसिद्धंतो। जइ नाम जीवदेसो नोजीवो हुज्ज को दोसो ? ॥२४५९॥

व्याख्या– पोट्टशालपरिव्राजकं जित्वा गुरुचरणमूलमागत्य रोहगुप्तोऽपरनाम्ना तु षडुलूको भणति– स परिव्राजकाधमः समस्तनृपसभामध्ये यथा वादे मया विजितस्तथा शृणुत यूयं, कथयामीति । तदेवाह– राशिद्वयगृहीतपक्षः स परिव्राजको मया वादे विजित इति प्राक्तनेन संवन्धः । किं कृत्वा ? इत्याह– तृतीयं जीवराशिमादाय पक्षीकृत्य । कुतो दृष्टान्तादसौ पक्षीकृत्य ? इत्याह– गृहकोकिलादीनां पुच्छमेव छिन्नत्वाच्छेदस्तदुदाहरणतस्तद्दृष्टान्तादित्यर्थः । एवं रोहगुप्तेनाभिहिते गुरुर्भणति– सुष्ठु कृतं त्वया यदसौ जितः, किन्तु तत्रोत्तिष्ठता त्वया किमेतद् नाभिहितम् ? । किम् ? इत्याह– तृतीयो नोजीवराशिरित्ययं 'णे त्ति' नोऽस्माकमपसिद्धान्तः, जीवाऽजीवलक्षणराशिद्वयस्यैवाऽस्मत्सिद्धान्तेऽभिहितत्वादिति । तस्मादेवं गतेऽप्येतावत्यपि गत इत्यर्थः, तत्र परिषन्मध्ये गत्वा भण प्रतिपादय 'नायं णे त्ति' नोऽस्माकं नायं सिद्धान्तः, किन्तु स परिव्राजकस्तद्बुद्धिं परिभूय तिरस्कृत्य शमित उपशमं नीतो दर्पं त्याजित इत्यर्थः । एवं बहुशोऽनेकधा गुरुणा भण्यमानः स रोहगुप्तः प्रतिभणति प्रत्युत्तरयति– आचार्य ! किमयमपसिद्धान्तः ? । यदि हि नोजीवलक्षणतृतीयराश्यभ्युपगमे कोऽपि दोषः स्यात् तदा स्यादयमपसिद्धान्तः, न चैतदस्ति । कुतः ? इत्याह– यदि नाम गृहकोकिलापुच्छादिर्जीवदेशो नोजीवो भवेत्– नोजीवत्वेनाभ्युपगम्येत, तर्हि को दोषः स्यात् ? न कमपि दोषमत्र पश्याम इत्यर्थः । ततः किमित्यपसिद्धान्तत्वे दोषपरिहारार्थं पुनर्मां तत्र प्रेषयसि ? इति भावः ॥ २४५५ ॥ २४५६ ॥ २४५७ ॥ २४५८ ॥ २४५९ ॥

कस्माद् न दोषः ? इत्याह–

[2]जं देसनिसेहपरो नोसद्दो जीवदव्वदेसो य । गिहकोइलाइपुच्छं विलक्खणं तेण नोजीवो ॥ २४६० ॥

यद् यस्माद् 'नोजीवः' इत्यत्र नोशब्दो देशनिषेधपरो न तु सर्वनिषेधपरः, नोजीवो जीवैकदेशो न तु सर्वस्यापि जीवस्याभाव इत्यर्थः । भवत्वेवं देशनिषेधको नोशब्दः, परं गृहकोकिलादिपुच्छं जीवदेशो न भविष्यतीत्याशङ्क्याह– जीवद्रव्यैकदेशश्च गृहकोकिलादिपुच्छम्, आदिशब्दाच्छिन्नपुरुषादिहस्तादयः परिगृह्यन्ते । कथंभूतं तद् गृहकोकिलादि पुच्छम् ? इत्याह– विलक्षणं 'जीवा-ऽजीवेभ्यः' इति गम्यते; तथाहि– न तावद् गृहकोकालादिपुच्छं जीवत्वेन व्यपदेष्टुं शक्यते, तत्कायैकदेशत्वेन तद्विलक्षणत्वात् ।

१ बहुश स भण्यमानो गुरुणा प्रतिभणति किमपसिद्धान्त । यदि नाम जीवदेशो नोजीवो भवेत् को दोष ? ॥ २४५९ ॥
२ यद् देशनिषेधपरो नोशब्दो जीवद्रव्यदेशश्च । गृहकोकिलादिपुच्छ विलक्षण तेन नोजीव ॥ २४६० ॥

नाप्यजीव इत्यभिधातुं पार्यते, स्फुरणादिभिस्तेभ्योऽपि विलक्षणत्वात्। येनैवम्, तेन कारणेन पारिशेष्याद् नोजीव एतदुच्यत इति ॥२४६०॥

सिद्धान्तेऽपि धर्मास्तिकायादिदेशवचनादुक्त एव नोजीवः। कथम्? इत्याह—

धम्माइदसाविहादेसओ य देसो वि जं पिहुं वत्थुं। अपिहुब्भूओ किं पुण च्छिन्नं गिहकोलियापुच्छं? ॥२४६१॥

इच्छइ जीवपएसं नोजीवं जं च समभिरूढो वि। तेण त्थि तओ समए घडदेसो नोघडो जह वा ॥२४६२॥

व्याख्या– चकारस्य भिन्नक्रमत्वाद् यद् यस्मात् कारणाद् देशोऽपीत्यपिशब्दस्यापि भिन्नक्रमत्वाद् धर्मास्तिकायादिदेशिनः 'अपिहुब्भूओ त्ति' अपृथग्भूतोऽप्येकत्वमापन्नोऽपि देशः 'पिहं वत्थुं ति' सिद्धान्ते पृथग् वस्तु 'भणितः' इति शेषः, पृथग्वस्तुत्वेन निर्दिष्ट इत्यर्थः। किं पुनर्यच्छिन्नमात्मनः पृथग्भूतं कृतं तद् गृहकोकिलादिपुच्छं पृथग् वस्तु न भविष्यति?– भविष्यत्येवेति। तच्च जीवाच्छिन्नत्वेन पृथग्भूतत्वात्, स्फुरणादिना चाजीवविलक्षणत्वात् सामर्थ्याद् नोजीव एवेति भावः। कुतः पुनर्वचनादेष सिद्धान्ते पृथग् वस्तु भणितः? इत्याह–'धम्माइदसविहादेसउ त्ति' धर्मास्तिकायादीनाममूर्ताजीवानां दशविधादेशतो दशविधत्वभणनात्। एतदुक्तं भवति– अजीवप्ररूपणां कुर्वद्भिरुक्तं परममुनिभिः– "[2]अजीवा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा– रूविअजीवा य, अरूविअजीवा य। रूविअजीवा चउव्विहा पण्णत्ता, तं जहा– खंधा, देसा, पएसा, परमाणुपोग्गला। अरूविअजीवा दसविहा पण्णत्ता, तं जहा– धम्मत्थिकाए, धम्मत्थिकायस्स देसे, धम्मत्थिकायस्स पएसे, एवमधम्मत्थिकाए वि, आगासत्थिकाए वि, अद्धासमए"। तदेवं धर्मास्तिकायादीनां दशविधत्वभणनेन तद्देशस्य पृथग्वस्तुत्वमुक्तमेव, अन्यथा दशविधत्वानुपपत्तेः। यदा च धर्मास्तिकायादीनां देशस्तेभ्योऽपृथग्भूतोऽपि पृथग् वस्तूच्यते, तदा गृहकोकिलापुच्छादिकं छिन्नत्वेन जीवात् पृथग्भूतं सुतरां वस्तु भवति। तच्च जीवा-ऽजीवविलक्षणत्वाद् नोजीव इत्युक्तमेवेति। अपिच, यद् यस्मात् कारणाज्जीवप्रदेशं नोजीवं समभिरूढनयोऽपीच्छति, तेन तस्मात् तकोऽसौ नोजीवः समये सिद्धान्ते-

---

१ धर्मादिदशविधादेशतश्च देशोऽपि यत् पृथग् वस्तु। अपृथग्भूतः किं पुनश्छिन्नं गृहकोकिलापुच्छम्? ॥ २४६१॥
इच्छति जीवप्रदेशं नोजीवं यच्च समभिरूढोऽपि। तेनास्ति सकः समये घटदेशो नोघटो यथा वा ॥ २४६२ ॥

२ अजीवा द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा– रूप्यजीवाश्च, अरूप्यजीवाश्च। रूप्यजीवाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा– स्कन्धाः, देशाः, प्रदेशाः, परमाणुपुद्गलाः। अरूप्यजीवा दशविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा– धर्मास्तिकायो धर्मास्तिकायस्य देशः, धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः, एवमधर्मास्तिकायोऽपि, आकाशास्तिकायोऽपि अद्धासमयः।

ऽप्यस्ति, न पुनर्मयैव केवलेनोच्यते; तथाचानुयोगद्वारेषु प्रमाणद्वारान्तर्गतं नयप्रमाणं विचारयता प्रोक्तम्– "[1]समभिरूढो सद्दनयं भणइ– जइ कम्मधारएण भणसि तो एवं भणाहि– जीवे य से पएसे य से सपएसे नोजीवे" इति। तदनेन प्रदेशलक्षणो जीवैकदेशो नोजीव उक्तः, यथा घटैकदेशो नोघट इति । तस्मादस्ति नोजीवलक्षणस्तृतीयराशिः, युक्त्या-ऽऽगमसिद्धत्वात्, जीवा-ऽजीवादितत्त्ववदिति ॥ २४६१ ॥ २४६२ ॥

तदेवं षडुलूकेनोक्त आचार्यः प्रतिविधानमाह—

[2]जइ ते सुयं पमाणं तो रासी तेसु तेसु सुत्तेसु । दो जीवाजीवाणं न सुए नोजीवरासि त्ति ॥२४६३॥

'धम्माइदसविहादेसओ य' इत्याद्युपन्यासात् सूत्रप्रामाण्यवादी किल लक्ष्यते भवान्। तद् यदि सत्यमेव तव सूत्रं प्रमाणम्, ततस्तर्हि तेषु तेषु सूत्रेषु जीवा-ऽजीवरूपौ द्वावेव राशी प्रोक्तौ, तथा च स्थानाङ्गसूत्रम्– "[3]दुवे रासी पण्णत्ता, तं जहा– जीवा चेव अजीवा चेव" । तथा, अनुयोगद्वारसूत्रेऽप्युक्तम्– "[4]कइविहा णं भन्ते ! दव्वा पण्णत्ता। गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा– जीवदव्वा य अजीवदव्वा य" । तथा, उत्तराध्ययनसूत्रे चाभिहितम्– "जीवा चेव अजीवा य एस लोए वियाहिए" इत्याद्यन्येष्वपि सूत्रेषु द्रष्टव्यम् । नोजीवराशिस्तु तृतीयः श्रुते न क्वचिदप्यभिहितः, तत् कथं तत्सत्त्वप्ररूपणा न श्रुताशातना ? इति । न च धर्मास्तिकायादीनां देशस्तेभ्यो भिन्नः कोऽप्यस्ति, विवक्षामात्रेणैव तस्य भिन्नवस्तुत्वकल्पनात् ॥ २४६३ ॥

एवं पुच्छादिकमपि गृहकोकिलादिजीवेभ्योऽभिन्नमेव, तत्संबद्धत्वात्, अतो जीव एव तत्, न तु नोजीव इति दर्शयन्नाह—

[5]गिहकोलियाइपुच्छे छिन्नम्मि तदंतरालसंबंधो । सुत्तेऽभिहिओ सुहुमामुत्तत्तणओ तदग्गहणं ॥२४६४॥

गृहकोकिलादीनां पुच्छादिकेऽवयवं छुरिकादिना छिन्नेऽपि तयोर्गृहकोकिल-पुच्छादिवस्तुनोर्यदन्तरालं विचालं तत्र जीवप्रदेशानां

---

१ समभिरूढ शब्दनय भणति– यदि कर्मधारयेण भणसि तत एवं भण– जीवश्च स प्रदेशश्च तस्य स्वप्रदेशो नोजीव ।

२ यदि ते श्रुतं प्रमाण ततो राशी तेषु तेषु सूत्रेषु । द्वौ जीवा-ऽजीवाना न श्रुते नोजीवराशिरिति ॥ २४६३ ॥

३ द्वौ राशी प्रज्ञप्तौ, तद्यथा– जीवाश्चैव, अजीवाश्चैव ।

४ कतिविधानि भगवन् ! द्रव्याणि प्रज्ञप्तानि ?। गौतम ! द्विविधे प्रज्ञप्ते, तद्यथा– जीवद्रव्य च अजीवद्रव्य च ।

५ गृहकोकिलादिपुच्छे छिन्ने तदन्तरालसबन्ध । सूत्रेऽभिहित सूक्ष्मा-ऽमूर्तत्वतस्तदग्रहणम् ॥ २४६४ ॥

संबन्धः संयोगस्तदन्तरालसंबन्धः सूत्रेऽभिहित एव । तथा च भगवतीसूत्रम्– अहं भंते ! कुम्मा कुम्मावलिया, गोहा गोहावलिया, गोणे गोणावलिया, मणुसे मणुसावलिया, माहिसे महिसावलिया, एएसिं णं दुहा वा, तिहा वा, असंज्जेखज्जहा वा छिन्नाणं जे अंतरा ते वि णं तेहिं जीवपएसेहिं फुडा?। हंता फुडा। पुरिसे णं भंते ! अंतरे हत्थेण वा, पाएण वा, अंगुलियाए वा, कट्ठेण वा, किलिंचेण वा, आमुसमाणे वा, संमुसमाणे वा, आलिहमाणे वा, विलिहमाणे वा, अण्णयरेण वा तिक्खेणं सत्थजाएणं आछिंदमाणे वा, विछिंदमाणे वा अगणिकाएणं समोदुहमाणे तेसिं जीवपएसाणं किंचि आबाहं वा विबाहं वा उप्पाएइ, विच्छेयं वा करेइ ?। नो इणट्ठे समट्ठे। नो खलु तत्थ सत्थं संकमइ" इति । यदि नामैवं सूत्रे जीवप्रदेशानां तदन्तरालसंबन्धोऽभिहितः, तर्हि तदन्तराले ते जीवप्रदेशाः किमिति नोपलभ्यन्ते ? इत्याह– 'सुहुमेत्यादि' कार्मणशरीरस्य सूक्ष्मत्वात्, जीवप्रदेशानां चामूर्तत्वादन्तराले तेषां जीवप्रदेशानां सतामप्यग्रहणं तदग्रहणमिति ॥ २४६४ ॥

ननु यथा देहे पुच्छादौ च स्फुरणादिभिर्लिङ्गैर्जीवप्रदेशा गृह्यन्ते, तथा सन्तोऽप्यन्तराले किमिति ते न गृह्यन्ते ? इत्याह—

गेज्झा मुत्तिगयाओ नागासे जह पईवरस्सीओ । तह जीवलक्खणाइं देहे न तदंतरालम्मि ॥२४६५ ॥

इह भू-कुड्य-वरण्डका-ऽन्धकारादीनि वस्तुन्येव मूर्तियोगाद् मूर्त्तिरुच्यन्ते । ततश्च यथा मूर्तिगता यथोक्तवस्तुगता एवेत्यर्थः, प्रदीपरश्मयो ग्राह्या भवन्ति, न तु केवल आकाशे प्रसृताः, तथा तेनैव प्रकारेण जीवो लक्ष्यते यैस्तानि जीवलक्षणानि भाषणो-च्छ्वास-निःश्वास-धावन-वल्गन-स्फुरणादीनि देह एव गृह्यन्ते न तु तदन्तराल इति ॥ २४६५ ॥

यतश्चैवं ततः किम् ? इत्याह––

---

१ अथ भगवन् ! कूर्म कूर्मावयवा, गोधा गोधावयवा, गौर्गोऽवयवाः, मनुष्यो मनुष्यावयवा, महिषो महिषावयवाः, एतेषां द्विधा वा त्रिधा वाऽसंख्येयप्रकारेण वा छिन्नाना येऽन्तरालेऽपि तैर्जीवप्रदेशैः स्फुटाः । हन्त ! स्फुटा ?। पुरुषो भगवन् ! अन्तर्हस्तेन वा, पादेन वा, अङ्गुल्या वा, काण्डेन वा, किलिञ्चेन वाऽऽमृष्यमाणो वा, समृष्यमाणो वा, आलिह्यमानो वा, विलिह्यमानो वा, अन्यतरेण वा तीक्ष्णेन शस्त्रजातेनाच्छिद्यमानो वा विच्छिद्यमानो वाऽग्निकायेन समुद्द्रुह्यमाणस्तेषां जीवप्रदेशानां काञ्चिदाबाधा वा विबाधा वोत्पादयति, विच्छेद वा करोति ?। नायमर्थः समर्थः, नो खलु तत्र शस्त्र सङ्क्रामति ।

२ ग्राह्या मूर्तिगता नाकाशे प्रदीपरश्मयः । तथा जीवलक्षणानि देहे न तदन्तराले ॥ २४६५ ॥

[1]देहरहियं न गिण्हइ निरतिसओ नातिसुहुमदेहं व । न य से होइ विबाहा जीवस्स भवन्तराले व्व ॥२४६६॥

देहाभावे जीवलक्षणानामभावाद् देहरहितं मुक्तात्मानं छिन्नपुच्छाद्यन्तरालवर्तिनं वा जीवं निरतिशयः केवलज्ञानाद्यतिशयरहितो जन्तुर्न गृह्णाति । तथा, अतिसूक्ष्मो देहो यस्य तमतिसूक्ष्मदेहं निगोदादिजीवं कार्मणकाययोगिनं वा जन्तुं नासौ गृह्णाति । न च 'से' तस्य जीवस्यान्तरालवर्तिषु प्रदेशेष्वनन्तरदर्शितसिद्धान्तसूत्रोक्तयुक्त्या कुन्ता-ऽसि-सेल्लादिशस्त्रैरग्नि-जलादिभिर्वा विबाधा पीडा काचिद् भवति, भवान्तराले कार्मणशरीरवर्तिजीवप्रदेशवदिति ॥ २४६६ ॥

ननु गृहकोकिलादिजीवस्य च्छिन्नत्वात् पुच्छादिकं खण्डं नष्टम्, ततश्च तत् तस्मात् पृथग्भूतत्वाद् नोजीवः कस्माद् नोच्यते, यथा घटाच्छिन्नत्वात् पृथग्भूतं रथ्यापतितं घटखण्डं घटैकदेशत्वाद् नोघटः ? । तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह—

[2]दव्वामुत्तत्ताकयभावादविकारदरिसणाओ य । अविणासकारणाहि य नभसो व्व न खंडसो नासो ॥२४६७॥

खण्डशो जीवस्य नाशो न भवतीति प्रतिज्ञा, अमूर्तद्रव्यत्वात्, अकृतकभावात्– अकृतकत्वादित्यर्थः, तथा, घटादेः कपालादिवद् विकारदर्शनाभावात्, अविनाशकारणत्वाच्च; विनाशकारणानामग्नि-शस्त्रादीनामभावाच्चेत्यर्थ इत्येते हेतवः । सर्वेषु 'नभस इव' इति दृष्टान्त इति ॥ २४६७ ॥

खण्डशो नाशे च जीवस्य दोषानाह—

[3]नासे य सव्वनासो जीवस्स नासो य जिणमयच्चाओ । तत्तो य अणिमुक्खो दिक्खावेफल्लदोसा य ॥२४६८॥

शस्त्रच्छेदादिना जीवप्रदेशस्य नाशे चेष्यमाणे क्रमशः सर्वनाशोऽपि कदाचित् तस्य भवेत्; तथाहि– यत् खण्डशो नश्यति तस्य सर्वनाशो दृष्टः, यथा घटादेः, तथा च त्वयेष्यते जीवः, ततः सर्वनाशस्तस्य प्राप्नोति । भवत्वेतदपि, किं नः क्षूयते ? इति चेत् । तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह– 'नासो येत्यादि' स च जीवस्य सर्वनाशो न युक्तः, यस्माज्जिनमतत्यागहेतुत्वाज्जिनमतत्यागो-

---

१ देहरहित न गृह्णाति निरतिशयो नातिसूक्ष्मदेहमिव । न च तस्य भवति विबाधा जीवस्य भवान्तराल इव ॥ २४६६ ॥

२ द्रव्यामूर्तत्वादकृतभावादविकारदर्शनाच्च । अविनाशकारणाच्च नभस इव न खण्डशो नाश ॥ २४६७ ॥

३ नाशे च सर्वनाशो जीवस्य नाशश्च जिनमतत्याग । ततश्चानिर्मोक्षो दीक्षावैफल्यदोषाश्च ॥ २४६८ ॥

ऽसौ। जिनमते हि जीवस्य सतः सर्वथा विनाशोऽसतश्च सर्वथोत्पादः सर्वत्र निषिद्ध एव; यदाह– "[1]जीवा णं भंते! किं वड्ढंति हायंति, अवट्ठिया? । गोयमा! नो वड्ढंति, नो हायंति, अवट्ठिया" इत्यादि। अतो जीवस्य सर्वथा नाशेऽभ्युपगम्यमाने जिनमतत्याग एव स्यात्। तथा ततस्तत्सर्वनाशादनिर्मोक्षो मोक्षाभावः प्राप्नोति, मुमुक्षोः सर्वथा नाशात्। मोक्षाभावे च दीक्षादिकष्टानुष्ठानवैफल्यम्, क्रमेण च सर्वेषामपि जीवानां सर्वनाशे संसारस्य शून्यताप्राप्तिः, कृतस्य च शुभाशुभकर्मणो जीवस्य सर्वनाश एवमेव नाशात् कृतनाशप्रसङ्ग इत्यादि वाच्यमिति न जीवस्य खण्डशो नाशः। गृहकोकिलादीनां पुच्छादिखण्डस्य पृथग्भूतत्वेन प्रत्यक्षत एव नाशो दृश्यत इति चेत्। तदयुक्तम्। औदारिकशरीरस्यैव हि तत् खण्डमध्यक्षतो वीक्ष्यते, न तु जीवस्य, तस्यामूर्तत्वेन केनापि खण्डयितुमशक्यत्वादिति ॥ २४६८ ॥

अथात्रैव पराभिप्रायमाशङ्क्य दूषयति––

[2]अह खंधो इव संघाय-भेयधम्मा स तो वि सव्वेसिं। अवरोप्परसंकरओ सुहाइगुणसंकरो पत्तो ॥२४६९॥

अथ पुद्गलस्कन्ध इव सावयवत्वात् स जीवः संघात-भेदधर्माऽभ्युपगम्यते, यथा कचिद् विवक्षितपुद्गलस्कन्धेऽन्यस्कन्धगतं खण्डं समागत्य संहन्यते संबध्यते, तद्गतं च खण्डं भित्त्वाऽन्यत्र गच्छति, एवं जीवस्याप्यन्यजीवखण्डं संहन्यते, तद्गतं तु भिद्यत इत्येवं संघातभेदधर्मा जीव इष्यत इति। अतः खण्डशो नाशेऽपि संघातस्यापि सद्भावाद् न तस्य सर्वनाश इति परस्याभिप्रायः। अत्र दूषणमाह– 'तो वि सव्वेसिं इत्यादि' एवमपि च सति सर्वेषामपि सर्वलोकवर्तिनां जीवानां परस्परसंकरतः सुखादिगुणसंकरः प्राप्तः। इदमुक्तं भवति– यदैकं जीवसंबन्धिशुभाशुभकर्मान्वितं खण्डमन्यजीवस्य संबध्यते, अन्यसंबन्धि तु खण्डं तस्य संबध्यते, तदा तत्सुखादयोऽन्यस्य प्रसजन्ति, अन्यसुखादयस्तु तस्य, इत्येवं सर्वजीवानां परस्परं सुखादिगुणसांकर्यं स्यात्। तथैकस्य कृतनाशः, अन्यस्याकृताभ्यागम इत्यादि वाच्यमिति ॥ २४६९ ॥

अन्यमपि पराभिप्रायमाशङ्क्य दूषणान्तरमाह––

[3]अह अविमुक्को वि तओ नोजीवो तो पइप्पएसं ते। जीवम्मि असंखेज्जा नोजीवा नत्थि जीवो ते ॥२४७०॥

---

१ जीवा भगवन्! किं वर्धन्ते, हीयन्ते, अवस्थिता? । गौतम! नो वर्धन्ते, नो हीयन्ते, अवस्थिता।

२ अथ स्कन्ध इव सङ्घात-भेदधर्मा स ततोऽपि सर्वेषाम्। परस्परसंकरतः सुखादिगुणसंकरः प्राप्तः ॥ २४६९ ॥

३ अथाविमुक्तोऽपि सको नोजीवस्ततः प्रतिप्रदेशं ते। जीवेऽसंख्येया नोजीवा नास्ति जीवस्ते ॥ २४७० ॥

[1]एवमजीवा वि पइप्पएसभेएण नोअजीव त्ति। नत्थि अजीवा केइ कयरे ते तिन्नि रासि त्ति ? ॥२४७१॥

एवमजीवा अपि धर्मास्तिकायादयो द्व्यणुक-स्कन्धादयो घटादयश्च प्रतिप्रदेशभेदतोऽजीवैकदेशत्वाद् नोअजीवाः, घटैकदेशनोघटवदिति, अतोऽजीवाः केचनापि न सन्ति, परमाणूनामपि पुद्गलास्तिकायलक्षणाजीवैकदेशत्वेन नोअजीवत्वात् सर्वत्र नोअजीवानामेवोपपद्यमानत्वात् । ततश्च कतरे ते त्रयो राशयः– त्वया ये राजसभायां प्रतिष्ठिताः, उक्तन्यायेन नोजीव-नोअजीवलक्षणराशिद्वयस्यैव सद्भावात् ? इति । तस्माद् बहुदोषप्रसङ्गाद् न जीवश्छिद्यत इति स्थितम् ॥ २४७१ ॥

छिद्यतां वाऽसौ तथापि न नोजीवसिद्धिरिति दर्शयन्नाह—

[2]छिन्नो व होउ जीवो कह सो तल्लक्खणो वि नोजीवो ? । अह एवमजीवस्स वि देसो तो नोअजीवो त्ति ॥२४७२॥

एवं पि रासओ ते न तिन्नि चत्तारि संपसज्जंति । जीवा तहा अजीवा नोजीवा नो अजीवा य ॥२४७३॥

पुच्छाद्यवयवच्छेदेन च्छिन्नोऽपि भवतु गृहकोकिलादिजीवः, केवलं तस्य जीवस्य लक्षणानि स्फुरणादीनि यस्यासौ तल्लक्षणोऽपि सन्नसौ पुच्छादिदेशः कथं केन हेतुना नोजीवो भण्यते ? । इदमुक्तं भवति– संपूर्णोऽपि गृहकोकिलाजीवः स्फुरणादिलक्षणैरेव जीवो भण्यते, स्फुरणादीनि च लक्षणानि च्छिन्ने तदवयवेऽपि पुच्छादिके दृश्यन्ते, अतस्तल्लक्षणयुक्तोऽप्यसौ किमिति जीवो न भण्यते येन नोजीवकल्पनाऽत्र विधीयते ? इति । 'अह एवमिति' अथैवं जीवलक्षणैः सद्भिरपि पुच्छादिकस्तदवयवो नोजीव एवेष्यते, न पुनः स्वाग्रहस्त्यज्यत इत्यर्थः । अत्र सूरिराह– 'तो त्ति' ततस्तर्हि अजीवस्यापि घटादेर्देशो नोअजीवः प्राप्नोति, जीवैकदेशनोजीववदिति । अस्त्वेवं

१ एवमजीवा अपि प्रतिप्रदेशभेदेन नोअजीवा इति । न सन्त्यजीवा केचित् कतरे ते त्रयो राशय इति ? ॥ २४७१ ॥
२ छिन्नो वा भवतु जीव कथ स तल्लक्षणोऽपि नोजीव । अथैवमजीवस्यापि देशस्ततो नोअजीव इति ॥ २४७२ ॥
एवमपि राशयस्ते न त्रयश्चत्वार सप्रसजन्ति । जीवास्तथाऽजीवा नोजीवा नोअजीवाश्च ॥ २४७३ ॥

न किञ्चिद् मम विनश्यतीति चेत् । नैवम् । कुतः ? इत्याह– 'एवं पीत्यादि' एवमप्यभ्युपगम्यमाने ये भवता त्रय एव राशय इष्यन्ते ते न घटन्ते, किन्तु चत्वारो राशयः संप्रसजन्ति, तद्यथा– जीवाः, तथाऽजीवाः, नोजीवाः, नोअजीवाश्चेति ॥२४७२॥२४७३॥

अत्र यः परस्य परिहारस्तस्य स्वपक्षेऽपि समानतां दिदर्शयिषुः सूरिराह—

[1]अह ते अजीवदेसो अजीवसामण्णजाइ-लिङ्गो त्ति। भिन्नो वि अजीवो च्चिय न जीवदेसो वि किं जीवो ?॥२४७४॥

अथ ते तवाजीवस्य जीवस्कन्धादेर्देश एकदेशो भिन्नोऽपि स्कन्धात् पृथग्भूतोऽप्यजीव एव न तु नोअजीवः । कुतः ? इत्याह– अजीवेन सामान्ये जाति-लिङ्गे यस्यासावजीवसामान्यजाति-लिङ्ग इति कृत्वा । तत्राजीवत्वं जातिः, पुंलिङ्गलक्षणं च लिङ्गम् । एतच्च द्वयमप्यजीव-तद्देशयोः सामान्यमेव, ततस्तद्देशोऽप्यजीव एव । हन्त ! यद्येवम्, तर्हि जीवदेशोऽपि किमिति जीवो नेष्यते, तस्यापि जीवेन समानजाति-लिङ्गत्वादिति ॥ २४७४ ॥

गाथाचतुर्थपादोक्तमेवार्थं प्रमाणेन द्रढयन्नाह—

[2]छिन्नगिहकोलिया वि हु जीवो तल्लक्खणेहिं सयलो व्व। अह देसो त्ति न जीवो अजीवदेसो त्ति नोऽजीवो ॥२४७५॥

छिन्नगृहकोकिलापि– छिन्नः पुच्छादिको गृहकोकिलादिजीवावयवोऽपीत्यर्थः । किम् ? इत्याह– जीवः, इति प्रतिज्ञा । हेतुमाह– 'तल्लक्खणेहिं ति' तल्लक्षणैर्हेतुभूतैः– स्फुरणादितल्लक्षणयुक्तत्वादित्यर्थः । 'सयलो व्व त्ति' यथा सकलः परिपूर्णोऽच्छिन्नो गृहकोकिलादिजीव इत्यर्थः, एष दृष्टान्तः । अथ गृहकोकिलादेर्जीवस्य पुच्छादिकस्तदवयवो देश एवेति कृत्वा न जीव इष्यते, संपूर्णस्यैव जीवत्वात् । यद्येवम्, अजीवस्यापि घटादेर्देशो नो नैवाजीवः प्राप्नोति, संपूर्णस्यैवाजीवत्वात् । ततोऽयमजीवदेशोऽपि नोअजीव एव स्यात्, न त्वजीवः । तथा च सति स एव राशिचतुष्टयप्रसङ्ग इति ॥ २४७५ ॥

यदुक्तम्– '[3]इच्छइ जीवपएसं नोजीवं ज च समभिरूढो वि' इत्यादि । तत्राह—

[4]नोजीवं ति न जीवादण्णं देसमिह समभिरूढो वि । इच्छइ बेइ समासं जेण समाणाहिगरणं सो ॥२४७६॥

---

१ अथ तेऽजीवदेशोऽजीवसामान्यजाति-लिङ्ग इति । भिन्नोऽप्यजीव एव न जीवदेशोऽपि किं जीव ? ॥ २४७४ ॥

२ छिन्नगृहकोकिलापि खलु जीवस्तल्लक्षणैः सकल इव । अथ देश इति न जीवोऽजीवदेश इति नोअजीवः ॥ २४७५ ॥ ३ गाथा २४६२ ।

४ नोजीवमिति न जीवादन्यं देशमिह समभिरूढोऽपि । इच्छति ब्रवीति समासं येन समानाधिकरणं सः ॥ २४७६ ॥

जींवे य से पएसे जीवपएसे एव नोजीवो । इच्छइ न य जीवदलं तुमं व गिहकोलियापुच्छं ॥ २४७७॥

न य रासिभेयमिच्छइ तुमं व नोजीवमिच्छमाणो वि । अन्नो वि नओ नेच्छइ जीवाजीवाहियं किं पि ॥२४७८॥

व्याख्या- इह "जीवे य से पएसे य से सपएसे नोजीवे" इत्यत्रानुयोगद्वारोक्तसूत्रालापके समभिरूढनयोऽपि नोजीवमिति नेच्छतीति संवन्धः- नोजीवत्वेन नेच्छतीत्यर्थः । कं कर्मतापन्नम् ? । देशम् । कथंभूतम् ? । जीवादन्यं जीवाद् व्यतिरिक्तं देशं नोजीवं समभिरूढनयोऽपि नेच्छति- किन्त्वव्यतिरिक्तमेव तं तस्मादिच्छतीत्यर्थः । कुत एतद् विज्ञायते ? इत्याह- येन कारणेन देश-देशिनोः कर्मधारयलक्षणं समानाधिकरणमेव समासमसौ समभिरूढनयो ब्रवीत्यभ्युपगच्छति, न पुनर्नैगमादिरिव तत्पुरुषमित्यर्थः । समानाधिकरणसमासश्च नीलोत्पलादीनामिव विशेषण-विशेष्याणामभेद एव भवति । अतो ज्ञायते- जीवादनन्यरूपमेव देशं नोजीवमिच्छति समभिरूढ इति, एवं कथं तृतीयराशिः स्यात् ? इति । तदेव समभिरूढाभिमतं समानाधिकरणसमासं दर्शयति- 'जीवे य से इत्यादि' । जीवश्चासौ प्रदेशश्च जीवप्रदेशः स एव 'नोजीवो त्ति' स एव जीवादव्यतिरिक्तो जीवप्रदेशो नोजीव इत्येवमिच्छति समभिरूढनयः, न पुनर्जीवदलं जीवात् पृथग्भूतं तत्खण्डं नोजीवमिच्छत्यसौ, यथा गृहकोकिलादीनां पुच्छादिखण्डं नोजीवं त्वमिच्छसीति । अपि च, नोजीवमिच्छन्नपि समभिरूढनयो यथा त्वं तथा नोजीवराशेर्जीवाजीवराशिद्वयाद् भेदं नेच्छति, किन्तु जीवाजीवलक्षणं राशिद्वयमेवेच्छति, नोजीवस्यात्रैवान्तर्भावात् । तथाऽन्योऽपि नैगमादिर्नयो जीवा-ऽजीवेभ्योऽधिकं किमपि नोजीववस्तु नेच्छत्येव । ततस्त्वदीय एवायं नूतनः कश्चिद् मार्ग इति ॥ २४७६ ॥ २४७७ ॥ २४७८ ॥

तथाऽभ्युपगम्यापि सूरिराह—

ईच्छउ व समभिरूढो देसं नोजीवमेगनइयं तु । मिच्छत्तं सम्मत्तं सव्वनयमयोवरोहेणं ॥ २४७९॥

---

१ जीवश्च स प्रदेशो जीवप्रदेश एव नोजीव । इच्छति न च जीवदलं त्वमिव गृहकोकिलापुच्छम् ॥ २४७७ ॥
न च राशिभेदमिच्छति त्वमिव नोजीवमिच्छन्नपि । अन्योऽपि नयो नेच्छति जीवाजीवाधिक किमपि ॥ २४७८ ॥

२ जीवश्च स प्रदेशश्च तस्य स्वप्रदेशो नोजीव ।

३ इच्छतु वा समभिरूढो देश नोजीवमैकनायिक तु । मिथ्यात्व सम्यक्त्व सर्वनयमतोपरोधेन ॥ २४७९॥

तं जइ सव्वनयमयं जिणमयमिच्छसि पवज्ज दो रासी । पयविप्पडिवत्तीए वि मिच्छत्तं किं नु रासीसु ?॥२४८०॥

इच्छतु वा समभिरूढनयस्त्वमिव जीवाद् भिन्नमपि तद्देशं नोजीवम्, तथाप्येकनयस्येदं मतमैकनायिकम्, मिथ्यात्वं चैतच्छाक्यमतवत्, इत्यतो न तत् प्रमाणीकर्तव्यम् । सम्यक्त्वं तु सर्वनयमतावरोधेन समस्तनयमतसंग्रहेणैव भवति । ततो यदि सर्वनयमयं जिनमतं प्रमाणमिच्छसि तदा प्रतिपद्यस्व जीवा-ऽजीवलक्षणौ द्वावेव राशी, अन्यथा–

"पयमक्खर पि एक्क पि जो न रोएइ सुत्तनिद्दिट्ठं । सेस रोयन्तोऽवि हु मिच्छद्दिट्ठी मुणेयव्वो ॥ १ ॥"

इत्यादिवचनात् पदविप्रतिपत्त्यापि मिथ्यात्वमापद्यते, किमुत सकलेषु राशिषु विप्रतिपत्त्या तद् न भविष्यति ? इति ॥२४८०॥

तदेवं युक्तिभिर्गुरुणा संबोध्यमाने रोहगुप्तेऽग्रतः किं संजातम् ? इत्याह—

एवं पि भण्णमाणो न पव्वज्जइ सो जओ तओ गुरुणा । चिंतियमयं पणट्ठो नासिहई मा बहुं लोगं ॥२४८१॥

तो णं रायसभाए निग्गिण्हामि बहुलोगपच्चक्खं । बहुजणनाओऽवसिओ होही अगेज्झपक्खो त्ति ॥ २४८२ ॥

तो बलसिरिनिवपुरओ वायं नाओवणियमग्गाणं । कुणमाणाणमईया सीसा-ऽऽयरियाण छम्मासा ॥२४८३॥

एक्को वि नावसिज्जइ जाहे तो भणइ नरवई नाहं । सत्तो सोउं सीयंति रज्जकज्जाणि मे भगवं ! ॥२४८४॥

गुरुणाऽभिहिओ भवओ सुणावणत्थमियमेत्तियं भणियं । जइ सि न सत्तो सोउं तो निग्गिण्हामि णं कल्लं ॥

---

१ तद् यदि सर्वनयमय जिनमतमिच्छसि प्रपद्यस्व द्वौ राशी । पदविप्रतिपत्त्याऽपि मिथ्यात्व कि नु राशिषु ? ॥ २४८० ॥

२ पदमक्षरमप्येकमपि यो न रोचयति सूत्रनिर्दिष्टम् । शेष रोचयन्नपि च मिथ्यादृष्टिर्ज्ञातव्य ॥ १ ॥

३ एवमपि भण्यमानो न प्रपद्यते स यतस्ततो गुरुणा । चिन्तितमय प्रनष्टो नाशयतु मा बहु लोकम् ॥ २४८१ ॥
ततो राजसभाया निगृह्णामि बहुलोकप्रत्यक्षम् । बहुजनज्ञातोऽवसितो भवेदग्राह्यपक्ष इति ॥ २४८२ ॥
ततो बलश्रीनृपपुरतो वादं न्यायोपनीतमार्गाणाम् । कुर्वतामतीता शिष्याचार्याणा षड् मासा ॥ २४८३ ॥
एकोऽपि नावसद्यते यदा ततो भणति नरपतिर्नाहम् । शक्त श्रोतु सीदन्ति राज्यकार्याणि मे भगवन् ! ॥ २४८४ ॥
गुरुणाऽभिहितो भवत. श्रावणार्थमिदमियद् भणितम् । यद्यसि न शक्त श्रोतु ततो निगृह्णामि कल्ये ॥ २४८५ ॥

प्रकटार्था एवैताः, नवरं 'बहुजणनाओऽवसिउ त्ति' बहुजनस्य ज्ञातो विदितोऽवसितो मया जितः सन्नग्राह्यवचनः सर्वस्यापि भविष्यति। 'तो बलसिरिनिवपुरउ त्ति' ततो बलश्रीनाम्नो राज्ञः पुरत इत्यर्थः। 'नाओवणीयमग्गाणं ति' नीयते संवित्ति प्राप्यते वस्तनेन इति न्यायः प्रस्तुतार्थसाधकं प्रमाणं, येनोपन्यस्तेन सतोपनीतो ढौकितः प्रसङ्गेनागतः सकलस्यापि तर्कस्य मार्गो येषां ते तथा तेषां न्यायोपनीतमार्गाणां रोहगुप्त-श्रीगुप्तसूरीणामिति ॥ २४८१ ॥ २४८२ ॥ २४८३ ॥ २४८४ ॥ २४८५ ॥

ततो द्वितीयदिने किमभूत्? इत्याह—

[1]बीयदिणे बेइ गुरू नरिंद ! जं मेइणीए सब्भूयं। तं कुत्तियावणे सव्वमत्थि सव्वप्पतीयमियं ॥ २४८६ ॥

त कुत्तियावणसुरो नोजीवं देहि जइ न सो नत्थि। अह भणइ नत्थि तो नत्थि किंव हेउप्पबंधेणं ॥२४८७॥

तं मग्गिज्जउ मुल्लेण सव्ववत्थूणि किंत्थ कालेण,। इय होउ त्ति पवण्णे नरिंद-पइवाइ-परिसाहिं ॥ २४८८ ॥

सिरिगुत्तेणं छलुगो छम्मासा विकड्डिऊण वाए जिओ।अहरण कुत्तिआवण चोयालसएण पुच्छाणं॥२४८९॥

व्याख्या– द्वितीयदिने ब्रवीति गुरुः श्रीगुप्तसूरिः-नरेन्द्र! पृथिवीपते!– इह मेदिन्यां पृथिव्यां यत् किमपि सद्भूतं विद्यमानं वस्तु तत् सर्वमपि कुत्रिकापणेऽस्तीति सर्वजनस्य भवतां च प्रतीतमेवेदम्। तत्र कूनां स्वर्ग-पाताल-मर्त्यभूमीनां त्रिकं कुत्रिकं तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश इति कृत्वा तत्स्थलोका अपि कुत्रिकमुच्यते, कुत्रिकमापणयति व्यवहरति यत्र हट्टेऽसौ कुत्रिकापणः। अथवा, धातु-जीव-मूल-लक्षणेभ्यस्त्रिभ्यो जातं त्रिजं सर्वमपि वस्त्वित्यर्थः, कौ पृथिव्यां त्रिजमापणयति व्यवहरति यत्र हट्टे स कुत्रिजापणः। अस्मिंश्च कुत्रिकापणे वणिजः कस्यापि मन्त्राद्याराधितः सिद्धो व्यन्तरसुरः क्रायकजनसमीहितं सर्वमपि वस्तु कुतोऽप्यानीय संपादयति। तन्मूल्यद्रव्यं तु वणिगेव गृह्णाति। अन्ये तु वदन्ति– 'वणिग्रहिताः सुराधिष्ठिता एव त आपणा भवन्ति। ततो मूल्यद्रव्यमपि स एव व्यन्तरसुरः

---

1 द्वितीयदिने ब्रवीति गुरुर्नरेन्द्र ! यद् मेदिन्या सद्भूतम्। तत् कुत्रिकापणे सर्वमस्ति सर्वप्रतीतामिदम् ॥ २४८६ ॥

तत् कुत्रिकापणसुरो नोजीव देहि यदि न स नास्ति। अथ भणति नास्ति ततो नास्ति किं वा हेतु-प्रबन्धेन ? ॥ २४८७ ॥

तद् मार्ग्यन्तां मूल्येन सववस्तूनि किमत्र कालेन ?। एव भवत्विति प्रपन्ने नरेन्द्र-प्रतिवादि परिपार्श्व' ॥ २४८८ ॥

श्रीगुप्तेन षडुलूक षड् मासान् विकृष्य वादे जित । उदाहरणाना कुत्रिकापणे चतुश्चत्वारिंशता शतेन पृच्छानाम् ॥ २४८९ ॥ २ क ग 'मूल जीवल'

स्वीकरोति'। एते च कुत्रिकापणाः-प्रतिनियतेष्वेवोज्जयिनी-भृगुकच्छनगरादिस्थानेषु क्वापि कियन्तोऽप्यासन्, इत्यागमेऽभिहितम्। ततस्तस्मात् कुत्रिकापणसुरो यदि मूल्येन याचितः सन् नोजीवं जीवाजीवव्यतिरिक्तवस्तुरूपं कमपि ददाति तदाऽसौ न नास्त्यपि तु निर्विवादमस्त्येव। अथायमेव वदति– नास्ति तद्व्यतिरिक्तः कोऽपि नोजीवस्तदा नास्त्येवासौ, किं तन्नास्तित्वसाधनाय युष्मद्राज्यप्रयोजनक्षतिकारिणा क्लेशफलेन हेतुप्रबन्धोपन्यासेन ? इति। तत् तस्माद् याच्यन्तां मूल्येन सर्ववस्तूनि कुत्रिकापणसुरः, किमत्र कालेन कालविलम्बेन ? इत्यर्थः। एवं गुरुभिरुक्ते बलश्रीनरेन्द्रेण प्रतिवादिना रोहगुप्तेन सभ्यपर्षदा च युक्तियुक्तत्वात् 'एवं भवतु' इति प्रतिपन्ने श्रीगुप्ताचार्येण षडुलूको रोहगुप्तः पूर्वं षड् मासान् विकृष्यातिबाह्य वादे जितो निगृहीतः। केन ? इत्याह– कुत्रिकापणे यानि वक्ष्यमाणभू-जल-ज्वलनाद्याहरणान्युदाहरणानि तद्विषयपृच्छानां चतुश्चत्वारिंशेन शतेन, प्राकृतशैलया छन्दोबन्धानुलोम्यादार्षत्वादत्र व्यत्ययेन निर्देश इति ॥ २४८६ ॥ २४८७ ॥ २४८८ ॥ २४८९ ॥

कथं पुनरिदं चतुश्चत्वारिंशं शतं पृच्छानां भवति ? इत्याह––

भू-जल-जलणा-निल-नह-काल-दिसा-ऽऽया मणो य दव्वाइं। भण्णंति नवेयाइं सत्तरस गुणा इमे अण्णे॥२४९०॥
रूव-रस गंध-फासा संखा परिमाणमह्मह-पुहुत्तं च। संजोग-विभाग-परा-ऽपरत्तबुद्धी सुहं दुक्खं ॥२४९१॥
इच्छा दोस-पयत्ता एत्तो कम्मं तयं च पंचविहं। उक्खेवण-वक्खेवण-पसारणाऽऽकुंचणं गमणं ॥ २४९२॥
सत्ता सामण्णं पिय सामण्णविसेसया विसेसो य। समवाओ य पयत्था छ छत्तीसप्पभेया य ॥ २४९३ ॥
पगईए अगारेण य नोगारोभयनिसेहओ सव्वे। गुणिआ ओयालसयं पुच्छाणं पुच्छिओ देवो ॥२४९४॥

---

१ भू-जल ज्वलना-ऽनिल-नभ काल-दिगा ऽऽत्मानो मनश्च द्रव्याणि। भण्यन्ते नवैतानि सप्तदश गुणा इमेऽन्ये ॥२४९०॥
रूप रस-गन्ध स्पर्शा सख्या परिमाणमथ महत् पृथक्त्वे च। सयोग विभाग परा ऽपरत्व-बुद्धय सुख दु खम् ॥ २४९१ ॥
इच्छा द्वेष प्रयत्नावित कर्म तच्च पञ्चविधम्। उत्क्षेपणाऽवक्षेपण प्रसारणा ऽऽकुञ्चनानि गमनम् ॥ २४९२ ॥
सत्ता सामान्यमपि च सामान्यविशेषका विशेषश्च। समवायश्च पदार्था षट् षट्त्रिंशत्प्रभेदाश्च ॥ २४९३ ॥
प्रकृत्याऽकारेण च नोकारोभयनिषेधत सर्वे। गुणितास्त्वेकचत्वारिंशता शत पृच्छाना पृष्टो देव ॥ २४९४ ॥

इह द्रव्य-गुण कर्म-सामान्य-विशेष-समवायलक्षणाः षड् मूलपदार्थास्तेन षडुलूकेन कल्पिताः। तत्र द्रव्यं नवधा। कथम्? इत्याह– 'भू-जलेत्यादि' भूमिः, जलम्, ज्वलनः, अनिलः, नभः, कालः, दिक्, आत्मा, मनश्चेत्येतानि नव द्रव्याणि भण्यन्ते। गुणाः सप्तदश भवन्ति, तद्यथा–रूपं, रसः, गन्धः, स्पर्शः, संख्या, परिमाणम्, महत्त्वम्, पृथक्त्वम्, संयोगः, विभागः, परा-ऽपरत्वे, बुद्धिः, सुखम्, दुःखम्, इच्छा, द्वेषः, प्रयत्नश्चेति। इतः कर्म तत् पुनः पञ्चविधम्, तद्यथा– उत्क्षेपणम्, अवक्षेपणम्, आकुञ्चनम्, प्रसारणम्, गमनमिति। सामान्यं त्रिविधम्, तद्यथा – सत्ता, सामान्यम्, सामान्यविशेषश्चेति। तत्र द्रव्य-गुण-कर्मलक्षणेषु त्रिषु पदार्थेषु सद्बुद्धिहेतुः सत्ता, सामान्यं द्रव्यत्व-गुणत्वादि, सामान्यविशेषस्तु पृथिवीत्व-जलत्व-कृष्णत्व-नीलत्वाद्यवान्तरसामान्यरूप इति। अन्ये त्वित्थं सामान्यस्य त्रैविध्यमुपवर्णयन्ति–अविकल्पं महासामान्यम्, त्रिपदार्थसद्बुद्धिहेतुभूता सत्ता, सामान्यविशेषो द्रव्यत्वादि। महासामान्य-सत्तयोर्विशेषणव्यत्यय इत्यन्ये। द्रव्य गुण-कर्मपदार्थत्रयसद्बुद्धिहेतुः सामान्यम्, अविकल्पा सत्तेत्यर्थः। सामान्यविशेषस्तु द्रव्यत्वादिरूप एव। इत्यलं प्रसङ्गेनेति। विशेषश्चान्त्यः। समवायपदार्थश्चेति।

तदेवमेते द्रव्यादयः षट् पदार्थाः षट्त्रिंशत्प्रभेदाः– नवानां द्रव्याणां, सप्तदशानां गुणानां, पञ्चानां कर्मणां, त्रयाणां सामान्यानाम्, विशेष-समवाययोश्च मीलने षट्त्रिंशद् विकल्पा भवन्तीत्यर्थः। एते च सर्वे प्रकृत्या, अकारेण, नोकारेण, उभयनिषेधतश्चेत्येतैश्चतुर्भिः प्रकारैर्गुणिताः सन्तो यच्चतुश्चत्वारिंशं शतं पृच्छानां भवति तत् पृष्टः कुत्रिकापणदेवः। इदमत्र हृदयम्– नञ्रहितं शुद्धं पदमिह प्रकृतिरुच्यते, तया शुद्धपदरूपया प्रकृत्या पृथिव्यादयः पदार्थाः पृच्छ्यन्ते, तद्यथा— 'पृथिवीं देहि' इत्यादि। तथा, लुप्तस्य नञः स्थाने योऽकारस्तेन चाकारेण संयुक्तया प्रकृत्या पृच्छा विधीयते, यथा 'अपृथिवीं देहि' इत्यादि। तथा नोकारेण संयुक्तया प्रकृत्या पृच्छा यथा– 'नो पृथ्वीं देहि' इत्यादि। तथा, नोकाराऽकारलक्षणं यदुभयं तेन योऽसौ प्रकृत्या निषेधस्तस्माच्च पृष्टः सुरो यथा– 'नोअपृथिवीं देहि' इत्यादि। एवं जलादिष्वपि प्रत्येकमेते प्रकृत्य-ऽकार-नोकारो-भयनिषेधलक्षणाश्चत्वारः पृच्छाप्रकारा वक्तव्या इति। एतदभिप्रायवता प्रोक्तम्— 'सव्वे गुणिआ' इति। आह– ननु 'पृथिवीं देहि' इत्यादिका याचना एव कथं पृच्छाः प्रोच्यन्ते?। सत्यम्, किन्तु 'पृथिवीं देहि' इत्यादियाचनाद्वारेण पृथिव्याद्यस्तित्वमेवासौ देवः पृच्छ्यते, 'नोजीवं याचितो यद्यसौ जीवा-ऽजीवव्यतिरिक्तं तं दास्यति तदाऽयमस्ति, नान्यथा इत्येवमेव प्रतिज्ञातत्वात्। ततो याचना अप्येतास्तत्त्वतः पृच्छा एवेत्यदोषः ॥२४९०॥२४९१॥२४९२॥२४९३॥२४९४॥

कथं पुनरेताः कुत्रिकापणसुरस्य पृच्छाः कृताः ? इत्याशङ्क्य दिङ्मात्रोपदर्शनार्थमाद्यं पृथिवीलक्षणं भेदमधिकृत्याह—

[1]पुढवि त्ति देइ लेट्ठुं देसो वि समाणजाइ-लिंगो त्ति । पुढवि त्ति सोऽपुढवीं देहि त्ति देइ तोयाइं ॥२४९५॥

पृथिवीं याचितः कुत्रिकापणसुरो लेष्टुं ददाति । आह— अप्रस्तुतमिदम्, अन्यस्मिन् याचितेऽन्यस्य प्रदानात् । नैवम् । कुतः ? इत्याह– 'देसो वीत्यादि' देशोऽपि लेष्टुलक्षणः 'पुढवि त्ति' पृथिव्येव मन्तव्या, पृथिवीत्वलक्षणाया जातेः स्त्रीलिङ्गलक्षणस्य लिङ्गस्य च समानत्वात् । इह यत्र पृथिवीत्वजातिः स्त्रीलिङ्गं च वर्तते तत् 'पृथिवी' इति व्यवहर्तव्यम्, यथा रत्नप्रभादि, तथा च लेष्टुः, तस्मात् पृथिवीति । 'अपृथिवीं देहि' इत्येवं याचितोऽसौ देवस्तोयादि प्रयच्छति ॥ २४९५ ॥

नोपृथिवीं याचितस्तर्हि किं ददाति ? इत्याह—

[2]देसपडिसेहपक्खे नोपुढवीं देइ लेट्ठुदेसं सो । लेट्ठुदव्वावेक्खो कीरइ देसोवयारो से ॥ २४९६ ॥

इहरा पुढवि च्चिय सो लेट्ठु व्व समाणजाइलक्खणओ । लेट्ठुदलं ति व देसो जइ तो लेट्ठू वि भूदेसो ॥२४९७॥

नोशब्दस्य देशप्रतिषेधपक्षे नोपृथिवीं याचितोऽनन्तरमेव समस्तपृथीत्वेनोपचरितस्य लेष्टोरेव देशं तत्खण्डरूपं ददात्यसौ देवः । आह– ननु देशनिषेधपक्षे नोपृथ्वी तद्देश एव गृह्यते, यस्तु लेष्टुदेशः स पृथ्वीदेशस्यापि देश एव, न तु पृथ्वीदेशः, तत् कथं नोपृथ्वी याचितस्तं ददाति ? इत्याह– 'लेट्ठुदव्वेत्यादि' लेष्टुद्रव्यापेक्षः 'से' तस्य लेष्टुदेशस्य देशोपचारः क्रियते । इदमुक्तं भवति– लेष्टौ तावदनन्तरोक्तयुक्तेः संपूर्णपृथ्वीद्रव्यत्वमारोपितम्, ततो लेष्टुलक्षणपृथ्वीद्रव्यापेक्षया तद्देशस्यापि पृथ्वीदेशत्वमुपचर्यते, इतरथाऽन्यथा पुनः परमार्थतो लेष्टुवत् समानजात्यादिलक्षणत्वादिति पूर्वोक्तहेतोः सोऽपि लेष्टुदेशः पृथ्व्येव मन्तव्या । अथ पराभिप्रायमाविष्कृत्य

---

१ पृथिवीति ददाति लेष्टु देशोऽपि समानजाति-लिङ्ग इति । पृथिवीति सोऽपृथिवीं देहीति ददाति तोयादि ॥ २४९५ ॥

२ देशप्रतिषेधपक्षे नोपृथिवीं ददाति लेष्टुदेशं स । लेष्टुद्रव्यापेक्ष क्रियते देशोपचारतस्तस्य ॥ २४९६ ॥

इतरथा पृथिव्येव स लेष्टुरिव समानजातिलक्षणत. । लेष्टुदलमिति वा देशो यदि ततो लेष्टुरपि भूदेश ॥ २४९७ ॥

समर्पयति, तथाऽत्रापि 'पृथिवीं देहि' इति भणिते सर्वस्या आनेतुमशक्यत्वात्, प्रायस्तया प्रयोजनाभावाच्च यथा तदेकदेशेऽपि पृथिव्येकांशेऽपि लेष्टौ देवस्य समर्पणमतिर्जायते। कुतः? इत्याह— प्रकरणवशात्, 'अनेनापि तदेकदेशेन लेष्टुना प्रस्तुतार्थः सेत्स्यति' इत्येवं प्रस्तावनवशादित्यर्थः। प्रकृतमाह– 'तहा लेट्ठुदेसे वि त्ति' यथा 'पृथिवी देहि' इत्युक्ते सति प्रतिपादितन्यायेन तदेकदेशेऽपि लेष्टौ समर्पणमतिर्जायते तथा तेनैव प्रकारेण 'नोपृथ्वीं देहि' इत्युक्ते तत्खण्डरूपे तदेकदेशेऽपि समर्पणबुद्धिरुत्पद्यत इति ॥ २४९९ ॥ ॥ २५०० ॥

आह– ननु 'ईहरा पुढवि च्चिय सो लेट्ठु व्व समाणजाइलक्खणओ' इति वचनाल्लेष्ट्वेकदेशः पूर्वं भवद्भिः पृथिवीत्वेनोक्तः स कथमिदानीं नोपृथिवी स्यात्? इत्याशङ्क्याह—

[2]लेट्ठुदव्वावेक्खाए तह वि तद्देसभावओ तम्मि। उवयारो नोपुढवि पुढवि च्चिय जाइलक्खणओ ॥२५०१॥

यद्यपि लेष्ट्वेकदेशः पृथिव्येव, तथापि 'उवयारो त्ति तस्मिन् लेष्ट्वेकदेशे नोपृथिवीत्वस्योपचारः क्रियत इत्यर्थः। कया? इत्याह– लेष्टुद्रव्यापेक्षया लेष्टोः प्रागुक्तन्यायेन यत् पृथिवीद्रव्यत्वमारोपितं तदपेक्षयेत्यर्थः। कुतः? इत्याह– तद्देशभावतो लेष्टुद्रव्यैकदेशत्वादित्यर्थः। प्रागुक्तन्यायेन तावल्लेष्टुरेवेह पृथ्वीद्रव्यं तदपेक्षया च तदेकदेशे नोपृथ्वीत्युपचर्यत इति भावः। परमार्थेनास्त्वयं लेष्ट्वेकदेशलक्षणं नोपृथ्व्येव मन्तव्यम्, समानजातिलक्षणत्वादिति को वै न मन्यते, अस्माभिरेव प्रागुक्तत्वात्, इदानीमपि च समर्थमाणत्वात्? इति ॥ २५०१ ॥

नोअकारोभयनिषेधपक्षमधिकृत्याह—

[3]पडिसेहदुगं पगइं गमेइ जं तेण नोअपुढवि त्ति। भणिए पुढवि त्ति गई देसनिसेहे वि तद्देसो ॥ २५०२ ॥

---

१ गाथा २४९७। २ लेष्टुद्रव्यापेक्षया तथापि तद्देशभावतस्तस्मिन्। उपचारो नोपृथिवी पृथिव्येव जातिलक्षणत ॥ २५०१ ॥
३ प्रतिषेधद्विक प्रकृतिं गमयति यत् तेन नोअपृथिवीति। भणिते पृथिवीति गतिर्देशनिषेधेऽपि तद्देश ॥ २५०२ ॥

"द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः" इति वचनाद् नोकाराकारलक्षणं प्रतिषेधद्वयं यस्मात् प्रकृतिं गमयति– प्रकृतमेवार्थं प्रतिपादयतीत्यर्थः, तेन कारणेन 'नोअपृथ्वी' इति भणिते नोशब्दस्य सर्वनिषेधपरत्वात् पृथिवीगतिर्भवति– पृथिव्याः प्रतिपत्तिर्भवतीत्यर्थः । 'देसनिसेहे वि तद्देसो त्ति' देशनिषेधवाचके तु नोशब्दे तस्या जलादिरूपाया अपृथिव्या एवोत्तरपदे श्रूयमाणाया देशस्तद्देशो गम्यते, देशनिषेधके नोशब्दे नोअपृथिवीति याचिते जलादिरूपापृथिव्येकदेशं देवो ददातीत्यर्थः ॥ २५०२ ॥

अथ प्रस्तुतार्थतात्पर्यमाह—

उवयाराओ तिविहं भुवमभुवं नोभुवं च सो देइ । निच्छयओ भुवमभुवं तह सावयवाइं सव्वाइं ॥ २५०३ ॥

स कुत्रिकापणदेवो याचितः सन् वस्तु ददाति । कतिविधम् ?, किं वा तत् ? इत्याह– त्रिविधं त्रिप्रकारम्, चतुर्थस्य नोअभूपक्षस्य प्रथमपक्ष एवान्तर्भावात् । तत्र भुवं लेष्टुम्, अभुवं जलादि, नोभुवं भूम्येकदेशं ददाति । कुतः ? इत्याह– उपचारात्– व्यवहारनयमताश्रयणादित्यर्थः, स एव हि देशदेशिव्यवहारं मन्यते, न तु निश्चय इति भावः । अत एवाह– 'निच्छयउ इत्यादि' निश्चयतस्तु भुवमभुवं चेत्येवं द्विविधमेव वस्तु ददाति, तृतीयस्य नोभूपक्षस्य देश-देशिव्यवहार एवोपपद्यमानत्वात्, तस्य च निश्चयनयेनानभ्युपगमादिति । तदेवं 'भू-जल-जलण' इत्यादौ पृथिव्याः प्रथमं निर्दिष्टत्वात् तामधिकृत्योक्तम् । अथ शेषाणि जलादिवस्तून्यधिकृत्याह– 'तह सावयवाइं वि' न केवलमित्थं भुवं ददाति, तथा शेषाण्यपि जलादिवस्तूनि 'पैंगईए अगारेणं' इत्यादि प्रकारेण विशेष्य याचितः सन् व्यवहारनयमतेन यथोक्तविधिना त्रिप्रकाराणि ददाति । कुतः ? इति चेत् । उच्यते– यतः सावयवानि सप्रदेशान्येतानि सर्वाण्यपि जलादिवस्तूनि । अतस्तृतीयोऽपि देशविषयो दानप्रकार एतेषु संभवतीति भावः । निश्चयनयमतेन तु देशदेशिव्यवहाराभावादेतान्यपि जलादीनि द्विप्रकाराण्येव ददातीति । तदेवं सावयवे वस्तुनि प्रकारत्रयेण प्रकारद्वयेन च यथोक्तरीत्या दानं संभवति ॥२५०३॥

अथ निरवयवे वस्तुनि प्रकारद्वयेनैव दानसंभव इति दर्शयन्नाह—

---

१ उपचारात् त्रिविध भुवमभुवं नोभुव च स ददाति । निश्चयतो भुवमभुव तथा सावयवानि सर्वाणि ॥ २५०३ ॥ २ गाथा २४९० । ३ गाथा २४९४ ।